

TÜRKİYE’DE DİNDAR BURJUVA VE KADIN

Handan KARAKAYA

Doktora Tezi
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Prof. Dr. Fazlı POLAT
2015
Her Hakkı Saklıdır

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Handan KARAKAYA

TÜRKİYE’DE DİNDAR BURJUVA VE KADIN

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Fazlı POLAT

ERZURUM – 2015

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

27.02.2015

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum " **TÜRKİYE'DE DİNDAR BURJUVA VE KADIN**" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Handan KARAKAYA

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Fazlı POLAT danışmanlığında, Handan KARAKAYA tarafından hazırlanan bu çalışma 27 / 02 / 2015 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Fazlı POLAT

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. M. Zeki İŞCAN

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Zeki ARSLANTÜRK

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Yahya Mustafa KESKİN

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Mustafa MACİT

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR DİZİNİ	VI
ÖNSÖZ.....	VII
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ.....	1
II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	2
III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ, EVREN VE SINIRLILIKLAR	4

BİRİNCİ BÖLÜM

BURJUVA KAVRAMI VE BURJUVANIN GELİŞİMİ

1.1. BURJUVA NEDİR?	7
1.1.1. Batılı Anlamda Burjuva.....	9
1.1.2. Bir Sınıf Olarak Burjuva	14
1.1.3. Avrupa Açısından Burjuva Sınıfının Anlamı	18
1.2. OSMANLI VE SONRASINDA TÜRKİYE AÇISINDAN BURJUVA	22
1.2.1. Batı'dan Osmanlı'ya Burjuva Sınıfı.....	22
1.2.2. Burjuva Kavramının Osmanlı ve Türkiye Bağlamında Dönüşümü	27
1.3. BURJUVANIN MEVCUT İKTİDARLARA ETKİSİ.....	31

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU: İKTİSADİ YAPI, BATILILAŞMA VE BURJUVA SINIFI

2.1. OSMANLI'DA İKTİSADİ YAPI VE DOĞU İLE BATI ARASINDA OSMANLI.....	37
2.2. OSMANLI'DA TOPLUMSAL YAPI VE BURJUVA SINIFI	41
2.1.1. Osmanlı'da Toplumsal Yapı	41
2.1.2. Osmanlı'da Mali Yapı	44
2.1.2.1. Tımar Sistemi	46
2.1.2.2. Tımar Sisteminin Bozulması	48
2.1.3. Osmanlı'nın Var ile Yok Arasına Sıkışan Burjuvaları.....	49

2.1.3.1. Osmanlı'da Tanzimat Reformları ve Burjuva	53
2.1.3.2. Osmanlı'da Burjuva ve Kapitalizm	59
2.3. OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E MİLLÎ BURJUVA	64
2.3.1. İttihat ve Terakki	67
2.3.2. Cumhuriyet Dönemi	71
2.4. TÜRKİYE CUMHURİYETİ VE EKONOMİK LİBERALLEŞME	
POLİTİKALARI.....	74
2.4.1. Cumhuriyet Sonrası ve Tek Parti Dönemi	74
2.4.2. Demokrat Parti Dönemi.....	82
2.4.2.1. Demokrat Partinin Doğuşu	82
2.4.2.2. Demokrat Parti ve Kırsal Kesimler Üzerinden Biçimlenen Halk Algısı ..	87
2.4.2.3. 1950-1957 Arası Demokrat Parti Ekonomileri.....	89
2.4.3. Demokrat Parti Sonrası Dönem.....	93
2.4.4. Turgut Özal Dönemi: Liberal Ekonomi ve Dindar Burjuvanın Gelişim Süreci.....	95
2.4.5. 12 Eylül Dönemi	102
2.4.6. Adalet ve Kalkınma Partisi Dönemi.....	110
2.4.6.1. Yükselen Yeni Burjuvaya Yakından Bakmak.....	110
2.4.6.2. AK Parti'nin Oluşumunu Besleyen Sosyal ve Ekonomik Şartlar	112
2.4.6.3. Milli Görüş Hareketinden AK Parti'ye	116
2.5. SİYASAL İSLAM'DAN KOPUŞ VE YENİ MUHAFAZAKÂRLIK	
DÖNEMİ.....	122
2.5.1. Yeni Beyazlar ve Modernite ile Bütünleşme	126
2.5.2. Liberal ve Muhafazakâr Sosyal Sınıflar Açısından AK Parti	133
2.5.3. AK Parti İktidarı Üzerinden Yükselen Yeni Devrimci Sınıf mı?	135

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE BURJUVANIN YENİ YAŞAM PRATİKLERİ VE KADIN

3.1. AVRUPA VE TÜRK TOPLUMUNDA KADIN	141
3.1.1. Avrupa'da Kadının Toplumsal Hayata Katılımı	141
3.1.2. Türk Toplumunda Kadının Var olma Sürecinde Tarihi Arka Plan	150
3.1.2.1. Osmanlı'da Batılılaşma Hareketleri Bağlamında Kadın	150

3.1.2.2. Cumhuriyet Sonrası Dönemde Kadın.....	160
3.1.2.3. Modern, Geleneksel ve Dini Değerler Üçgeninde Kadın Algısı	167
3.2. GELENEKSEL VE DİNİ DEĞERLER BAĞLAMINDA KADININ KAMUSALLIKLA İMTİHANI	181
3.3. MUHAFAZAKÂR/DİNDAR KADIN VE MODERNİZM İLE SINIRLARIN ŞEFFAFLAŞMASI	191
3.4. YENİ MUHAFAZAKÂR/DİNDAR BURJUVAZİNİN YAŞAM TARZLARI VE TÜKETİM PRATİKLERİ	195
3.4.1. Yeni Yaşam Pratikleri	196
3.4.2. Kimi Dini Kavramların Yeni Biçimleri ve Kadınların Siyasette Var Oluşları	210
SONUÇ.....	221
KAYNAKÇA	227
EKLER.....	243
EK 1. İhsan Eliaçık /Sedat Doğan Mülakatı 08/05/2014	243
EK 2. Yazar Ümit Aktaş İle 9 Eylül 2013 yapılan Mülakat.....	261
EK 3. AK Parti MKYK üyesi ve yazar Ayşe BÖHÜRLER ile 25 Şubat 2014 Tarihinde Yapılan Mülakat	269
EK 4. AK Parti MKYK üyesi/ Sosyolog Prof. Dr. Mazhar Bağlı Kasım 2013 Tarihinde kendisi ile yaptığımız Mülakat	274
EK 5. Akademisyen/ Yazar Prof. Dr. Mümtaz Er TÜRKÖNE 09/10/2013 Tarihinde yapılan mülakat.....	279
EK 6. Birikim Dergisi yayın yönetmeni ve yazarı Ömer LAÇİNER ile Ekim 2013 Tarihinde yaptığımız Mülakat	284
EK 7. Ekonomi Uzmanı/Yazar Prof. Dr. Mustafa Özel ile 10 Ekim 2013 tarihinde yapılan mülakat	291
EK 8. Star Gazetesi Yazarı Fadime Özkan ile 26 Şubat 2014 tarihinde yapılan Mülakat.....	299
EK 9. İstanbul Ticaret Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Sare Aydın, 9 Ekim 2013 tarihinde yapılan mülakat	305
EK 10. İstanbul Ticaret Üniversitesi öğretim Görevlisi Prof. Dr. Berat ÖZİPEK...309	
ÖZGEÇMİŞ.....	315

ÖZET**DOKTORA TEZİ****TÜRKİYE’DE DİNDAR BURJUVA VE KADIN****Handan KARAKAYA****Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Fazlı POLAT****2005, 315 sayfa****Jüri: Prof. Dr. Fazlı POLAT****Prof. Dr. Zeki İŞCAN****Prof. Dr. Zeki ASLANTÜRK****Prof. Dr. Yahya Mustafa KESKİN****Doç. Dr. Mustafa MACİT**

Bu çalışmada, Avrupa’da burjuva kavramının gelişimi ve bunun Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkileri dikkate alınarak bunların muhafazakâr burjuva ve özelde de kadınların tüketim pratiklerinin yeni biçimlerine yansıma içerikleri ele alınmıştır. Osmanlı’da ve Türkiye Cumhuriyeti’nde burjuva sınıfının oluşumu ve son yıllarda gelişen muhafazakâr/dindar burjuva sınıfının biçimlenişi ele alınan konular arasındadır. Burjuvanın Avrupa toplumları üzerindeki etkisi genel olarak ele alınırken, Osmanlı ve Cumhuriyet sonrasında oluşturulmak istenen sermaye sınıfının özellikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Türkiye’de muhafazakâr/dindar burjuva olarak tanımlanan sermayedar kesimin oluşum süreci, gelmiş olduğu durum, muhafazakâr/dindar kadınların tüketim pratiklerine olan etkileri bağlamında ele alınmıştır. Türkiye’de muhafazakâr/dindar burjuvanın oluşum süreci, ülkenin içinden geçtiği birçok sosyal, siyasal ve ekonomik durumdan etkilenmiştir. Muhafazakâr/Dindar burjuvanın, kendine özgü bir takım nitelikleri olmakla beraber, İstanbul burjuvazisi ile de benzeşen yönleri üzerinde taşıdığı söylenebilir. Türkiye’de muhafazakâr/dindar burjuvanın gelişiminde Demokrat Parti (DP) politikaları etkili olmakla birlikte, Ana Vatan Partisi (ANAP) ve uyguladığı liberal ekonomi politikalarının bu kesimin varlığını temellendirdiğini söylemek mümkündür. Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) dönemi, birçok yönden muhafazakâr/dindar burjuvanın palazlanmasını sağlamıştır diyebiliriz. AK Parti iktidarının başlangıcından önce yaşanan 28 Şubat dönemi, İslamcıların kapitalizmle sorunlarını aştıkları bir dönüşümü ifade etmekle beraber muhafazakar/dindar burjuvanın oluşumunu izlemeye önemli bir basamaktır. İslamcıların önceki dönemlerde parayı ihtiyaçlarını karşılama aracı olarak algılamaları ve tüketimi önceleyen bir hayatın İslami olamayacağı düşünceleri kapitalizmle İslam arasında bir mesafenin olduğunu düşündürmüştür. 28 Şubat süreci, hem AK Parti (AKP) kadrolarını sistemin sınırları içinde yeniden tanımlamıştır hem de siyasal İslam’ı modernizmle barıştıran bir süreç olarak değerlendirilmektedir. AK Parti politikalarıyla birlikte daha önce temelleri atılan muhafazakâr/dindar burjuva dini değerleri kapitalizmin diline tercüme ederek, yeni bir yaşam pratiği geliştirmiştir diyebiliriz. Bu yeni yaşam pratiği, kadınların, giyinme, ev dekorasyonu, tatil alışkanlıkları gibi tüketim alanlarında somutlaşırken, muhafazakâr/dindar burjuvanın bu yeni yaşam biçimi aynı zamanda muhafazakâr dünyanın zihninde dini kavramlar üzerinden meşruluk kazanmıştır dersek yanlış olmaz.

Anahtar Kelimeler: Burjuva, Muhafazakâr, Yaşam Tarzı, Modernizm

ABSTRACT**DOCTORAL THESIS****DEPARTMENT OF PHILOSOPHY AND RELIGION SCIENCES****Handan KARAKAYA****Advisor: Prof. Dr. Fazlı POLAT****2005, Page: 315****Jury: Prof. Dr. Fazlı POLAT****Prof. Dr. Zeki İŞCAN****Prof. Dr. Zeki ASLANTÜRK****Prof. Dr. Yahya Mustafa KESKİN****Doç. Dr. Mustafa MACİT**

In this study, the formation of bourgeois class in Ottoman Empire and Turkey, and the conservative/religious bourgeois class developing in recent years are discussed in the frame of the development of the concept bourgeois. While discussing the effect of the bourgeois on European societies in general, the features of capitalist class that is planned to be created after Ottoman Empire and proclamation of republic are presented. The formation process of the capitalist class, identified as conservative/religious bourgeois in Turkey, is examined in the context of their situation, and the effect of the conservative/religious women on consumption. The formation process of the conservative/religious bourgeois in Turkey is effected by lots of social, political and economic cases. In addition to the impact of the policy of Demokrat Parti on the development of bourgeois, it can be deduced that Anavatan Partisi and its liberal economy policy grounded this class. The cycle of Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) providing the marketing of conservative/religious bourgeois in a lot of ways, also provided a transformation of Islamic people of their problems about capitalism. The period of 28th February both redefined the staff of AKP in the borders of the system, and reconciled political Islam with modernism. The conservative/religious bourgeois grounded before with AKP politics, by translating religious values to the language of capitalism, formed a new lifestyle. This new lifestyle not only became concrete on the fields of women's consuming such as clothing, home decoration, holiday types, but also became legitimate on the minds of conservative/religious bourgeois.

Key Words: Bourgeois, Conservative, Life Style, Modernism

KISALTMALAR DİZİNİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	: Anavatan Partisi
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DP	: Demokrat Parti
DSP	: Demokratik Sol Parti
GOÜ	: Gelişmekte Olan Ülkeler
HP	: Halkçı Parti
IMF	: Uluslararası Para Fonu
MDP	: Milliyetçi Demokrasi Partisi
MÜSİAD	: Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilatı
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
SHP	: Sosyalist Halk Partisi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TÜSİAD	: Türk Sanayici ve İş Adamları Derneği

ÖNSÖZ

Bu tezin tamamlanmasında bana danışmanlığı, önerileri, tavsiyeleri ve manevi destekleri ile yardımcı olan kişilere teşekkürlerimi sunmak benim için büyük onurdur.

Verdiği desteği, tek başına sözcüklerle anlatmamın yetersiz olduğunu düşünsem de, ilk olarak danışmanım Sayın Prof. Dr. Fazlı POLAT’a sonsuz teşekkürlerimi sunmaktan mutluluk duyarım. O’na, bana sunduğu akademik danışmanlığın yanı sıra, verdiği destek, cesaretlendirme ve değer biçilemez önerileri için şükran borçluyum. Bu çalışmanın ortaya çıkış sürecinde benden esirgemediği bilgisi, kaynakları ve içtenliği için kendisine müteşekkirim.

Bu zorlu süreçte benden desteğini esirgemeyen, beni tolere etmekten hiç vazgeçmeyen, ve bu süreci iyisiyle kötüsüyle benimle paylaşıp hep yanımda olan sevgili eşim Erol KARAKAYA’ya, oğlum Harun KARAKAYA’ya ve kızım Bilge KARAKAYA’ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Aynı zamanda, çalışmama ayırdığım zaman süresince işlerimi kolaylaştıran ve desteklerini hep hissettiğim mesai arkadaşlarıma çok teşekkür ederim. Sayın Aysel TAN ve Sevgili Seda ÖZ’e sunmuş oldukları büyük katkılardan dolayı teşekkür eder, saygılarımı sunarım. Gazeteci/yazar Fadime ÖZKAN’a verdiği özel destekten ötürü çok teşekkür ederim. Ayrıca Şair Selim ERDOĞAN’a katkılarından dolayı teşekkür ederim. Ayrıca tezin hazırlanma sürecinde bana olan güveni ve desteğinden dolayı Prof. Dr. Y. Mustafa KESKİN’e çok teşekkür ediyorum.

Tezimin hazırlanma sürecinde düşüncelerini benimle paylaşmaktan çekinmeyen Prof. Dr. Berat ÖZİPEK’e, Prof. Dr. Mümtaz Er TÜRKÖNE’ye, Prof. Dr. Mahzar BAĞLI’ya, Prof. Dr. Mustafa ÖZEL’e, Prof. Dr. Cemil Ertem’e, Prof. Dr. Necmettin DOĞAN’a, Doç. Dr. Sare AYDIN’a, Yazar Ömer LAÇİNER’e, Yazar Ümit AKTAŞ’a, Yazar ve AK Parti MKYK üyesi Ayşe BÖHÜRLER’e, Gazeteci Erol KEKEÇ’e, Gazeteci Halime Kökçe’ye, yazar İhsan ELİAÇIK ve Anti Kapitalist Müslümanlar Derneği dönem sözcüsü Sedat DOĞAN’a ayırdıkları zaman ve göstermiş oldukları sabırları için çok teşekkür ederim.

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Sosyal ve ekonomik gelişmeler toplumların biçim alışları üzerinde etkili olan unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi Batı toplumları üzerinde bir yeniden yaratım sürecinin başlatıcısı olarak algılanmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ve devamında Türkiye Cumhuriyeti'nin batı dünyasının gelişimine ayak uydurmak için çaba sarf ettiği bilinmektedir. Bu çabaların bir kısmı sosyal ve kültürel eksenli olmakla birlikte büyük bir kısmını ekonomik gelişmişliği yakalama gayretleri oluşturmaktadır. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi toplumların biçim alışında sosyal ve ekonomik gelişmeler içine doğdukları toplumsallıklarla birlikte düşünülmelidir.

Her sosyal ve ekonomik gelişme ortaya çıktığı toplumun dışındaki toplumlarda aynı etkiye sahip olmadığı gibi sonuçlar da birbirine benzememektedir. Bu çerçeveden bakıldığında gerek Osmanlı İmparatorluğu gerekse Türkiye Cumhuriyeti modernleşmenin hızına yetişmek için azımsanamayacak bir çaba içine girmiştir. Özellikle Sanayi Devrimi'nin oluşum şartlarını taşımayan ülkeler için bu gelişmenin yarattığı sosyal ve ekonomik ilerlemeyi yakalamak da pek mümkün olmamıştır diyebiliriz. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nun sermaye birikimi amacıyla milli bir burjuva yaratma çabaları ve Cumhuriyet Türkiye'sinin bu burjuvayı yaşatma ve geliştirme gayretleri batılı anlamda bir burjuva sınıfını besleyemediği gibi orta sınıfın ekonomi üzerindeki etkisini de büyötmüştür denilemez.

Tüm bunların ışığında, Türkiye'de batılı manada bir burjuvadan bahsedilemese de kendine has özellikleriyle var olma çabasında olan bir burjuvadan bahsetmek mümkündür. Anavatan Partisi'nin iktidara gelişine kadar Türkiye'de daha çok İstanbul burjuvası olarak anılan seçkin bir burjuva aileler grubundan söz edilmektedir. Fakat Özal'ın liberal ekonomi politikaları İstanbul burjuvasından sosyal ve kültürel olarak farklı olan bir burjuva sınıfının oluşumu ve gelişimi için gerekli altyapıyı hazırlamıştır denilebilir.

Özal'ın liberal ekonomi politikalarıyla büyüme fırsatı bulan Anadolu sermayesi, 28 Şubat süreci sonunda bir sessizlik dönemi yaşasa da AKP iktidarı ile birlikte

palazlanma fırsatı bulmuştur dersek yanlış olmaz. Bu sınıfın büyümesi ve palazlanması beraberinde sosyal ve kültürel yaşamlarında da değişimleri beraberinde getirmiştir.

Zenginleşen muhafazakâr/dindar kesimler dini bir takım sembolleri modern yaşamın biçimsellikleriyle harmanlayarak yeni bir yaşam biçimini benimsedikleri söylenebilir. Bu yaşam biçimi kadınların tüketim pratikleri üzerinde somutlaşırken sosyal ve kültürel mekânlar da eşzamanlı olarak bu yaşam biçimine uyumlu bir biçimde gelişmiştir diyebiliriz.

Yaşanan bu değişim, muhafazakâr/dindar kesimler tarafından büyük oranda kabul görmekle birlikte zekat, sadaka, sosyal yardımlar aracılığıyla dini bir meşruiyet içerisinde okunmaktadır.

Kısaca, bu çalışmanın konusu ekonomik refah düzeyi yükselen muhafazakâr dindar sınıfların değişen yaşam biçimleri ve bunu din algılarıyla örtüştürme yöntemleridir. Bunun ışığında, çalışmanın problemi Türkiye’de muhafazakâr/dindar burjuvazi tanımının içeriğini tarihsel ve sosyolojik olarak tartışarak kadınların yaşam pratikleri üzerinden değerlendirmektir.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Konu ile ilgili yapılan alanyazın taramaları ortaya koymuştur ki hem yerli hem de yabancı kaynaklarda burjuvazi ve onun doğumu ve gelişimi ile ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Yerli ve yabancı araştırmacılar temele burjuva kavramını oturatarak, farklı yönler üzerinden bu sınıfın tarihi ve sosyolojik hikâyesini ortaya koymaya çalışmışlardır. Bunlara örnek olarak şu çalışmaları gösterebiliriz:

Türk akademisyenlerin yaptığı çalışmalar:

- Akdede (2012): Laik Burjuvalar Dindar Burjuvalar ve Sanatın Politik Ekonomisi
- Altan (2004): Bürokrasi mi Burjuvazi mi
- Arat (2010): Türkiye’de Modernleşme Projesi ve Kadınlar
- Göçek (1999): Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü

Yabancı akademisyenlerin yaptığı çalışmalar:

- Behar (2012): Türk Büyük Burjuvazisinin Üçüncü Kuşağı
- Furet (1989): Fransız Devrimini Yorumlamak

- Haenni (2011): Piyasa İslamı
- Werner (2008): Burjuva: Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı

Yukarıda sıralanan yerli ve yabancı çalışmaların da ortaya koyduğu gibi, burjuva ve sermayenin konu olduğu çalışmalar alanyazında sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmaların konu alanları Avrupa’da bir sermaye sınıfının oluşum süreci ve bu sürecin sosyokültürel dönüşüme etkileri, Osmanlı İmparatorluğu’nda bir sermaye sınıfının oluşamamasının nedenleri, Fransız Devrimi ve burjuva ilişkisi, burjuvanın sanat alanlarına olan etkisi, modernleşmenin İslam’ın algılanışı üzerindeki etkileri gibi konularda çalışmalar ortaya konmuştur. Ancak özellikle Türkiye’de muhafazakâr/dindar kesimin ekonomik refahının artışı ile birlikte modernizm algılarında meydana gelen değişim ve kadınların tüketim pratiklerinde somutlaşan yaşam biçimlerindeki farklılaşmayı bütünüyle kapsayan ve ayrıntılandıran, süreci kendi içinde ele alarak gelişmeler doğrultusunda analiz eden bir çalışma ortaya konmamıştır.

Bu çalışmanın amacı yukarıda sıralanan konular ışığında aşağıdaki araştırma sorularına cevap bulmaktır:

1. Avrupa ekseninde bir kavram olarak burjuva ve burjuva sınıfı nasıl tanımlanmaktadır?
 - 1.1. Burjuva kavramının Avrupa’nın da etkisiyle Türkiye’deki yansıma biçimi nasıldır?
 - 1.2. Burjuvanın gelişimi mevcut sistemler üzerinde nasıl bir etki yapmıştır?
2. Osmanlı İmparatorluğu ve burjuva kavramı arasındaki ilişki nasıl açıklanabilir?
3. Muhafazakar/dindar burjuvanın Türkiye’de gelişimi üzerinde siyasi iktidarların rolü nedir?
4. Muhafazakâr/dindar burjuvazinin belirgin olarak kamusal alanda ortaya çıkmasında kadının görünürlüğünün etkisi nedir?
 - 4.1. Kadınların tüketim pratikleri üzerinden Türkiye’de muhafazakâr / dindar burjuva sınıfını okumak mümkün müdür?

4.2. Muhafazakâr/dindar kesim ve kadınlar açısından tüketim anlayışı dini değerler bağlamında nasıl meşrulaştırılmaktadır?

Bu sorulardan yola çıkılarak yapılan araştırmanın temel amacı Muhafazakâr / dindar burjuvazi diye adlandırılan toplumsal kesimin ortaya çıkışı ve bu kesim kadınların yaşam pratikleri özelinde ele alınarak teorik ve uygulamalı olarak çerçevesini çizmektir, bu nedenle yapılan çalışmanın mevcut duruma ışık tutması bakımından önemli olduğu düşünülmektedir.

III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMLERİ, EVREN VE SINIRLILIKLAR

Yapılan bu çalışma, doküman incelemesi, kaynak taraması ve mülakat yöntemine dayalı betimsel ve nitel bir çalışmadır. Bu bağlamda, cevaplanması hedeflenen sorular ile ilgili olgular hakkında bilgiler içeren materyaller incelenmiş ve çözümlemeler yapılmış, bunlara ek olarak konu hakkında uzman görüşüne başvurulması uygun kişilerle mülakatlar yapılmıştır.

Mülakatların dayalı olduğu evreni muhafazakâr entelektüeller, muhafazakâr ve ekonomik gelir düzeyi yüksek kadınlar oluşturmaktadır. Kadınlarla mülakatlarda gerçek isimlerinin kullanılmasını istemediklerinden kendi seçtikleri isimlerle kayıt edildiler. Bu evren belirli kriterler göz önünde bulundurularak belirlenmiştir:

- Alanında yeterli donanımına sahip olmak,
- Konu ile ilgili çeşitli çalışma deneyimine sahip olmak,
- Bilgi ve tecrübelerini paylaşma konusunda açıklık,
- Erişilebilirlik.

Sıralanan bu meslek gruplarına mensup kişiler ve kriterlerin yanı sıra, kadınların tüketim pratiklerinin değerlendirilmesi ve yaşanan sosyal ve siyasal gelişmelerden etkilenme biçimini ortaya koyma adına ekonomik refah düzeyi yüksek ve kendini muhafazakâr/dindar olarak tanımlayan farklı meslek gruplarından kadınlarla mülakatlar yapılmıştır. Mülakatlara katılacak kadınlar için bir meslek ve yaş sınırlaması getirilmemiştir. Söz konusu mülakatlar aracılığı ile 107 kadınla görüşme yapılmıştır. Ancak görüşmeyi kabul eden kadınların bir kısmı soruları gördükten sonra cevaplamaktan vazgeçmiştir.

Burjuva kavramının Avrupa’da doğuşuna ve gelişimine tezimiz içerisinde değinilse de, bizim için Fransız Devrimi ve sonrasında biçim alan burjuva kavramı öne çıkmaktadır. Fransız Devrimi ile birlikte Fransa’da ve Avrupa’nın önemli bir kısmında güçlenen burjuva sınıfı ve bu sınıfın ekonomiye yön veriş biçimi Osmanlı ve Türkiye’ye yansımaları bağlamında ele alınmıştır. Osmanlı ve Türkiye’de gelişen burjuva sınıfının batılı manasından farklılıklarını ortaya koymak tezimizin ana hedeflerinden biri olmasa da Osmanlı’da ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti’nde yaratılmak istenen burjuva sınıfını anlamak ve kavramak için bu karşılaştırmaya da kısaca değinilmiştir.

Avrupa’daki gelişmelerin ışığında Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti’nde yerli bir sermayenin yaratımı süreci ele alınmış bu sermayenin devamında oluşan Anadolu sermayesini var eden ekonomik ve siyasi koşullar kısaca ele alınmıştır. Ak Parti ve sonrasında gelişen muhafazakâr/dindar sermaye sınıfının ortaya çıkış hikayesi ve bunun yaşamlarına olan yansımalarını anlatmak için kullanılan yöntem mülakat yöntemidir. Yöntemde bu yönde bir sınırlılığa giderek mülakatı kullanmaktaki amacımız kendini muhafazakar/dindar olarak tanımlayan insanların yaşamlarında bir değişim olduğuna dair kanaatleri ve bu değişimi ifade ediş biçimleridir.

Böyle bir çalışmada Türkiye’de kendini dindar ve muhafazakâr olarak tanımlayan tüm kesimlerle görüşmek mümkün olmamakla birlikte farklı kentlerde yapılan mülakatlar genel bir değerlendirmeyi ortaya koymaya çalışmıştır. Bu mülakatlar için seçilen kişiler konusunda da bir takım sınırlılıklar mevcuttur. Muhafazakâr/dindar olarak tanımlanan veya algılanan gazete, dergi ve yayınevlerinde çalışan ve bizimle görüşmeyi kabul eden kişiler mülakat için uygun bulunmuştur. Bu kişilerin entelektüel bir gözle muhafazakâr/dindar toplumun ekonomik refahla birlikte değişimini çok yönlü olarak gözleme şanslarının olduğu düşünülmüştür. Bunun yanında, tüketim pratiklerinin çoğunlukla kadınların yaşamında görünürlük kazandığı düşünüldüğünde, bu kadınların yaşamlarını ve bu yaşamla dini algılama biçimlerini bağdaştırma yöntemlerini ifade etme biçimlerinin çalışmamız açısından ufuk açıcı olacağı düşünülmüştür.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, mülakatlar için kişi seçiminde yaş, cinsiyet, meslek, şehir, gibi bir kısıtlamaya gidilmemiştir. Ayrıca belirtilmelidir ki, mülakata katılıp görüşlerini paylaşma konusunda ilk aşamada olumlu dönüt aldığımız bazı kişiler

mülakat sorularıyla karşılaştıklarında bu çalışmaya katkı sunmaktan vazgeçmiş, mülakata katlamayacaklarını bildirmişlerdir. Bunun yanında, kadınların bir kısmı da karşılaştıkları soruları yargılayıcı bulmuş, yaşam biçimlerinin değişiminin tartışılmasından rahatsız olduklarını ifade etmişleridir. Bu tutum görüşme yapılacak kadınların seçimini biraz daha zor kılmıştır diyebiliriz.

BİRİNCİ BÖLÜM

BURJUVA KAVRAMI VE BURJUVANIN GELİŞİMİ

1.1. BURJUVA NEDİR?

Burjuva, üretim, tüketim, dağıtım, ithalat, ihracat kavramları ekseninde oluşan insan aktivitesi kapsamında toplumsal yapı içerisinde yeni bir yaşam ve tüketim pratiğinin temsilcileri olarak tanımlanabilir. Bu temsil durumu, zamanla bu sınıfa ait bir kültürü de beraberinde getirmişti. Bu sistem o bölgedeki sermaye, işgücü ve doğal kaynakların; üretim, ticaret ile dağıtımda rol alan ekonomik kuruluşları ve o bölgedeki mal ve hizmetlerin tüketimini de içerir. Tüm meslekler, kuruluşlar veya ekonomik faaliyetler burjuvanın tarih sahnesindeki yerini pekiştirme noktasında katkıda bulunmuştur diyebiliriz. Burjuvanın yapısında büyük, orta ve küçük sermaye ayrımına dayalı gruplaşma biçimleri, siyasi hegemonya ortaklığında, iktisat politikalarının oluşumunda bunlardan pay alma biçimleri önemlidir. Tüketim, tasarruf ve yatırım ekonominin çekirdek öğelerindendir ve pazarın dengesini belirleyerek artı değer sahiplerinin yaşam alanlarını genişletme noktasında güç kaynağı¹ olarak değerlendirilmiştir.

Temelde burjuvayı daha çok bir zihniyet ya da algı biçimi olarak değerlendiren Sombart, kavramın üzerine oturduğu toplumsal yapıyı en iyi tahlil edenlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda, burjuva zihniyeti, düşünceye dayalı bir dikkat, sözlerini tartarak söyleme, akılcı bir ölçülülük, düzen ve idareli olma gibi nitelikleri üzerinde barındıran bireylerden oluşmaktadır.² Bu bireylerin hayatı ve algılama biçimleri burjuvanın varlık göstereceği toplumsal yapının hazırlanmasında bir ön koşul gibi işlev görmüştür denebilir.

Marx'ın toplumsal bir sınıf olarak tanımladığı burjuva, sosyal bilimlerde, üretim araçlarının mülkiyetine sahip sermayedarları kapsayan sosyoekonomik bir sınıftır. Fransızca bourg (kasaba) sözcüğünden türeyen burjuvazi terimi, Avrupa'da ortaçağın

¹ Cemil Meriç, *Bir Dünyanın Eşiğinde*, İletişim Yay., İstanbul 1994, 73.

² W. Sombart, *Burjuva*, Doğu-Batı Yay., İstanbul 2008, 32.

ileri dönemlerinde ortaya çıkan, kentlerde yerleşik, ticaret ve zanaatla geçimini sağlayan bağımsız toplumsal grubu adlandırmada kullanılmıştır.³

Bunun yanında artı-değere kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkileri kapsamında el koyan ve onu paylaşan sınıf olarak da tanımlanmaktadır. Ki bir toplumun egemen üretim biçimi de bu noktada önem kazanmaktadır. Kapitalist bir üretim biçimine sahip olan toplumlarda tanımın da meşrulaştırdığı üzere, egemen sınıf, burjuvazidir. Kısacası, ekonomi alanının egemenliğinden siyasi egemenliğe kolları uzanan bir sınıftır.⁴

Bunun yanında üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduran, geçimlerini el emeği ile sağlayan ve iktidarların karar mekanizmalarını etkileme gücüne sahip olan sermayedarları içine alan sosyoekonomik bir sınıftır.⁵

Batı toplumlarında ekonomik kalkınmada ve siyasal yapıda bir güç dengesi olan bu sınıf, tarihi bir dönüşümün başlatıcısı olarak kabul edilmektedir. Tüm batı toplumları için aynı içeriği taşıyan bir burjuva kavramından bahsedemesek de genel manada ekonominin ekonomik değişimin motor gücü olmayı başarmış bir sınıf olarak tanımlanabilir.

Burjuva en temelde orta yönetici sınıftan olan bireyler ve el işçiliği yapmayan toplumsal gruplar olarak da tanımlanabilir. Burjuvazi ise kapitalist ekonomik sistemde üretim araçlarını elinde bulunduran egemen sınıftır.⁶

Ayrıca XIII. Yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlayan burjuvazi teriminin kökü bourg (kasaba, şehir) kelimesinden gelmekte olup, şehir ve kasabalarda oturan ve geçimini zanaat veya ticaretten sağlayan kişilere “burgensis” denmiştir. Zamanla şehir ve kasabalarda yaşayan ve geçimini ticaret ve zanaatla sağlayan bağımsız toplumsal gruplar “burjuvazi” terimiyle ifade edilmeye başlanmıştır.⁷ Dolayısıyla batı toplumları açısından ekonomi üzerinden bağımsızlaşan bir grup, bu dönemde toplum içinde yaşam alanını hızla genişletmeye başlamıştır.

Sanayi Devrimi ile birlikte burjuvazi kavramı kapitalist üretimin egemen sınıfını belirtmek için de kullanıldı. Marksist literatürde, kapitalist iktisadi sistem içinde

³ *Ana Britanica*, “Burjuva Maddesi”, IV, 127.

⁴ Korkut Boratav, *1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İmge Kitapevi, Ankara 2005, 61.

⁵ *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, 1987, 186-187.

⁶ www.uludagsozluk.com

⁷ *Sosyal Bil. Ansiklopedisi*, 1987, 187.

üretim araçlarının özel mülkiyetine sahip olanları, ücretli emekçi çalıştırarak, sermaye birikimini sürdürenleri tanımlayan kelime “kapitalistlerdir. Burada burjuva sadece iktisadi bir boyutun karşılığı değildir. Aynı zamanda yaşam tarzını ve hegemonik bir kültürel boyutu da işaret eden bir süreç olarak değerlendirilmektedir.

Burjuva toplumu, birçok manada kendine özgü bir kültür de geliştirmiştir. Bu kültürü besleyen ana unsurun elbette artı değere sahip olmanın getirdiği yatırım ve tüketim ilişkisinde yattığı düşünülebilir. Bu ilişkileri biçimlendiren bir diğer temel unsur, gücünü insanlar arasındaki ilişkilere piyasanın egemen olduğu, yani taşınabilir servetin ve tüketim için imal edilen malların yansira toprak ve emeğin de alınıp satılan bir meta olduğu yapıdan da alır. Kâr ve birikim maksadıyla sözleşme konusu yapılan metalar olarak muamele gördükleri, insanların diğer insanlarla ilişkilerinin büyük ölçüde onların bu metalara sahiplikleri ve bu sahipliği kendi kazançları için kullanabilmedeki başarıları tarafından belirlendiği bir toplumu burjuva olarak tanımlayabilmek mümkündür. Bu sınıf, zamanla kültürel, sosyal, sanatsal faaliyet alanları bağlamında toplumun geri kalanı ile farklılaşırken, kullandıkları mekânlar ve tüketim pratiklerinin de toplumun geri kalanından hızla farklılaştığı düşünülmektedir. Bu farklılıklar kadınların sosyal yaşama katılımının artmasıyla birlikte büyük bir görünürlük kazanmıştır denilebilir.

1.1.1. Batılı Anlamda Burjuva

Batı toplumlarında öncelikle sermaye sahipliğinin biçim ve içerik verdiği burjuva, birey tutumlarını ve bu bireylerden oluşan toplumu da kendi renklerine boyamıştır. Bir diğer anlamda hâkimiyet grupları kamu gücünün organlarına; parlamentoya veya kısmen yargıya dönüştüler. Mesleki statü gruplarının parçaları, toprak üzerinde şehir birlikleri ve bir takım farklı birlikler kurdukları ölçüde burjuva toplumuna dönüştüler ve bunlar bireysel özgürlüğün gerçek alanı olarak devletle muhatap olacaklardır.⁸ Diğer bir deyişle bu sınıf, zamanla devletin iktidar erki üzerinde söz sahibi olma fırsatı bulacaktır.

Bu bağlamda Batı’da burjuva, artığa el koyan sınıfı karşılarken, artığı üreten sınıf olarak da proletaryayı diyalektik bir ilişki içinde tanıma katmaktadır. Bunun yanında bir diğer bölüşüm ilişkisinde de artığın egemen sınıfların alt grupları arasında yeniden

⁸ E. S.Özcan, *Osmanlı’nın At Meydanı, Kamusal’ Bir Meydan mıydı?* Doğu-Batı Sayı: 52, Yıl:2009, 106.

paylaşımı ile ilgilidir. Bu süreç piyasanın paylaşımcıları olan sektörler, endüstriler ve iktisadi faaliyetler arasında değer aktarımı biçimini alırken, artığa el koymanın, piyasanın önemli bir biçimlendiricisi olarak öne çıktığı ifade edilmektedir.⁹

Dolayısıyla bu sınıf için toplumu biçimlendiren ana unsurun, malın dolaşımı ve kapitalizmi var eden ön koşullar olduğunu söyleyebiliriz. Malın dolaşımı ve üretimi için gerekli şartların talebi ise bu sınıfın gelecekteki özgürlük taleplerinin temelini oluşturmaktadır.

Karpat ise orta sınıfın batıdaki adının burjuva olduğunu ifade ederken, bu sınıfın tüketim ve artı değere sahipliğinin sınıfın biçimlenişi üzerindeki etkisinin altını çizmektedir.¹⁰

On birinci yüzyılın bitiminden önce geçimini sadece ticaretle sağlayan insanlar, kendileri için daha güvenli olan burg'lara (korunaklı kentsel alanlar) yerleştiler. Bir süre sonra bourgeois (burjuvazi) olarak anılmaya başlandılar. Böylece ortaçağ kentleri doğmuş oluyordu. Bu kentlerde tacirlerin toplanmaları beraberinde zanaatkârlarında getirdi. Böylece Avrupa'da başlangıçta kırsal alanlarda sürdürülen kumaş yapıcılığı ve küçük çaplı üretimler bu imalatın ürünlerine satış için imkân veren yerlere, yani kentlere kendiliğinden göç etti.¹¹

Köylü bir avuç da olsa bir toprak parçasının sahibi olup başkalarıyla ilgilenmeden kendi geçimini sağlamaya çalışan bir sosyal grup olarak tanımlanmaktadır. Oysa esnaf, tam tersine, geçimini sattığı ürünlerden sağladığından yaşamı bu ürünlerin diğerleri tarafından beğenilmesine bağlıdır. O hem bir üretim hem de değiş tokuş örgütlenmesinin bir parçasıdır.¹²

Kentle birlikte burjuvanın, kırsal bir endüstrinin kentsel bir endüstriye dönüşmesine eşlik ettiği düşünülmektedir. Örneğin o zamana kadar kadınlar tarafından sürdürülen kumaş dokumacılığına erkekler de ortak olmuş ve ihracat için uygun

⁹ Boratav, 28.

¹⁰ Kemal Karpat, *Osmanlıdan Günümüze Elitler ve Din*, Timaş Yay., İstanbul 2010, 29.

¹¹ Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupa'sının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, (Çev.: Uygur Kocabaşoğlu), İletişim Yay.ı İstanbul 2012, 54-55.

¹² Sombart, 24-25.

büyüklikte kumaşlar kentlerde dokunmaya başlanmıştır.¹³ Devamında geçimini ticaretle sağlayan bir sınıf oluşmuştur.

Bu noktada Avrupa’da burjuva sınıfının ortaya çıkışını bize verdiği mülakatta tanımlanmaya çalışan İktisatçı Mustafa Özel’in söyledikleri de önemlidir:

*“İlk defa XVI. yüzyıldan başlayarak hatta daha belki biraz daha öncesinde İtalya’da, sonra o modele yakın bir şekilde kuzeyde Hollanda’da küçük küçük tüccar eyaletler bir araya gelerek imparatorluk mantığına bir anlamda meydan okumuş oldular. XVII. yüzyılın ortalarında Haksworklar Felemenk Cumhuriyeti’ne boyun eğdiremeyince anlaşıldı ki bu burjuva mantığı krallık ve aristokratlık mantığına meydan okuyabilecek bir düzeye gelmiş. Ondan sonra işler büyük ölçüde bu tüccar çıkarlarının siyasi organizasyonlar tarafından arkalanması neticesini doğurdu. Yani siyasi otoriteler daha önce herhangi bir iktisadi oluşum meydana gelmişse, siyasi otoriteye boyun eğdiği ve vergisini verdiği, memlekete de birtakım kritik malzemeleri dışarıdan tedarik ettiği müddetçe makbul görülüyordu. Ne zaman ki, haddini aşacak kadar zenginleşmişse de, el konuluyordu ya da sıkıştırılıyordu. İlk defa olarak siyasi otoriteler, ‘biz kendi geleceğimiz bakımından bu sermaye birikimine katkıda bulunursak, iyi olur’ diye düşünmeye başladılar. Böylece yoğunlaştırılmış siyasi güçle konsantre iktisadi güç birbirinin içine geçmeye başladı. Tarihçi Broude buna kader ortaklığı hatta suç ortaklığı adını veriyor. Niye suç ortaklığı? Çünkü daha önceki bütün dönemlerde siyasi otoritenin birinci hedefi tüccar sınıfını kollamak değil, mümkün olduğu kadar geniş ahalinin aç kalmamasını, tüketim maddelerinin bol ve ucuz elde edilmesini sağlamaktır.”*¹⁴

O dönemde Avrupa’da büyük toprak mülkiyeti, her şeyden önce ekonomik bir yapı demektir. Zengin insanlar, başkalarının emeğinin sırtından geçinen büyük toprak sahipleri, zenginler sınıfının belirlediği ve yönlendirdiği bir ekonomi söz konusuydu.¹⁵ Bu ekonomiyi sürdüren temel güç ise köleler ve serflerin yaptıkları üretimdi. O zamana kadar kölelerin ve serflerin varlıkları ile kendilerini istihdam eden büyük mülk sahipleri

¹³ Prenne, 55.

¹⁴ Mustafa Özel ile 10 Ekim 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan

¹⁵ Sombart, 72.

tarafında idare edilen ticaret ve endüstri, burg'ların oluşumu ile bağımsız meslekler olmuşlardı.¹⁶

Burjuvanın ihtiyaç ve eğilimleri, Avrupa'nın geleneksel örgütlenmesi ile öylesine bağımsızlaştı ki, bu şiddetli bir muhalefeti de beraberinde getirdi. Bu muhalefetin temelini ise burjuvaların kişisel özgürlükleri oluşturuyordu. Bu dönemde burjuvanın en önemli ihtiyacı özgürlüktü. Özgürlük olmadan gidip gelmek, iş yapmak gibi yetkilere sahip olmadan ticaret olanaksızdı. Burjuvanın kafasında özgürlük bir hak olmaktan çok yararlı bir şeydi.¹⁷

Batı'da burjuva, kendine özgü bir yaşam biçiminin sınırlarını çizerken, aynı zamanda iktidara karşı sermayesini de ilk refleksi olarak, hukuksal bir güvenceye alma çabası içerisinde olmuştur. Geleneksel hukuk, dar, biçimsel usulleri, cezanın tayinini Tanrı'ya bırakan yöntemleri ile varlığı ticaret ve endüstriye dayanan bir sınıf için yeterli olamazdı.¹⁸ Bu çaba beraberinde insan hakları ve demokrasi gibi kavramları da eteklerine takarak toplumun gündeminin merkezine sürüklemeyi başarmıştır¹⁹ denilebilir. Dolayısıyla Batıda ya da Avrupa'da sosyal ve ekonomik dönüşümün ana aktörü olan sınıf burjuva olarak gözlemlenmiştir. Batı'da burjuvanın en temel özelliği, nüfusun geri kalan bölümü içinde ayrıcalıklı bir sınıf oluşturmayı başarması olarak değerlendirilebilir. Bu açıdan ortaçağ kenti, nüfuslarının yoğunluğu ve yönetimlerinin karmaşıklığı ile farklılık gösteren, gerek antik gerekse günümüz kentine göre çarpıcı bir zıtlık ortaya koyar.²⁰ Burjuvanın Avrupa toplumlarını sosyal ve ekonomik olarak dönüştürmesi diğer toplumlarda böyle bir sınıfın (devlet merkezli) arayışını beraberinde getirmiştir.

Bu noktadan bakıldığında belki de burjuva, tarihin ona hiç beklemediği bir anda yüklediği bir güçle, Avrupa'nın yeni kaderi üzerinde etkili olabilmiştir. Kültür ve siyaset alanında kurulan sınıf egemenliği, bir bağlamda alt yapı egemenliğinin üst yapıyı biçimlendirmesini kaçınılmaz kılmış²¹ olarak değerlendirilmektedir.

¹⁶ Prenne, 57.

¹⁷ Pirenne, 63.

¹⁸ Pirenne, 64.

¹⁹ *Milli Eğitim Bakanlığı Personelinin Görevde Yükselme ve Unvan Değişikliği Sınavına Hazırlık Kitabı*, Pegem Yay., Ankara 2014.

²⁰ Pirenni, 68.

²¹ Boratav, 62.

Batı’da başlangıçtan itibaren burjuvazi, bir tüccar ve zanaatkârlar sınıfı olarak ortaya çıkmıştır ve bütün büyük merkezlerde bu özelliğini elinde bulundurmıştır. O zaman kadar köylüler, kendileri ve lortları için toprağı sürmüş ve hasadı kaldırmışlardı; şimdi ise burguluların tüketimi için bir üretim fazlası sağlamaya ve kentlerin sayı ve önemi arttıkça da artan bir oranda bunu sağlamaya zorlandıkları ifade edilmektedir.²²

Batı’da burjuva, sermayeyi ele alarak, tarihin en dönüştürücü gücü olmayı başarmış olarak değerlendirilebilir. Özellikle parasallaşmış, finansallaşmış sermaye, yani burjuva mantığı krallık ve aristokratlık mantığına meydan okuyabilecek bir düzeye gelirken, sonrasında işler büyük ölçüde bu tüccar çıkarlarının siyasi organizasyonlar tarafından arkalanması neticesini doğurmuştur²³ diyebiliriz. Dolayısıyla artı değerin biçimlendirdiğı güç, zamanla iktidar gücü ile bütünleşme sürecine girmiştir.

Batı’da burjuvazi ticaretin canlanması ve hukuki bir zemine oturmasını sağlarken, kendisi dışında kalan sınıflar için de bir farklılaşmanın önünü açmıştı. Örneğın, köylü burg’ların oluşumu ile birlikte ürünleri için komşu kasabada bir Pazar bulabiliyordu. Bu da insanlara kar etmeyle birlikte tasarruf etmeninde tadını sundu. Tasarruf etmenin ise toprağına sahip olmaktan daha iyi bir yolu görünmüyordu.²⁴

Kusursuz bir burjuvanın kalbinin iki ruhtan oluştuğı söylenmektedir: Biri girişimci, diğeri ise burjuva olarak nitelendirilebilecek ruh. Bu ikisinin birlikteliğı Avrupa’da kapitalist zihniyetin oluşumuna yol açmış olarak değerlendirilmektedir.²⁵

Batı’da burjuvalar aynı zamanda kapitalizmin kurucu sınıfı²⁶ olarak, tüketim, dağıtım, ithalat, ihracat kavramları ekseninde oluşan insan aktivitesinin bir parçası olarak da tanımlanmaktadır. Ekonominin belli bir bölge içindeki ekonomik sistemden oluştuğı düşünüldüğünde, burjuvalar bu sistemin önemli sahipleri olarak tarihte öne çıkmaktadırlar. Bu sistem o bölgedeki sermaye, işgücü ve doğal kaynakların; üretim, ticaret ile dağıtımda rol alan ekonomik kuruluşları ve o bölgedeki mal ve hizmetlerin tüketimini içerir olarak değerlendirilmektedir.

²² Pirenne, 93.

²³ Mustafa Özel ile 10 Ekim 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan.

²⁴ Pirenne, 100.

²⁵ Sombart, 207.

²⁶ Ahmet İnsel, “Türkiye’de Bburjuvazinin Serüveni”, *Görüş Dergisi*, Sayı:76 Yıl: 2012, 14.

Bunun yanında yukarıda da ifade ettiğimiz gibi tüketim ve artı değeri elinde tutma, bir zihniyet yaklaşımı olarak batı toplumlarında burjuvanın var olma sürecini besleyen bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla ekonomik etkinliğin de yalnızca insan zihni dış dünyayla bağlantı kurup onu dönüştürdüğünde somutlaştığı düşünülmektedir. Her türlü üretim, her türlü ulaşım dünyanın dönüşmesini zorunlu kılarken, en anlamlısından en anlamsızına her türlü çalışmanın gerisinde insana özgü ruhsal bir boyutla karşılaşıldığı düşünülebilir. Bunun nasıl bir şey olduğunu anlayabilmek için ekonomik yaşamı kafanızda bir ruh ve bir bedenden oluşan bir unsur gibi canlandırabiliriz. İçinde her türlü örgütlenmenin yer aldığı ve insanın bunlar aracılığı ile ekonomik gereksinimlerini karşıladığı, aralarında dış çevre koşullarının da yer aldığı yaşamı oluşturan biçimlerle üretim ve dağıtım biçimlerinin ekonomi adlı bütünü farklı kapitalist sınıflar aracılığı ile hayatımıza sokmakta²⁷ olduğu düşünülebilir.

1.1.2. Bir Sınıf Olarak Burjuva

Batı toplumlarında “burjuva” sınıfı toplumsal değişimin itici gücü olarak tanımlanmış ve zamanla yayılarak güç kazanmıştır. Özellikle Fransa örneğinde, “burjuva” sınıfının Avrupa’da ivme kazandırdığı değişimin en reel şeklini ve çevreye ilerleyişini görmek mümkündür.

XII. yüzyılda Avrupa’nın toplumsal yapısına yakından bakıldığı zaman sınıflı bir yapı olduğu ve sınıflar arasında geçişin de zor olduğu bir durumun söz konusu olduğu görülmektedir. Sombart bu dönemi “Kapitalizm Öncesi”²⁸ dönem olarak tanımlar ve kavramsal zıtlıklar üzerinden resmetmeye çalışır: zenginler ve yoksullar, senyörler ve köylüler, zanaatkârlar ve dükkân sahipleri, özgür ve bağımsız bir şekilde yaşayıp herhangi bir ekonomik getirisi olan iş yapmayanlar ve alınlarının teriyle geçinerek ekonomik üretimde bulunan insanlar. Halinden memnun olan seçkinler ve bunun yanında bu seçkinlerin varlığını besleyen alt gruplar olarak sıralanabilirler. İşte bu resmi bir fırça darbesiyle alt üst eden, girişimcilik ruhu ve burjuva sınıfı²⁹ olarak değerlendirmektedir.

²⁷ Sombart, 15.

²⁸ Sombart, 23.

²⁹ Sombart, 23-24.

Batı'da burjuva sınıfının ortaya çıkışından önce, sosyal sınıflar, dövüşen soylular, dua eden rahipler ve çalışan köylüler ile serfler olarak sıralanmıştır. Bu sosyal sınıfların, farklı hukuksal statüleri vardır aynı zamanda. Bu bakımdan da günümüzün sosyal sınıflarından ayrılırlar: Ortaçağda sınıfların, çağımız toplumlarındaki sınıflara kıyasla, birbirinden daha keskin çizgilerle ayrıldığı, birinden öbürüne geçmenin kast sistemindeki gibi bütünüyle önlenmiş olmamakla beraber, daha kapalı³⁰ olduğu düşünülmektedir.

Ortaçağda bir sınıftan ötekine geçmek, kolay bir süreç değildir. Belli törenler ve bir takım hukuksal işlemler, sınıflar arası geçirgenliğin zorluğu hakkında bize fikir verirken, iktisadi eşitsizliğin devamında hukuksal eşitsizlikle taçlandırılmış olduğunu bizlere göstermiştir. Soylular ile rahiplerden oluşan ayrıcalıklı sınıflar, özgür köylüler ile serflerin yarattığı değerler aracılığı ile zenginleşmekteydiler.³¹ Bu değerlerin birikimi beraberinde iktidarın yeni sahiplerini sürüklemiştir dersek yanlış olmaz.

Toprağın sahipleri olan ayrıcalıklı sınıflar, ticaretin ve zanaatın gelişmesi sonucunda kentlerde yukarıda da ifade ettiğimiz yeni bir sınıfın yaratıcısı olacaklardır. Tabii burjuvanın zenginliği toprağa değil, kentlerde henüz ilkel bir durumda olan meta üretimine ve ticarete dayanmaktadır. Dolayısıyla yeni kent yaşamının da kurucuları burjuvalardır. Savaş sanatıyla uğraşmadıkları, toprak sahibi de olmadıkları için, soyluların yararlandıkları “hukuksal ayrıcalıklardan” yararlanamamaktadırlar. Gelecekte toplumun sosyal yapısını değiştirecek olan bu sınıf, -üretim tekniğinin gelişmesi sonucunda- yeni üretim araçlarını elinde toplayacak olan bu “Burjuva” sınıfı olacaktır.³²

Bir başka deyişle de toplumsal yapı içerisinde burg'lar aracılığı ile öne çıkan burjuva, devamında yeni sosyal sınıfların oluşumunu sağlamış görünmektedir.

Burjuvanın Avrupa'da henüz bir sınıf olarak ortaya çıkmadığı dönemlerde, yani XI. yüzyılın sonlarında ve XII. yüzyılda Akdeniz ve Kuzey Denizi'nde ticaretin gelişmesi, kentlerin yeniden doğmasına, kentten kente dolaşan “burg”larda oturan yeni sınıf,³³ panayırlar başta olmak üzere bir çok yeni ticaret alanının oluşmasını sağlamıştı.

³⁰ Server Tanilli, *Uygurluk Tarihi*, Say Yay., 1992, 39.

³¹ Tanilli, 1992, 38-39.

³² Tanilli, 1992, 39.

³³ Sombart, 23-24.

Bir sınıf olarak burjuva, tacirler arasında okuma-yazma bilmeyi zorunlu kılmaya başlamıştı. Bu beraberinde burjuvaların çocukları için açılan okulları getirmişti. Bu okullarda okuyan çocuklara, ticari yazışmalarda zorunlu olan Latince'nin esasları öğretiliyordu. Nihayet XIII. yüzyıla gelindiğinde uluslar arası ticaretle uğraşan tacirlerin çoğunluğu, kuşkusuz oldukça iyi bir eğitime sahiplerdi. Bu eğitim seviyesinin burjuva sınıfında hızla yükselmesini sağlarken, tacirlerin bu dönemde muhasebe kayıtları tutmaları muhasebenin gelişimine de katkıda bulunmuştur.³⁴

Batı'da burjuva sınıfı ticari gelişmişliğinin etkisi ile eğitim seviyesini yükseltirken, yabancı dillerin bilinmesi de uluslar arası ticaret yapanlar için hayati bir önem kazanmıştı. Örneğin XIII. Yüzyılda Fransızca bilmek bugün İngilizce bilmek kadar önemliydi. Bu paranın dolaşımına yetkinlik kazandırmak açısından da çok önemliydi.³⁵

Batı'da ticaret burjuvazisi bir yanda siyasal iktidarın tahakkümünü sınırlarken, diğer yanda özgür ticaret merkezleri ile birlikte kültürel ve sosyal yönden de farklılaşmaya başlamıştır.³⁶ XV ve XVI. Yüzyıla gelindiğinde girişimci, mücadeleci, eğitilmiş ve kültürel etkinliklere ilgili bir sınıftan söz etmek mümkündür. Batı'da bir sınıf olarak burjuva olabilmek için yetenekli, dışa dönük, eli açık bireylerdir. Bunun yanında eli sıkı ve biriktiren senyörlerden de söz edilmektedir.³⁷

XIX. yüzyıldan itibaren modern dünyanın kuruluşunu Avrupa'dan Atlantik'in diğer kıyısına kadar uzanan yeni değerler ve bu değerlerin taşıyıcılığını yapan burjuva olan sınıflar³⁸ üstlenmiştir. Nitekim XIX yüzyılda Macaristan'da bir burjuva olarak dünyaya gelen Marai, burjuva olmanın kültürel ve sosyal farklılığından şu cümlelerle bahsetmektedir:

“Yavaşça sezmeye başlamıştık, burjuva olmanın batılı anlamıyla bizdeki anlamı arasında fark vardır. Yalnızca dört oda ve buharlı ısıtma sistemi, hizmetçiler, kitap raflarındaki Goethe'nin bütün yapıtları, düzeyli bir sohbet, Ovidius ve Tacitus'un yapıtlarını biliyor olmak bizi, görüp tanımak için yola koyulduğumuz asıl burjuvaziye

³⁴ Pirenne, 141-142.

³⁵ Pirenne, 143.

³⁶ Mehmet Zeki Duman, “Türkiye’de Burjuva Sınıfının Sosyal Profili”, *Sosyo Ekonomi Dergisi*, 1, 2007, 34-46.

³⁷ Sombart, 20-210.

³⁸ Kerem Ünüvar, “Siyasetin Üzerindeki Hayalet Orta Sınıflar”, *Birikim Dergisi*, Sayı: 260; Yıl:2010, 16.

*ancak kültürün temas noktasından gevşekçe bağlıyordu. Kassa'da burjuva olmakla Nantes'ta burjuva olmanın farkını sezmiştik. Bizim büyük ölçüde şehirleşmiş görünümlü yukarı Macaristan'daki kentlerimizde burjuva olarak yaşadığımızı ispatlamaya çalışıyorduk. Oysa Nantes'ta insanlar özel bir sınıf tutkusu olmaksızın, bir hayat tarzında, yaşıyorlardı sadece.”*³⁹

Aynı zamanda bu sınıfın geniş toplum katmanlarına yayılışının ardından iyi tüketmeyi önceleyen bir zihnin de temsilcisi oldukları⁴⁰ düşünülebilir. Bunun yanında Batı'da burjuva sınıfı XIX. Yüzyıla kadar Hristiyan öğretisinin temel prensiplerini hiçbir yaptırım olmadan benimseyen bir sınıf olarak da tanımlanmaktadır. Loncalar aracılığı ile ticaretin kurallarını belirleyen bu sınıf, kanaatkâr, çalışkan ve dürüst olmak zorundaydı. Herhangi bir dış baskı altında kalmadan bu erdemlere sahip olmaya çalışmak sıkı bir disiplin örneği vermek burjuva saygınlığının temel koşuluydu.⁴¹

Feodal düzen içinde ortaya çıkan burjuva sınıfı, ülkeler arası ticaretle birlikte sınai imalatı da geliştirerek sermaye birikimini⁴² artırmakla kalmamış yeni bir sınıf kültürü de yaratmıştır.

Batı'da burjuva bir sınıf olarak kapitalizmin temellerini de XV. yüzyılda atmaya başarmıştır. Bir başka ifadeyle Batı'da burjuva sınıfı kapitalist bir sınıftır. Burjuva zihniyetinin, kapitalist zihniyetin temel unsurlarından birine dönüşmesi, hiçbir şeyin kendilerini özgür bir yaşam sürdürmekten geri koymadığı, esnek bir düşünce yapısı ve bağımsız bir kişiliğe sahip insanların 'industry' ve 'frugality'yi en yüce ideal olarak benimseyebilmeleri için devreye başka güçlerin girmesi gerekiyordu. Böylelikle tamamıyla burjuvaziye ait erdemler herkes için geçerli kutsal ve tartışılmaz insani erdemlere dönüşmüşlerdir.⁴³

Özel ise burjuvayı meydana getiren temel felsefeyi Bell'den şöyle aktarmaktadır: *“Daniel Bell'e göre burjuva toplumu, kıskançlığın kurumsallaşmasıdır. Bu toplumu tanımlayan ihtiyaçlar değil isteklerdir.”*⁴⁴ Her ne kadar bu, burjuvayı anlama noktasında mutlak bir doğru olarak kabul edilemese de, farklı kültür ve toplumlarda

³⁹ Sandor Marai, *Bir Burjuvanın İtirafı*, (Çev.: Sevgi Can Yağcı), Can Yay., İstanbul 2010, 193.

⁴⁰ Sombart, 71-72.

⁴¹ Sombart, 340.

⁴² İdris Küçükömer, *Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması*, Profil Yay., İstanbul 2013, 25-26.

⁴³ Sombart, 340-341.

⁴⁴ Özel, 23.

oluşan burjuvaların bir kısmını ifade etmek için kullanılması mümkün bir zihinsel algı biçimi olarak değerlendirilebilir. Burjuva sınıfını dünya kapitalist sisteminin mimarı yapan temel noktanın aslında burada gizli olduğu da söylenebilir. Burjuva sınıfı, artı değer etrafında biçimlendirdiği hayatını, ihtiyaçlarına mahkûm etmez. Mütevazı bir yaşam biçimi ve tüketim algısının, onu var eden temel unsurların karşısına düştüğünün farkındadır. Dolayısıyla aza razı olmayan burjuva, varlığını borçlu olduğu sermayeyi elinde tutmak ve genişletmek için iktidar sahipleriyle hep bir mücadele içinde olmuştur. Bu mücadelenin karşılığını almakla birlikte yeni toplumsal sınıfların oluşum sürecinin hazırlayıcısı olmayı da başarmıştır diyebiliriz. Bu temelde yeni Avrupa'nın ortaya çıkışının parametreleri burjuva kavramının ayrıntılarında gizlidir denilebilir.

Tarımsal üretimin esas olduğu feodalitede, asıl üretim aracı olan toprağın mülkiyeti; kapitalist sistemde ise sermayenin mülkiyeti, insanlar arası ilişkileri belirleyici olarak tanımlanmaktadır. Bir toplumda esas üretim aracına sahip olanlar, artı değere de sahip olabileceklerdir. Bu uzun vadede iktidar sahipliğinin de taşıyıcı gücüdür. Üretim güçlerinde meydana gelen gelişmenin, toplumda bu gücün üzerine oturacağı kurumları da beraberinde getireceği⁴⁵ düşünülmektedir.

1.1.3. Avrupa Açısından Burjuva Sınıfının Anlamı

Burjuvayı toplumsal bir sınıf olarak, yönetimde siyasi bir dengenin oluşumunu sağlamakla birlikte ekonominin gelişimi üzerinde olumlu bir etki yaratmıştır. Bunun yanı sıra ticaret büyük bir önem kazanırken, bankaların da güçlendiği düşünülmektedir. Bu gücün, yeni burjuva sınıfının sermaye birikimi üzerinde olumlu bir etki yaptığı söylenirken, kapitalizmin de ekonomik alanda ilk sinyallerini ortaya çıkarmış olduğu⁴⁶ söylenebilir.

Burjuvanın bir sınıf olarak doğumunu Sanayi Devrimi'ne bağlayan Tanilli, kökleri çok daha eskilere dayanan bu sınıfın kapitalist ekonomi anlayışıyla birleşen kaderini şu cümlelerle vurgular:

“Sanayi Devrimi'nin çok önemli sosyal ve ekonomik sonuçları oldu. Sanayi Devrimi Batıda, eski sosyal sınıflar tablosunun karşısına, yeni bir sosyal sınıflar tablosu koydu. Ve bu yeni sınıflar tablosu, yeni bir ideolojik mücadeleye de yol açtı. Ortaçağ'ın

⁴⁵ Küçükömer, 26.

⁴⁶ Cahit Bilim, Halime Doğru, Kemal Yakut, Yağmur Say, *Çağdaş Dünya Tarihi*, AÖF Yay., 1999, 18.

sonlarında doğmuş ve o tarihlerden beri git gide gelişmiş olan burjuva sınıfı, Fransız Devriminde başrolü oynamış, ardından gelen sanayi devrimi ve kentleşmeyle birlikte proletarya hem üretimin birincil unsuru olmuş hem de burjuva sınıfının iktidarına talip olmuştur.”⁴⁷

Dünyanın her tarafında küçük tüccar sınıf her zaman vardı fakat bu sınıf siyasi otoritenin, yani devletin mantığına tabi idi. O yönetim mantığını değiştirebilecek bir gücü hiçbir zaman hiçbir yerde gösterebilmiş değillerdi. İlk defa XIV. yüzyıldan başlayarak, İtalya’da, sonra o modele yakın bir şekilde kuzeyde Hollanda’da küçük küçük tüccar eyaletler bir araya gelerek imparatorluk mantığına bir anlamda meydan okumuş olarak, değerlendirilmektedirler. XVII. yüzyılın ortalarında Haksworklar, Felemenk Cumhuriyeti’ne boyun eğdiremeyince, bu burjuva mantığının, krallık ve aristokratlık mantığına meydan okuyabilecek bir düzeye gelmiş⁴⁸ olduğu düşünülmüştür.

Batı Avrupa’nın her yerinde yükselen burjuvazi, daha başlangıçtan itibaren kent yönetimini tekeline almıştı. Endüstri ve ticareti geliştirenlerin aynı zamanda kent hayatını yönetmesi kaçınılmazdı. Böylece kent uygarlığı, sonuna kadar onu fark edilebilir kılacak olan özelliklerini kazanmış oldu. Tüm kent yönetimi mekanizmasını yarattı, onun çeşitli hizmetlerini örgütledi, kamu maliyesinin ve kredinin temellerini attı, pazarları kurdu ve örgütledi, okullar açmak ve güçlü kale duvarları inşa etmek için gerekli parayı buldu, kısaca gelişmiş bir ekonomi için gerekli olan altyapıyı oluşturdu.⁴⁹

Burjuva sınıfı sermaye birikimini, yani artı değeri ele geçirerek güçlenince Aristokrasinin ve Kilisenin, burjuvaziye karşı bir mücadele sürecine girdiği düşünülmektedir. Uzun çekişmelerden sonra Aristokrasi ve Kilise zorunlu olarak burjuvalara bazı ödünler vermek zorunda kaldı. Burjuvalık bir yurttaşlık sıfatı kabul edilirken, burjuvazi yönetime katılma hakkı da elde etmiş oldu.⁵⁰ Bu yönetime katılım süreci doğrudan bir dâhil olmadan çok kanunların ve kurumların yeniden biçimlenmesi temeline dayanıyordu denilebilir.

⁴⁷ Tanilli, 96

⁴⁸ Özel, 10 Ekim 2013 tarihinde yapılan mülakattan

⁴⁹ Pirenne, 222

⁵⁰ <http://www.yeniansiklopedi/burjuva>

Avrupa’da burjuva sınıfının gelişimi giderek artan sayıda kadın ve erkeği üretime dahil etti böylece kent nüfusu arttı. Yayılan ticaret ağı, kalabalıkları, Pazar ve fuara, sarraf ve para tüccarlarına itti. Kentler etrafındaki kırsal alana hakim olmaya başladı ve böylece hukuki öğretim, bilgi ve uygulama ile canlı ekonomik etkinliklere bağlı yeni bir toplum meydana gelmeye başladı.⁵¹

Batı Avrupa’da gittikçe kuvvetlenen burjuvazinin, geleneksel düşünce, yaşam ve ekonomi biçimlerini etkisi altına almış olduğunun altı çok defa çizilmektedir. Böylece burjuva devrimcilerine, var olan sosyal sistemi hukuk ve politikaya uygun bir biçimde örgütlemek kalıyordu denebilir. Böylece kentli entelektüeller, meslek sahibi olurken, burjuva sınıfının eğitim alanındaki etkilerinin de ortaya çıktığı söylenebilir. Bu süreçte üniversitelerin temelleri atılmaya başlanmış, otorite ve akıllı birleştirerek skolastik yöntemine uygun dersler verilmeye başlanmıştı. Ardında bugün Avrupa’da ünleri bilinen (Sorbonne, Paris..) üniversiteleri yaygınlaşmaktaydı.⁵²

Bugünün üniversitelerinin geçmişin mirasçıları oldukları ifade edilmektedir. Ortaçağın sonunda Avrupa’da 80’nin üzerinde üniversite bulunmaktaydı. Bu kurumlar bir takım kısıtlamalarla birlikte özgürleşmenin de başladığı kurumlar olarak tanımlanmaktadırlar. Bu kurumlar bilginin paylaşıldığı, öğretildiği, pazarlandığı ortamları oluşturmaktaydılar. Zihinsel çalışmanın zanaat haline gelmesi ile eğitim, çıraklık, ustalık, uzmanlık gibi ihtisaslaşma alanlarına ayrılmış ve bu unvanların verilmesi üniversitelerin tekeline bırakılmıştır.⁵³ Avrupa açısından burjuva sınıfı ve beraberinde getirdiği ekonomik, sosyal ve kültürel dönüşüm, sanat alanında da kendini göstermiştir denilebilir. Sanat, (Latince’de ars, artis)zanaatkârlığa özgü ve ona yakın bir şey olarak algılanmaya başladı. Bununla birlikte sanat çok fazla imge içeriyordu ve bunlar saklı bir aleme işaret eder olarak tanımlanıyordu. Bu anlamda Avrupa’da burjuva sınıfı, sanat aracılığı ile kendini ve dünyayı anlamlandırmaya çalışıyordu denilebilir. Bu konuda Musevilik ve İslamiyet’in aksine Hristiyanlık, insanların hatta insan biçiminde Tanrı’nın figüratif betimlemelerine izin veriyordu. Bu da sanatın Hristiyan hümanizminin temel öğelerinden bir olmasını sağlamıştır denebilir.⁵⁴

⁵¹ Jacques Le Goff, “Orta Çağda Batı Avrupa”, (Çev.: Nilüfer Uluç), *Doğu Batı Dergisi*, Sayı: 33, Yıl: 2005, 49-50.

⁵² Goff, 56-57.

⁵³ Burçin Erol, “Ortaçağ Avrupası ve Üniversiteler”, *Doğu Batı Dergisi*, Sayı: 33, Yıl:2005, 94.

⁵⁴ Goff, 58.

Avrupa’da burjuva, sınıfların içeriğini değiştirirken, soyluların yerini burjuvazi ve burjuvazinin yerini de proletarya almıştır denebilir. İnsanın insanla savaşı sona ermemiş, ortak bir iktidar sahibine karar verilememiş görünmektedir. Bu süreçte bencil ve maddeci dünyada bir ıstırap çılgılığı olarak ortaya çıkan sosyalizm, adalet vaat ederek burjuvanın karşısına dikilirken,⁵⁵ yeni bir çatışmanın da habercisi gibi görülmüştür. Bununla beraber Avrupa’nın toplumsal hukuk, sivil toplum, sanat, ekonomi, siyaset, eğitim gibi birçok alanda kendini yeniden biçimlendirmesi burjuvanın omuzlarında gerçekleşmiştir denilebilir.

Batı toplumlarının tarihinde iktidarların, en önemli çatışmayı mülkiyet ve artı değer sahipleri ile yaşadığını daha önce de ifade etmiştik. Devletle büyük toprak mülkiyeti arasında, imparatorluğun (Bizans) yıkılışına kadar bir çözüme varamadan süren bu mücadele, sonunda Batı ile Doğu arasında kesin, büyük ve derin ayrışmayı getirdi denilebilir. Kendi kendine bırakılan Batı Avrupa VI yüzyıllık bir çözülüşten sonra, yeni bir ekonomik ve sosyal evrimle sisteminin yenilenmesine yol açmış olarak değerlendirilebilir.

Avrupa’da burjuva sınıfı, gerçekten kökleri ne kadar farklı olursa olsun, XIV.ve XV. yüzyılda büyük lordlarla ilişkiye girmek zorundaydılar ve aralarında tam bir çıkar dayanışmasına ihtiyaç vardı. Bu aynı zamanda kapitalist bir ekonomi algısının da göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bir yandan büyük lordlar, ne kamusal ne de özel masraflarını maliyecilere başvurmada karşılayamıyorlar, öte yandan büyük tacirler de, bankerler ve gemi sahipleri, aşırı kentsel bireyciliğe karşı kendilerini korumalarını, mal ve paralarının dolaşımını güvence altına almalarını büyük lordların desteği ile yapıyorlardı.⁵⁶ Bu dönem Avrupa açısından hem burjuva hem de lordlar ve senyörler açısından karşılıklı çıkarların korunması ekseninde ilişkilerin gelişmesine zemin hazırlamıştır diyebiliriz. Nitekim burjuvalar, kalfaların ve ustalarının isyanlarında lordlardan yardım isterken, lordlar da önemli ekonomik giderlerini bu sınıf üzerinden karşılıyordu. Burjuva sınıfının çalışmaları ile artan para dolaşımı kiliseyi bile burjuvanın etkinliklerine destek olmaya itmiştir.

Avrupa’da şehirlerde büyüyen ekonominin, feodalitenin çelişkilerinden ve boşluklarından yararlanarak gün ışığına çıkmaya çalıştığı yapılan değerlendirmeler

⁵⁵Cemil Meriç, *Mağaradakiler*, İletişim Yay., İstanbul 1997, 227.

⁵⁶Pirenne, 239.

arasındadır. Üretimin ve toplumsal gelişimin hızı Avrupa'yı daha keskin dönüşümlere hazırlamıştır.⁵⁷ Bu dönemde sanayileşmenin henüz filizlenmiş ve işçilerin de hazır bulunduğu söylenilebilir. Hızla gelişen eğitim ve teknolojik gelişmeler ve bu bilgi birikiminin beslediği coğrafi keşiflerin, Avrupa'da Endüstri Devrimini hazırladığı söylenebilir. XVIII. Yüzyılda ilk defa İngiltere de ortaya çıkan Endüstri Devrimi ile birlikte kadın ve çocuk işçilerin sayısı hızla artmış ve Avrupa'da toplumsal yapı yeni bir dönüşümün eşiğine gelmiştir denilebilir.⁵⁸ Bu gelişmelerin ışığında burjuvanın Avrupa toplumları açısından nasıl bir anlam taşıdığını görmek mümkündür.

1.2. OSMANLI VE SONRASINDA TÜRKİYE AÇISINDAN BURJUVA

1.2.1. Batı'dan Osmanlı'ya Burjuva Sınıfı

Burjuva, Batı'da birçok alanda yeni kavramların ve toplumsal algıların doğumunu beslemiştir. Bu bağlamda Göçek, burjuva sınıfını bir imaj üzerinden tanımlarken, yeni tüketim kalıplarına dayalı bir hayat tarzını, özel mali faaliyetlere vakfedilen yeni bir sermaye birikimini ve özgün bir demokrasi tanımını bu imajın içine sığan kavramlar olarak öne çıkarmıştır.⁵⁹ Yani kapitalizmin filizlendiği ve buradan da bütün dünyaya taşıdığı sürecin ilk adımlarını oluşturan kavramların biçimlendiği bir dönemdir bahsi geçen.⁶⁰

Bu da, kavramın Osmanlı'dan farklı olarak, bir hayatı algılama usulü olarak da ele alınma sürecini göstermektedir. Burjuvanın; köylü, işçi (proletarya) ya da soylu sınıfına dâhil olmayıp, özelliğini zenginliğinden ve şehirliliğinden alan kentli kişiler topluluğu olarak ekonomik yapının egemenleri olmayı başarmış bir sınıf⁶¹ olduğu düşünüldüğünde, tükettiklerinden fazlasını üretmesi⁶² ile kentleşmenin de öncüsüdür.

Bu zihniyetin tam karşısına düşen ise, Osmanlı toplumunun tüccar ve zanaatkâr erbabında görülen dünya algısı olarak tanımlanabilir. Madde dünyasıyla devamlı temasların doğuracağı her türlü ihtiras taşkınlığından, hatta gelecek kaygısından uzak, iç

⁵⁷ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Belge Yay., 1986, I, 73-74.

⁵⁸ Tanilli, 94-95.

⁵⁹ Fatma Müge Göçek, *Burjuvanın Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, (Çev.: İbrahim Yıldız), Ayraç Yay., Ankara 1999, 24.

⁶⁰ Meriç, 73.

⁶¹ Kurt Steinhaus, *Atatürk Devrim Sosyolojisi*, (Çev.: M. Akkaş), Sander Yay., İstanbul 1973, 191-192.

⁶² Ahmet Altan, *Kent Dindarlığı*, Timaş Yay., İstanbul 2010, 17.

âlemine çekilmiş, telaşsız ve rızkindan emin bir insan tipi olarak tanımlanan bir dünya algısıdır bu.⁶³ Ellerine geçen artık ürünü tekrar üretime yatırarak bu yoldan yeni bir artık ürün elde edemeyen bu insan tipi, batılı karşılıklarından uzak⁶⁴ ve tüketim anlayışının eleştirisine yasıdır denilebilir.

XIX. yüzyıla gelindiğinde ise batılı anlamda “burjuva” kavramı toplumda üretim araçlarını elinde bulunduran bir sınıf⁶⁵ olarak öne çıkmakla kalmamış dünya toplumları arasında ekonomik ve sosyal gelişmişlik farklılıklarının oluşumu noktasında büyük rol oynamıştır.

Avrupa’da burjuva sayesinde gerçekleşen sermaye birikimi, hem üretime katkı sağlayan bir toplumun ortaya çıkmasına hem de sanayileşmenin nimetlerinden yararlanan sosyal bir devletin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu noktada ticaret burjuvazisi bir yanda siyasal iktidarın tahakkümünü karşılıklı çıkarlar bağlamında sınırlarken, diğer yanda özgür ticaret merkezlerinin (Panayırlar, kent pazarları..vs.) ortaya çıkmasına da öncülük etmiştir diyebiliriz.⁶⁶

Kavramı bir hayatı algılama usulü ya da tüketim pratiklerine yansıma biçimi üzerinden okusak, Osmanlı’da özellikle Türk tebaa ekonomik hayat içerisinde ticari ve endüstriyel faaliyetlerden oldukça uzak durmuşlardır. Bu da Osmanlı’da batı toplumlarına benzer bir burjuva kavramının içerik kazanmasını engellemiştir diyebiliriz. Bu noktada Doğu toplumlarının özelde de Osmanlı’nın tüccar sınıfı, nefsi ibadete ve kulluğa hasretmek üzere bedeni ayaküstü tutabilmeyi yahut daha mutedil ve insani bir kaygı ile başkalarına yük olmadan kendini ve yakınlarını geçindirebilmeyi önemli bir meziyet olarak görmesi, burjuva toplumunu oluşturacak zihinsel yapıdan farklıdır. Osmanlı’da rind gözüyle, huzur ve rahat içinde ömür sürmek, kâr ve kazanma yaklaşımını biçimlendiren temel kavramlar olarak öne çıkmıştır denilebilir. Hareket noktası bunlardan hangisi olursa olsun, kıymet süresini tersine çevirip kazanmayı ve biriktirmeyi gaye ve ömür sürmeyi ona vasıta kılmak ancak sakat ve sapık bir ruhun arazi⁶⁷ olarak değerlendirildiğinde, batılı manada da bir artı değer algısını besleyecek

⁶³ Ülgener, 87.

⁶⁴ Mehmet Altan, *Bürokrasi mi Burjuvazi mi*, Liman Yay., İstanbul 2004, 64.

⁶⁵ Mete Tunçay, *Batı’da Siyasal Düşünce Tarihi*, Teori Yay., Ankara 1986, 113.

⁶⁶ Duman, 34-40.

⁶⁷ Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yay., 2006, 84.

zihni alt yapının oluşmadığı söylenebilir. “*Mal ömrün huzuru ve asayışı içindir; ömür mal cem’eylemek için değildir.*” (Sadi’dan aktaran Ülgener)⁶⁸

Bu, toplumda artı değere yönelik zihni algıyı anlamak için iyi bir örnek olsa da batılı manada bir toplumsal dönüşümün önündeki tek engelin bu dini referanslardan beslenen ekonomi algısı olduğunu söylemek indirgemeci bir yaklaşım olacaktır. Bu noktada devletin ekonomi politikası de bu zihinsel algının önemli bir destekçisidir. Nitekim öyle bir zümrenin (burjuva ya da farklı bir toplumsal sınıf) doğması sosyal/siyasal dengeyi sarsabileceği için arzuya şayan değildi. Bu tavrın en tipik göstergesi “narh” adı ile tespit edilen fiyatların kontrolünde gösterilen titizliktir. Fiyatlar o şekilde tespit edilirdi ki, mübadele ile uğraşan esnaf ve tüccar gibi zümrelere tanınan normal kâr haddi %15 ila %25 arasında olduğu için, mevcut nakdi (parasal) sermayenin ticaret ve esnaflık sektöründe kayması imkânı son derece kısıtlı idi.⁶⁹

Osmanlı toplumunda batılı anlamda bir burjuva sınıfının olamayışının bir başka önemli nedeni ise, Osmanlıların zihin dünyalarında ekonomiye ilişkin tasavvurun, en genel anlamıyla, ihtiyaçların karşılanması noktasında toplanması olarak tanımlanabilir. Bu noktada Özel’in aktardıkları önemlidir:

“*Tarihçi Halil İnalcık, Osmanlı ve Bizans sistemlerine ‘fukara imparatorlukları’ adını veriyor. Bunların birinci hedefleri, fukaraların mümkün olduğunca bol ve ucuz, özellikle ekmek ve et temin etmelerini sağlamaktı. Dolayısıyla, bu amaca hizmet ettiği sürece tüccara, zanaatkâra, sermaye sahiplerine değer veriyordu. O ölçüde bunları kolluyorlardı. Yeni dönemde sermaye birikiminin bizzat hızlanması bu tüccar sınıfın kazanması siyasi iktidar açısından kendi kaderiyle birleşen bir şey oldu. Bu birleşme meydana gelince asıl hedef halkı korumak değil sermaye birikimine katkıda bulunmak*”⁷⁰

Devletin ve toplumun bütün katmanlarının ihtiyaçlarını karşılamak, iktisadi faaliyetin hedefi ve meşruiyet temeli olarak değerlendirilmekteydi. Yani, kısaca ‘provizyonist’ idiler. Mal ve hizmet üretenler önce kendi ihtiyaçlarını karşılamalı, ondan sonra da kademe kademe tüm toplumun ihtiyaçlarına cevap vermeliydiler. Bu sebepten, Osmanlılar ithalat ve ihracat konusunda çağdaşları olan Batı’nın ve bugünün

⁶⁸ Ülgener, 84

⁶⁹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., 2012, 53-54.

⁷⁰ Mustafa Özel, 10 Ekim 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan

değerlerine hiç uymayan bir tutum içindeydiler. İthalatı serbest bırakıyor, buna karşılık ihracat üzerine de, bazen yasaklamalara varan ölçüde, sıkı bir kontrol rejimi uyguluyorlardı. Devletin misyonu, bu ekonomi anlayışını sağlayacak kanunları, ilişkileri, kurumları oluşturmaktan ibaretti. Ekonominin sektörleri ziraat, madencilik, esnafılık ve ticaret alanlarındaki temel düzenlemelerinin hedefi, niteliği bu noktada değerlendirilmektedir.⁷¹

Osmanlı ekonomisini biçimlendiren diğer önemli bir kavram ise ahiliktir. Kaynağını İslam dinin sosyal adalet ve eşitlik kavramlarından alan bu teşkilat, XIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla dek Anadolu’da Balkanlarda ve Osmanlı’da yaşamış olan Türklerin sanat ve meslek alanlarında yetişmelerini sağlamıştır. Bunun yanında ahlaki yönden gelişmelerini sağlayan bir müessese olarak da değerlendirilmektedir.⁷²

Osmanlı ekonomisinde ahilik, İslâm’ın sosyal adalet anlayışı ile topluma birçok prensipler koyan, zengine karşı fakiri korumaya çalışan, ekonomik hayat için çok adilane bir siyaset izleme gayretinde olan bir teşkilat olarak tanımlanmaktadır. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Anadolu’da yaşayan halkın sanat, ticaret, ekonomi gibi çeşitli meslek alanlarında yetişmelerini sağlamıştır. Ahilik ekonomik alanı belli ahlak kuralları üzerine oturarak biçimlendirmeye çalışmıştır. Allahtan başkasına kul olmama, cömertlik, dürüstlük, insan sevgisi, iyi niyet, bencillik ve kibirden uzak durmak, sürekli gelişme ve yenilenme, tevazu, geçimli olma gibi meziyetler bir ticaret ve zanaat erbabında olması gereken nitelikler olarak tanımlanmıştır.⁷³

Bu noktada Ülgener’in “ahi” teşkilatını tarif ederken öne çıkardığı seyyahların ahilerde hayranlıkla görüp bahsettikleri şeyin onların iş güç hayatından çok, aralarındaki samimilik, yabancıya gösterdikleri yakınlık, misafirperverlik olması, Osmanlı toplumu açısından iktisadi zihniyet algısını ortaya koyması bakımından önemlidir. Nitekim birçok noktada ahi teşkilatının sanat etkinliklerinin iktisadi fonksiyonlarının çok önünde olduğu söylenmektedir.⁷⁴ Bu da temelde Osmanlı ekonomisi üzerinde XVI. Yüzyıla kadar olumlu bir etki yapmış olsa da, dünyada meydana gelen ekonomik gelişmeler karşısında bir direnç sağladığı düşünülmemektedir. Özellikle tımar sisteminin bozulmasıyla birlikte ahi teşkilatı da ekonomik alanda gücünü kaybetmeye başlamıştır.

⁷¹ Genç, 70.

⁷² Galip Demir, “Ahilik”, *Ahilik Yolu Dergisi*, Sayı:86, Yıl:1994, 22-23.

⁷³ Fahri Solak, “Ahilik”, *İstanbul Ticaret Odası*, Sayı:56, Yıl:2009, 4-6.

⁷⁴ Ülgener, 67.

Bu bağlamda artı değeri elinde bulunduran bir sınıf oluşturmayı başaramayan Osmanlı toplumunun karşısında, batılı burjuva, zihinsel olarak da kapitalizmin temel ilkelerinden biri olan tüketimi, kendine özgü pratiklerle hayata geçirmektedir. Bunun yanında birikim ve yatırım, tüketim pratiğinin üzerine oturduğu kapitalist ekonomik yapılanma biçimi, geçmişin ekonomik yapılarını tarih sahnesinden çekilmeye zorlamıştır denebilir.

Osmanlı toplumunda toplumsal üretim düzeyini, ordunun savaş gücü belirliyor ve bu da bir üretim-tüketim ve artı değer algısını askeri kavramları aşamayan bir konuma sıkıştırıyordu.⁷⁵ Osmanlı sistemi kapitalizme sadece kapalı değil, aynı zamanda karşı idi. Kapitalizme en açık olması gereken ticaret sektöründe gördüğümüz sınırlama, kontrol ve düzenlemeler, bunun belki de en açık göstergeleri olarak değerlendirilebilir.⁷⁶

İktisadi faaliyetleri daha düşük toplumsal katmanların (gayr-i Müslim ve özellikle reayanın) meşguliyeti olarak gören Osmanlı Hanedanı için en önemli sorun, iktidarı besleyen asker ve vergilerin merkeze düzenli bir biçimde ulaştırılması olmuştur. Böylece Osmanlı yönetimi, fetihlerde elde ettiği ganimetlerin “artık birikimleriyle” uzun yıllar kendisini besleyebilmişti ancak bir üretim ve yatırım zihniyeti oluşmamıştı.⁷⁷

Oysa klasik Osmanlı ekonomisinde, devlet üretim faaliyetlerine doğrudan katılmazdı. Osmanlı’da üst sınıfı, eliti ifade eden “havass”, “avam”ın zıddı devlet sınıfıdır. Havass klasik anlamda burjuva olarak değerlendirilmemektedir.⁷⁸ Alt yapı yatırımları da dâhil olmak üzere, her türlü iktisadi faaliyeti “özel sektör” yapar; devlet sadece denetimle yetinirdi.⁷⁹ Bu da ekonominin Batılı manada gelişimi için bir ortam oluşturamamış gibi değerlendirilmektedir. Osmanlı’da ekonominin içeriği bir artı değer temeline dayalı olarak tanımlanmamaktadır. Dolayısıyla XVI. yüzyıldan itibaren Batı ile arasındaki makasın hızla açılımı, gücünü bu noktadan almaktadır diyebiliriz. Batı’da burjuvaların kentlere yerleşmesi ve üretimi kent merkezlerine kaydırmaları bir çok sosyal, kültürel ve teknik gelişmenin zeminini hazırlarken, hammadde ihtiyacı ve Pazar alanlarını genişletme isteği onları kendi dünyalarının sınırlarını zorlamaya itmiştir. Ancak Osmanlı’da hâkim olan iâşe ilkesinde, üretimin hedefi yurt içi ihtiyaçların

⁷⁵ Steinhaus, 34.

⁷⁶ Genç, 78.

⁷⁷ Duran, 36.

⁷⁸ İnşel, 14.

⁷⁹ Mustafa Özel, *Piyasa Düşmanı Kapitalizm*, İz Yay., İstanbul 1993, 34.

karşılanmasıdır. İhracat, bu ihtiyaçlar karşılandıktan sonra kalan malların, yani ülke bakımından hemen hiçbir değeri kalmayan, iktisadi deyimle ile marjinal faydası sıfır olan malların satılması demektir. İhraç edilen malların gerçekten bu nitelikte olmasını garanti altına almak için, devlet en sıkı müdahaleyi bu alanda göstermekten çekinmemiştir. Hangi maldan, ne miktarda ihracat yapılacağı, her seferinde özel bir izinle belirlenir, ayrıca yüksek bir gümrük vergisi alınır. Tüm bunlar ticareti uzun mesafeleri göze alan bir üretim ve pazarlamadan uzak tutmuştur diyebiliriz.⁸⁰ XIX. yüzyılda Türkiye küresel piyasa sistemiyle bütünleşme çabasına girdiğinde, ortaya çıkan manzara Osmanlı sanayi ve ticaretine gayr Müslim tebaanın sahip olduğu gerçeğiydi. Bu tarihsel arka plan, İttihat ve Terakki yönetiminde ve daha sonrada Cumhuriyet dönemine ulusal ekonomik bağımsızlığa vurgu yapılmasının altını çizdi diyebiliriz.⁸¹

1.2.2. Burjuva Kavramının Osmanlı ve Türkiye Bağlamında Dönüşümü

Burjuvanın varlık gösterebildiği toplumlarda, demokrasi, bürokrasi, devlet, ideoloji, din gibi kavramlar çokça tartışılmıştır. Burjuvanın bir toplumsal sınıf olarak yönetme erki ya da yönetmeye biçim veren kavramlar üzerinde özellikle Avrupa’da etkin olduğu bilinmektedir. Bu daha önce de ifade ettiğimiz gibi karşılıklı çıkar ilişkileri düzleminde gelişen bir ilişkiler bütünü olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, Batı’da küçük kentlere yerleşerek büyüyen esnaf ve zanaatkârlarla lortlar arasında ve ordu ile iktidar arasında ekonomik fayda temeline dayanan ittifaklardan söz etmek mümkündür. Bu pencereden bakıldığında Osmanlı’da geçimini ticaret ve zanaatla sağlarken, sermayesini artırarak genişleyen bir sınıf söz konusu değildir. Ancak bu, Osmanlı toplumunda burjuva kavramının kendi anlam içeriği ile var olmadığı anlamına gelmez.

Bu noktada “burjuva” kavramının Avrupa ve Osmanlı’dan başlayıp Türkiye ekseninde devam eden tanımları bizim için önem kazanmaktadır. Dünyanın özellikle Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi sonunda yaşadığı değişim ve dönüşümün batı dışı toplumlar ve Osmanlı üzerindeki yansımaları önemlidir. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu’nda batılı anlamda bir burjuva sınıftan söz edemesek de, kendine has kriterleri ile Osmanlı’da da bir burjuva sınıfı mevcuttur.

⁸⁰ Genç, 63.

⁸¹ Ayşe Buğra/Osman Savaşkan, *Türkiye’de Yeni Kapitalizm*, (Çev.: Bülent Doğan), İletişim Yay., İstanbul 2015, 59.

Osmanlı'da Avrupa'daki manada bir orta sınıf ya da burjuva sınıfı doğmamıştır. Osmanlı devlet yapısı, bürokrasi ve saray çevresi, iktisadi birikime ve artı değere el koyarak devlet erki ile ekonomik değerler üzerinden pazarlığa girecek bir sınıfın oluşumuna müsaade etmemiştir.⁸²

Ancak devlet idaresine ortak olan ve kaynakları sadece tüketen birçok sınıftan söz etmek mümkündür. Mülkiyet esasına dayanan bu sınıflar, Ulema, devlet memurları, sipahi aileleri, emekli askerler gibi daha başka sosyal gruplarında aralarında olduğu bir zümre olarak tarif edilebilir. Bu grupların devlete bağlılığı XVI. yüzyılın sonuna kadar oldukça fazlaydı, çünkü bu orta sınıflar (gayrimüslimler dâhil) devletin bir çeşit memuru, hatta küçük ortağıydı. Bu statükoyu, yani halkın ileri gelenlerini devlerin memuru ve ortağı olarak görmek başka ülkelerde pek mümkün değildir.⁸³

Osmanlı ilk defa batılılaşma faaliyetleri kapsamında Batılı kurumları ülkeye getirmeye çalışırken temel hedefi, hükümdara bağlı bir bürokrat sınıfı yetiştirmektir. Bu amaçla bürokratların yetiştirilmesine önemli oranda harcamalar yapılmıştır. Böylece XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başında beliren yeni bürokrat sınıfı, hem idari kapı halkı bünyesinde hem de yeni yeni kurulan Batılı tarzdaki okullarda verilen eğitim ve öğretimin bir sonucu olarak, bu gruptan doğdu. Bu yeni bürokrat sınıfı kendi içinde, sultanın denetimi dışında imkânlara kavuşan bir grup Osmanlı aydınını da barındırıyordu.⁸⁴

XIX. yüzyılın ortalarında sultan tarafından yavaş yavaş fakat sistemli olarak güçleri kırılana dek, ayanın, devleti zaafa uğratan bir güç olarak kaldığı⁸⁵ düşünülmektedir. Osmanlı ve Türkiye tarihine özgü bir şekilde, bir anlamda bürokrat olarak kabul edebileceğimiz bu grup, üretici güçlerin daha hızlı gelişmesini engellemiştir denilebilir. Sosyal sınıfların oluşmadığı bir ortamın, gelişmiş bir ekonomik düzen doğurması doğal olarak beklenemez. Nitekim Osmanlı toplumu da böyle bir gelişmiş ortam yaratamamıştır. Batı'da sermaye sınıfı, devletin yapısını

⁸² Duman, 40-43.

⁸³ Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yay., İstanbul 2010, 230.

⁸⁴ Göçek, 79.

⁸⁵ Göçek, 38-39.

belirler ve karşıt sosyal sınıflar doğururken, bizde ise bürokrasi, sınıflar üstü konumunu korumayı⁸⁶ seçmiştir denilebilir.

Kapitalizmle bütünleşme çabaları, geleneksel bürokrasiye rakip bir burjuva sınıfını ortaya çıkarsa da, İmparatorluk parçalanırken yeni bir ulus devleti kurup bu devleti modernleştirmeye koyulan burjuvazi değil bürokrasiydi⁸⁷ diyenlerin sayısı az değildir.

Devletin sınıfsal yapısını şekillendiren bir bürokrasi de ilk önce kendi çıkarlarını koruyacaktır. Görüntü olarak “sosyal sınıf” yaratıyormuş gibi dursa da, esasında kendi egemenliğini korumanın peşinde görünmektedir. Gerçekten bu hâkim zümre, elindeki devlet aygıtını güçlendirmiş ve gerisini biraz boş vermiştir. Bu bağlamda Türkiye’nin bugün dahi “zümresel egemenlik” kavramından, sosyal sınıflar kavramına yeterince geçtiği⁸⁸ söylenemez.

XIX. yüzyılda kurulan mühendishane, tıbbiye ve mülkiye mektebinin mezunları bürokrasiye katılarak orduda ve merkezi hükümette çalışmaya başladılar. Başlangıçta ordunun modernizasyonu amacıyla kurulmuş olan teknik okular ve harp okulları kısa zamanda bürokrasinin bütün kademelerine personel sağlar oldu.⁸⁹ İşte bu yeni bürokratik elit sınıf içinden çıkan Jön Türkler, yeni açılan mektepler (Mülkiye Mektebi 1859) aracılığı ile pozitivizm ve realizmle tanışık bir eğitim aldılar. Bunun yanında vatan sevgisi jön Türklerin en önemli değerleri arasındadır.⁹⁰ Avrupa siyasi geleneği içinde çağdaş akımlardan etkilenen bu gençler, teknokratik bir eğitim almakla birlikte, hümanist ve eleştirel bir kültürün temsilcisi olarak da değerlendirilmezler. Başlıca amaçları ide devletin ıslahıdır.⁹¹

Osmanlı İmparatorluğu’nun XVIII. yüzyılda yetiştirdiği bürokratik elitler, 1889 yılında Askeri Tıbbiye’de İttihat ve Terakki cemiyetini kurdu. Cemiyet, 1908 devriminden bir süre sonra bir siyasi partiye dönüştü. Jön Türkler gibi İttihat ve Terakki kurucularının da temel hedefi vatanı kurtarmak olarak tanımlanabilir. Nitekim 1906’dan sonra İttihat ve Terakki içinde şekillenen Şakir-Nazım grubu Türkçülüğe, parti

⁸⁶ Altan, 64.

⁸⁷ Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yay., İstanbul 1990, 9.

⁸⁸ Altan, 65.

⁸⁹ Keyder, 45.

⁹⁰ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yay., İstanbul 1989, 45-53.

⁹¹ Keyder, 45-46

örgütlenmesine ve askeri örgütlere daha çok önem vermeye başladı. Cumhuriyet sonrasında da bu fikirler, devleti parçalanmaktan kurtarmak ve kalkınma üzerinden biçimlendirilmiştir denilebilir.⁹²

Cumhuriyet'in ilk beş yılında bürokratlar ekonominin temel yapılarında önemli değişiklikler ve dönüşümler yapma konusunda çok çevik olarak tanımlanmamışlardır. Ancak İttihat ve Terakki döneminde gördükleri himaye sayesinde Türk ve Müslüman tüccarların ekonomide önemli bir ivme kazandıkları söylenebilir. Osmanlı'nın sona ermesi ve Cumhuriyet'in bir çok sosyal, siyasal ve ekonomik sorunla baş başa kalması Müslüman ve Türk bir burjuva sınıfının desteklenmesi konusunda daha güçlü bir kanıyı devlet içerisinde oluşturmuştu diyebiliriz.⁹³

Cumhuriyet'in kurucuları, kültürel ve ekonomik açıdan geri buldukları toplumu dönüştürmek için topyekûn bir ulus inşasına giriştiler. Sekülerleşme bu projenin en merkezi unsurlarından biriydi ve bu Cumhuriyet'in Osmanlı'dan kopuşunun en radikal görünümü olarak değerlendirilmekteydi. Osmanlı'da sanayi ve ticaret gayrimüslim tebaanın egemenliğindeydi ve bu durum özellikle XIX. yüzyılda devlette tam anlamıyla bir hoşnutsuzluk kaynağıydı. Hiç kuşkusuz bu tarihi arka plan, yeni Cumhuriyet'in ulusal bağımsız bir ekonomi vurgusu yapmasında etkili olmuştur.⁹⁴

Yeni Cumhuriyet, ulusal rengi belirgin olan bir burjuva sınıfı oluşturma gayretine girmişti. Devletin verdiği karşılıksız krediler ve yaptığı yatırımların hedefi Türkiye'de milli bir burjuva yaratmaktı. Bu yönüyle Türk burjuvasının gerek XIX. Yüzyılda gerekse sonrasında ulusal bir nitelik taşımasına gayret edilmiştir diyebiliriz. Batılı biçimlerinden Türk burjuvasını ayran en temel özelliğin devlete bağımlılığı olarak ifade edilmesi mümkündür.

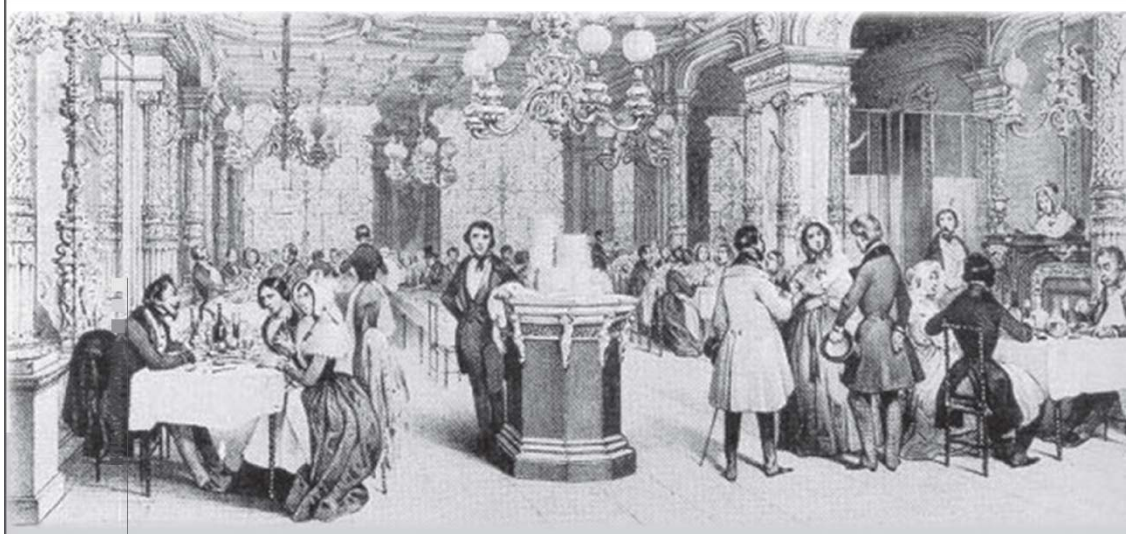
Yukarıda anlatılan sebepledir ki Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ve Cumhuriyet sonrasında toplumun yaratması gereken burjuvayı devlet yaratma çabasına girmişti. Bu çaba temelde, tarihin kasvetli hikâyesinden ip koparmayı (Batı toplumları ticaret ve zanaat aracılığı ile Avrupa'nın mevcut ekonomik yapısını dönüştürmüşlerdir. Avrupa'da sermaye birikimi ve artından gelen sosyal, siyasal, ekonomik ve teknolojik yenilikler olmasaydı. Bugünkü anlamda bir kapitalizm ya doğmayacaktı yada doğumu

⁹² Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul 1991, 99-100-101

⁹³ Keyder, 78-79.

⁹⁴ Buğra/ Savaşkan, 58-59.

çok gecikecekti.) başaran batı medeniyetini yakalama hikâyesi olarak tanımlanabilir. Osmanlı ve devamında da Türkiye Cumhuriyeti ekonomik olarak kalkınmayı en önemli mesele olarak ele almıştır.

(Akdede, 2012: 23-73)

1.3. BURJUVANIN MEVCUT İKTİDARLARA ETKİSİ

Burjuva sınıfı özellikle XIII. yüzyılın sonu ve XIV. yüzyılının başından itibaren Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde ya yönetim biçimini değiştirmeye zorlamış ya da yönetme erki üzerinde pay sahibi olmaya başlamış görünmektedir. İngiltere'de XIV. yüzyıldan başlayarak parlamentoda bir bölünme başlamıştı. Kendilerini krala daha yakın bilen soylular ve din adamları "Lortlar Meclisi"nde toplanırken, küçük şövalyelerle kentlerin ve kasabaların esnafı, yani burjuvalar da "Avam" meclisini oluşturuyorlardı. İngiliz parlamentosu, o tarihlerden sonra işte böyle "iki meclisli" olurken,⁹⁵ tarihin bu dönemi, bir seçkinler değişimine tanıklık etmektedir denilebilir.

Kısaca Avrupa'da bir yeniden başlamanın adı olan burjuva, Fransa'da ihtilal (1739) ile mutlak monarşiyi yıkarken, kralın kararlarının yanına parlamentoyu dolduran sermaye sahiplerinin de görüşlerini eklemişti diyebiliriz. İngiltere'de aristokrasi ile anlaşma yolunu seçerek aslında demokrasinin doğuşunda da önemli bir rol

⁹⁵ Tanilli, 79

üstlenmiştir⁹⁶ diyebiliriz. Modern çağın başlangıcı her şeyden önce, bir anlamda öznel özgürlüğün de damgasını taşımış⁹⁷ görünmektedir. Bu yönüyle de modern çağın burjuvaya tarihi bir misyon yüklediğini söyleyebiliriz. Bunun nedeni burjuvanın, hem bir toplumsal dönüşümün hem de kişisel özgürlüklerin önünü açma fırsatı elde etmiş olması olarak tanımlanabilir.

Avrupa’da yönetimler yeni biçimler alırken, bu değişim, toplumun tüm alanlarına yayılmış ve sanayi devrimi de bir anlamda sürece ivme kazandırmış olarak değerlendirilebilir. Bunun karşılığında Osmanlı’da üretim biçimindeki yenilik dikkate alınamayınca, kalkınmışlığın en önemli göstergelerinden biri olan tüketim göz ardı⁹⁸ edilmiştir diyebiliriz. Devrimi’nden sonra hızla gelişen işçi sınıfının toplumda söz sahibi olmasıyla, aslında yeni bir yönetilen sınıfın da tanımlanmış olduğu düşünülebilir. Bu sınıf, burjuva kavramına da farklı bir anlam yüklerken, temelde burjuvayı var eden unsurlar, işçilere ödenen ücretler ve sosyal haklarda somutlaşmaktadır denebilir.

Burjuva, zamanla patron ya da işverenle eşanlamlı hale geldi. Daha sonra ilginç bir değer kayması vurgusu görüldü: O ilk, hoş mizaç adlandırmanın yerini XIX. yüzyıl sosyalist yazarlarının popülerleştirdikleri küçümseyici ve ikinci anlamı alırken, Osmanlı bu kavramların biçimlendirdiği sosyal ve siyasal çekişmenin seyircisi olmuştur denilebilir. İşveren ve işçi karşıtlığı⁹⁹ batı toplumlarında sanayileşme sonrası kavramsal çatışmaların tarafını oluştururken, Doğu toplumlarının bu çatışmanın sonucuna odaklanmış olduğu yapılan değerlendirmeler arasındadır.

Avrupa’da siyasal otoritenin bir ucunun da Kilisenin elinde olduğu ileri sürülse de, XVII. yüzyılda gelişen burjuva ve sermaye gücünün kilisenin tutumunu burjuvaların lehine biçimlendirdiği düşünülebilir.

Kilisenin karşısında sermayeyi elinde bulunduran burjuva, bu anlamda siyasi otoriteye alanında söz sahibi olmaya başlamıştır. Bu bağlamdaki imgesel canlılık, iki nokta arasındaki çatışmanın zenginliğinden kaynaklı olarak okunabilir. Burjuvazi sermaye birikimini tamamlamasının ardından, o dönemde Kilise’nin elinde bulunan

⁹⁶ *Büyük Kültür Ansiklopedisi*, 1987, III, 1204.

⁹⁷ A. Gorz, J. Habermas, E. Laclau, R. Rorty, S. Düring, T. Docherty, *Post Modernist Burjuva Liberalizmi*, (Çev.: Yavuz Alogan), Doruk Yay., 2002, 56.

⁹⁸ Altan, 11.

⁹⁹ Özel, 25.

siyasal iktidarı da kendi üstüne alma gayretinde¹⁰⁰ bir anlamda başarılı olmuştur. Bu bir anlamda kapitalizme evrilen bir ekonomi anlayışının temelleri olarak değerlendirilebilir. Hristiyanlığın eski yorumunun giderek ihtiyaçlara cevap veremez bir duruma gelmesi de Reformistleri ve Protestanları Kilisenin karşıtları olarak ortaya çıkarmıştır¹⁰¹ denebilir.

Fransa ve İngiltere'deki politik idari yapı ile İngiltere'de kapitalizmin gelişmesi, Avrupa'nın ekonomik kaynaklarını harekete geçirirken, politik-idari yapının da belli başlı baskı araçlarını elinde tutan ve tutarlı bir iç işleyişe sahip merkezi bir kamu örgütü yarattığı söylenebilir. Yeni bir bağımsız toplumsal grup olan burjuvazi, bu politik ve ekonomik gelişmelerin iplerini elinde sıkı sıkı tutarak, yeni bir maddi kültürün oluşumunda¹⁰² büyük oranda pay sahibi olmuş görünüyordu. Kapitalist zihniyetin ortaya çıkışı ve gelişimi bütün Avrupa ve Amerika toplumlarına özgü toplumsal yapıların biçimlendirdiği bir olgudur. Dolayısıyla kapitalizm batı toplumları açısından ortak bir olgu olup, bunların alın yazılarında modern zamanların tarihini oluşturma¹⁰³ olduğu birçok kaynakta ifade edilmektedir.

Bunun yanında toplumsal değişme modelleri ile Batı arasındaki geleneksel bağ, Batı'nın kendi tarihsel deneyimine dayalı bir gelişim modeli geliştirmesine ve ona inanmasına zemin hazırladı denebilir. Bu bağlamda Batı, Doğu'yu kendi görüntüsünü seyredeceği bir ayna olarak kullandı ve bunu Doğu'yu sömürmesinin haklı bir gerekçesi yapma yoluna¹⁰⁴ gitmiş bulundu. Doğu'nun, bu baş döndüren süreci okumakta zorlanmasının yanında, Batı'nın bu dönüşümüne gizemli anlamlar yüklediği de söylenebilir.

Bu noktada Fransız Devrimi'nin burjuvazinin siyasal olarak sahneye çıkmasını temsil ettiğini söyleyebiliriz.¹⁰⁵ Bu bağlamda modern iktidar ilişkilerinin ya da söylemlerinin kavşağında bulunan üretim ilişkileri, toplumsal dönüşümlerin ana nesnesi olarak tanımlanabilir. Burjuva da bu temel unsurun dönüştürücü etkisinden sonuna kadar faydalanmıştır denebilir.

¹⁰⁰ H.Bülent Kahraman, *AKP ve Türk Sağı*, Agora Kitaplığı Yay., 2009, 34.

¹⁰¹ Mehmet Altan, *Kent Dindarlığı*, Timaş Yay., İstanbul 2010, 44-45

¹⁰² Göçek, 14.

¹⁰³ Sombart, 139.

¹⁰⁴ Göçek, 23.

¹⁰⁵ Kahraman, 35.

Aslında Batı’da aydınlar her ne kadar aristokrasi ile yakın bir ilişki içinde görünseler de burjuvazinin yükselişine zihinsel bir destek sunmakla kalmamış, bunun için gerekli alt yapının oluşum sürecinde de pay sahibi olmuş görünmektedirler. Bu noktada Batı’da hem burjuvazinin gelişimine hem de sanayileşmenin doğumuna katkı sunan din adamlarının payını görmezden gelmek mümkün görünmemektedir.¹⁰⁶

Bunun yanında, Şeyhülislamlik müessesesinin Osmanlı’da benzer bir işleve sahip olmadığı gibi, daha çok devlet emrinde bir kurum olarak öne çıktığı söylenebilir. Devletin, sosyal ve ekonomik alanlarda verdiği kararların meşruluğunu sağlayan bu kurum, halkı avutma kurumu gibi de değerlendirilmiştir¹⁰⁷.

İnsanın, ekonomiyle arasındaki ilişkiyi yeniden okumaya başlaması, birçok alanda bir dönüşüme ivme kazandırmış, bu yönüyle Batı toplumları Doğu toplumlarından keskin hatlarla ayrılmaya başlamıştır. Bu ayrışmanın unsurlarını oluşturan kapitalizm ve burjuva sınıfı, Avrupa’da XVII.yy itibariyle oluşmuş ve hızla gelişme göstermiştir. Batı’da kapitalizme geçiş dönemini ya da feodaliteden burjuvazi egemenliğine geçişi anlayabilmek için feodal yapının sürece katkılarını atlamamak gerekir. Feodal yapıda yukarıda da ifade ettiğimiz gibi halk doğrudan doğruya toprak sahiplerine bağlı olması bir anlamda Avrupa’nın sınıflı yapısını biçimlendiren temel unsur olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla senyörler ve toprağı işleyenler arasındaki ilişkiye, burjuvalar kentlerde kurdukları üretim merkezleri ile dahil olunca ekonomik bir farklılaşmanın temelleri atılmıştır. Toprağı işleyenlerle senyörler arasında üretim ve gelirin paylaşımı noktasında ortaya çıkan anlaşmazlık, burjuvaların bu manada işini kolaylaştırmıştır. Toprağı işleyen köylüler, kentin yeni iş gücü olmaya başlamışlardı. Böylece Ortaçağ kentlerinde artan üretim ticaretin gelişmesine sebep olurken, burjuva sınıfının güç kazanmasına ve ticaretin gelişmesine de katkıda bulunmuştur.

Kısacası, burjuvalar zamanla üretim ve teknik alanda yaptıkları yeniliklerle toplumun sosyal ve kültürel yapısını değiştirmiş ve kapitalizmin gelişiminde de katkı sunmuşlardır. Ardından gelen Fransız İhtilalı birçok değişimi de beraberinde sürüklerken dünyada ulus-devletlerin yapılanmasının önü açılmıştır. Bu süreçte hiç kuşkusuz en büyük sorunu, bünyesinde birçok ulusu barındıran, dönemin imparatorlukları yaşamıştır. Bir yandan ulus-devlet algısının yaygınlaşması diğer

¹⁰⁶ Altan, 52.

¹⁰⁷ Karpat, 26.

yandan bireyin hak ve özgürlükleri temelinde biçimlenen parlamenter sistem talepleri Osmanlı devleti gibi çok uluslu devlet yapılarını bir çıkmazın eşiğine getirmiştir denilebilir.

Batı dininin bu bağlamda sürece hizmet etmekten çok uyum sağlama durumunda kaldığı ifade edilebilir. Ancak İslam, gerek dünyayı algılama biçiminden kaynaklı olarak gerekse din alimlerinin onu yorumundan kaynaklanan nedenlerle batının gelişme biçimi karşısında önemli bir sarsılma geçirmiştir. Batı'nın bireyci yaklaşımının arka planında duran gerçeklik, İslam'ın hayatı algılama biçimine damgasını vuran dünyanın faniliği algısının altında ezilmiş görünmektedir. Hayata ekonominin gözüyle bakmayı tam olarak XIV. yüzyılda öğrenen batılı birey artık toplumun yeni sınıf ve iktidar sahiplerinin de yaratıcısı olarak düşünülmektedir. Kazanma hevesi, ortaçağ sonu ve bilhassa yeni zamanlar başının esintili ve fırtınalı havasına uyarak, zenginleşme yollarının her türlüüne başvurmuş, kazanmanın hazzına vardıkça bunu geliştirme noktasında daha da istekli olmuştur. Bu beraberinde bir seçkinler kültürünü de oluşturmuş, hesaplı ve temkinli bir “bourgeois” ahlâkına, başka bir deyişle normal bir kâr ve teşebbüs zihniyetinin oluşumuna zemin hazırlamıştır¹⁰⁸ Oysa İslam dünyası, bu süreçte var olan değerlerini korumanın onu zenginleştireceğine geliştireceğine olan inancını koruyordu.

Bu bağlamda zenginleşme ya da ekonomik gelişmişlik, modernleşmenin kurucu zihniyeti olarak değerlendirilebilir. Gelişme, ister ekonomik ister teknik olsun modernleşmenin önemli bir vektörü gibi görünmektedir. Bu anlamda modernleşme, daha kötünden iyiye zaman içindeki bir geçiş olarak nitelendirilir. Modernleşmenin “kötü” ya da “zararlı” olduğu yaklaşımı ise, farklı zihinsel tercihler etrafında ortaya konmuş entelektüel değerlendirmeler¹⁰⁹ olarak ele alınabilir. Bu bağlamda modern bir toplum anlayışının da yaratıcısı olan burjuvazi, birçok yönden eleştirek de aslında dünya üzerinde üretimin ve daha iyi yaşama koşullarının da öncülleri olarak tanımlanabilirler.¹¹⁰ Oysa bizim toplumumuzda Cumhuriyet öncesinde de sonrasında da tüketim konusundaki zihinsel yaklaşımımız birçok noktada hatalı bir yaklaşım olarak değerlendirilmiştir. Türk yönetici ve aydınları, modernleşmeyi tüketimde arayarak

¹⁰⁸ Ülgener, 122.

¹⁰⁹ Kahraman, 46.

¹¹⁰ Sombart, 9.

olaylara üretim açısından bakmadığı ve doğal duruşumuzu batılı çerçeveye oturtmadığı¹¹¹ yaklaşımı geniş bir kesim tarafından kabul görmektedir. Dolayısıyla burjuvanın üzerinde kök salacağı doğal bir zemin oluşması da toplumumuz açısından mümkün olamamıştır diyebiliriz.

Avrupa’da tarihi dönüşümün fitilini ateşleyen bu zihniyet dönüşümü, bir başka ifadeyle para ve üretimi yeniden algılama biçimi olarak değerlendirilebilir. Her türlü üretim, her türlü ulaşım doğanın değişmesini zorunlu kılarken, en anlamlısından en anlamsızına her türlü çalışmanın gerisinde insana özgü ruhsal bir boyutla karşılaşmaktadır. Bunun nasıl bir şey olduğunu anlayabilmek için ekonomik yaşamı kafamızda bir beden ve ruhtan oluşan bir şey gibi¹¹² canlandırmamız mümkün olabilir.

Özetlersek, toplumsal açıdan üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduran, geçimini “bilek gücü” ile sağlamayan ve iktidarın karar alma gücü üzerinde söz sahibi olan, sermaye sahiplerini “burjuva” olarak tanımlayabiliriz. Burjuva temelde kentli bir sınıftır. Kentlerin ise yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Kilise ve feodal senyörlerin yönetimi altında bulunmakla birlikte hem yönetim hem de üretim alanında değişimi biçimlendiren zihinsel alt yapıya katkıları yadsınamaz. Bu sürecin devamında sanayileşme ve endüstriyel gelişim alanında da kentler önemli pay sahibidir. Bizim kentleşme biçimimiz böyle bir geçmişe sahip olmadığından ekonomik zihniyetin Batılı anlamda biçimlenmesine katkı sunmuştur diyemeyiz.

¹¹¹ Altan, 89.

¹¹² Sombart, 15.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU: İKTİSADİ YAPI, BATILILAŞMA VE BURJUVA SINIFI

2.1. OSMANLI'DA İKTİSADİ YAPI VE DOĞU İLE BATI ARASINDA OSMANLI

Avrupa'ya yenilik ve keşiflerin nasıl bir ivme kazandırdığı çok tartışılabilir bir konu değildir. 1492'de Cristophe Colombe Hindistan'ı ararken, yeni bir kıta buldu. 1502'de Macellan Pasifik Okyanusunu dolaştı. Bu yüzden Batı ilmi o kadar büyük bir gelişme kazandı ki, XII. yüzyılda Batı'ya hocalık eden İslam ilminin artık rolü kalmadı, Doğu medeniyet ve kültürü Batı'nın arkasına takılmaya bir anlamda mahkûm oldu diyebiliriz.

İslâm dünyası bir zamanlar ekonomik açıdan Batı'nın ilerisinde bulunduğu bir gerçektir. Bu gerçeğin en önemli nedeni de bilimsel ve teknolojik yenilikler açısından ön sırada bulunması olarak değerlendirilmektedir. XIII. yüzyılda İslâm dünyasındaki bilim ve yaratıcılık doruk noktasını geçmişti. Bu gerileyişin anlamlı bir göstergesi, Türkiye'deki İslâmcı bir yayımcının çıkardığı Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi'nde büyük bilim adamlarının listesidir. Bu bilim adamlarının % 64'ü çığır açan yapıtlarını 1250'den önce, % 36'sı da 1250-1750 döneminde oluşturmuştur. Bunlardan bir tanesi bile 1750'den sonra yaşamamıştır.¹¹³ Bu da gerek Osmanlı gerekse İslam dünyası için gelişmişliğin yada ilerlemenin gerileyişinin nedenleri üzerinde bir çok tartışmanın oluşmasına neden olmaktadır.

Büyük denizlerin ele geçmesi Akdeniz-Hindistan yolunu körleştirdi ve bu yol üzerinde bulunan memleketler (Türkiye ve tabileri, Venedik, Ceneviz ve Kuzey Afrika memleketleri) ekonomik önemlerini kaybettiler. Bu durum XVII. ve XVIII. yüzyılda önlenemeyecek kadar hızla ilerledi. Akdeniz'in eski büyük tüccar sitelerinin yerini, Atlas Okyanusu'na açılan yeni tüccar milletleri (Portekiz, İspanya, Hollanda, Fransa ve İngiltere) aldı.¹¹⁴ Paranın bu süreç üzerinden hızlı dolaşımının, kapitalist ekonomiyi yavaş yavaş ülke ekonomilerinin merkezine taşımaya başladığı söylenebilir. Batı

¹¹³ Timur Kuran, "İslam ve Geri Kalmışlık: Eski Bir Muammaya Çözüm Arayışı", *Birikim Dergisi*, Sayı:137 Yıl:2000, 70.

¹¹⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul 1992, 24.

Avrupa'nın giderek daha fazla ekonomik ve teknolojik üstünlük sürecine girmesiyle beraber Asya ülkeleri gelirlerini artırsa da Avrupa ile aynı düzeye ulaşmayı başardıklarını söylemek mümkün değildir.

XIX. yüzyılda Osmanlı devlet ekonomisinde kişi başına gelirin artma eğilimi içinde olmasına karşın, gelişmiş ülkelerde hızlı sayılabilecek bir sanayileşme yaşanması nedeniyle, Türkiye ile gelişmiş ülkeler arasındaki kişi başına gelir farklılıklarının arttığına işaret edilmektedir. Bunun en temel nedeni olarak da Osmanlı'nın dönemin teknolojik ve ekonomik gelişmelerine eş zamanlı bir gelişmişlik seviyesine sahip olmaması olarak açıklayabiliriz. Bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan alanda kişi başına gelirin, 1820 yılında Batı Avrupa ve ABD ortalamasının yüzde 55'inden, 1913 yılında yüzde 29'una gerilediğini tahmin ediyoruz. Türkiye'de ve tüm dünyada iktisadi büyüme hızı İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yükselmiştir. Türkiye'de kişi başına gelirin artış hızı XIX yüzyılın başlarından İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar yılda yüzde 1'in altında kalırken, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu oran dünyanın pek çok diğer bölgesiyle birlikte yüzde 3'ün üzerine sıçramıştır.¹¹⁵

Doğu-Batı arasındaki üstünlük sürecinin yatak değiştirmesine, Batılı burjuva sınıfının katkısının büyük olduğunu söyleyebiliriz. Bunu söylememizin en önemli sebebi olarak, bu sınıfın artı değer üzerinde giderek artan hâkimiyeti gösterilebilir. Bu süreç Anadolu toprakları üzerinde sadece Osmanlı dönemiyle de sınırlı değildir, çok daha gerilerde bunu görmek mümkündür.

Bu bağlamda Haçlı seferleri ile birlikte burjuvazi, İtalyan burjuvalarının bileklerinin hakkıyla, Doğu'da ele geçen yerler arasında aslan payını kendine ayırmayı başarmış, siyaset alanında da varlığını kabul ettirmiş oldu. Avrupa'nın bugünkü anlamda var olması çok büyük oranda sermayenin hareketine bağlı olarak biçim alırken, Batı Avrupa'nın Orta Doğu üzerindeki, her şeyi peşinden getirecek olan üstünlüğünün başlamasına tanık oluyoruz. Aynı zamanda burjuvazinin bu "ilk savaşı", Suriye'ye yerleşen tüccar ulusların mallarını, haklarını ve özgürlüklerini savunmak için ülkedeki krallarla, laik ya da kiliseye bağlı yüksek makam sahipleri ile sürekli mücadele halinde

¹¹⁵ Şevket Pamuk, "Dünyada ve Türkiye'de İktisadi Büyüme (1820-2005)", *Uluslar arası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları Dergisi*, 1(2) 2007, 12 .

olduklarını düşünürsek, doğal olarak, onun feodal aristokraziye karşı vereceği savaşı¹¹⁶ ifade ettiği düşünülmektedir.

Taşçı, Ortaçağ'ı Avrupa'yı oluşturan en önemli dönem olarak tanımlarken, dikkat çektiği nokta budur. Oysa Ortaçağ, Avrupa için hep karanlık ve kayıp bir dönem olarak tanımlanır. Bu noktadan bakıldığında Ortaçağ'da feodal Avrupa'nın örgütlenişi, tarihte benzeri olmayan yeni Avrupa dünyasının yaratıcısı olmuştur denilebilir. Avrupa iki güç noktasını, ekonomisini ve düşüncesini milattan önce beşinci yüzyılın eski Yunan'ına değil, feodal ekonomi ve ilişkiler dışında sermaye birikimine gebe kalan feodal dışı üretim ilişkilerinin yaratıcılarına yani burjuvaya borçlu¹¹⁷ görünmektedir.

Bu sürecin devamında bireylerin ekonomik bağımsızlığı, yeni bir kültürel yapının kristalizasyonunu sağlamış olarak değerlendirilebilir. Doğu ve Batı arasındaki ayrım da bu noktadan itibaren farklı bir içerik kazanmış, Doğu toplumları gün geçtikçe Batı'nın gerisine düşmeye başlamıştı diyebiliriz. Eğer Renaissance doğmamış ve Batı'nın ufukları okyanusların ötesine varmamış olsaydı, bir Doğu toplumu olan Osmanlı birçok alanda kapana kısılmış olmayacağı¹¹⁸ gibi farklı bir gelişim çizgisinin Dünyayı kuşatacağı da düşünülebilirdi.

XII. ve XIII. Yüzyıllarda Avrupa feodalizmi genel bir genişleme canlılık dönemi yaşamaktaydı. Bir yandan nüfus artarken, öte yandan da bataklıkların kurutulması, ormanların açılması sayesinde yeni topraklar ekilmeye başlanmış, tarımsal üretimin artışına ivme kazandırmıştı. Kasaba ve Kentlerde uzun mesafeli ticarete aynı dönemde gelişmeye başladığı bilinmektedir. XIV. yüzyıla gelindiğinde Avrupa feodalizmi XV. yüzyılın ortalarına kadar sürecek olan ekonomik bir durgunluk içine girdi. Bu dönemde sadece tarımsal üretim gerilememiş aynı zamanda güçlü bir veba salgınıyla nüfusta hızla azalmaya başlamıştı. Tarım üretiminin azalmasıyla birlikte feodal beyler serfler üzerindeki baskılarını artırmaya başladı. Bunun devamında ağır taleplerle karşı karşıya kalan serfler direnmeye ve ayaklanmaya başladılar.¹¹⁹

Ayaklanmaların ve tarım arazilerini işleyecek köylülerin bulunamaması üzerine feodal beyler serfler üzerindeki egemenliklerini gevşetmeye başladılar. Böylece tarımda

¹¹⁶ Yerasimos, 60-61.

¹¹⁷ Serdar Taşçı, "İktidar ve Söylem: Kapitalizm ve Avrupa", *Doğu Batı Dergisi*, Sayı:14 Yıl:2001, 79.

¹¹⁸ Ülken, 24.

¹¹⁹ Şevket Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul 2013, 99.

ücretli emek yada kapitalist üretim ilişkilerinin biçimlendirdiği bir sürecin ortaya çıktığı söylenebilir.

Sermaye, daha yüksek kâr elde etmek amacıyla faaliyet alanını genişletirken, geleneksel ekonomileri çemberine alarak onları meta üretiminin hızlandırıcı unsurları haline getirir. Sonuçta Dünya ekonomisi yeni bir biçim alır ve genişlemenin yollarını ihtiraslı bir biçimde aramaya çalışır.¹²⁰ Bu süreç Avrupa'nın modernleşme sürecinde - özellikle Doğu toplumları için- bir ölçü olarak algılanmasını sağlayan milat olarak değerlendirilmiştir.

XVI. ve XVII. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı, Batıda biriken sermayenin yeni sahipleri olan burjuvanın, ortaçağ feodalite düzeninde gedikler açarak, kapitalizmin gelişimine öncülük edişini bir anlamda seyretmiştir. Osmanlı bu duruma çare olarak Batıya gözlerini dikmiş, askeri, siyasi, hukuki alanlara ve eğitime dair kurumlarını tüm yönleriyle batılı karşılıklarına benzetme çabasında olmuştur diyebiliriz. Bu kapitalizmin var olma sürecini de şartları olmaksızın bir taklittir. Osmanlı toplumunda gelişen bir iş bölümü olmadığı düşünüldüğünde, üretim araçlarının özel mülk olarak sermaye halinde birikimi yoluyla bir kapitalizm öncesi dönemin söz konusu¹²¹ olması mümkün görünmemektedir. Yapılan reformlar, ekonomik düzenlemeler ve daha birçok çalışma, temelde Osmanlı İmparatorluğu'nu Batı karşısında güçlü kılmaya ve istenen toplumsal dönüşümü sağlamaya yetmiş görünmemektedir. Bunun birçok sosyal, ekonomik ve siyasal sebebi sıralanabilir. Ancak bizim bu süreçte üzerinde duracağımız asıl nokta Osmanlı modernleşmesini kısırlaştıran ekonomik alt yapı ve bunun üzerine bina edilmeye çalışılan sosyal ve toplumsal doku. Bu dokunun doğru çözümlenmesi bize Osmanlı sermaye yapısı ve bunun dolaşımı hakkında doğru bilgiler verebilir. Bu doğru bilgileri görebilmek için de sanırım Osmanlı'nın reformlar öncesi dönemiyle reformlar sonrası dönemi arasında bir mekik dokumamız gerekecek.

Bu noktadan bakıldığında reform çabaları önemli ölçüde Osmanlı kurumlarını değiştirmeye ve içinde bulunan koşulların maddi ve formel yönlerini yeniden biçimlendirmeye yönelikti; güdülen amaç daha çok bunların Avrupa'daki karşılıklarına benzemesini sağlamaktı. Temelde yatan varsayım ortamın ve kuramların değişmesi

¹²⁰ Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye*, Yurt Yay., Ankara 1982, 11.

¹²¹ Küçükömer, 38-39.

halinde, bireylerin davranışlarının kolayca biçimlendirilebileceği¹²² algısına dayanıyordu.

Oysa sonuç hiç de beklendiği gibi olmayacaktı. Osmanlı İmparatorluğu dünyanın yaşadığı bu baş döndüren gelişmeler karşısında Batı ve Doğu arasında bir sıkışmışlıkla var olma hikâyesine devam edecekti. Bu süreçte Avrupa aradaki farkı derinleştirme fırsatlarına her gün yenilerini ekleme olanağı bulacaktı.

2.2. OSMANLI'DA TOPLUMSAL YAPI VE BURJUVA SINIFI

2.1.1. Osmanlı'da Toplumsal Yapı

Batılı kaynaklar, Batı'nın yükselişini bağladıkları enstrümanların Osmanlı toplumunda yeterince mevcut olmaması nedeniyle, bu durumu kapitalist bir toplumun oluşamaması açısından önemli bir unsur olarak değerlendirmektedirler ancak bunu salt bir nedene bağlamak doğrusu akla yatkın değildir.

Osmanlı toplumunda XV. yüzyılın sonlarına kadar, taşradaki toprağa bağlı Türk kökenli aristokrasi ile merkezdeki çoğunluğu devşirmelerden oluşan bürokrasi arasında bir bütünlük yoktur. Bu iki kesim arasındaki dengeler zaman içinde değişim göstermekle beraber, XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, II. Mehmet'in başarılı merkezileşme hamlesi ile dengeler merkezden yana değişmiş görünmektedir. Toprak büyük oranda devlet bürokrasisinin elinde birikti. Böylece Osmanlı'da ekonomi büyük oranda bürokrasinin öncelikleri etrafında biçimlendi diyebiliriz.¹²³

O dönemde yaşayan birçok toplum gibi Osmanlı'nın da nüfusunun %90'nı kırsal alanda yaşıyordu. Kırsalda yaşayan bu nüfus devletin mülkiyetinde bulunan topraklarda tarımla uğraşıyordu.¹²⁴ Tarımda mümkün olan en yüksek düzeyde üretimi gerçekleştireceği düşünülen işletme tipi, orta büyüklükte aile işletmesi idi. Toprağın verimine göre 60 ile 150 dönüm arasında bir arazi tahsis edilen bu aile işletmelerinin yaygın biçimde korunması başlıca hedefti. Aile işletmelerinin, parçalanarak küçülmesini veya yeni arazi ilavesi ile büyük çiftliklere dönüşmesini önlemek üzere devlet, zirai topraklarının mülkiyet hakkını fertlere bırakmaz kendi elinde muhafaza ederdi. Miri adı

¹²² Reşat Kasaba, *Sibel Bozdoğan, Eski İle Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm*, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2010, 29.

¹²³ Pamuk, 77.

¹²⁴ Pamuk, 32.

verilen bu mülkiyet rejiminde toprak çiftçilere, babadan oğul'a geçecek şekilde kiralanmış sayılır; alımı ve satımı devletin sıkı kontrolü altında tutulur, vakfedilmesine ve bağışlanmasına müsaade edilmezdi.¹²⁵ Yine kırsal nüfusun küçümsenemeyecek bir kısmı da aşiretler halinde göçebe olarak hayvancılıkla uğraşıyordu. Her iki nüfus da tükettikleri giyim ve basit eşyaları kendileri üretiyordu. Osmanlı nüfusunun %10'luk bir kısmı da kentlerde oturuyor ve esnaf loncalarına bağlı olarak zanaatlarla ve diğer tarım dışı faaliyetlerle uğraşıyordu.¹²⁶ Tarım, esnafılık ve ticaretle iştigal ilkesinden kaynaklanan düzenlemelerin hedefi üretim ile tüketimin dengede tutulmasıdır.¹²⁷

Osmanlı'da esnaf loncaları içinde çıraktan kalfaya, kalfadan da yoksul ve zengin lonca ustaların kadar belirli bir hiyerarşi mevcuttu. Yukarıda ifade ettiğimiz toplumsal kesimlerin tamamı Osmanlı'da "reaya" olarak adlandırılıyor ve vergiye tabii tutuluyordu. Osmanlı'da "askeri" olarak adlandırılan ve yaratılan arı değerinin bir kısmına devlet adına el koyma yetisi olan sınıf ise, devşirme sistemine dayalı olarak oluşturulmuş bir sınıf olarak tanımlanabilir.¹²⁸ Osmanlı'da, bu sınıf, imparatorluk adına siyasal yönetim, savunma, vergi toplama ve adalet dağıtma hizmetlerini yerine getiriyor ve bu hizmetler için çeşitli kurumlar oluşturuluyordu. Bu, devşirme sistemi ile oluşturulan bir sınıftı. Devşirmeler, Yeniçeri Ocağı ve Bostancı Ocağı'nın temelini oluşturan sınıftır da diyebiliriz. Devşirme, alınan yabancı çocukların Türk ve Müslüman kültürüyle yetiştirilmelerinin ardından yeteneklerine göre; eğer güçlü ve dövüşmeye yatkınsa Yeniçeri, devlet işlerine yatkınsa Saray'a alınan eğitilmiş bireyler olarak da tanımlanabilir.¹²⁹ Osmanlı tarihindeki büyük komutanların, devlet adamlarının ve vezirlerin pek çoğu devşirme sisteminden gelmekteydi.

Devşirme sistemi ile Hristiyan çocuklar yaklaşık her kırk haneden bir çocuk hesabıyla, küçük yaşlarda köylerden alınıyor ve Müslüman adet ve geleneklerine göre yetiştirilmek üzere Türk köylü ailesinin yanına veriliyordu. Bu çocuklar Müslüman Türk ailelere ücretsiz emek kaynağı da oluyorlardı.¹³⁰ Osmanlı'da devşirme sisteminin temel amacını, yönetim ve ordu kademelerinde sultana ve devletine sadık, bağlı ve vefalı olacak insanlar yetiştirmek ve merkeziyetçiliği artırmak olarak

¹²⁵ Genç, 48.

¹²⁶ Pamuk, 32-33.

¹²⁷ Genç, 51.

¹²⁸ Pamuk, 33.

¹²⁹ Göçek, 54-55.

¹³⁰ Pamuk, 33.

değerlendirebiliriz. Böylece Osmanlı'da birçok bürokrat ve asker devşirme sistemi ile yetiştirilmiş ve sisteme kazandırılmıştır.

Devşirmeler zaman içerisinde çeşitli devlet içerisinde çeşitli hiyerarşi basamaklarını da tırmanabildiler. Bunlar merkezde vezirliğe, taşrada sancak beyliklerine, eyalet valiliklerine yükselebiliyorlardı. Devşirmeler kendi çıkarlarını devletin çıkarları ile özdeşleştirmekle birlikte, getirildikleri köy ve kasabalarında kültürüne çok yabancı kalmamışlardır. Nitekim sefer sırasında kendi köyüne uğrayabilmek için ordunun yolunu değiştiren devşirme kökenli vezirlere rastlamak mümkündür.¹³¹

XVII. yüzyılın sonların sonlarından itibaren Batı'nın her alanda üstünlüğü, ayrıca kuzeyde Rus devletinin doğuşu, kuvvetler dengesini Osmanlı İmparatorluğu aleyhine bozdu ve imparatorluğu dengeyi düzeltmek üzere çare ve yollar aramaya zorladı. Bu süreçten etkilenen ilk sınıf “askeri” olarak tanımlanan sınıftı. Bunun devamında Osmanlı idare sistemi, özellikle ordu bozulmaya başladı. Artık rastgele devşirilen Yeniçeriler eski sıkı disiplinlerinden ayrılmış, devlet için mali bir yük, padişahın tahtı içinde devamlı bir tehlike halini almışlardı. İşte bu şartlar altında Osmanlı İmparatorluğu reformların ilham kaynağı olarak Batı'ya döndü, o Batı ki kendisi ile Osmanlı İmparatorluğu ve Türkler arasında ortak hiçbir şey bulunmadığı kanısındaydı.¹³²

Osmanlı toplumsal yapısında bir diğer önemli sınıf ise Ulema idi. Bu sınıf din, eğitim ve yargı işlerinden sorumluydu. Karpat, Osmanlı toplumsal yapısında Ulema sınıfının çok önemli bir işlevinin olduğunu ifade etmiştir. Bu sınıfın en önemli işlevinin fikir ve düşünce üretmesi olduğunu söyleyen Karpat, bu işlevin söz konusu sınıf tarafından yerine getirilememesinin Osmanlı için büyük bir talihsizlik kaynağı olduğunu ifade etmiştir. Bunun bedelinin de Osmanlı tarafından hem ekonomik hem de sosyal ve siyasal alanda bir çok sorunla ödemiş olduğu düşünülmektedir. Sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmeler ne kadar güçlü olursa olsun, bu gelişmeleri anlayacak, inceleyecek

¹³¹ Pamuk, 34.

¹³² Karpat, 92.

ve ileriye dönük olarak yol gösterecek, sağlıklı düşünce üreten bir elit ortaya çıkmazsa bu gelişmeler sonuç vermez.¹³³

Ulemalar devşirme sınıfı arasından seçilmezdi. Ulema sınıfı, eğitim gördüklerin medreselerin bulunduğu kentlerdeki Müslüman nüfus arasından, esas olarak da İstanbul ile Batı ve Orta Anadolu Türkleri arasından seçilmekteydi. Ulema hiyerarşisi içerisinde, imamlar, müezzinler, müftüler ve kadılar yer alıyordu. İstanbul, Bursa ve Edirne kadılarının konumu ise bu hiyerarşi içinde daha özel bir konumda tanımlanmıştı diyebiliriz. Kadılar hem şeriat kanunlarını hem de örfi kanunları bilir, yorumlar ve ona göre hüküm verirlerdi.¹³⁴

2.1.2. Osmanlı'da Mali Yapı

Maliye ve ekonomi birbirinden farklı kavramlar olarak tarif edilmektedir. Bunlardan ilki, devletin gelir ve giderleri ile bunlar arasındaki dengeyi de yansıtan ve devlete ait bir alan olarak tarif edilmektedir. Maliyenin güçlü olmasının devlet gelirlerinin giderlerini karşılaması anlamına gelmektedir. Ekonomi ise, üretim, tüketim, bölüşüm ve birikim gibi temel faaliyetlerin yer aldığı esas olarak topluma ait bir alandır. Osmanlı'da olduğu gibi devlet bu alana girebilir ve ekonomiye müdahale edebilir.¹³⁵ Ekonomi ile maliye arasında da sıkı bir ilişki olduğunu söyleyebiliriz. Ekonominin canlı olduğu dönemlerde devletin mali yapısının da güçlü olması beklenen bir sonuçtur.

Bu iki kavramdan kaynaklanan düzenlemeleri hedefi, temelde üretim ile tüketimin dengede tutulması esasına dayanmaktadır. Uzun soluklu ticaret ve ithalat toplumsal düzenin devamını sağlama noktasında önemlidir. Tüccarlar, Lonca ve Sarrafların ekonomik faaliyetleri toplumsal bütünlüğün korunması bağlamında devletle uyumlu bir yapıya sahip olmalıydı. Tarımsal üretimden sağlanan artı değer de kent merkezlerine devlet desteği ile taşınıyor ve ister istemez maliyeti yükseliyordu.¹³⁶ Osmanlı'da ekmek ve kapital gibi üretim faktörlerinin kıt olduğu ve miktarların kolayca arttırılmadığı bir ekonomide, belirli bir mal veya hizmetin üretimini arttırmak için gerekli olan ilave emek ve kapitali, diğer alanlardan çekip, o mal veya hizmeti üreten sektöre kaydırmakla mümkündü. Bu ise, emek ve kapitalin çekildiği alanlarda üretimin azalması ve neticede

¹³³ Karpat, 41.

¹³⁴ Pamuk, 34.

¹³⁵ Pamuk, 35.

¹³⁶ Pamuk, 37.

bu alanlarda üretilmekte olan mal ve hizmetlerde kıtlığın doğması ile sonuçlanacağı için tehlikeli idi. Bu nedenle uzun deneyim ve uyarlamalarla oluşmuş olan üretim ve istihdam yapısının değişmeden kalmasına özen gösterilirdi. Esnaf örgütlerinin işçi ve dükkân sayısının dondurulması, ziraatte işletme büyüklüğünün belli düzeyde tutulması ve tarımsal işletmeleri bırakarak şehirlere göç etmenin yasaklanması, hep bu dengeyi sürdürebilme motifi ile uygulamaya konulmuş düzenlemelerdi.¹³⁷

Osmanlı'da tarım alanındaki üretimin yenilenebilir ve geliştirilebilir olmaması ekonomik yapı üzerinde birçok olumsuzluğu da beraberinde getirmiştir denilebilir. Birçok kaynak Osmanlı'da tarımın bozulmasını tımarlı sipahilerin kaldırılmasına bağlamaktadır. Bu süreçte ortaya çıkan vergi mültezimlerinin tutumları da köylüyü üretim yapmaktan soğutmuştur. Böylece ihmal edilen ve yoksullaşan köylüler, tefecilerin ve muhtekirlerine eline düşmeye başladı.¹³⁸ Bunun yanında ürünlerin kıtlığı ve fiyatların yüksekliği, işçi maliyetini de oldukça yüksek bir noktaya taşıyordu. Tarımda yeterli üretimin sağlanamaması, buğday fiyatlarını yükseltirken, maliyetlere yansıyan bu fiyat artışlarının altında maden işletmelerinin de ezildiği düşünülmektedir¹³⁹

Osmanlı'da kent merkezlerine kurulan pazarlara ürünlerini getirerek satma fırsatı sadece İstanbul, Bursa, Kayseri, Konya, Tokat, Amasya gibi kentlerin etrafına sıralanmış köylüler için vardı. Daha kırsal yörelerde yaşayan köylülerin ulaşım, vergi sistemi ve teknolojik yetersizliklere bağlı olarak üretimlerinin düştüğü bilinmektedir.¹⁴⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nun büyüklüğü göz önünde bulundurulduğunda, ülkenin ihtiyaçlarının bir kesintiye uğramadan karşılanması ana ekonomik hedefler arasında değerlendirilmiştir denebilir. Bununla beraber Osmanlı'da ekonomik öncelikleri ordu, saray ve bürokrasi de dâhil olmak üzere kent iaşesi olarak tanımlayabiliriz.¹⁴¹

Köylü sınıfının belli bir noktada serbest kalmasına imkân vermeyen yönetim yapısı; kentlerdeki uzmanlaşmış ve bağımsız sınaî üretim; ticaret ve tefecilikten

¹³⁷ Genç, 50-51.

¹³⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev.: Metin Kırıtlı) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, 31.

¹³⁹ Küçükömer, 40-41.

¹⁴⁰ Pamuk, 39.

¹⁴¹ Pamuk, 88.

kaynaklanan servet birikiminin batıdaki gibi bir dönüşüm izlemesine imkân vermemiştir diyebiliriz.

Bir yandan tarımla uğraşan sınıfın sınırlı kalması ve ekilebilir toprakların varlığı, devletin mülkiyet biçimleri üzerindeki müdahaleciliği Anadolu'da büyük işletmelerin yaygınlaşmasını engellemekle beraber küçük üretimciliği desteklemiştir.¹⁴²

Anadolu'da tarımsal üretim Hububata dayanmaktaydı. Üretilen ürünler arasında Arpa ve Buğday en önemli tarım ürünleri olarak öne çıkmaktadır. Bu ürünler oldukça ilkel bir teknoloji ile üretilirken, maliyeti düşük yüksek verimin söz konusu olduğu söylenemez. XVI. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı köy bölgelerinin toplumsal şartları, güçlü bir tarımsal üretimin ortaya çıkmasını engellemiş olarak değerlendirilmektedir.¹⁴³

Anadolu'da üretilen Buğday ve arpa, hektar başına 700-800 kiloyu aşamıyordu. Kırsal alanın tarımsal üretimde uzmanlaşmadığı ve teknolojik gerilik de düşünüldüğünde kent merkezlerine ürünün ulaşım maliyeti oldukça yüksek bir seviyedeydi. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı tarım sektörünün kentin ürün ihtiyacını karşılama yeterliliği ger geçen gün azalıyordu.¹⁴⁴

2.1.2.1. Tımar Sistemi

Osmanlı Tımar sistemini uyguladığı bölgelerde, vergi geliri sağlamak amacıyla, tüm mal ve insan kaynaklarının sayımını yaparak bunları tahriri defterlerine kayıt ederdi. Yalnızca tarımsal topraklar değil, kentlerdeki imalathaneler Pazar yerler, limanlar, değirmenler ve gümrük kapıları da bu defterlere işlenirdi. Daha sonra bunlar dirlik adı altında irili ufaklı birimlere ayrılırlardı. En fazla gelir sağlayan dirlikler has olarak adlandırılırdı. Orta boy dirliklere zeamet ve sayıca ezici çoğunluğu oluşturan küçük dirliklere de tımar adı verilirdi. Has ve zeamet gelirleri padişah ve yüksek bürokratlara ayrılırken, tımar ise sipahilere dağıtılan bir dirlikti.¹⁴⁵ 1527-28 yılının devlet bütçesine göre Osmanlı İmparatorluğu'nda kırk bine yakın büyüklü küçüklü tımar bulunmaktaydı. Bir savaş durumunda bu tımarlardaki sipahiler ve cebelü askerleri

¹⁴² Pamuk, 38.

¹⁴³ Lewis, 31.

¹⁴⁴ Pamuk, 38.

¹⁴⁵ Pamuk, 42.

70-80 bin kişilik bir ordu oluşturuluyordu. Oysa aynı yıllarda devletten sürekli maaş alan kapıkulu merkez ordusunun büyüklüğü 30-35 bini aşamıyordu.¹⁴⁶

Tımar sistemi Osmanlı usulü bir feodalizmin temeli olarak değerlendirilebilir. Sipahiler arazilerinin gelirine göre askeri güç yetiştirmekle mükellefti. XV. Yüzyıl öncesinde üretimin tarımsal kaynaklı olduğu ülkeler için vergi en önemli gelir kaynağıydı diyebiliriz. Bu dönemlerde ulaşım, üretimin denetimi, verginin düzenli ve aynı olarak toplanma ihtiyacı önemli bir ordu gücünü gerektiriyordu denilebilir.

Daha öncede ifade ettiğimiz gibi tarımsal üretimin gerçekleştirilmesi, buna bağlı olarak belirli vergilerin toplanması ve bir sipahi ordusunun oluşturulması merkezi devletin sürdürmeye çalıştığı toplumsal düzenin en can alıcı meseleleri olarak değerlendirilmiştir. Reayayı toprağa bağlamak ve tarımsal üretimi gerçekleştirmek merkezi devlet açısından büyük önem taşıyan bir durum olarak tanımlanmaktadır. Bu noktada devlet reayanın toprağını bırakarak kente göç etmesinin önüne geçmek amacıyla çift bozma adı altında bir caza bile tanımlamıştı.¹⁴⁷ Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu kadim Asya sistemleri, modern sistemlerde rastlanmayacak ölçüde çeşitli temsili ve sembolik fonksiyonlar yerine getiren aşırı derecede karmaşık yapıları.¹⁴⁸ Dolayısıyla bu büyüklükte bir sistemi kısa sürede istenen biçimde dönüştürmek zor ve maliyetli bir süreç olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda da tımar sistemi XVI. Yüzyıla kadar başarıyla uygulanmış görünmektedir. II. Murat dönemine kadar giden tahriri defterleri kayıtları sistemin köklülüğü açısından önemlidir. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren sistem bozulmaya başlamıştır. Orduda ücretli muntazam birliklerin önem, tımar süvarilerinin aleyhine olarak artmaya başlamıştır. Sipahiler giderek bir mali kaynak aktarımı aracı haline gelirken, askeri sorumlulukları azalıyordu. Sipahilerin bir sınıf olarak çökmesi ve kır bölgesinde tımarın yerine tedricen iltizam'ın geçmesi Osmanlı'da çöküşün ana nedenleri arasında sıralanmaktadır.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Pamuk, 42.

¹⁴⁷ Pamuk, 43.

¹⁴⁸ Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, Timaş Yay., İstanbul 2010, 33.

¹⁴⁹ Lewis, 91.

2.1.2.2. Tımar Sisteminin Bozulması

Osmanlı devleti Tımar sistemi aracılığı ile ülkenin en ücra köşelerine bile ulaşabiliyor ve buralarda otorite kurabiliyordu. Kendi atına kendi bakan ve silahları yay, kılıç, kalkan, mızrak ve gürz olan tımarlı sipahiler bunun yanında aldıkları tımar geliri belirli bir miktarı geçiyorsa zırh da giyinmek zorundaydı. Tımarlı sipahi, elde ettiği her 3 bin akça gelir için bir atlı asker yetiştirmek zorundaydı.¹⁵⁰

1530-1555 sıralarında, Tımar sahiplerinin eski refahlarını kaybetmeye başladıklarını, hatta kuvvetten düşmekte olduklarına delâlet eden bir takım belirtiler vardır. Örneğin, tarımla uğraşan halk, ekonomik sıkıntılar çekmeye başlamış ve tarım alanlarını terk etmek istemiştir. Bu durumdan en çok sipahiler zarar görecektir olup, devam eden fetihlerde bu sınıf üzerinde bir yorgunluğa sebep olmuştur denebilir. XVI. yüzyılın ortasına gelindiği zaman, artık bu sınıfın hallerinden memnun olmayışları ve eski disiplinlerinin bozulmuş olduğu, gerek Anadolu’da ve gerek Rumeli’de, tamamen açığa çıkmış bulunuyordu. Eşkıyalık ve soygunlarda hep Dirlik sahiplerinin parmaklarının bulunması bunu göstermekteydi.¹⁵¹

Tımarlı sistemin bozulmasının ardından Osmanlı için en önemli güç unsuru olan ordu bozulmaya başlamış, dirlikler hak etmeyen kişilerin eline geçmiştir. Devletin nakit para ihtiyacından dolayı toprağı mukataa arazi haline getirip iltizama vermesi, halktan yeterince vergi toplanamaması ve bunun devamında vergilerin ağırlaşması, vergilerini ödeyemeyen tarım üreticilerinin toprak terk etmeleri gibi sonuçlara neden olduğu düşünülmektedir. Bunun yanında üretimin azalması devletin vergi gelirlerini düşürmüş, köylerden kentlere göç hızlanmıştır. Osmanlı bu göçler sonucunda işsizlik ve eşkıyalık gibi farklı sosyal sorunlarla karşı karşıya kalmıştır.¹⁵²

Osmanlı İmparatorluğu XVI. yüzyılda en geniş sınırlarına ulaşırken, var olan tımar kadrolar da dolmaya ve sipahi soyundan gelenlerde açıkta kalmaya başlamıştı. Bu süreçte tımar sahipleri, devleti ayrıcalıklarını korumaya yönelik önlemler almak üzere zorladı. Tımar sisteminin işleyişinde meydana gelen bozulma ordunun gücü üzerinde

¹⁵⁰ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağı, (1300-1600)*, (Çev.: Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, 118-119.

¹⁵¹ Mustafa Akdağ, “Tımar Rejiminin Bozuluşu”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3(4), 1945, 419-421.

¹⁵² Akdağ, 420-421.

yıkıcı bir etki yaptığını yukarıda da ifade etmiştik. Bunun sosyal ve ekonomik hayata yansımaları da eşkıyalık ve isyanlar şeklinde kendini göstermiştir denebilir. Sipahilerin isyan etmeleri ve disiplinden çıkmaları devletin en çok askerî kudretinde bir dermansızlık yaratacağı tabi idi. İşte, bir taraftan kapı kullarının miktarının artırılması ve diğer taraftan, ümeranın yanlarında kalabalık sekbanların âdeta resmî vilâyet askerleri şeklinde ortaya çıkması sipahilerin bozulmasından ileri gelen noksanlığı tamamlamış olduğundan, bu dermansızlık önlenmiştir. Artık, XVII Asırda, Osmanlı İmparatorluğunun temeli Topraklı sipahiler değil, sayıları 90 bin ile 100 bin arasında olan kapı kullarıdır diyebiliriz.¹⁵³ Tımarın bozuluşu Devleti, Ordusunu tamamen ulûfeli askerlerden teşkil etmeye zorlamıştır. Hâlbuki bu kolay değildi. Çünkü böyle bir şeyin yapılması vergi teşkilâtının, memleket idaresinin yeniden kurulması ile kabildi.¹⁵⁴

2.1.3. Osmanlı'nın Var ile Yok Arasına Sıkışan Burjuvaları

Osmanlı'da burjuva sınıfı kavramını batılı anlamıyla okuma taraftarı olmayan Karpat, Osmanlı için kendine özgü bir orta sınıfın varlığından bahsetmektedir. Ona göre İslam dünyasında erken dönemlerde endüstrileşme olmadığına göre, bir burjuvazi olmayacağı inkâr edilemeyecek bir gerçektir. Hâlbuki Orta sınıfı başka ölçütlere göre tanımlarsak, Asya ülkelerinde ve bilhassa Osmanlı'da bir orta sınıf bulunduğu rahatlıkla söz edebiliriz. Osmanlı'da özel mülkiyet, kişilerin ev, dükkân ve toprak sahipliği ile daima mevcut olmuştur. Mesleklerin ve ticaretin, geniş çapta özel teşebbüs kurallarına ve değer ölçülerine uygun olarak gelişmiş¹⁵⁵ olması bunun en önemli kanıtları olarak öne sürülmüştür. Ancak ulus-devlet bağlamında değerlendirildiğinde bu dönemde özel mülkiyetin gayrimüslim tebaanın lehine gelişen bir süreç izlediği söylenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kendine özgü kriterleri olan bir burjuva sınıfının olduğu noktasında yazar Ümit Aktaş'ın söyledikleri önemlidir:

“Fatih İstanbul’u özel bir şehir yapmaya çalıştı. Zaten İstanbul özel bir şehirdi. Doğu Roma’nın başkenti idi. Bir de son yıllarında nüfusu azalmıştı. Ama Fatih Anadolu’nun değişik yerlerinden Türk nüfusunu getirtti, şehri nüfus olarak güçlendirdi.

¹⁵³ Akdağ, 424.

¹⁵⁴ Akdağ, 426.

¹⁵⁵ Karpat, 29.

Bu nüfusun önemli bir kısmı ticaretle uğraşıyordu. Aynı zamanda şehre birtakım imtiyazlar da verdi. Yani İstanbullu olmak bir ayrıcalıktı. Bir şehir kültürünün gelişmesini sağladı. Osmanlı içerisinde kapitalizm çok da gelişemedi. Osmanlı bunu hep engelledi. Nasıl engelledi? Zenginler vardı şehir içerisinde. Fakat o zenginlerin zenginliği çok da yasal güvence altında değildi. Zaman zaman devlet el koyardı. Dolayısıyla köklü aileler biçimine dönüşemedi. Yani bunun kapitalizm haline gelmesi için biraz o zenginliğin köklü aileler içerisinde devam etmesi gerekiyordu. Osmanlıda da öyle aileler vardı. Ama Batı'daki anlamıyla kapitalist dediğimiz burjuvazi sınıfını oluşturacak süreklilikte aileler oluşmadı. Ama bu yine de Osmanlıda zengin bir sınıf olmadığı anlamına gelmiyor. Osmanlı'da zengin bir sınıf vardı. Özellikle büyükşehirlerde, yani Selanik'te, İstanbul'da, İzmir'de v.b büyük kentlerde yaşayan bir sınıf. Tanzimat'tan sonra da artık kapitalizmin önündeki birtakım engeller de kaldırılmış oldu. Bir Müslüman burjuvazi de oluştu. İkinci Mahmut'tan sonra başlayan süreçte, Abdulhamit, sonra İttihatçılar ve daha sonra Mustafa Kemal bir Müslüman ve Türk bir burjuvazinin oluşması için özel bir çaba gösterdiler. Çünkü Osmanlı'nın o gerileme döneminde ticaret daha çok Rumların elindeydi. Zaten İttihatçılar gayrimüslimleri bir şekilde tasfiye ettiler. Onlar da bir Müslüman ve Türk burjuvazi oluşturmaya çalıştılar. Türkiye'deki belli başlı zenginlerin kökleri büyük ölçüde 1900'lerin başlarından itibaren özellikle İttihatçıların çabalarıyla sağladıkları imtiyazlara dayanır. Ve çoğu da Anadolu'yu bir şekilde terk eden, yok edilen, kovulan gayrimüslimin mülküne el koymuştur. Bugünün zenginlerinin önemli bir bölümü bu sayede zenginliğe kavuşmuştur.”¹⁵⁶

Bunun yanında Osmanlı İmparatorluğu'nda mülkiyet hakkının olduğunu kabul eden Küçükömer, asıl üretim araçlarının (geniş toprak mülkiyeti) padişaha ait olmasının yanında kişilere ait olan çiftlik ve toprakların genel bütünlük içinde çok büyük bir orana sahip olmadığı kasındadır. Dolayısıyla ailelerin ve bireylerin zenginleşmesinin bu sistemle mümkün olamadığı kanısındadır.

Buna ilaveten üretime dâhil olmayan, olmadıkları gibi üretim aracı sahipliği de olmayan askerler, ulema, tımarlı sipahiler ve diğer yöneticiler de artık üründen pay sahibiydi. Bu durumun artı değeri oluşturması ve tarımsal üretimin yetersizliği, merkezi-askeri ve yarı seferber haldeki devlet yapısını güçlendirmiştir diyebiliriz.

¹⁵⁶ Ümit Aktaş, 9 Eylül 2013 tarihinde kendisiyle yaptığımız mülakattan

Ancak Batı feodalite düzeninde ortaya çıkan, otonom mahalli yönetimi bulunan, giderek burjuva egemenliğinin ağır basacağı şehirlere imkân vermeyecektir. Doğu şehirlerinde var olan ticari sermaye ve bir dereceye kadar var olan üretime rağmen¹⁵⁷ Osmanlı'da batılı manada bir orta sınıf belki doğmamıştır ancak devlet idaresine ortak olan ve kaynakları sadece tüketen birçok sınıftan söz edilebilir.

Batı'da da Osmanlı'da olduğu gibi nüfusun ezici bir çoğunluğu XI. Ve XII. yüzyılda kırsalda yaşamaktaydı. Feodal Avrupa'da kasaba ve kentler ortaçağın erken dönemlerinden itibaren gelişmeye başlamıştı. Böylece kırlarla kentler arasında işbölümü derinleşmiş ve ticaret canlanmıştı. Kent ve kasabalarda çeşitli loncalar etrafında örgütlenen zanaatkâr ve tüccarlar, daha öncede ifade ettiğimiz XV. yüzyıla kadar gelişmişliklerini sürdürdüler. XV. yüzyılda yaşanan ekonomik bunalım, Avrupa tüccar ve zanaatkârlarını uzak ticaret konusunda daha büyük bir gayret içine itti diyebiliriz.¹⁵⁸

Dolayısıyla üretim ve artı değer noktasında varlık göstermesi pek mümkün olmayan Osmanlı orta sınıfı, yönetimde ve tüketimde devletin ortağı olma eğilimindedir. Mülkiyet esasına dayanan bu orta sınıf içinde ulema, devlet memurları, sipahi aileleri, emekli askerler gibi daha başka sosyal grupların da yer aldığını yukarıda ifade etmiştik. Bu grupların devlete bağlılığı XVI. yüzyılın sonuna kadar oldukça fazlaydı, çünkü bu orta sınıfların (gayrimüslimler dâhil) devletin bir çeşit memuru, hatta küçük ortağı oldukları söylenebilir. Bu statükoyu, yani halkın ileri gelenlerini devletin memuru ve ortağı olarak görmek başka ülkelerde pek mümkün görünmemektedir. Taşra, şehir ve kasaba ileri gelenleri sayılabilecek bu sınıfın, hem ekonomik alanda, hem de günlük hayatta birçok ödevi üstlenerek yerel otoritenin gerçek sahibi oldukları¹⁵⁹ kabul edilmektedir.

Osmanlı'da ise XV. yüzyılla birlikte artığın üreticinin elinden alınma oranının yükselmesi üreticileri arazileri işlemekten soğutmuştur. Buna yukarıda ifade ettiğimiz tımar sisteminin bozuluşunun de etkisinin büyük olduğu düşünülmektedir. Bunun yanında büyük kentler ve etrafına sıralanan kırsal kesim arasında önemli bir iş

¹⁵⁷ Küçükömer, 55-57.

¹⁵⁸ Pamuk, 100.

¹⁵⁹ Karpat, 230.

bölümünden söz etmek mümkündür. XVI. yüzyılda özellikle büyük kentlerin kırsalla iş bölümünün gelişmiş olduğu söylenebilir.¹⁶⁰

Bu dönemde Avrupa'da Osmanlı'dan farklı olarak toprak mülkiyeti feodal beylerin elindeydi. Merkezi devletin gücü sınırlıydı ve egemenlik feodal beyler arasında bölüşülmüştü denilebilir.¹⁶¹ Osmanlı'da ise devlet ekonomisinin en önemli gelir kaynağı topraktı. Toprak üzerinde kimsenin özel mülkiyet kurma hakkı yoktu. Ancak padişahın toprak üzerinde tasarrufta bulunma hakkı vardı. Toprağı kullanma hakkı devletin denetiminde halka verilmişti. İmparatorluk gelirleri, coğrafi bölge ve işlenen arazinin tümüne göre değişiklik gösteren karmaşık bir mali örgüt çatısı altında toplanıyordu. Balkanlar'daki ve Küçük Asya'daki eyaletlerin büyük çoğunluğunda tarım arazileri ya doğrudan sultana aittir ve onun temsilcisi olarak atadığı kişilerce ekilip biçiliyordu ya da tımar olarak memurlara veriliyordu. Tımar sahiplerinden alınan vergi karşılığında, onlara, ellerindeki toprağın kullanım hakkı tanınmıştı; böylece tımar sahipleri sefere katılmadıklarında Sipahilerinin masraflarını karşılayabiliyordu. Tımarına özen göstermeyenlere ise, fazladan vergi tanımlanıyordu.¹⁶² Böylece Merkezi yapı tımar ve ya vergilendirme sisteminin bozuluşundan direk etkilenen kurum oluyordu denilebilir.

Bunun yanında Feodal Avrupa'da kentlerde loncalar etrafında örgütlenen üretim faaliyetleri ve ticaret, feodal beylerden büyük oranda bağımsız bir biçimde gelişmişti diyebiliriz. Bunun da ortaya feodal beylerden ve merkezi devletten bağımsız bir sermaye birikiminin çıkışını sağladığı düşünülmektedir. Osmanlı'da ise kentlerdeki zanaatların ve ticaretin üretimi devlet tarafından sıkı denetim altında tutulmaktaydı. Bu alandaki sermaye birikimi ancak devletin izin verdiği ve göz yumduğu oranda gerçekleşebiliyordu denilebilir. Devletin loncalara sağladığı destek nedeniyle ticaret sermayesinin tarım dışı üretim faaliyetlerini loncalar dışında örgütleyebilmesi zor görünmektedir.¹⁶³

Bu dönemde Avrupa'da ekonomik ve sosyal gelişmelerin ışığında parlamenter rejimler gelişmeye başladı. Bunun Avrupa'da merkezi yapının vergileri toplamasını kolaylaştırdığı ve gelirleri artırdığı düşünülmektedir. Bu da önce yerel elitlerin, ardından geniş toplum kesimlerinin temsili siyaset sürecine katılarak ekonomi üzerinde

¹⁶⁰ Pamuk, 94.

¹⁶¹ Pamuk, 95.

¹⁶² Göçek, 70.

¹⁶³ Pamuk, 95.

söz sahibi olmalarına imkân veriyordu. Bu imkânda geniş toplum kesimlerinin merkezi sisteme vergi ödeme noktasında ikna olmalarını beraberinde getiriyordu diyebiliriz.¹⁶⁴

XVI. yüzyıl merkezi devletlerin güçlü olduğu bir dönem olarak kabul edilmekle beraber, bu merkeziliğin biçimleri ülkeler arasında farklılık göstermektedir diyebiliriz. Osmanlı’da vergilerin yarıdan fazlası tımar sistemi çerçevesinde yerel olarak toplanıyordu. Bu gelirlerin desteklediği süvari ve yaya askerler savaş döneminde orduya katılarak güçlü ordu anlayışına katkıda bulunuyorlardı. Ancak XVII. yüzyıla gelindiğinde merkezi devlet vergi sisteminde değişikliğe gitti ve vergilerin büyük bir kısmını nakit olarak toplamaya başladı. Bu vergilerle güçlü bir merkez ordusu oluşturulmak istendi. Bu da tımar sisteminin tasfiyesine ve vergilerin iltizam yoluyla toplanmasının önünü açtı denilebilir.¹⁶⁵ Bu da Osmanlı’da yeni bir toplumsal ve ekonomik yapının oluşmasına zemin hazırladı. Taşrada ayanlar vergi gelirlerinin büyük bir kısmına el koyarak merkeze karşı güçlerini artırdılar. Bunlar savaş dönemlerinde orduya asker vererek merkeze karşı kendilerini korudular diyebiliriz.

Yeniden feodal Avrupa’ya dönersek, feodal beylerin baskısı tarımsal üreticiler üzerinde artarken, üreticilerin toprağı terkine dayalı bir siyasal egemenlik parçalanması yaşanmıştır. Bu egemenlik parçalanışı, kentlerin zanaat ve ticarete özerkliklerine büyük katkı yapmıştır diyebiliriz.¹⁶⁶

Osmanlı’da XVIII yüzyılda art arda gelen askeri yenilgiler, Osmanlı devletini askeri, mali ve idari alanlarda bir merkezîyetçiliğe zorladı diyebiliriz. Bu dönemlerin en önemli padişahları olarak III. Selim (1789-1808) ve II. Mahmut (1808-1839) öne çıkmaktadır. Bu dönem Osmanlı’da bir reformlar dönemi olarak da adlandırılabilir.¹⁶⁷

2.1.3.1. Osmanlı’da Tanzimat Reformları ve Burjuva

II. Mahmut’un 1826 yılında Yeniçeri Ocağı’nı topa tutarak kapatmasından sonra, Osmanlı’da reformların hızlandığı düşünülmektedir. Reformların kazandığı hız beraberinde merkezi devletin kaynak ihtiyacını da artırmıştı. Bu süreç Osmanlı’da ekonomik yetersizliklerin de gün yüzüne çıkmasına bir anlamda katkıda bulundu

¹⁶⁴ Kıvanç Karaman/Şevket Pamuk, “Osmanlı Bütçeleri ve Mali Yapının Evrimi”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı:191 yıl:2009, 27.

¹⁶⁵ Karaman/Pamuk, 27.

¹⁶⁶ Pamuk, 96.

¹⁶⁷ Mardin, 13-14.

diyebiliriz.¹⁶⁸ Batı'nın yalnız askeri güç sayesinde yükselmediği, bunları ayakta tutan mali kaynakların ve vergi toplama sisteminin de Osmanlı'da yaratılması gerektiği III. Selim zamanından beri bilinen bir gerçek olarak tanımlanmaktadır.¹⁶⁹

Böylece Osmanlı devleti, savaşlarla düşen vergi gelirlerini artırmak, merkezi idareyi eyaletlerde güçlendirmek, orduyu yenileyecek ve bütün tebaayı kapsayan bir Osmanlı vatandaşlığı kavramını yerleştirmek amacıyla 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu ilan etti. Bu vatandaşların mal, can ve namus güvenliğini garantiliyor, Müslüman ve gayri Müslimler arasındaki vergi ve askerlik konusundaki eşitsizlikleri kaldırıyordu. Böylece padişahın bu teminatların gözetmeni olmayı kabul etmesi, Meşrutî bir sistemin de temellerinin atılmasına rıza göstermesi olarak değerlendirilmektedir.¹⁷⁰

Tanzimat dönemi boyunca devlet yönetiminde önemli değişiklikler yapıldı. Bu dönemde dışişleri dışında bütün bakanlıklara bağlı sürekli meclisler kuruldu ve bunların zamanla birer yasama organı eğilimi gösterdiği düşünülmektedir.¹⁷¹ Meclis-i Vala ve Şura-ı Devlet gibi meclisler ileri gelen devlet adamlarını bir araya getirirken, padişahın yetkileri bu meclisler karşısında kısıtlanmıştı.¹⁷² Bunun temel nedeni de XVIII. yüzyıl Avrupa'sında bazı krallar tebaanın verimliliğini artıracak koruyucu tedbirler devletlerin olağan politikaları haline getirilmeye başlaması ve özel mülkiyeti korumaya alması olarak değerlendirilmektedir.¹⁷³

Osmanlı'da XVIII. ve XIX yüzyıl savaşlarda alınan yenilgiler ve bunların bütçe üzerindeki ağır yüküyle geçti denilebilir. Böylece sultanın acil paraya ihtiyaç duyması, onu iktidar yetkisini, kendi yönetici kadrosuna ve ayana daha fazla devretmesine zemin hazırladı. Toprakların kullanılması ve mülkiyeti hakkı noktasında da daha verici olan sultan, başarı adına reformları da kendi bütçesinden finanse ederek gelişmeleri yakalamaya çalıştı diyebiliriz.¹⁷⁴ Bu da uzun vade de Osmanlı hazinesinin boşalmasını tetiklediği düşünülmektedir.

¹⁶⁸ Karaman/Pamuk, 31.

¹⁶⁹ Mardin, 14.

¹⁷⁰ Yonca Köksal, "Tanzimat ve Tarih Yazımı", *Doğu Batı Dergisi*, Sayı:51 yıl:2009, 195.

¹⁷¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2013, 219.

¹⁷² Köksal, 195.

¹⁷³ Mardin, 14.

¹⁷⁴ Göçek, 104-105.

Tanzimat Fermanıyla birlikte azınlıklara verilen sosyal ve ekonomik haklar, gayri Müslim tüccarları bir anlamda Müslüman tüccarların önüne geçirmiştir diyebiliriz. Bunun en temel sebebi ise devlet müsadereinden korunmaları olarak tarif edilmektedir. Böylece Osmanlı'da yeni ekonomik sınıflar oluşmuştur diyebiliriz.¹⁷⁵ Keyder'in "kapitalizmle bütünleşme" adını verdiği süreç, diğer bir anlamıyla da Osmanlı'nın hayatta kalmak için kendini batılı gelişim sürecine adapte etme çabası olarak değerlendirilebilir. Bu çaba, toplumda iş bölümü ve uzmanlaşma, dini ve etnik farklılıklar üzerinden biçimlenince, bürokrat sınıfı ve küçük köylüler varlıklarını korudu. Osmanlı'da yapılan reformlar aracılığı ile Avrupa tipi kurumlarla bütünleşme yoluna gidilirken, bürokratik bir burjuva sınıfı yaratılmıştı.¹⁷⁶

Böylece XIX. yüzyılda Osmanlı Orta Sınıfları Tanzimat Fermanı'nın getirdiği haklarla Müslüman ve Gayrimüslim olarak ikiye bölünme durumuyla karşı karşıya kalmıştır denilebilir. Oysa Tanzimat Fermanı ile Müslümanlar ve Gayrimüslimler arasında eşit vatandaşlık yoluyla siyasi bütünleşme gayretlerine hedeflenmişti ancak başarılı oldukları¹⁷⁷ söylenemez. Bu noktada ticari gelir mekanizmalarını ve Batı toplumları ile etkili iletişim becerisini elinde bulunduran gayrimüslimlerin, kendi çapında bir burjuva sınıfı olarak ortaya çıkmış olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca ticaretten elde ettikleri gelirleri iç pazarda kullanmadan önemli bir ticari ayrıcalığın sahibi olmayı başardıkları söylenebilir. Savaşlar da birlikte Müslüman nüfusun küçülmesi, gayri Müslim tebaa açısından bir güç kaynağı olurken, aynı zamanda her ikisi arasındaki kutuplaşmayı da derinleştirdiği düşünülmektedir.

Gayri Müslim burjuva sınıfı, Avrupa'nın desteğiyle, dışarıdan ve dolaylı olarak iç ticarete hâkim olmuş ve kendi etnik ve dini özelliklerini esas alan milliyetçi bir entelektüel grubu cemaatlerinin lideri yapmıştı. Bu gelişme Ermenileri, Bulgarları ve Rumları çok büyük oranda olmasa da bir sermaye sahibi yaparken,¹⁷⁸ bu gelişmenin Osmanlı ekonomisi açısından bir büyümeye sebep olduğu söylenemez.

Burada varlığı tehlikeye düşen Müslüman zanaatkâr ve tüccarlar oldu. Kurumsal garantileri sarayın verdiği tekel haklarına dayanan tüccarlar, liman ticaretinin artmasından ve dış pazar olanaklarından yararlanamadılar. Oysa yabancı nüfus daha

¹⁷⁵ Göçek, 254-255.

¹⁷⁶ Keyder, 33-34.

¹⁷⁷ Karpat, 39-40.

¹⁷⁸ Karpat, 37.

düşük vergi vermelerini sağlayan ayrıcalıklar sayesinde ticari girişimlerini geliştirme fırsatı buldu. Böylece yabancı burjuvazi Osmanlı topraklarında gelişmiş oldu. Bürokrat mantığını kaldırarak yerine pazar mantığını koymak, yeni burjuvaların temel yaklaşımı olarak 1850’lerde ortaya çıkmıştı. Bu tehdidi ensesinde hisseden devletin bürokrat burjuva sınıfı, yeniliklere ayak uydurma çabalarını topluma karşı üstlenerek bir anlamda var olan statükosunu koruma mücadelesine girmiş¹⁷⁹ görünmektedir. Bu, uzun vadede milli burjuvanın yaratılması çabalarını da beraberinde getirmiş olduğu söylenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu’nu parçalanmanın eşiğine getiren tutumlardan bir diğeri kapitalistleşme süreci olarak değerlendirilebilir. Bu süreç yeni bir ekonomik canlanma ve gelişmişliği yakalama çabası taşırken, geleneksel bürokrasiye rakip bir burjuva sınıfını ortaya çıkardığı¹⁸⁰ söylenebilir. Osmanlı’nın kapitalizmle barış bir ekonomi anlayışına sahip olmadığını Kökçe şu cümlelerle ifade etmektedir:

“Aslına bakarsanız Osmanlı ekonomi modeli kapitalist birikimi engelleyen bir modeldi. Bu anlamda ekonomik sistemi daha İslami bulunabilir belki. İslam, biriktirsen de paylaşmayı öngörüyor. Böyle bir değer biçimlendirdiği bir bilincin tüketim yada sermaye birikimine önem veren bireyleri yaratması zordur. Örneğin İslam dininde “Zekat” diye bir şey var. Bu kavram, kurumsal vergi sistemine tekabül ediyor. Dolayısıyla Osmanlı’nın yüzü kapitalizme dönük bir ekonomik yapıya sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak İslam dininin sermaye düşmanı bir din olduğunu da düşünmüyorum açıkçası. Miras paylaştıran, miras hukuku olan bir dinden bahsediyoruz. Vahşi kapitalizmin ya da işçiyi sömüren kapitalizmin değil ama sermayenin olduğu, serbest piyasanın kendi şartları içinde tekelleşmeden örgütlenebildiği, fiyatın o serbest piyasa içinde şekillenebildiği ve böylece adaletin tesis edildiği bir sistem söz konusu. Osmanlı ekonomisi buna daha uygun düşüyordu. Açıkçası İnsan fitratına da uygun olduğunu düşünüyorum.”¹⁸¹

Bu nokrada Göçek Tanzimat reformlarıyla birlikte Osmanlı’da iki burjuva sınıfının doğduğundan söz etmektedir. Bunlar, bürokratik burjuva ve ticaret burjuvası

¹⁷⁹ Keyder, 33-34.

¹⁸⁰ Keyder, 9.

¹⁸¹ Halime Kökçe, 26 Şubat 2014 tarihinde kendisiyle yaptığımız mülakattan

olarak isimlendirilmektedir. Bu burjuvazinin göze çarpan en önemli özelliği, ilk olarak kaynakları sultanın egemenliğinden çekip almaları olarak tarif edilmektedir.¹⁸²

Savaş ve Batı ticaretinin Osmanlı toplumsal yapısına olan etkisi, memur sınıfı ile tacirlerin rolü, Batı kurumlarının devreye girmesi ve Batı mallarının Osmanlı tarafından benimsenmesi bu sınıfın bürokratik burjuvazi ve ticaret burjuvazisi diye ikiye ayrılmasında etkili olduğu ileri sürülmektedir.¹⁸³ Gücünü Batı tarzı eğitim kurumlarında öğretilen bilgi ve deneyimden alan bürokratik burjuvazinin, zaman içinde bu beşeri bilgi kaynağını sultana karşı bir güç alternafi haline getirdiği düşünülmektedir. Benzer şekilde Batı ile ticari ilişkiler kurmuş olan azınlık tacirleri Batı'nın önde gelen devletlerinin yasal koruyuculuğu altına girerek zenginleşti. Dönemin sosyal ve ekonomik getirilerinden faydalanabilen bu ticaret burjuvazisi, kendi ekonomik kaynakları üzerinde de tek başına söz sahibi olmayı başarmıştır denilebilir.¹⁸⁴

Bunun yanında etnik farklılaşma ve emperyalist müdahalenin, toplumsal çatışmanın gerçek konunun dışına kaymasına ve kapitalist dönüşüm ivmesinin yön değiştirmesine yol açtığı düşünülmektedir.

Temelde Osmanlı Devleti diğer imparatorluklardan farklı bir vergi ve mülk yapısı benimsemişti. Eski Osmanlı devlet yapısının da onu gelişen dünya pazarına ayak uydurma noktasında yavaşlattığı düşünülmekteydi Osmanlı devlet adamları milli çapta idari, hukuksal ve idari tedbirleri Osmanlı İmparatorluğu'nda yüksek sayıda yer alan farklı kültürlerin bir Osmanlılık içinde eritilebileceği düşüncesiyle Tanzimat Fermanı'nı ve getirdiği yenilikleri çok önemsemişlerdi. Uzun vadede bu amaç gerçekleşmese de Osmanlı devletinde önemli değişiklikler yaptığı bilinmektedir. Batı kurumları bazen özünü yitirmiş olsa da imparatorluğa yerleşti. Yeni bir milli eğitim sistemi, yeni bir yargı mekanizması, yeni bir idari sistem bu hedefin bir parçası olarak gerçekleşti diyebiliriz.¹⁸⁵

Osmanlı'da iktisat alanı merkezi bir uğraş olarak görülmemiş, ümmetin Gayrimüslim tebaasının bir meşguliyeti olarak ele alınmıştır. Osmanlı toplumu piyasa işlerinden çok iktidar alanıyla meşgul olmuştur. Bu da enerjisini iktidarı koruma ve

¹⁸² Göçek, 104.

¹⁸³ Göçek, 104-105.

¹⁸⁴ Göçek, 104-105.

¹⁸⁵ Madin, 15.

yaşatma etrafında kullanmasına neden olmuştur¹⁸⁶ diyebiliriz. Devletin bu anlayışla gelişmesinin mümkün olamayacağına inan Osmanlı aydınları, sistem değişikliğini en uygun çözüm olarak görmüş ve uygulama yoluna gitmişlerdi. Yapılan reformlar reform ve yeniliklerle biçimlenen Osmanlı toplumsal yapısının ortaya çıkardığı bürokratik burjuva ve ticaret burjuvazisinde, etnik ve dini çizgilerle biçimlenen bir ayrışma söz konusudur. Dolayısıyla Osmanlı burjuvasında bir Osmanlılık anlayışının oturduğunu söylemek zordur.

Bu ayrışma üzerinden vergiler ve sermayenin toplumsal yansımalarına bakılabilir. Osmanlı'da yönetimi biçimlendiren asıl unsurun vergiler olduğunu ifade eden ve bu noktada özellikle gayri Müslim tebaanın bir gelir kaynağı olarak tanımlanmasının Osmanlı sermayesinin parçalı yapısını oluşturma noktasında temel teşkil ettiğini ifade eden Laçiner'in düşünceleri Önemlidir:

“Osmanlı'da devlet idaresi aynı zamanda paranın da idaresidir denilebilir. Diyor ki sana askeri görev vermiyorum, seni askere almıyorum, memur yapmıyorum, sen de ticaretle uğraş. Uğraşıyorlar onlar da. O zamanlar da zanaatla, ticaretle uğraşıyorlar ama aman istikbalimiz buna bağlı gibi bir durum da yok. Ne zamanki modern devrim başlıyor, onu belirleyen çok önemli bir şey, endüstriyel durum ortaya çıkıyor. Böyle bir duruma öbürleri daha çok donanımlı ve hazırlar. Hem zirai üretim bilgileri hem de zanaatları var. İnsan sermayesi gayrimüslimlerdedir. Sen, ben de onun gibi olayım diyorsun ama olmuyor. Bizim tüm korkumuz, tüm bu Osmanlı Devleti'ni pençesi içine alan korkumuz bu. Onlar bizden üstün duruma geçecek korkusu yaşıyor. Onlar da, mademki böyle bir şeyim var, durumun eskisi gibi gidemeyeceğini görüyorsunuz, biliyorsunuz, buraya bir dinamizm kazandırmak istiyorsanız, o zaman bana hak vereceksiniz. İşte Islahat Fermanları, Tanzimat Fermanları, onlar falan, hep bunların sonucu. Ama Müslüman kitle direniyor, eşitliği kabul etmiyor. Burjuva meselesine dönersek eğer, o zaman bakıldığı vakit, bu adamlar bizden çok daha iyi duruma geçecekler diye düşünüyor, bunu biraz geciktirelim bizimkiler o arada gelişirler, yetişirler diyor. Yetişmiyorlar. Sen de gidip bir dükkân açıp ticaret yaparsın da mesele bu değil yani. Görüldüğü kadar basit bir iş değil. Nitekim müteşebbisler başından beri var. Tabi devletin öncelikle yeni bir kadro yetiştirmesini kendi personeli için yapıyor öncelikle. Çünkü eğer o eşitlik üstünden memur almaya kalkarsa gayrimüslimler ister

¹⁸⁶ Duran, 36.

istemez bu kadroları dolduracaktır. Ama pek de şey olmuyor. Onun yetiştirdiği insanın önemli bir kısmını devlet çektiği için özellikle iktisadi alanda böyle bir Müslüman ağırlığı artamıyor. Ama geleneksel olarak kendi insan sermayesinin en önemli kısmını yine ticarete yönlendiriyorlar. XX. yüzyıla girildiği vakit Osmanlı'nın önemli vilayetleri gayrimüslim nüfusun ağırlıklı olduğu yerler. Müslümanlar sayılarının da altında temsil ediliyorlar gibi düşünülebilir. Yok, değiller. Bu durumda bütün o Müslüman kesimde, artık o bir burjuva olarak, işte belirli bir otoriteye karşı bizler de şehirliler olarak bunu istiyoruz diyemiyorlar. Çünkü şehirliler olarak büyük ölçüde gayrimüslim olan bir burjuva adına istemiş oluyorlar. Böyle olunca bunlar bu sefer daha böyle muhafazakâr oluyorlar. Tamam, olsun ama bir şehrin en azından şimdilik ağırlıklı olması önemlidir diyorlar. Bunu belirli bir meşruiyet içinde yapmaya çalışırlarken anlaşılıyor ki zaman kısıyor. Kendilerini tehlikede hissettikleri andan itibaren ki burada yakın tarihimizin en önemli olayı Balkan'dır. Balkan yenilgisi çok çarpıcıdır. Onun için çok konuşulmaz. En önemli olay odur. Aslında Osmanlı bir Balkan devletidir. Anadolu sonra keşfedildi. Balkan kaybedildiği anda Osmanlı'nın imparatorluğu kaybedilmişti zaten. O tramvayı, bu sefer dediler ki ağır gidiyoruz, sade Anadolu kaldığında orayı idare edeceğiz, Anadolu gayrimüslimleri barındırmak açısından biraz geniş bir bölgeydi. Bu adamlar bizden birçok alanda öndeler, iyiler, sanatta, ticarete. Bu işi yaptıkça, kendilerine güvenleri arttıkça, daha iyi duruma gelecekler. O zaman başka bir şey yapmamız lazım diye düşündüler. Belki 1900'lerin başında Ermeni soykırımları, tercihleri o zaman da düşünülüyordu. Zaten dönemin hatıratlarına baktığınız zaman bunlar görülebiliyor. Evler basılıyor, insanlar kaçırılıyor, vb yapılıyor.”¹⁸⁷

2.1.3.2. Osmanlı'da Burjuva ve Kapitalizm

XIX yüzyıl öncesinde olduğu gibi Tanzimat Fermanı ve sonrasında da merkezi devletin ekonomiye ilişkin politikalarını siyasal, askeri ve mali öncelikleri biçimlendiriyordu denilebilir. Vergi gelirlerinin artırılması güçlü bir ordunun kurulması, sarayın ve kentlerin iaşesinin sağlanması devlet için temel hedef olarak tanımlanmıştı.¹⁸⁸

¹⁸⁷ Ömer Laçiner, Ekim 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan

¹⁸⁸ Pamuk, 201.

Yine bu amaç etrafında biçimlenen kapitalistleşme çabalarının bir sonucu olarak, çoğunluğu İstanbul ve çevresinde olmak üzere bir çok fabrika kurulmuştu. Bunlar, Yedikule'den Küçük Çekmece'ye kadar kurulan yünlü, pamuklu dokuma fabrikaları, feshane, tophane ve tersanelerle demir dökümhaneleri olarak sıralanabilir. Hereke'deki ipekli dokuma fabrikası ve İzmir'deki kâğıt fabrikası da aynı girişimin bir parçasıydı. Bu fabrikalarda çalışan mühendisler de yüksek ücretlerle Avrupa'dan getirilmişti. Üretimin canlı tutulması geliştirilmesi adına bu fabrikaların ürettiği mallar uzun süre devlet tarafından satın alındı ancak yine de ayakta kalmaları mümkün olmadı.¹⁸⁹

Yeni bürokratik sınıf içinde yerli sanayi adına kapitalizmin Osmanlı İmparatorluğu'na nüfuz etmesine karşı koyacak, korumacı bir muhalefetin olduğu düşünülmemektedir. Bunun politik düzeydeki sonucu, kapitalist sistemle bütünleşmenin şartlarını değiştirmek için kendine siyasi iktidar içinde yer arayan bir bürokratik burjuva fraksiyonunun kendini başarılı kılma çabaları karşısında, Osmanlı bütünlüğü korunamadı. Üstelik sanayi burjuvazisi daha güçlü olsaydı dahi, politik etkinliği için gerekli sosyolojik şartlar mevcut¹⁹⁰ görünmüyordu

Yapılan teknolojik yenilikler ve birer sanayileşme hamlesi olarak kurulan fabrikaların Osmanlı ekonomisini kapitalist üretimin bir parçası yapması beklenirken, ekonomi de daha büyük açıklar meydana getirdiği düşünülmektedir. Bunun yanında XIX. yüzyılda Tanzimat Fermanının getirdiği yeniliklerle narh düzenine son verilince loncaların tekelide sona ermiş oldu. Devletin ekonomik olarak sürekli desteklediği ve denetlediği loncalar, serbest kalınca piyasa kurallarına uyum sağlamakta güçlük çektiler ve XIX. Yüz yılın sonuna gelindiğinde yok oldular.

Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğunda oluşan yeni ticaret sınıfları ve bunların sosyal, ekonomik ve kültürel yapılar birbiriyle farklılaştı. Osmanlı burjuvazisi mevcut toplumsal yapıya karşı politik bir tutum aldıkça ve eğitim kurumları aracılığıyla Osmanlı toplumsal vizyonunu yeniden tanımladıkça bir sınıf bilincine erişti. Bu sınıf sultanın ve onun kapı halklarının tasvip edemeyeceği bir dile erişti. Artık Batı tipi okullarda okuyan, açılan okuma salonlarında yerli ve yabancı yayınları dikkatle

¹⁸⁹ Pamuk, 202.

¹⁹⁰ Keyder, 43.

inceleyen ve yeni açılan otel ve restoranlarda çay içen Osmanlı burjuvaları, dünyayı bir sınıf savaşı çerçevesinde okumaya başladılar denilebilir.¹⁹¹

Osmanlı’da yeni bir burjuva tipi geliyordu ancak bu Batı’da görünen biçimden farklıydı. Konuyla ilgili olarak Böhürler’in cümleleri açıklayıcı olabilir:

*“Batı’daki tam karşılığı olmayan ama daha elit, daha iyi eğitilmiş, ekonomik olarak koşulları daha iyi olan bir sınıf elbette vardı ama bugün Batı’daki karşılığı ile kıyasladığımızda tam karşılığını bulduğunu söyleyemeyiz. Bunda Osmanlı’nın ticaretten uzak kalması, bunu daha azınlıklı olanların işi olarak görmesi, kendisini daha askeri yönetim kademesinde konumlanması nedeniyle farklı tarzda da olsa bence vardı.”*¹⁹²

Böylece, ilk ve ikinci kuşak Tazimat’çılara karşı sistematik eleştiriler de 1860’larda başladı. Namık Kemal ve Ziya Paşa önderliğindeki bu eleştirciler grubuna “Yeni Osmanlılar” adı verilmiştir. Bu grup Tazimat’çıların Batı’nın hürriyetçi ve parlamenter ruhunu anlamadıklarını iddia ettiler.¹⁹³

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı da Tanzimat politikalarına karşı bir tepki olarak değerlendirilebilir. Islahat Fermanı, o zamana kadar “millet-i hakime” olan Müslümanlardan imtiyazlı durumları alarak din farkı olmaksızın bir Osmanlı vatandaşlığı kurmaya çalışıyordu.¹⁹⁴ Bu ferman 1839 fermanı gibi anayasal bir içerik taşımaktan çok, oradaki vaatleri gerçekleştirmeye yarayacak somut reformları sayar. Bütçe yapılanması sağlanacak, ekonomik kalkınma için Avrupa sermayesi ve uzmanları çağrılacak, karma mahkemeler kurulacaktı. Hristiyanlar için cizye vergisi kaldırılacak ve onlarda bir Osmanlı vatandaşı olarak askerlik yapacaktı. “Osmanlılık” kavramı da ilk kez bu fermanla kullanıldı.¹⁹⁵

Islahat Fermanı’nda yüzeyde amaçlanan “beraberliğin” tersine çevrildiği, gayri Müslimlerle yabancıların kendilerine sağlanan hukuksal imkânları, Müslüman tebaayı çok geride bırakır şekilde kullandıkları görüldü. Bu dönemle birlikte Türk düşünürlerin çoğu bu iktisadi gelişme farkını Batı’ya verilmiş ödümler olarak değerlendirdi.¹⁹⁶

¹⁹¹ Göçek, 272.

¹⁹² Ayşe Böhürler 25 Şubat 2014 tarihinde kendisiyle yaptığımız mülakattan

¹⁹³ Mardin, 16.

¹⁹⁴ Mardin, 16.

¹⁹⁵ Berkes, 216.

¹⁹⁶ Mardin, 16.

Batı fikirlerinin etkin biçimde öğretildiği çeşitli eğitim kurumlarından mezun olan Osmanlılar, II. Abdulhamit'i (1876-1909) devirdi. O güne kadar yapılan yenilikler, Batı'nın tekniği, askeri yapısı, idari sistemi ve eğitim alanındaki yeniliklerinin transfer edilmesi şeklinde biçimlenmişti. Ki bu amaçla Harbiye, Mülkiye ve Askeri Tıbbiye programları batılı bir içerikle geliştirilmiş ve okullarda bu bilgi birikimi ile yeni kuşaklar yetiştirilmişti.¹⁹⁷ Temelde, yeni kurulan Batılı tarzdaki eğitim kurumlarından yetişmiş subay, doktor ve memurlar, yeni bir toplumsal grup oluşturarak hem imparatorluğu hem de kendilerini değiştirdiler. Bu yeni grup imparatorluğun gidişine yön verdi, fakat bunu, sultanın ve onun saray halkının dikte ettirmek istediği şartları bir yana iterek gerçekleştirdi. 'Bürokratik' bir burjuva sınıfı olarak kendi şartlarını dayatan bu toplumsal grup, toplumsal gelişimin hangi çizgide gelişeceğini belirlemiş¹⁹⁸ ve bir anlamda da reformların etkisizleşmesi üzerinde pay sahibi olmuştu diyebiliriz.

Osmanlı Batı'nın bilimsel gelişmelerinin ışığında biçimlendirdiği eğitim kurumları aracılığı ile sistemi sorgulayan ve değişimin aktörü olmaya aday bireyler yetiştirmişti. Bu fikirler o dönemde sultanın muhalifi olarak Avrupa'da bulunan Jön Türkler arasında da etkili olmuştu. Asıl amaçları devletin içinde bulunduğu kötü durumu düzeltmek olan, dönemin eğitilmiş grubu kendi aralarında dahi bir fikir birliği oluşturamazlar ve nitekim birçok siyasal ve ekonomik sorununda derinleşmesinde rol oynarlar. Böylece Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı ışığında biçimlendirilmeye çalışılan Osmanlı modernleşmesinin bir özetini aşağıdaki tablo ile verebiliriz.

Batı'yla Temas	Osmanlı Toplumsal Yapısı	Sultanın Tepkisi	Hedeflenmeyen Sonuçlar	Sonuç
Savaşlar	İdari Kapı Halkları	Batı Tipi Eğitim	Bürokratik Burjuvazi	Türk Ulus Devletinin Doğuşu
Ticaret	Etnik Dinsel Tabakalaşma	Müsadere ve Kontrol	Ticaret burjuvazisi	Bölünmüş bir burjuva sınıfının oluşması ve Göçler

(Göçek,1999,306)

¹⁹⁷ Mardin, 18.

¹⁹⁸ Göçek, 103.

Osmanlı Devleti'nin reformlar yoluyla güçlenmek ve toprak bütünlüğünü korumak istemesi Avrupa'ya karşı birçok ekonomik girişimi biçimlendirme fırsatı verdi. Osmanlı ordusu ve maliyeyi güçlendirmek için çoğunlukla Avrupa desteğine başvurdu. Avrupa devletleri de reform girişimlerini destekliyordu. Özellikle İngiltere, reformların başarılı bir biçimde gerçekleştirilmesini ve Osmanlı Devleti'nin güçlenmesini Doğu Akdeniz'e ait politikaları açısından çok önemsiyordu. Osmanlı'nın güçlü olması durumunda Rusya'nın sıcak denizlere inme emelini gerçekleştiremeyeceğini düşünüyordu.¹⁹⁹

Avrupa ülkeleri reformları desteklerken, Osmanlı ekonomisinin dışa açılması konusunda da Osmanlı'yı cesaretlendirmeye çalışıyorlardı. Böylece Osmanlı ekonomisinde yavaş yavaş Avrupalı bankerler ve sermaye şirketleri etkili olmaya başladı.²⁰⁰ Osmanlı ekonomisi ve piyasaları esas olarak liman kentlerinden iç kesimlere doğru kollara ayrılan yol ağı aracılığı ile Avrupa piyasalarına bağlandı, bunların egemenliği altına girdi. Korumaya dönük karşı hareket, kurumsal reformlar ve Balkanlar'da milliyetçi grupların giriştiklerine benzer yerel ayaklanmalar biçimini aldı.²⁰¹

Ekonomi dışa açıldıkça, Avrupa sermayesinin İmparatorluk içindeki gücü artmaya başlamıştı. Bu süreç, I. Dünya Savaşı öncesinde İmparatorluğun birbiriyle rekabet halindeki Avrupa devletleri arasında nüfuz bölgelerine ayrılmasına kadar uzanacaktır. Böylece merkezi devletin ekonomi üzerindeki denetimi gün geçtikçe azalan bir yöne doğru evrilmiş oldu.²⁰²

XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Osmanlı devletindeki gelir dağılımı, memurlar sınıfının üyeleri (askeri, bürokratik, dini ve sivil bürokratlar) başı çekmekle birlikte hala en çok kayrılan mevkileri işgal ediyorlardı. Ayanlar büyük çiftliklerin sahipleri olarak taşradaki zenginliklerini genişletirken, Türklerin sahip olduğu snayi asgari düzeydeydi. Bazı Türkler ticaretle uğraşıyordu ancak ticaretin en kazançlı ucu gene yabancıların elindeydi. Böylece İstanbul, tüccar, vurguncu, imtiyaz avcısı ve yabancı işletme yöneticilerinden oluşan kozmopolit bir nüfusun faaliyet alanı haline gelmişti. Bu da Osmanlı'nın aslında kapitalistleşirken bir yarı sömürgeye dönüşmesinin göstergesi

¹⁹⁹ Pamuk, 204.

²⁰⁰ Bekes, 365.

²⁰¹ Kasaba, 25.

²⁰² Pamuk, 204.

olarak değerlendirilebilir. Dokuma sanayi, rıhtımlardan demiryollarına, elektrik, su, gaz kaynaklarından tramvaylara kadar tümü yabancıların mülkiyetindeydi.²⁰³

Ancak her şeye rağmen milli patentli bir burjuva sınıfının ortaya çıkmaması ya da endüstri ve burjuva devrimlerini hazırlayan önkoşulların Osmanlı İmparatorluğu'nda hiçbir zaman oluşamamasını ne ülke içindeki Gayrimüslimlerin ikircikli davranışlarına ne de bütünüyle dış ülkelerin Osmanlı devleti üzerindeki emellerine bağlayabiliriz.

Burada temel nokta, Türk Devleti'nin sosyal tarihsel oluşumunda ve toplum yapısında gizlidir diyebiliriz. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçerken, burjuva sınıfının parçalı yapısı ve Osmanlı yapısal reformlarının yarattığı kimi ayrıcalıklar, bir ulusçuluk anlayışını engellemeye yetmiş görünmemektedir. Bu sürecin altında yatan iki önemli nedenden söz edebiliriz. Birincisi, tarımsal yapıda büyük toprak yapısının olmaması dolayısıyla tarımsal yapının bu özelliği nedeniyle, gücünü sırf devletteki konumuna borçlu olan bürokrasinin karşısına, özerk bir toplumsal tabana dayanan toprak sahibi bir sınıfın çıkmasının mümkün görünmemesidir. İkincisi ise yabancı sermaye ile bağlantılı bir oligarşi hâkimiyetinin de olmamasıdır. Bunun yerine bürokratik burjuvazi ile yeni gelişen ticaret burjuvazisi arasında bir mücadele başlamış²⁰⁴ ve Osmanlı devleti bu çatışmanın arasında eriyen unsur olmuştur diyebiliriz.

2.3. OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E MİLLÎ BURJUVA

Cumhuriyet'in kuruluşu temelde topyekûn bir ulus inşası düşüncesine dayanmaktadır. Sekülerleşme ise ulus inşası projesinin merkezi unsurlarından biri olarak Osmanlı'dan kopuşun en temel değeri konumundadır. Osmanlı sanayi ve ticaretinde gayri Müslim azınlıkların egemenliği, hem Osmanlı'nın reformlar döneminde hem de Cumhuriyet döneminde bir hoşnutsuzluk kaynağı olarak ifade edilmektedir. Bu da Cumhuriyeti ulusal bir ekonomi anlayışını benimseme noktasında ikna eden önemli bir faktör olarak önümüzde durmaktadır. Bunun yanında I. Dünya savaşı ve dünyada yaygınlaşan milliyetçi söylem, Cumhuriyette yabancı unsurları dışarıda bırakan bir devlet anlayışının pekişmesine katkıda bulundu. Bu da Cumhuriyet

²⁰³ Mardin, 219-220.

²⁰⁴ Duram, 36-37.

öncesi ve sonrasında Osmanlı'nın gayri Müslim tebaasıyla sorunlu bir ilişkiyi geliştirdi.²⁰⁵

Türk toplumunda köylüyü bir sınıf olarak saymazsak ve devlet seçkinlerini de komprador bir grup içinde değerlendirirsek, gerçek anlamda bir sınıftan söz etmemiz zordur. Nitekim Mustafa Kemal'in Sovyet elçisi Aralov'a hitaben söylediği, “*Türkiye’de sınıflar yok. Türkiye’de işçi sınıfı yok, çünkü gelişmiş bir sanayimiz yok. Bizim burjuvazimizi ise henüz burjuva sınıfı haline getirmek gerekiyor. Ticaretimiz çok cılız, çünkü sermayemiz yok*” sözleri bu gerçeği dile getiren²⁰⁶ cümleler olarak değerlendirilebilir. Cumhuriyet’i birçok reaksiyona karşı koruma çabasında olan modernleşmeciler, toplumun batılılaşma karşıtı kesinine olduğu kadar gayri Müslim azınlıklara karşı da bir güvensizlik içindeydi. Bu nedenle oluşturulmak istenen Türk burjuvazisinin bir özelliğinin de Müslüman kimliği olduğunu söyleyebiliriz.²⁰⁷

Sermayenin gerek Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısından kaynaklı olarak, gerekse Cumhuriyet sonrası kalkınma projeleri kapsamında bağımsız bir değer olarak birikememesi, Türkiye’de burjuva sınıfına batılı anlamda bir konum tanımlayamamıştır ancak kendine has nitelikleriyle bir burjuva yaratmıştır.

Dolayısıyla Çetin Altan’ın dediği gibi “*Cumhuriyet; verimsiz köylülerle, değersiz ama itibarlı kravatlılara göre biçimlendirilmiş, kışla tipi feodal bir yapı*”²⁰⁸ olmaktan kendini kurtarmak için milli bir burjuvanın oluşturulması yoluna gitmiştir. Bu, temelde milli burjuva yaratma çabalarının da tartışma konusunu oluşturmaktadır denilebilir. Milli bir burjuvanın da reel biçimde oluşmuş bir burjuvanın fonksiyonunu karşılayıp karşılamadığı da tartışmanın önemli yanlarından biri olarak ortaya çıkmaktadır.

Türk iş dünyası, I. Dünya Savaşı sonrasında Anadolu’da yaşanan büyük nüfus mübadelesi üzerinden biçimlendirilmiştir. 1915 ve sonrasında Anadolu’da Ermeni nüfus 100 000’e düşerken, 1,2 milyon Rum’da göç etmiştir. Bunun karşılığında Balkanlardan 500 000 Müslüman Anadolu topraklarına gelmiştir. Bu demografik yapı, gayri

²⁰⁵ Buğra/Savaşkan, 59.

²⁰⁶ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, Kaynak Yay., 1985, 215.

²⁰⁷ Buğra/Savaşkan, 59.

²⁰⁸ Çetin Altan, Sabah Gazetesi, 11 Eylül 1992 tarihli köşe yazısından

Müslimlerin elinde olan sanayi ve ticaret alanlarını Müslümanların lehine genişletti diyebiliriz.²⁰⁹

Sermaye birikiminin olmadığı ülkelerde uzun vadeli ve köklü bir sanayinin gelişmesi de imkân dâhilinde görünmemektedir. Dolayısıyla burjuvanın doğal şartları ile gelişmesi zor görünmektedir. Bu da uzun soluklu bir ekonomik politika benimsenmesi noktasında çeşitli bocalamalara zemin hazırlamıştır diyebiliriz. Hatta DP döneminde bir iktisatçının izlenen ekonomi politikalarının değişkenliği üzerine yaptığı yorum resmi net görmemiz noktasında önemlidir. “*Çeşitli sistemler arasında bocalama halindeyiz. Bu bocalama ve hercümerç bir ana felsefenin yokluğundan ileri gelmektedir.*”²¹⁰ Dolayısıyla Türkiye ekonomisi uzun süre nasıl bir politika izleyeceği noktasında karar veremediği gibi planlı bir büyüme fırsatı da yakalayamamış olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı İmparatorluğu bütüncü bir yapıya sahipti, oysa Batı bireyci bir toplumsallık anlayışı ile biçimlenmişti. Bireyin görünür olduğu ve öncelendiği Batı toplumlarında girişimci-kapitalist bir toplum yapısı doğarken, Osmanlı’da bunun oluşmadığı²¹¹ düşünülmektedir. Bunun sebepleri bir çok sosyal, ekonomik ve toplumsal nedene bağlanabilir. Osmanlı’da devletin ana rolü, çeşitli dini ve etnik gruplar arasında denge tesis ederek birbirlerine baskı yapmalarını önlemek, hoşgörü, huzur ve istikrarı sağlamak olarak tanımlanırken,²¹² bu süreç, Tanzimat ve Islahat Fermanı ile kesintiye uğramıştır. Bu fermanlar aracılığı ile kişi ve vatandaşlık vurgusu öne çıkarılmış ve Batı’lı kurumlar getirilmesi suretiyle yeni ve teknolojik gelişmelerle uyumlu bir süreç izlenmek istenmiştir.

Tanzimat dönemi aslında bir bakıma sanayi üretim güçlerinin tasfiye edilme dönemi olarak da okunmaktadır. Üretim güçleri tasfiye olan ülke, tasfiye edenlerin ya sömürgesi ya da yarı sömürgesi oldu. Üretim kapasitesinin düştüğü bir ülkeye giren yabancılar, Düyun-u Umumiye ile ülkenin sadece ekonomik kaynaklarını değil, ekonomi politikasını da ipotek altına aldı.²¹³ İşte tam da bu koşullar, devlet içindeki

²⁰⁹ Buğra/Savaşkan, 60.

²¹⁰ Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları*, İletişim Yay.. İstanbul 2013, 187.

²¹¹ Şaika Gedikli Berber, “Osmanlı’nın Son Döneminden Cumhuriyetin İlk Yıllarına Liberalizm Devletçilik Çatışması”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı:80 Yıl:2011, 222.

²¹² Karpat, 37.

²¹³ Küçükömer, 47-49.

kesimleri bir kurtarma operasyonu planlamaya itiyordu. Bu noktadan bakıldığında özellikle İttihat ve Terakki kadrolarının hayata geçirdiği sermaye tasfiyesi ve milli burjuvanın yaratılma süreci beraberinde birçok riski de sürüklemiş görünüyordu.

2.3.1. İttihat ve Terakki

Bu cemiyet, ilk olarak İttihad-ı Osmani adıyla ilk olarak Mayıs 1889'da Askeri Tıbbiye'de kuruldu. 1894' de İttihat ve Terakki adını aldı. O yıl cemiyet üyelerinin bir kısmı Avrupa'ya geçerek orada örgütlendi. Cemiyet 1908 devriminden²¹⁴ sonra 1913 yılında parti olarak hayatını sürdürmeye başladı. İttihat ve Terakki zaman zaman farklı ideolojilerle anılsa da bunların temelinde Osmanlı Devletini kurtarma fikrinin yattığı dile getirilmektedir.²¹⁵ İttihat ve Terakki, kısa zamanda başkent in askeri devlet okullarında ve Avrupa'da sürgünde bulunan aydınlar arasında çok sayıda taraftar topladı. Örgütün amacı, Hanedanın 'arıtılması', Anayasanın yeniden yürürlüğü girmesi ve ayrıntıları kesin olarak belirtilmeyen yeni ıslahatların gerçekleşmesiydi.²¹⁶

XVI. yüzyılda Hindistan yolunun keşfi, Ortadoğu'dan geçen Hindistan ticaret yollarının okyanuslara kayması tehlikesini ortaya çıkarınca, Osmanlı Devleti Avrupa tüccarlarını Doğu Akdeniz'e çekebilmek için kapitülasyonlar olarak adlandırılan bir takım ticari ayrıcalıkları araç olarak kullanma yoluna gittiler.²¹⁷ Bu ayrıcalıklar, Osmanlı topraklarında ticaret ve yolculuk yapabilmeyi, mallarını bir yöreden diğerine aktarabilmeyi, kendi ülkelerinin bayrağını taşıyan gemiler kullanabilmeyi, içeriyordu. XVIII. yüzyılda kapitülasyonlarla tanına haklar genişlemeye başlayınca, Avrupalı tüccarlar, Osmanlı ülkesinde kendi mahkemelerini kurmak ve ticari anlaşmazlıklarını bu mahkemeler aracılığı ile halletmek gibi imparatorluğun egemenliği ile çelişen yeni haklarda elde etmişlerdi.²¹⁸ Bu haklar yabancı tüccarlar tarafından kullanılırken, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Türk ve Müslüman tüccarlar bundan zarar görüyordu. Yapılan ticaretin ülke ekonomisine yansıma oranı ise oldukça azdı. Bunun yanında yabancı tüccarlarla iletişimleri sayesinde zenginleşen gayri Müslim ticaret burjuvazisi, yabancı tüccarların imkânlarından faydalanmak amacıyla yabancı devletlerin

²¹⁴ Kanun-Esasi'nin İlanı

²¹⁵ Mardin, 99.

²¹⁶ Stenhaus, 48.

²¹⁷ Pamuk, 165.

²¹⁸ Pamuk, 165.

himayesine girmeye başladı. Tüm bu gelişmeler Osmanlı Devletinde Milli bir burjuva yaratılması fikrinin güçlenmesine zemin hazırladı diyebiliriz.

Yukarda da ifade ettiğimiz gibi, XVIII. yüzyıl boyunca gerçekleşen bazı temel kuramsal yenilikler Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa Devletleri arasında eşitsiz bir ilişki yapısı oluşturmuştu. Başlangıçta Saray'ın dış iktisadi ilişkiler üzerinde sıkı bir kontrol sürdürmesini sağlayarak uzun bir süre Osmanlı devletinin amaçlarına hizmet eden Kapitülasyonlar, bu dönemde iktidarın elinde sadece bir araç olarak kalmıştı.²¹⁹

Böylece ulusal bir ekonominin oluşturulma süreci, Osmanlı'da İttihat ve Terakki hâkimiyeti ile başladı ve Cumhuriyet sonrasında da farklı politikalarla desteklenerek devam etti. Bu çerçevede ittihatçılar 1908-1909'da Avusturya ve Yunan mallarını boykot ve yerli mallarının tüketilmesine de teşvik²²⁰ yoluna gitmeleri milli burjuvayı palazlandırma çabalarının ilk adımları olarak değerlendirilebilir.

Eğer Hristiyan Burjuvazi ile sınıf mücadelesi etnik ve dinsel çatışma düzeyine kaydırılmamış olsaydı, bürokrasinin ekonomi üzerinde siyasi denetim kurması, sonunda toplumsal yapı içindeki hegemonyasını yeniden oluşturması anlamına gelebilirdi. Oysa Rum ve Ermeni azınlıklar sadece “Pazar” mantığının taşıyıcıları ve sonunda geleneksel yönetici sınıfı bertaraf edecek kapitalist sistemin burjuva unsurları olarak değil, aynı zamanda bürokrasinin geleneksel sınıf dengelerini yeniden kurmasını engelleyen, emperyalizmin içerdeki destekleri olarak görülüyorlardı.²²¹ Bu da Osmanlı'da bir tasfiye fikrini meşrulaştırdığı gibi özellikle bürokrat sınıf tarafından şiddetle desteklenen bir düşünce olmuştu.

Milli bir ekonomi anlayışı oluşturmanın temel prensipleri dünya üzerinde de revaçtaydı. Böylece yeni Türk hareketinin entelektüel bileşiminin bir başka yönü, eylemciliğini, geri kalmışlığını yenme arzusuyla beslemesiydi. Yüzyılın ortasından beri, “Orta Avrupa ve İtalyan kökenli radikaller arasında neo-merkantilist, yani bir “Milli Ekonomi” platformu popülerdi. Almanya'da benimsenen Listçi doktrine göre, milli ekonomi düşüncesi, kendisini dünya sahnesine hazırlayan milli burjuvazilere bir

²¹⁹ Keyder, 23.

²²⁰ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (Çev.:Yavuz Alogan) Kaynak Yay., İstanbul 2014, 39.

²²¹ Keyder, 57.

program sağlayabilirdi²²². Bu yaklaşımın İttihatçıların milli burjuva yaklaşımına esin kaynağı oluşturduğu söylenebilir.

I.Dünya Savaşı'nın devam ediyor olması da İttihat ve Terakki'ye kapitülasyonları kaldırma imkânını vermişti. “Milli Burjuva” yaratma çalışmalarının uygulamaya koyduğu politikalardan biri de imtiyaz sahibi yabancı şirketlerin bol sayıda Türk çalıştırma ve bunları iş hayatına sokma zorunluluğunun olmasıydı. Böylece geleceğin iş adamları yabancı şirketler aracılığı ile iş stajlarını yapmış oluyorlardı. Bunun yanında bu şirketlere yazışmalarını Türkçe yapma şartının getirilmesi Türk eleman çalıştırmayı da bir anlamda zorunlu kılıyordu.²²³

Türk ve Müslüman müteşebbisler yaratma yolunda girişilen çabalar, beraberinde bir para bolluğu ve gıda sıkıntısı getirecektir. Orduyu ve büyük şehirleri beslemek için gıda ticareti ve nakliyesinde çeşitli sınırlamalar getirilmiş, bu sınırlamalar, devlete, dilediğini zengin etme olanağı vermiştir. Bu olanağın devlet eliyle “milli tüccar” yaratma amacıyla kullanıldığı²²⁴ söylenebilir. “Milli tüccar ve sanayici” yetiştirebilmek için, ordu ve büyük şehirlerin beslenmesi için, başvuru yöntemler, devlet eliyle bir sermaye birikimi sağlama olanağını verdi. Özellikle demiryolu taşımacılığı Topal İsmail Hakkı Paşa'ya verilirken, İstanbul halkının beslenme ve diğer tüketim mallarının sağlanmasıyla görevlendirilen Kara Kemal, Rum ve Ermeni tüccarlara karşı, Türk tüccar yetiştirilmesinin en açık örnekleri olarak değerlendirilmektedirler. Biri taşımacılığı, diğeri de tüketim malları dağıtımını büyük kârlarla yaptıkları için kısa zamanda savaş zengini olan örnekler olarak sunulmaktaydılar. Bu sebeple “Savaş tüccarı”, “spekülasyon erbabı”, “muhtekir” gibi sıfatlarla anılan yeni bir zengin kesim oluşmaya başladı. Türk-Müslüman olarak tanınan bu tüccarların, üretim süreçlerinin yöneticisi olamadıkları²²⁵ düşünülmektedir.

İttihat ve Terakki için anlamlı bir adı, Yahya Kemal'in koymuş olduğu düşünülmektedir; “İktidar Tekkesi”... Ülke içinde bir sınıfa dayanmadan zaman zaman

²²² Keyder, 48.

²²³ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Bilgi Basımevi, Ankara 1969, 177-178.

²²⁴ Avcıoğlu, 178.

²²⁵ İttihat ve Terakki Dönemi Yenileşme ve Milli Ekonomi Uygulamaları, 6 Kasım 2007 e-tarih.org

iktidar olabilen ve artık üründen önemlice bir kısma el atabilen hem Osmanlı hem de Cumhuriyet bürokratları için bu isim konabilir.²²⁶

Tarihi toplum dokusu kapitalist olan batının üst yapı kurumlarını, Türkiye toplumu ile bütünleştirmeye çalıştıkça farklılığın çizgileri derinleşmekte ve Türk toplumunun bu uyum sürecini derin bir uyumsuzlukla sürdürdüğü düşünülmektedir. Bundan kârlı çıkan ise emperyalist yaklaşım olarak değerlendirilebilir.²²⁷

Dolayısıyla büyük sermaye, sahip olduğu gücü Batı'daki burjuvazi gibi pazarda, piyasa koşullarında biriktirdiği sermaye ile yaptığı yatırımlarla kazanmadı. Tersine, devlet eliyle, devlet sayesinde, devletin sağladığı imkân, fırsat ve ayrıcalıklarla var olabildi. Ve daima sahip olduğu zenginliği serbest piyasa koşullarına değil, devlete borçlu olduğunun farkında olarak, hareket etti.²²⁸ Dolayısıyla ne ekonomide ne de toplumsal dönüşümde öncü olma fonksiyonu üstlendiği söylenemez. Bu anlamda Cumhuriyet bürokratları da gerçekte üretim ilişkilerinde anlamlı bir değişiklik getiremediği gibi,²²⁹ İttihat ve Terakki okulunun yeni koşullar altında sadece bir devamı olabildi. Türk-Müslüman girişimci bir sınıfın yaratılması, İttihatçılar açısından ne denli önemli ise, Cumhuriyet sonrası ekonomi politikalarında da o denli önemsenmiştir diyebiliriz. Milli bir burjuvanın ve güçlü girişimcilerin, yeni Türkiye'nin önemli sacayaklarından biri olarak değerlendirilmeleriyle²³⁰ beraber batılı manada bir ekonomik gelişime basamak olduğunu söylemek zordur.

1917 yılında 4 milyon lira sermaye ile İtibari Milli Bankası kuruldu.²³¹ Bir kanunla, Ergani Bakır Madenlerinin işletilmesi ve Ergani'den sahile yapılacak demiryolu hattının imtiyazı bankaya verildi. Bu bankanın kuruluşunda ödenen sermayenin büyük bir kısmı hükümete aitti. Bankanın kurucuları ise dönemin nüfuzlu insanlarından oluşmaktaydı. Bu bankanın gelirleri aynı zamanda iktidardaki bürokratları zenginleştirecekti. Bu devlet-bürokrat bankası aynı zamanda 1924 yılında kurulacak olan İş Bankası'nın ilk modeli idi. Bu bürokrat sınıf aynı zamanda

²²⁶ Küçükömer, 92

²²⁷ Küçükömer, 96

²²⁸ Berat Özipek, Büyük Sermaye Çevreye Mesafeli, 12.09.2010 tarihli <http://www.hurfigirler.com> adlı sitedeki köşe yazısından

²²⁹ Küçükömer, 2013:108

²³⁰ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev.: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yay. İstanbul 2006, 183.

²³¹ Ethem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, (Çev.: Ayşe Berktaş), Türkiye Ekonomi ve Toplumsal Tarihi Vakfı Yay., İstanbul 1999, 89.

Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet'in ilk dönem burjuva sınıfı olacaktır. Bu sınıfın devlet gelirleri aracılığı ile bir birikim sahibi oldukları²³² belirtilmektedir. Dolayısıyla bir anlamda emperyalistlerle iş birliği içine itilen ve batı tipi burjuvazi yaratmak isteyen İttihatçılar, komprador yaratmakla²³³ suçlanmışlardır.

2.3.2. Cumhuriyet Dönemi

Temelde Türkiye'de modern bir ulusun oluşturulmasının tarihinin hikayesi, milli bir iş adamı sınıfının oluşturulma sürecini de içinde barındırır. Ekonomik gelişmenin bütün dönemlerinde, iş adamları ile iktidarlar arasındaki ilişki her iki taraf içinde önemli olmuştur. Özel sektörün ekonomik ve örgütsel gücü arttıkça siyasi aktörlerle ekonominin aktörleri arasındaki güç dengesi de değişmiştir. Bu ilişki biçimi Cumhuriyetin kuruluşundan beri farklı denge halleriyle devam ettiğini söyleyebiliriz.²³⁴

30 Ekim 1918'de, padişah tarafından göreve getirilen Ahmet İzzet Paşa hükümetinin Mondoros Ateşkes Antlaşması'nı imzalaması, Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nda yenilmiş olduğunu gösteriyordu.²³⁵ Bu yenilgi düşüncesi Osmanlı devletinin yenedünyanın gereklerine uyma konusunda gücünün kalmadığı yönünde düşüncelerin güç kazanmasına zemin hazırladı diyebiliriz. Toplumun asker ve aydın kesimleri artık bağımsız bir Türk devlerinin gerekliliğine inanmıştı. Modern dünyanın gelişimine sosyal, kültürel ve ekonomik olarak ayak uydurabilen bir ulus devletin gerekliliği benimsenmiştir denilebilir.

Bu çerçevede, modernleşme, eldeki kaynakların toplumsal gelişme yolunda yoğunlaştırılması anlamında kullanılmaktaydı. Geleneksel egemenlik ve genişleme ideolojisi böylece yerini milliyetçilik ilkesine dönüş ile ulusal bağımsızlığa bırakmıştır diyebiliriz. Böylece açık olarak sınırlarını savunan ve bu sınırların içinde gelişen bir ulusal devlet karakteri ortaya çıkmış oldu. Kemalizm'in iç politikayla ilgili görüşleri de, cumhuriyetçilik ve laiklik ilkelerinde somutlaşmaktaydı. Halk egemenliğine dayanmayan her türlü egemenlik biçiminin ortadan kaldırılması ve kamu yaşamının Şeriata dayanmaması istenmektedir. İşgal kuvvetlerinin Anadolu'dan kovulması ve Halife-Padişah egemenliğinin sadece İstanbul içinde geçerli kılınmasıyla, milli hareket,

²³² Küçükömer, 93.

²³³ Küçükömer, 92.

²³⁴ Buğra/Savaşkan, 155.

²³⁵ Karpas, 179.

kendi amaçlarını gerçekleştirebilmek için gerekli olan ön koşulları yaratmış oluyordu.²³⁶

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Osmanlı İmparatorluğu, kapitalizmle bütünleşme süreci içinde geriledi ve çeşitli milliyetçi ayrılık hareketlerinin başarıya ulaşması sonucunda da parçaladı diyebiliriz. Kapitalizmle bütünleşme, geleneksel bürokrasiye rakip bir burjuva sınıfını ortaya çıkardı. İmparatorluk parçalanırken yeni bir ulus devleti kurup bu devleti modernleştirmeye koyulan burjuvazi değil bürokrasi olarak tanımlanmaktadır.²³⁷

Türk burjuvazisi, önceleri, zayıflığı nedeniyle endüstri işletmeleri kurabilecek durumda değildi. Onun için bu alanda en önemli rolü her zaman doğrudan doğruya ortaya çıkmayan devlet oynamıştır. İsmen, yatırımları yapan yeni kurulmuş iki bankaydı. Bu bankalar banka işlemleri yanında holding şirketlerin görevlerini de yükleniyorlardı. Bu türdeki ilk banka olan İş Bankası 1924 yılında kurulmuştur. Bu yarı resmi kurum her şeyden önce özel teşebbüse kredi veriyor ve kazanca ortak oluyordu. Bundan bir yıl sonra da ikinci milli banka olan Sanayi ve Maden Bankası devlet tarafından kurulmuştur.²³⁸ Devlet tarafından yapılan tüm bu girişimlerin temelinde üreten bir sermaye sınıfı yaratılmasının gerekliliği düşüncesine dayanıyordu. Ülkenin içinden çıktığı sosyal ve ekonomik yorgunluk, modern üretim ve tüketim anlayışının topluma yerleştirilmesiyle aşılabilecek bir hedef olarak algılanmaktaydı.

Bu da cumhuriyet döneminde yerli bir sermayenin oluşunu için gayretleri pekiştirmiştir. Nitekim Cumhuriyet döneminde milli bir burjuva oluşturma gayretleri sonucunda büyüyen merkez(İstanbul) sermayesinin oluşum süreci hakkında aktardıkları önelidir:

“Bu bilgiyi herhangi bir yerde okumadım, Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesinde yüksek lisans tez danışmanım olan Prof. Dr. Ünsal Oskay’ın anlattığı bir olay vardır, kuruluş döneminde sermaye birikiminin nasıl oluşturulduğuna dair. Derdi ki: Anadolu’nun genç erkekleri savaşlarda kırılmış, şehit olmuş ya da evine sakat dönmüşken, kimsenin yiyecek ekmeği yokken, Ankara’da Meclis binasının çatısı için kiremide ihtiyaç duyulur. Yenisini üretecek fabrika yoktur. Halk kendi evinin çatısından

²³⁶ Steinhaus, 106.

²³⁷ Keyder, 9.

²³⁸ Steinhaus, 139.

indirdiği kiremitleri bugünün en büyük sermaye gruplarından olan Koç'lara üç beş kuruşa satar. Koç'lar da üç beş kuruşa aldığı bu kiremitleri kat be kat yüksek bir fiyata devlete satar. Koç'ların ilk sermayesi budur. Erken dönemden başlayarak buna benzer yollarla ve gayri Müslimlerin sahip olduğu mallar mülklerin Varlık Vergisi gibi resmi politikalar ve yıldırma esaslı gasp yöntemleriyle el değiştirmesi sağlanıyor. Devletin gözetiminde, halkın gözü önünde oluyor bu. Halkın seçtiklerinin, burjuvanın sermayenin ayakta tuttuğu siyaset erkinin baskısı altında kalması, hükümetlerin hükmedememesi, halk iradesinin her seferinde bir darbeye ezilmeye çalışılması gibi çok olumsuz bir durum yarattı.”²³⁹

Türkiye’de sermayenin sahipleri üretimi bilmediği gibi üreten bir sınıfın ihtiyaç duyduğu kültürü geliştirmek ve iktidarını sürdürecektir ideolojik yenilikleri üretecek bir misyona da sahip olarak değerlendirilmemişlerdir. Üretimi yapanlar yani “burjuvaların” da askeri bürokratik vesayetin denetimini gönüllü kabul ettikleri düşünülmektedir. Bu nedenle kapitalistlerin de Türkiye örneğinde bürokratikleştikleri söylenebilir. Çünkü memleketin ne kadar kapitaliste ihtiyacı olacağını da “paşalar” belirleyebilirdi.²⁴⁰ Toplumsal yapının tüm unsurlarının bir mühendislik çerçevesinde oluşturulmaya çalışıldığı Türk sermaye birikimi bu yönüyle, kapitalistleşmek ile kapitalistleşmemek arasında bir noktada tanımlanabilir.

Özetlersek, İttihat ve Terakki Dönemi ya da Cumhuriyet sonrası dönem aslında bir gerçeğin gölgesinde biçimlenmektedir ki o da, ne Osmanlı’nın ne de Cumhuriyet’in üreten bir sınıfının olmaması olarak değerlendirilebilir. Bu sınıfı yaratacak bir toplumsal yapılanma biçiminden de söz etmek pek mümkün görünmemektedir.

Gerek Osmanlı döneminde gerekse Cumhuriyet döneminde ekonomi içinde girişimci bir sınıf oluşmadığı gibi, bu sınıfı oluşturma çabalarının da sonuç verdiğini söyleyemeyiz. Konu ile ilgili olarak bazı kaynaklar, Müslümanların ticaret ve yatırıma karşı mesafeli oluşunu buna sebep gösterirken, bazıları da, Türk ve Müslüman bir girişimci sınıfın oluşamamasını Tanzimat (1839-1876) döneminin bir sonucu olarak kabul etmektedir. Onlara göre, Türk-Müslüman kesim Tanzimat’la birlikte iş hayatından el çekmeye başlamış ve bunun ardında gizli olan temel sebep ise modern bürokrasinin oluşması olarak gösterilmiştir. Devlet yeni bürokrat sınıfla Avrupa’da

²³⁹ Fadime Özkan kendisiyle 26 Şubat 2014 tarihinde yaptığımız mülakattan

²⁴⁰ Star Gazetesi yazarı Fadime Özkan’ın 1 Nisan 2014 tarihinde Yücel Yaman ile yaptığı mülakattan

meydana gelen gelişmeleri yakalamaya çalışırken, bu yeni yönetici sınıfa iyi hayat şartları ve parlak bir gelecek sunuyordu. Bunun da ticareti Türk ve Müslüman tebaa gözünde ikinci sınıf bir meslek haline soktuğu söylenebilir. Dolayısıyla bu yaklaşım Cumhuriyet'in ilk yıllarında da etkisini devam ettirmiş ve devletten bağımsız bir girişimci sınıfın oluşması mümkün olamamış²⁴¹ görünmektedir. Her ne kadar milli bir burjuva sınıfı oluşturulmuş olsa da devletten bağımsız girişimci bir sınıfın oluştuğunu söylemek zordur. Siyaseten desteklenen sermaye birikimi, yüzyıl Türkiye'sinde XX. Özel sektör gelişiminin önemli bir veçhesidir. Hem İttihat Terakki hükümetlerinin hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucularının ulus inşası gündeminde ulusal bir burjuvazinin yaratılması vardı.²⁴²

2.4. TÜRKİYE CUMHURİYETİ VE EKONOMİK LİBERALLEŞME POLİTİKALARI

2.4.1. Cumhuriyet Sonrası ve Tek Parti Dönemi

Ankara Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni başkenti ve yeni bir tarihin de başlangıç noktası olarak tanımlanabilir. Mustafa Kemal ve arkadaşları, Türkiye'yi modern bir ulus devlete dönüştürme çabası içinde 1923'te siyasal mücadeleye başladıkları Büyük Millet Meclisi'nde bir azınlıktılar. Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşı'nda göstermiş olduğu başarının kendisine ve ekibine milletin gönlünde büyük bir kabul sağlamış olduğu ifade edilmektedir.

Mustafa Kemal bu değişime öncülük edecek bir partiden mecliste çok defa söz etmiş, nitekim Nisan 1923'te Halk Partisi'ni kurma fırsatı bulmuştu. Bu süreçte Mustafa Kemal meclis başkanı olurken, Fethi Okyar'ı başbakan olarak atamıştı. 1923'te Lozan antlaşmasını onaylayan Mustafa Kemal'in, yeni devletin uluslararası alanda da tanınmasını sağlamış olduğu²⁴³ birçok kaynakta belirtilmektedir.

Bu antlaşmanın Türk Hükümeti'ne ekonomiyi koruyamayan bir dış ticaret politikasını dayattığı söylenebilir. Rumların terk ettiği işleri devralmak üzere gelen yabancı sermaye ülkede iyi karşılanıyordu. Gerçekte Rum ve Ermenilerin yerini

²⁴¹ Buğra, 66-67

²⁴² Buğra/Savaşkan, 48

²⁴³ Ahmad, 1999:69

Müslümanların alması dışında, Türkiye ekonomisi, 1914 öncesi döneme kıyasla çok da değişmiş görünmüyordu. 1920'ler, özellikle ticaret burjuvazisi açısından bir yeniden inşa ve zenginleşme dönemi olarak değerlendirilmektedir. Ancak Dünya ekonomik bunalımının da etkisiyle çok geçmeden ekonomide ciddi problemlerin baş göstermeye başladığı bilinmektedir. Bunun da hükümeti özünde kapalı bir ekonomiyi merkezden yönetme anlayışına sürüklediğini²⁴⁴ söyleyebiliriz.

Ekonomik alanda yeni kurulun devletin ilk ve en öncelikli sorunu elbette ekonomiyi işletmek ve içinde bulunulan sosyal ve siyasal sorunları aşmak olarak tanımlanabilir. I. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru, Almanya'da ortaya çıkmış olan türden bir devlet sosyalizmi, Türk iktisadi anlayışına çeşitli etkiler yapmıştı. Bu da temelde dayanışmacı yaklaşıma dayanıyordu ve Cumhuriyet'in toplumsal kuramcısı Ziya Gökalp tarafından da savunulmaktaydı. Bu yaklaşım toplumun sınıflı bir bölünmüşlüğüne de kabul etmemektedir. Dayanışmacı yaklaşım ve sınıfsız toplumsallık, Cumhuriyet Halk Partisi'nin yedi okundan biri olan "Halkçılık" ilkesinin de temelini oluşturmuştur diyebiliriz.²⁴⁵

Böylece ekonomide devlet merkezli yaklaşım güçlenirken, bu bağlamda dünya ekonomisinin biçimlenişi de ekonomide merkezileşmeye destek vermiş görünmektedir. II. Dünya Savaşı sonrasındaki gelişmelerin, zengin ve fakir ülkelerde farklı politikalara yol açtığı söylenebilir. Özellikle II. Dünya Savaşından sonra dünyada, ekonomide liberal bir ticaret rejiminin benimsendiği düşünülmektedir. Amerika ve Avrupa'da liberal ekonomi politikaları yayılırken gelişmekte olan ülkelerde ise devlet merkezli ekonomi uygulamalarının güçlendiği söylenebilir.

Bunun en temel nedeni olarak da, Fransız İhtilali'nden sonra kurulan ülkelerin büyük bölümünde devlet kurma sürecinde en etkili ideolojinin milliyetçilik olması ve süreç sırasında, daha önce farklı yönelimleri olan dağınık bir nüfusun yeni devlete sadık yeni bir topluluk haline getirilmesi düşüncesinin yattığı ifade edilmektedir. Yeni devletlere önderlik eden milliyetçi elitler, imparatorlukların çökmesiyle boş kalan siyasi düzlemdeki hareket alanıyla yetinmeyip, ayrıca ekonomi üzerinde de söz sahibi oldular. Çünkü ancak ekonomiyi kontrol ederlerse kişinin yeni ulusal birime sadakati

²⁴⁴Ç ağılar Keyder , *Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası*, Geçiş Sürecinde Türkiye, Derleyen: İrvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak , Belge yay, 1990, 45-46.

²⁴⁵ Mardin, 224-225.

sağlanabilecekti.²⁴⁶ Benzer nedenlerle, Meşrutiyet döneminde İttihat Terakki'nin nispeten liberal kanadından olan Fethi Bey ile birlikte hareket eden Atatürk, Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte esas itibarıyla liberal-demokratik Batılı modeli hareket noktası olarak almış görünmekle beraber, onun yönetime hâkim olduğu dönemdeki fiili uygulama çeşitli nedenlerle bu modelden uzaklaştığı düşünülmektedir.²⁴⁷

Amerika Birleşik Devletleri'nin de II. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan ekonomik bunalımların etkisi ile, serbest ticaret retoriğine uymamasına rağmen, devletin korumacı politikalarına izin verildiği düşünülmektedir. Bu politikalar kalkınma sürecinde devletin merkeziliğini vurgulayan önemli bir mekanizma oldu. Korumacılık, döviz kıtlığıyla beraber gündeme gelmişti. Sıkıntı duyulan döviz, esas olarak siyasi pazarlıklar yoluyla, yani devlet aracılığı ile sağlanıyordu. Böylece devlet eliyle kalkınmacılık modeli, hem hegemonik gücün koyduğu şartlara uyuyor hem de yerel elitlerin isteklerine cevap verebiliyordu²⁴⁸ diyebiliriz.

Türk ekonomisi bir yandan batı kapitalizmine ve emperyalizme karşı çıkarken bir yandan da milli kapitalizmin yanında olmaya çalışmıştır²⁴⁹ diyebiliriz. Yeni Cumhuriyet, Türkleri o güne kadar gayri Müslimlerin elinde bulunan bankacılık ticaret ve üretim konularında baskın duruma getirmeye gayret ederken, ulusu temsil eden bireylerin iş hayatındaki hâkimiyetinin genişlemesine katkı sunma çabasındaydı. Bu güçlü bir ulusal ekonominin yaratılmasın da katkı sunacaktı. Ulusal kalkınmacı modelde pazarın büyümesini düzenleme sorumluluğu da devlet yüklenmişti. Başka bir deyişle, ulusal gelir, alım gücünün genişlemesini garantileyecek şekilde dağıtılmalı ve yeniden bölüştürülmeliydi.²⁵⁰ Cumhuriyet sonrasında devletin benimsediği politika, güçlü ve bağımsız bir ekonomi yaratma prensibi etrafında biçimlenirken, devlet eliyle yapılan yatırımlar ve özel sektöre verilen kredilerle devlet merkezli güçlü bir ekonomi yaratılmak istenmiştir. Bu yaklaşım, İthal İkameci bir ekonomi anlayışının benimsenmesinde de etkili olmuştur diyebiliriz.

²⁴⁶ Keyder, 26.

²⁴⁷ Mustafa Erdoğan, *Liberalizm ve Türkiye'de Liberal Eğilimler*, <http://www.liberal.org.tr>

²⁴⁸ Keyder, 27.

²⁴⁹ Avcıoğlu, 237 .

²⁵⁰ Keyder, 28.

İthal ikameci anlayış, toplam arz içinde ithalatın payını düşürerek yurt içi üretimin payını artırmayı amaçlayan ekonomik gelişme ve sanayileşme stratejisi olarak tanımlanabilir. İthal ikameci ekonomide amaç, bir yandan ekonominin dış etkenlere ve dış kaynaklara bağımlılığını azaltmak, bir yandan da ulusal gelir içinde sanayinin payını artırarak kalkınma için yeni kaynaklar yaratmak olarak tanımlanmaktadır. Böylece sanayileşmenin çoğu ürünü- başlarda hafif daha sonra hem hafif hem de dayanıklı-tüketim malı olduğu için, satın alma gücü, büyük bölümü işçileşmekte olan kentlilerin geniş kesimlerine dağıtılmak zorundaydı.²⁵¹ Dünya ekonomisinin savaşıardan sonra içine düştüğü uzun süreli bunalımları ve sonraki süreçte uluslararası ticaret dengesinin bozulması da birçok az gelişmiş ülkede ithal ikameci bir sanayileşme sürecinin başlayıp gelişmesinde önemli rol oynamıştır diyebiliriz.

1929 Dünya ekonomik krizinin, dünyada bu tarihten sonra uygulanacak ekonomi politikalarının değişimine neden olduğu bilinmektedir. 1930'lu yıllarda hükümet tarafından devlet işletmeciliği yeniden örgütlenerek devlet eliyle korunmaya çalışılan milli burjuvazinin dış rekabet karşısında güçlü olması için çeşitli önlemler alınmış,²⁵² bir anlamda sermayeye karşı korumacı yaklaşımın temellerinin sağlamlaştırılmasına çalışılmıştır.

Ankara Hükümeti 1929'dan 1933'e kadar merkezi bir ekonominin verimliliğini oturtmak için çeşitli yollar aradı. Gümrük tarifelerini yeniledi, ithalata bazı kısıtlamalar getirdi, yabancı para mübadelesini yasakladı ve sonunda da bir "Merkez Bankası'nın" kurulması kararlaştırıldı. Sanayileşme için beş yıllık bir plan hazırlandı. Türkiye ekonomisi merkezi otoritenin siyasal denetiminden kendini kurtaramadı. Böylece ticaret burjuvazisinin göbek bağı merkezle biraz daha güçlenmiş olarak gelişimine devam ederken, devletçi ekonomi anlayışı da Türkiye için kaçınılmaz bir seçenek olarak²⁵³ denklemdeki yerini aldı diyebiliriz.

Oysa 1923-1932 yılları arası Türk ekonomisi için daha liberal bir dönem olarak tanımlanabilirdi. Bu dönemde devlet her ne kadar üretim ve yatırım alanlarını sermaye gruplarına bırakmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Bunu en önemli sebeplerinden biri olarak da, tüm dünyada savaş nedeniyle yaşanan ekonomik sıkıntıların liberal

²⁵¹ Keyder, 28.

²⁵² Fatih Saraçoğlu, "1930-1930 Döneminde Vergi Politikası", *Maliye Dergisi*, Sayı:157 Yıl:2009, 131-134

²⁵³ Keyder, 46.

ekonomi politikalarının Türk ekonomisi içinde de yaşam alanını daraltması²⁵⁴ olarak gösterilmiştir. Liberalizmin esas itibarıyla bir Anglo-Amerikan düşünce geleneği olduğu ve İngiliz filozofu John Locke'un (1632-1704) düşüncelerinin etkisiyle biçimlendiği düşünüldüğünde Türkiye Cumhuriyet Devleti'nin kuruluş dönemi ekonomisi için çok sıcak karşılanmayacağı da açıktır. Bunun temel sebebi; Locke'a göre, insanlar doğadaki halinden "uygar", "medeni" siyasi topluma geçerken doğal haklarını saklı tutmuşlar ve devleti bu hakları korumakla görevlendirmiş ve yetkilendirmişlerdir. Locke'a göre doğal haklar öylesine temel ve vazgeçilmez değerlerdir ki, toplumsal sözleşme ile kurulan siyasi yönetimin bunları ihlal etmesi bireylere o yönetime direnme hakkı verir.²⁵⁵ Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti bağımsız bir ekonomi anlayışını benimserken, dış güçlerden korumaya çalıştığı yönetim erkini güçlü sermaye sahipleriyle de paylaşmaya istekli değildir.

Nitekim Yayla, *Kemalizm*" adlı kitabında durumu şu cümlelerle ifade etmektedir:

*"Tek parti diktatörlüğünde özel mülkiyete saygı, girişim özgürlüğüne alan tanıma, hukukun hâkimiyetine riayet, siyasî yönetimin sınırlı ve sorumlu olması ve anayasal yönetim açısından durumun çok parlak olmadığını araştırmalar göstermektedir. Osmanlı'dan devam eden bir gelenekle, Cumhuriyet döneminde de, siyasî iktidarın ekonomik potansiyeli kontrol altında tuttuğu ve kendisine meydan okuyabilecek bağımsız iktisadî güçlerin oluşmasını istemediği söylenebilir. İlginç bir şekilde, hem Osmanlı'daki hem Türkiye Cumhuriyeti'ndeki "millî burjuvazi" yaratma çabaları, bir yönüyle, önemli ekonomik aktörleri tam bir denetim altında tutma veya sadık ekonomik aktörler yetiştirme çabası olarak görülebilir. Devlet aygıtının iktisadî hayatı nasıl kendisinin hâkimiyet alanı olarak gördüğünün iyi bir ispatı 28 Şubat darbesi sürecinde siyasî otoritenin (devletin) bürokratik kanadının dindar – muhafazakâr iş çevrelerine karşı tavrıdır."*²⁵⁶

Aslında devletçiliği geniş anlamda kaynak yaratma, destekleme ve piyasada bizzat iktisadi faaliyette bulunmak gibi işlevleriyle değerlendirirsek, Türk ekonomisinde uzun soluklu bir politika olarak planlanmadığı söylenebilir. Ancak, daha önce de ifade ettiğimiz gibi özel sektörün yatırım gücünün zayıf olması, devletçi

²⁵⁴ Avcıoğlu, 1969, 290.

²⁵⁵ John Locke, *Sivil Toplumda Devlet*, (Çev.: Serdar Taşçı/ Hale Akman), Matropol Yay., İstanbul 2002, 117-120.

²⁵⁶ Atilla Yayla, *Kemalizm: Liberal Bir Bakış*, Liberte Yay., İstanbul 2008.

yaklaşımı Türk ekonomi politikasının başat unsur haline getirme²⁵⁷ noktasında önemli bir direnç kaynağı olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla hükümetlerin ekonomi politikaları da bu ekseninde biçimlenmek durumunda kalmıştır diyebiliriz.

Savaş sonrası dönemde tüm dünyada olduğu gibi, devletçilik anlayışı birçok açıdan tartışmalara yol açtı. Ne parti ne de hükümet, devletin ekonomiye müdahalesinin sınırlarını, özel sektörü ve bu sektörün Cumhuriyet Halk Partisi içindeki destekçilerini tatmin edecek biçimde tanımlanmamıştı. CHP'nin dayandığı siyasal ittifakın temel unsurlarından biri olan Anadolu'daki toprak ağaları devletin tarıma müdahale etmeyeceği garantisi ile yatıştırılıyorlardı. Bu arada yükselen kapitalist sınıf, devletçiliğin tanımı konusunda tam bir anlaşma içinde olmayan partinin tutumundan emin²⁵⁸ görünmüyordu.

Recep Peker'in 1931 yılında parti genel sekreterliğine seçilmesi, liberalleri endişelendirdi. Recep Peker partinin totaliter eğilimlerini temsil ediyordu ve onun rehberliğinde CHP'nin devlet üzerindeki ağırlığını artırdığı düşünülmektedir. Ardından CHP parti ile devletin birleştirilmesini öngören bir tasarıyı da kabul etti.²⁵⁹ Türkiye Cumhuriyeti'nin tek-parti egemenliği altında geçen dönemi (1924-46), bazı kısmi istisnaları bulunmakla beraber, liberal fikirler ve hareketler açısından genel olarak elverişli bir ortam yaratmamıştır. Bu dönemin en etkili fikir hareketi Kemalizm'in devletçi-otoriter yorumunu geliştirmiş olan Kadro (1932-35) hareketi olarak değerlendirilmektedir.²⁶⁰ Bu dönemin önde gelen şahsiyetlerinden olan İsmet İnönü ile Recep Peker'in siyasi görüşleri liberalizme açıkça tersti. Özellikle Recep Peker faşist devlet modeline sempati duyduğu iddia edilmektedir. Buna karşılık, 1930'a kadar olan ilk dönemde Atatürk'ün iktisadi liberalizme daha yakın durduğu söylenebilir.²⁶¹

Bu arada 1924 yılında kurulan İş Bankası çevresinde etkisi giderek artan Celal Bayar, güçlü ve etkin bir özel sektör yaratmak için devlet müdahalesi gerektiğini kabul ediyordu. 1932 yılında Ekonomi Bakanlığı'ndan alınan Mustafa Şeref'in yerine Celal

²⁵⁷ H. Akyıldız/Ö.Eroğlu, "Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Uygulanan İktisat Politikaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 9(1), Yıl:2004, 48.

²⁵⁸ Ahmad, 82.

²⁵⁹ Ümit Aktaş, *Osmanlı Çağı ve Sonrası*, Bakış Yay., İstanbul 1998, 328.

²⁶⁰ Erdoğan, *Liberalizm ve Türkiye'de Liberal Eğilimler*, <http://www.liberal.org.tr>

²⁶¹ Erdoğan, *Liberalizm ve Türkiye'de Liberal Eğilimler*, <http://www.liberal.org.tr>

Bayar atandı ve 1939 yılına kadar ekonomide devletçilik anlayışının yerleşmesine²⁶² de Bayar'ın öncülük ettiği düşünülmektedir.

Böylece CHP kendisini devlet ve milletle özdeş hale getirmişti. Sınıf farklarını reddeden ve devleti idealize eden İtalyan sisteminin korporatif fikirleri ödünç alınmış²⁶³ olarak değerlendirilebilir.

Liberaller bu durum karşısında etkisizleştiler ve sınıf temelinde örgütlenme özgürlüğünü 1945 yılına kadar tartışma imkânı bulamadılar. Türk ulusu kendi devrimine, içinde hiçbir sınıfın yer almadığı bir ulusal yapı anlayışı ile başladığı için, sınıf oluşumlarını reddeden ve bu oluşumu gereksiz hale getiren önlemler almayı sürdürdü diyebiliriz. Bunun sonucu, devletin büyük üretim şirketlerini mülk edinmesi, ilercici ve planlı bir devlet ekonomisini benimsemesi bir sistem haline gelmiş olarak değerlendirilebilir. Sınıfsız bir toplum ve beraberinde güçlü bir burjuva sınıfının oluşumu²⁶⁴ ülkenin ekonomide temel hedefi olarak belirlenmişti denilebilir.

Ekonomide devletçilik anlayışının benimsenmesinin içinde bulunan dönemin siyasi ve ekonomik koşullarının bir sonucu olduğunu savunan Kadrocular, devletçiliğin kurtuluş savaşı veren ülkelere özgü, sınıf tezatlarını tasfiye edici fakat sosyalizm ve kapitalizmden ayrı üçüncü bir yol olarak tanımlamışlardır. Ayrıca “kadrocular” sınıf yaklaşımından kaçarak devleti önemli bir güç olarak tanımlıyorlardı. Oysa büyük toprak sahipleri ile ittifak halindeki kapitalist sınıf küçümsenemeyecek bir güce sahip olarak değerlendirilmişti. Bu grup devletin ekonomi politikalarının (devletçi ya da liberal) biçimi ile çok ilgilenmeden her hâl ve şartta devleti kendi çıkarları için kullanma yeterliliğine sahip²⁶⁵ görünüyordu. İş Bankası grubu bunların başında gelen bir kurum olarak değerlendirilmiştir.

İlk beş yıllık kalkınma planı da (1933-1937) devletin dar anlamda sanayi yatırımlarını ihtiva etmektedir. Özel teşebbüs yatırımları gibi, merkezi devlet dışında kalan kamu otoritelerinin sınai yatırımları plan dışında bırakılmıştır. Bunun yanında merkezi devletin alt yapı yatırımları, sağlık ya da eğitim alanındaki harcamaları ve tabii ki tarım yatırımları bu planın kapsamına giren alanlar olarak belirtilmektedir. Bu hali

²⁶² Ahmad, 83.

²⁶³ Kemal Karpaz, *Asker ve Siyaset*, Cilt: 2, Timaş Yay., İstanbul 2010, 192.

²⁶⁴ Ahmad, 82-83-84.

²⁶⁵ Avcıoğlu, 291-293.

ile ilk beş yıllık plan devletin sınai yatırımı listesini oluşturmaktadır. I. Beş Yıllık Plan için 44 milyon lira harcama ön görülürken, harcamaların 100 milyon lirayı bulduğu²⁶⁶ belirtilmektedir. Bu dönemde, devletçilik anlayışı ile yapılan yatırımlar aracılığı ile bir kalkınma çabası söz konusu olduğu söylenebilir.

Ekonomisi zaten zayıf olan genç Cumhuriyet'in, dış ekonomik etkilerle de daha zayıf bir duruma düşmüş olduğu belirtilmektedir. Bunun yanında Cumhuriyet'in ilanından itibaren hızla gerçekleşen devrimler, bu devrimlerin halka benimsetilmesi için seçilen zorlayıcı yollar, ekonomik ve sosyal alanda istenen başarıların sağlanamaması ülkede bir hoşnutsuzluk ve muhalefet yelpazesinin genişlemesine sebep olmuş²⁶⁷ olarak değerlendirilmekteydi. Uygulanan ekonomi politikaları ve yaratılmak istenen burjuva sınıfı, uzun vadede devletin korumacı yaklaşımını, varlığının temel unsuru olarak değerlendirmişti denilebilir.

Avrupa'da savaşın patlak vermesi ve savaşta tarafsız kalmanın getirdiği zorluklar, hükümeti 1940 tarihli Ulusal Savunma Yasası ile piyasa ve fiyatları denetleme noktasında geniş yetkilere kavuşturmuştur denebilir. 13 Ocak 1942 tarihine gelindiğinde Hükümetin Türk diyetinin başlıca ürünü olan ekmeğin bile vesika ile satılmasına karar vermek zorunda kalarak, bir anlamda ekonomik olumsuzlukların etkisini derin bir biçimde yaşadığı söylenebilir. Arkasından gelen "Varlık Vergisi" savaş sırasında servet biriktirenlerden -özellikle gayrimüslim olanlar- ve büyük çiftlik sahiplerinden alınacaktı. Hem Müslüman hem de Gayrimüslimler savaş sırasında ciddi servetler biriktirmişti. Ancak bu yasada Gayrimüslimlerin ödeyeceği vergi oranı Müslümanlara göre bariz oranda fazla²⁶⁸ olarak ifade edilmiştir. Bu politikalar, savaş döneminde ve Cumhuriyet'in kuruluş aşamasında oluşan, burjuvazi, toprak ağaları ve asker-sivil bürokrasi arasındaki ittifakın da dağılmasını hazırlayan bir süreç olarak tanımlanmaktadır.

Türk siyaseti ekonomide şahsi teşebbüs fikrine karşı çıkmamakla birlikte, 1950'lere kadar bu konuda başarılı bir uygulama söz konusu değildir. Bunun yanında tarım sektörünün devletçilik anlayışı içinde desteklenmesine rağmen istenen ekonomik gelişme bu alanda da sağlanamaz. Köylerde düşen yaşam standartları 1950'lere doğru

²⁶⁶ Avcıoğlu, 294.

²⁶⁷ Mete Tunçay, Cemil Koçak ve Diğerleri, *Çağdaş Türkiye*, Cem Yay., İstanbul 1990, 106.

²⁶⁸ Ahmad, 89-90.

önemli bir göç dalgasını hazırlamış oldu. Hükümet devlet otoritesini kullanarak üretimin problemlerini çözmek ve sanayileşmeyi sağlamak istiyordu ancak, bu süreç dış ekonomik sorunların da etkisiyle karaborsa fırsatçılarına ve kent tüccarlarına büyük olanaklar sağladı. Alt kentli sınıfların ise büyük ekonomik sıkıntılarla baş başa kaldığı²⁶⁹ ifade edilebilir. Bu aynı zamanda kentleşme konusunda sonraki yıllarda yaşanacak sorunların da temel sebeplerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu da Türkiye’de kentin kendine özgü bir görünümü, silueti ve havasının oluşmasını engellediği gibi, kentleri gelişmişlik ölçülerinin de uzağına düşürdüğü söylenebilir.

2.4.2. Demokrat Parti Dönemi

2.4.2.1. Demokrat Partinin Doğuşu

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte 1924’te kabul edilen Anayasanın, birçok açıdan XIX. yüzyıl liberal anayasaları arasında yer alacak nitelikler taşıdığı yönündeki inanç kuvvetlidir. Bu anayasa demokratik özgürlükler ile klasik yurttaşlık haklarını öngörmesine karşılık toplumsal değişmeyi ilerletme niyeti taşımayan, özünde edilgin bir belge²⁷⁰ olarak tanımlanmaktadır.

Bunun en önemli sebebi olarak da Kemalistler ve İttihatçılarda görülen tutum ve yaklaşım benzerliği gösterilmektedir. Kemalistler de kendilerinden önceki İttihatçılar gibi, siyasal iktidarın amacının siyasal ve ekonomik devrimi gerçekleştirmek olduğuna inanmış görünüyorlardı. Her iki grubun da bu olmaksızın siyasal devrimin sonuca ulaşamayacağına inandıkları²⁷¹ ifade edilmektedir. Bu bağlamda siyasal devrim toplumun istendik yönde biçimlenişinden ilham alarak ilerleyen bir süreç olarak değerlendirilebilir.

Söz konusu dönem için şunu da ifade etmek gerekir ki, 1930’larda ve 1940’larda ne ekonomik müdahalecilik ne de siyasi otoriterlik Türkiye’ye has bir durum değildi. Cumhuriyetin ulus inşası sürecinin bu uluslar arası konjonktürde bulunduğunu ve yeni iş adamları camiasının doğuşunun hakim devlet-toplum ilişkilerinin damgasını taşıdığını unutmamak gerekir. II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye’nin konumu, ögür

²⁶⁹ Karpas, 200-203.

²⁷⁰ Keyder, 48.

²⁷¹ Ahmad, 91.

dünyanın bir parçası ve Sovyet tehdidine karşı uluslar arası camianın bir parçası olması siyasi ve ekonomik ilişkilerde bir takım değişiklikleri gerektirmiştir denilebilir.²⁷²

Devletin yeni kurumlarının burjuvazide hoşnutluk yaratmasının aksine kırsalda ve kentlerdeki kitleler arasında coşku uyandırmış²⁷³ olduğu düşünülmemektedir. Ekonomi alanında istenen başarıların sağlanamaması toplumsal bir bütünleşmenin oluşması noktasında da sorunların beslenmesini kolaylaştırmış oldu diyebiliriz. Tam bu noktada bir muhalefet sesi olarak ortaya çıkan Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF), liberal ekonomi yaklaşımı ile “Türkiye tarihinin ilk popüler ve özerk akımı”²⁷⁴ olarak tanımlandı ancak üç aylık bir sürenin ardından kapatıldı. Bu süreç toplum içinde bir muhalefet sesinin varlığını tespit etmiş oldu. Böylece birçok yeni parti girişiminin önü açılırken, toplumun çoğunluğuna hitap edecek dilin de, bir anlamda keşfedilmiş olduğu söylenebilir.

Bir başka ifadeyle SCF, iktidarın siyasi nabzını tutmasını ve muhalefeti kontrol altına almasını sağlama²⁷⁵ noktasında bir güç olarak tanımlanmaktadır. Bu noktada çok partili hayata geçiş çabaları da temelde dünya ile uyumlu bir süreci işaret etmesinin yanında komünizm karşıtı bir tutumu da içinde barındırıyordu.²⁷⁶

Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kısa siyasi hayatının Ankara rejiminin temel zaafını ortaya koyma noktasında başarılı olduğunu ifade eden Keyder, resmi şu cümlelerle tanımlar:

*“Savaştan önce İttihat ve Terakki hükümetlerince başlatılıp savaştan sonra CHP tarafından sürdürülen, çağdaşlaşma, ne köylüleri ne de kentsel aşağı tabakalarla küçük burjuvaziye özgür kılan bir yasal katılımın siyasal çerçevesini kurmuştu. CHP’li seçkinler, ulusal politikada olsun, piyasa toplumunda olsun, katılım mekanizmaları sağlamaksızın kitlelerin siyasal ve iktisadi özelemlerini tek yanlı olarak yönlendirebileceklerini düşünüyorlardı.”*²⁷⁷

²⁷² Jenny White, *Müslüman Milliyetçiliği ve Yeni Türkler*, (Çev.: Fuat Güllüpinar ve Coşkun Taştan), İletim Yay., İstanbul 2013, 64.

²⁷³ Keyder, 48.

²⁷⁴ Keyder, 48.

²⁷⁵ Feyzullah Cihangir, “Tek Parti İktidarından Çok Partili Dönem Türkiye ve Bediüzzaman’ın Siyasal Çizgisi”, *Köprü Dergisi*, Sayı: 86 Yıl:2004.

²⁷⁶ White, 65.

²⁷⁷ Keyder, 49.

Oysa Türkiye'nin siyasi ve ekonomik problemlerle iç içe olan toplumsal yapısı da zaten uzun yıllardan beri tek parti iktidarının yıpranmasına neden olmuş, dolayısıyla alternatif bir siyasi partinin varlığını gerekli²⁷⁸ kılmıştır diyebiliriz. Bu boşluğu dolduracak ilk partinin de, ömrü çok uzun olmasa da, SCF olarak öne çıktığı söylenebilir.

1945 Türkiye'sinde siyasi güç ile ekonomik güç arasındaki çatışma da gelinen süreçte yeni bir boyut kazanmıştı. Mevcut hükümet, tüm muhalif söylemlere rağmen “Çiftçiye Topraklandırma Kanununu” çıkarmış ve ardından uygulamaya koymuştur. Bu uygulamanın, büyük toprak sahiplerinden meclis çatisı altında bulunan Adnan Menderes, Emin Sazak, Cavit Oral ve Fevzi Karaosmanoğlu gibi kişilerin büyük tepkisi ile karşılaştığı ifade edilmektedir. Başlangıçta CHP'nin toprak reformu dolayısıyla ekonomi politikasına karşı oluşan bu muhalefet hareketi, Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'ın, iktidar partisi olan CHP'nin meclis grubuna bir karar vermiştir. Türk siyasi tarihinde “Dörtlü Karar” olarak anılan hareket, 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin kuruluşunun ilk adımı²⁷⁹ olarak değerlendirilmiştir.

Dörtlü karar ile istenenler ise, kanunlardaki ve parti tüzüğündeki anti demokratik hükümlerin tasfiyesi, meclisin hükümeti gerçekten denetlemesine imkân verilmesi, seçimlerin serbestçe yapılmasını içeriyordu. Bu teklifin parti grubunda reddedilerek CHP içinde bir ayrılığın kapısının aralanmış olduğu²⁸⁰ söylenebilir. Bu önerenin reddedilmesinin ardından, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü, Vatan Gazetesi'nde insan hak ve özgürlüklerinin güvenceye alınması, antidemokratik hükümlerin ilgası gibi konularda eleştiri yazıları kaleme almaya başladılar. Bunun ardından CHP Parti Divanı toplandı ve 2 milletvekilinin ihracına karar verdi. Arkadaşlarının ihracını tüzüğe aykırı olduğunu ifade eden Refik Koraltan'ın da çok geçmeden aynı akıbete uğradığı²⁸¹ ifade edilmektedir. Aynı gruptan olan Celâl Bayar ise önce milletvekilliğinden sonra da CHP'den istifa etti. Celâl Bayar'ın, 1 Aralık 1945'te yeni bir parti kuracaklarını

²⁷⁸ Cihangir, 2004

²⁷⁹ Yaşar Baytal, “Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları”, *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:40 Yıl:2007, 545-567.

²⁸⁰ Cem Eroğlu, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitapevi Ankara 2003, 28.

²⁸¹ Eroğlu, 29

açıklayarak,²⁸² muhafazakâr/dindar burjuva kesiminin temellerini atan siyasi politikaların temsilcisi sayılabilecek bir partinin kuruluşunu sağladığı ifade edilebilir.

Bunun yanında, bütçe açığı dolayısıyla artan devlet borçları, ölçsüz emisyon, hayat pahalılığı, dar gelirlielerin ve özellikle memurların acıklı durumu, vurgunculuk, kara borsa, vergi sisteminin verimsizliği ve adaletsizliği gibi nedenlerin beslediği yeni bir anlayışın iktidara hakim olması isteğini perçinlemiş²⁸³ olduğu söylenebilir. Bunun yanında Türkiye Marshall Planı'ndan faydalanan ülkeler arasında olmak istediği için kendisine uluslar arası ekonomik rolde tarım ülkesi olma ve sanayi ürünlerini ithal etme rolünü benimsemek durumunda kalmış ve bu da ileride gerçekleşecek olan Demokrat Parti iktidarının bir yandan ekonomik bir rahatlama yaşamasına bir yandan da borçlanmasına zemin hazırlayacaktı.²⁸⁴

Bu bağlamda kurulacak herhangi yeni bir muhalefet partisinin süreçten başarısız çıkması muhtemel değildir. DP'nin 1946-50 döneminde kurmayı başardığı muhalefet yelpazesinin genişliği, bu partiye 1950 seçimlerindeki başarının kapısını aralamış görünmektedir.

1950'li yıllarda kırsal nüfusun %75'lerde olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, iktidara gidecek gücün taşıyıcı gücü olarak kır nüfusunun önem kazandığını söyleyebiliriz. Ayrıca Marshall Planı ile gelen tarım araçları da bunu kolaylaştırmıştı. Siyasetin dili bu süreçten sonra kırsalın değerleri üzerinden biçimlenirken, Demokrat Parti, kuruluşundan başlayarak kırılık bölgelerin ideolojik ve iktisadi özelemlerine yönelmeye özen gösterdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda topraklı bir aristokrasinin yokluğu iktisaden egemen bir toprak sahipleri sınıfı karşısında sorumlu olmadığı gibi gücünü dış iktisadi çıkarılardan da almayan özerk bir bürokratik seçkinler kümesinin varlığını içermişti.²⁸⁵ Bunun karşılığında devlete bağımlı bürokratlar sınıfından söz edilmektedir.

Bu çerçevede CHP'den koparak yeni bir parti ve siyaset söyleminin temsilcisi olan Menderes ve arkadaşları birçok noktada farklılıklarını ortaya koyma çabasına giriştiler. Halkı anlama ve halkın değerlerine önem verme üzerinden dillendirilen

²⁸² <http://tr.wikipedia.org> Demokrat Parti

²⁸³ Eroğlu, 25

²⁸⁴ White, 65

²⁸⁵ Keyder, 1990, 53.

yaklaşımları, karşılığını kısa sürede bulmuş ve CHP'nin merkezci yaklaşımı aşınmaya başlamıştır. Demokrat Parti'nin seçim kazanması çok anlamlıdır. Bunun ilk anlamı Cumhuriyet'i kuran sivil ve asker aydınlarla, bürokratlardan oluşan "seçkin" grubun yaptığı sosyal devrimlerle "kaybetmeye" uğraştığı "geleneksel güçlerin" ortaya çıkması olarak tanımlanabilir. Artık, aydınlara, sivil ve asker bürokratlara ve seçkinlere dayanan batı yanlısı bir partinin iktidarını, büyük toprak sahiplerine, kasaba eşrafına, özetle şartların oluşturduğu "burjuvaziye" dayanan Demokrat Parti devralmıştır²⁸⁶ denilebilir. Bu bağlamda Demokrat Parti her ne kadar CHP'den kopan kadrolar tarafından kurulmuş bir parti olsa da, halkın gözünde statükonun karşısında tanımlanmayı başarmıştır diyebiliriz.

Oysa bu süreçte, DP'nin, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın 1930'da ve Bağımsız Grup'un savaş sırasında davrandığı gibi, hükümetin meşruluğuna fiilen meydan okumadan onu uyanık tutacak sembolik bir muhalefet olarak davranacağı umuluyordu. İnönü'nün Celal Bayar'ı muhalefetin başına geçmeye zorlamasının altında yatan sebebin bu olduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla DP başlangıçta halktan gelecek düşmanca duyguları giderecek ve bir halk ayaklanmasını önleyecek bir emniyet vanası olarak da değerlendirilmiştir²⁸⁷ diyebiliriz. Ancak DP'nin beklenenin tersine bir muhalefet ve iktidar taliplisi olarak iyiden iyiye kendini göstermeye başladığı söylenebilir.

1946'da doğmasına izin verilen muhalefetin siyaset sahnesine çıkmasıyla, taşra-halk ikilisi yeni siyasetin özünü oluşturmuştur diyebiliriz. Yeni siyaset daha önceki hukuki kültürel döneme karşın neredeyse varlığını bütünüyle altyapıda duyumsatacak olan yeni bir hamle başlatır. Böylelikle sadece taşra, siyaset ve tarih sahnesine çıkmakla kalmamış, burjuvazi de daha muhafazakâr tercihleriyle denklemdaki yerini alma fırsatı bulmuştur.²⁸⁸ Bu bir anlamda "taşra burjuvazisinin"²⁸⁹ iktidarın yeni ortaklarından biri olmanın ilk fırsatını yakalaması olarak değerlendirilebilir.

Bu bağlamda her iki partinin Türkiye siyasetinde birer farklılaşma hikâyeleri doğurduğu düşünülebilir. Bu hikâyede her ne kadar Menderes ve arkadaşları CHP'nin içinden çıkmış olsa da artık bir halk ve seçkinler hattının ayrımına geldiğinin

²⁸⁶ Altan, 43

²⁸⁷ Feroz Ahmad, 1999, 128.

²⁸⁸ Kahraman, 9.

²⁸⁹ Kavramı kullanan Feroz Ahmad, 1999, 245.

göstergesi sayılmıştır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, kentli ve köylü farkı üzerinden dillendirilen siyasi yaklaşımlar, ülkenin yeni iktidar sahipliğinin halk gerçeğindeki karşılığı olarak tanımlanabilir.

Çok partili dönemle birlikte iktidara gelen partiler, tek parti iktidarının halkın dini ile olan mesafesini de kullanarak, dinin toplumdaki yaşam alanını genişletme gayretine girdiler. Bu tutum hem halk nezdinde hızla kabul görmelerine zemin hazırladı hem de politik olarak tek parti iktidarıyla farklarını derinleştirmeye yardımcı oldu. Demokrat Parti döneminde açılan İmam Hatip okulları bu açıdan değerlendirilebilir.²⁹⁰

2.4.2.2. Demokrat Parti ve Kırsal Kesimler Üzerinden Biçimlenen Halk Algısı

DP çizgisindeki elitlerin halka yakından temas etmelerine, halkla karışmalarına ve halkın bir parçası gibi davranmalarına karşın CHP elitleri halka yukarıdan bakma, onu küçük görme, halkın vazifesinin oy vererek, “efendilerinin” üstünlüklerini demokrasi yoluyla tasdik etme olduğunu düşünen bir grup gibi hareket etme eğilimindeydiler. CHP’yi destekleyen gruplar arasında devletçilikten istifade eden sermaye sahiplerinin yanında, Milli Mücadelenin ve Cumhuriyet’in vaat ettiği demokratik, ileri ve modern idealleri halen CHP’nin temsil ettiğine inanan kimselerin²⁹¹ olduğu da bilinmektedir.

DP kuruluş aşamasında tek parti iktidarı tarafından da bir “denetim partisi” olarak değerlendiriliyordu. İsmet İnönü’nün, halktan gelebilecek muhtelif tepkileri frenlemek amacıyla Celal Bayar’ın muhaliflerin başına geçmesine müsaade ettiğine daha önce de değinmiştik. Nitekim başlangıçta DP’nin bu fonksiyonu yerine getirmesi de muhtemel görünüyordu çünkü parti programı iktidar partisinin programından pek farklı değildi.²⁹²

Ancak giderek başlıca hedeflerinin demokrasiyi geliştirmek olduğunu söylemeye başladılar ki bunun anlamı hükümet müdahalesinin mümkün olduğu kadar azaltılmasıdır. Bireyin hak ve özgürlüklerini artırarak, halkçılığı ve halkın emeğini önemsediklerinin altını çizmeye çalışıyorlardı.²⁹³ Bu da Cumhuriyet döneminde nüfusun çoğunluğunun içselleştireceği bir din dışı değerler sistemi üzerinden toplumu

²⁹⁰ Buğra/Savaşkan, 77.

²⁹¹ Karpat, I, 61.

²⁹² Ahmad, 128.

²⁹³ Eroğlu, 31-32.

modernleştirme ve sekülerleştirme imkânının ne denli zor olduğunu ortaya koyan bir durumdur.²⁹⁴

Demokratlar, siyasal inisiyatifin yukarıdan, partiden değil, aşağıdan yani halktan gelmesini talep ediyordu. Bu da kısa süre içinde özel girişimin sözcüleri olmalarını ve liberal entelijansiyanın yanı sıra iş adamlarının da desteğini kazanmalarına imkân veren²⁹⁵ bir durumun oluşmasına yol açmıştır denilebilir. Bunun yanında DP'nin tek parti döneminden farklılaşan söylemlerinin, kırsal kesimlerdeki insanları güçlendirerek, onların sorunlarını, muhafazakâr geleneklerini, bölgesel ve akrabalığa dayalı ilişkilerini ve Müslüman inancının yerel ifadelerini politik alana taşıyarak devlet tarafından tanımlanmış dar çerçeveli laisist İslam anlayışına meydan okumanın da yolunu açtığı ifade edilmektedir.²⁹⁶

DP, CHP'nin sürdürdüğü baskıcı Cumhuriyet politikalarını gevşetirken, yeni iktidar formunun temel argümanları olan pazar özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü ve fikir özgürlüğüne ilişkin kimi uygulamalara girişti. Bu halkla olan iletişimine yakın bir boyut ekledi. Özel girişimciliğin özendirilmesi ise devlet merkezli bir ekonomi anlayışının gevşetilme sinyalleri olarak algılandı. Devlet tekelinin gevşetilmesi, toprak reformunun genişletilmesi, yabancı sermayenin teşviki, tarımsal kredilerin yaygınlaştırılması gibi²⁹⁷ vaatler toplumda aranan muhalefet partisinin bulunduğu imajını beslediği düşünülebilir. Bunun akabinde bir kentleşme ve zenginleşmenin gelmesi ve toplumun hızlı bir biçimde dönüşümü büyük bir umut olarak yeni partinin halk nazarındaki varlığını meşrulaştıran bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Halk Partisi'nin bazı eski ve önde gelen üyeleri tarafından 1946'da kurulan Demokrat Parti, bir eşraf partisi olmaktan çok, kırsal kitlelerin ve onların başında bulunanların kuvvetle destekleyeceklerinin düşünüldüğü bir siyasal başarıya ulaşacağını uman bir parti²⁹⁸ olarak değerlendirilmiştir. Bunun en önemli sebebi olarak da Tek Parti döneminde yasaklanan ya da yok sayılan dini ve geleneksel değerlere karşı yumuşak algısına güveniyordu. Bu yaklaşımın, onu CHP'nin değişim politikalarından ayıran en önemli yanı olarak öne çıktığı söylenebilir.

²⁹⁴ Buğra/savaşkan, 78.

²⁹⁵ Ahmad, 128.

²⁹⁶ White, 59.

²⁹⁷ Aktaş, 385.

²⁹⁸ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul 1991, 234.

Böylece DP'nin kuruluşundaki ana unsurlardan en önemlisi, bu hareketin CHP'nin içinden gelen bir muhalefete dayanması ve onların hazırladığı politikaların bir uzantısı olmasının yanında halkın yerel değerlerine karşı göstermiş olduğu algı farklılığıdır. Fakat bu partinin işi orada bırakmadığı ve kendisine özgü bir anlayışı da geliştirme yoluna gittiği düşünülmektedir. Bu anlayışın altında ne yatar diye bakınca karşımıza; Halkçılığın çıktığı söylenebilir. Bilindiği gibi halkçılık CHP'nin altı okundan birisidir.²⁹⁹ Bu yaklaşımını, toprak kanunu, toprak mahsulleri vergisinin kaldırılması, işçi sigortaları kanununun yürürlüğe girmesi, çalışanların hayat seviyesinin yükseltilmesi, bunların takibini sağlayacak olan Çalışma Bakanlığı'nın kurulması ile halkçılık anlayışını desteklemeye gayret ettiği³⁰⁰ yapılan tespitler arasındadır.

Bunun yanında taşra, Kemalistlerin gözünde korkulacak bir odağı temsil ederken, DP politikalarını bunun üzerine bina etmekle kalmamış, dini de toplumun hassas noktalarından biri olarak ülke gündemine geri gelmiştir diyebiliriz. Bu CHP kanadında bir geriye dönüş olarak okunmakla birlikte Cumhuriyet'in kazanımlarının kaybedileceği endişesini de doğurmuştur. Uzun süre Osmanlı-Türk modernleşmesinin reddettiği bir kavram olan din, böylece geri dönmüş ve merkez-çevre çatışmasını da taşra ve gelenek odaklı olarak gündeme getirme fırsatı bulmuş³⁰¹ olarak değerlendirilmektedir.

2.4.2.3. 1950-1957 Arası Demokrat Parti Ekonomileri

7 Ocak 1946'da kurulan DP'nin, başlangıçta CHP'nin prensipleri olan “altı ok”a bağlılığını açıkça ortaya koyduğu ifade edilmektedir. Devletin ekonomi politliğini oluşturan devletçilik anlayışının ise daha liberal bir dille yorumlanarak, serbest girişimciliğin destekleneceği sinyallerini vermişlerdi. Parti tüzüğünde devletçilik, serbest girişimciliğe olanak tanıyacak bir biçimde tanımlanmaktaydı. “*Devletçiliği, ekonomik alanda uzun zamandan beri devam eden boşluğu bir an önce doldurmak, anlamında kullanıyoruz. iş hacmini genişleterek yurttaşların geçim ve refah düzeyini yükseltmek için, devletin üretim etkinliğini gerçekleştirmesidir. Yine devletin, gerekirse doğrudan doğruya ekonomik faaliyetlere girişmesi, teşvik ve yardım yolları ile özel*

²⁹⁹ Kahraman, 13.

³⁰⁰ Eroğlu, 33.

³⁰¹ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-I*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008, 101.

teşebbüs ve sermayenin genel yararlarına en uygun şekilde ve hızla gelişmesinde görev alması anlamında alıyoruz.”³⁰²

Böylece DP muhalefетinin, iki temel direğinden birinin devlet müdahalesi karşısında pazarı savunan iktisadi özgürlük, diğerininse siyasi baskı ve merkezin ideolojik tecavüzü karşısında mahalli gelenekleri savunan din özgürlüğü olduğu savunulmuştur. Din ile pazarın burjuva muhalefетinin iki ana boyutunu oluşturması şaşırtıcı değildir; bürokratik sistemlerde benzer ideolojik açılarla donanmış hareketlerin ortaya çıktığı sık sık görülmüştür. 1950 Türkiye’inde de bu burjuva platformunun kitleleri peşinden sürüklemeyi başardığı³⁰³ düşünülmektedir.

Bu bağlamda Mustafa Özel’in pazarın aslında kent dışında başladığı düşüncesine yaslanan bir DP ekonomi yaklaşımından bahsedebiliriz. *“Zenginliğin ana kaynağı toprak. Yani herhangi bir ülkede, çok aykırı olmayan bir ülkede, Sanayi Devrimi’ne kadar, hatta 19. yüzyılın neredeyse üçüncü çeyreğine kadar, GSYH dediğimiz şeyi ölçtüğümüzde yüzde 80-90’ı tarım ürünleridir. Geriye kalanı da diğer her şeydir. Ağırılık tarımdadır.”*³⁰⁴ 14 Mayıs 1950 seçimlerinde DP’yi seçim zaferinin üzerine oturtan iki ana gerçekliğin din konusuna yaklaşımı ve liberal ekonomi ile bunun devamında kırsalın güçlendirilmesi anlayışına yaslanarak bir büyüme planlaması olduğunu söylersek çok abartmış olmayız. Türkiye’de “taşra”ya burjuvalaşma noktasında ilk kapı aralama sürecinin DP’nin ekonomi politiğı çerçevesinde filizlendiğı söylenebilir.

1950 seçimlerinde oyların %53’nü alan DP bir anlamda çevre konumunu üstlenerek merkezi yenilgiye uğratmış olarak değerlendirilmiştir. Kayıtlı seçmenlerin %90’ı sandık başına giderek Demokratlara mecliste 480 sandalye kazandırdıkları bilinmektedir. CHP’nin ise 39 sandalye ile yetinmek zorunda kaldığı ifade edilmektedir. Demokratlar, Türkiye’yi bir kuşak içinde “her mahallede bir milyoner yaratarak” bir küçük “Amerika” haline getirmeye söz verdiler. Cumhuriyetçiler de aynı ideali paylaşıyorlardı. İki parti arasındaki farklılık, hedefler değil bu hedeflere ulaşma yöntemi olarak tanımlanmaktaydı.³⁰⁵ Başka bir ifadeyle, halk kavramına bakışlarındaki farklılık

³⁰² Baytal, 6.

³⁰³ Keyder, 97.

³⁰⁴ 10 Ekim 2013 Tarihinde Mustafa Özel ile yapılan mülakattan

³⁰⁵ Ahmad, 132-133.

DP'nin seçim zaferiyle derinleşmiş oluyordu ve bunun teyidini halktan alan yeni parti ekonomi yaklaşımında daha kararlı adımlar atmada cesaret kazanmış oluyordu.

Bunun yanında DP, iktidarının ilk döneminde yoğun bir kalkınma hamlesine girişmişti. Menderes hükümeti, devletin sadece yerli girişimcilerle kalkınamayacağını farkındaydı. Yabancı sermayenin Türkiye'ye gelmesini kolaylaştırmak için "Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu" kabul edilerek Türk ekonomisi canlandırılmaya çalışıldı.³⁰⁶ Bu, bir anlamda Türk ekonomisinde devletçi bir kapitalizm anlayışından rekabetçi bir kapitalizm anlayışına geçişin de temel atma çalışmaları olarak düşünülebilir. DP ekonomik gelişmenin istenen düzeye getirildiğinde ülkede her alanda bir gelişim ve dönüşümün olacağına inanıyordu. Nitekim Menderes'e partisinin Türk işçilerine grev vaadinde bulunduğu hatırlatıldığında verdiği tepki yukarıdaki görüşü destekler niteliktedir: "*Bırakın bu saçmalığı, Türkiye'de grev olur mu? Bırakalım ekonomi biraz gelişsin bunu o zaman düşünüyoruz*"³⁰⁷ diyerek, Türk ekonomisinin bir "sanayi devrimi" geçirmediğinin, gerçek ve batılı anlamda bir işçi sınıfına sahip olmadığının altını çizmeye çalışmıştır. Dolayısıyla bir grev hakkı ona henüz mantıklı gelmiyordu denilebilir.

Dolayısıyla toplumda köylülerle şehirli halk kitlelerini arkasına toplayan ve feodal üretim biçiminden kapitalist üretim biçimine geçişi sağlayan bir burjuva sınıfının söz konusu³⁰⁸ olduğu düşünülmemektedir. Dolayısıyla önemli bir toprak sahibi sınıfın var olduğu durumlarda, eğer bu sınıftaki insanlar toprak sahipliğinden çıkarak kentlerde de yatırım yapmışlarsa, çok güçlü bir burjuvazi oluşturma³⁰⁹ ihtimalleri doğabilir. Değilse bu burjuvanın oluşumu mümkün değildir diyebiliriz. İzlenen politikalar kendiliğinden oluşmayan bu sınıfı bir anlamda oluşturma çabası olarak değerlendirilebilir.

Menderes, izlediği politikalarla savaş sonrası dünyayla hızlı bir biçimde bütünleşmek istiyordu. Dünyada savaş sonrası meydana gelen tahıl yetersizliğine çare olmak ve hızlı bir tarımsal kalkınmanın kapısını aralamak için devlet tarım ürünlerine ve madencilğe büyük yatırımlar yaptı. Böylece hem savaştan çıkan Avrupa'nın bu yöndeki talebi karşılanacak hem de kalkınmaya hız kazandırılmış olacaktı.

³⁰⁶ Baytal, 8.

³⁰⁷ Ahmad, 134.

³⁰⁸ François Furet, *Fransız Devrimini Yorumlamak*, Alan Yay., İstanbul 1989, 109.

³⁰⁹ Çağlar Keyder, *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, Metis yay. İstanbul 1996:156.

Bu yaklaşımın desteklenmesi için kasabalara ve köylere ulaşım kolaylaştırılmalıydı. ABD'nin de yardımıyla Türkiye'de asfalt yol 1950'de 1.642 km'den 1960'ta 7.049 km'ye çıkarıldı. Bu süreç, orta sınıf ve taleplerini de gündeme taşıdı diyebiliriz. Bu küçük orta sınıfın talepleri 1960 yılına gelindiğinde Türk otomobil endüstrisinin de temellerini oluşturmuştu diyebiliriz. Karayollarının hızla inşa edildiği kıyı şeridinin ise yeni bir gelir alanı olan turizm için ev sahipliği yapmaya başladığı³¹⁰ ifade edilmektedir.

Bu dönemde tarımda makineleşmenin önemli bir ivme kazandığı bilinmektedir. Tarım makinelerinin ithalatının toplam ithalat içindeki yeri %1'den %8'e yükseldi. Bu, Amerikalı uzmanların tavsiye ettiği yeni ekonomik modele de uygun³¹¹ olarak değerlendirilmektedir. 1948 ile 1962 yılları arasında traktör sayısı 1.750'den 43.747'ye, biçerdöver sayısı 1.994'ten 6.072'ye çıktı. Bu durum Türkiye'nin 1950'lerde bir tahıl ihracatçısı olmasını sağlamıştı. Yüksek fiyatlarla satılan malları ithal edebilen tüccarların küçük bir sanayinin de gelişimini sağladığı düşünülmektedir. Böylece ülkenin 4 yıl içinde tarihinde görülmemiş bir biçimde %13 oranında bir ekonomik büyüme yaşadığı³¹² ifade edilmektedir. Bu dönem, Menderes için iktidarının altın yılları olarak tarif edilmektedir.

Ekonominin sağlam temellere dayanmadan genişlemesi iyi gidişi tersine çevirmiş, ekonomik krizin sıkıntılarının 1954 sonrasında ciddi oranda hissedilmeye başlamasına zemin hazırlamıştır. Savaş sırasında oluşan döviz birikiminin tükenmesi, Türkiye'yi hammadde ve yedek parça satın alamaz hale gelmişti denilebilir. Kurulan fabrikalar tam kapasite ile çalışmıyordu. Durumun giderek kötüleştiğini gören DP hükümeti liberal ekonomi politikalarından vazgeçti ve 1956 yılında "Ulusal Korunma Kanunu'nu" çıkarma yolunu seçti. Böylece ucuz tarım kredisi siyasetlerinin, düşük faizle verilen tarım kredilerinin, çiftçiye bir anda zenginleştirerek iyi birer tüketici haline getirmekle³¹³ beraber, uzun soluklu bir ekonomik büyümenin sağlanmasına imkan verdiği söylenemez. Ancak sağlanan ekonomik büyümenin sağlam temellerden yoksunluğu bu görece büyümenin sonunu hazırladı denilebilir. Yabancı yatırımların ülkeye gelişi için gösterilen çabalar sonuç vermediği gibi dışarıdan gelen sermaye içerdeki güçsüz

³¹⁰ Ahmad, 1999, 140-141.

³¹¹ Keyder, 98.

³¹² Ahmad, 1999, 141.

³¹³ Eroğlu, 2003, 171-172.

ortaklarını daha da küçülttü. 1950'lerin sonuna gelindiğinde ekonomi içinden çıkılmaz bir hâl almıştı ve siyasal olarak da birçok sıkıntı (6-7 Eylül olayları, Kıbrıs Sorunu) ile mücadele eden Menderes ve arkadaşlarını hazin bir sona doğru sürükleyenlerin işini kolaylaştırmıştı diyebiliriz.

27 Mayıs 1960 günü iktidarı ele geçiren asker, kendisine Milli Birlik Komitesi (MBK) adını vermişti. Bu silahlı kuvvetler içinde iktidar özlemi çeken orta sınıflar koalisyonu olarak tanımlanmıştı. Çünkü ordu, özellikle taşradaki alt orta sınıflar için kârlı bir istihdam kaynağı olmanın yanında, önemli bir toplumsal prestijin de kaynağı olarak değerlendiriliyordu. Taşranın alt orta sınıfından gelen genç subayların, yeni bir hayat tarzı ve kültür yaratan yüksek memur ve iş adamlarının oluşturdukları bu yeni hâkim sınıftan hoşlanmadıkları ifade edilmektedir. Yaşadıkları ekonomik sıkıntılar da üstüne eklenince DP'nin sonunu hazırlayan koalisyonun iktidarı ele geçirmesi başarılı olmuş³¹⁴ olarak değerlendirilebilir. Bu darbe, siyasi nedenlerle yapılmış olsa da müdahalenin gerekçelerinden biri de kalkınmanın “hiçbir plan ve hesap istinat edilmeden” yapılması olarak tanımlanıyordu. 27 Mayıs cuntası Türkiye'nin planlı ve devletçi ekonomi sistemiyle kalkınacağına inandığını farklı kaynaklar aracılığı ile defaten ifade etmiştir. Bu inanç doğrultusunda Devlet Planlama Teşkilatı'nı kurdu ve 1963'te de I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı hazırlama³¹⁵ yoluna gitti. Demokrat Parti iktidarının sonu, Türkiye için hem sosyal hem de ekonomik olarak bir dönüm noktasının başlangıcı olarak tanımlanmıştır.

2.4.3. Demokrat Parti Sonrası Dönem

1973'ten sonraki yıllar da Türkiye'nin yönünü bulmada zorlandığı ve işsizlik ve sermaye yetersizliğinin beslediği ekonomik bunalımla derinleşen bir sorunlar yumağıyla savaştığı yıllar olarak tanımlanabilir. Bu arada dünyada savaştan sonra toparlanma sürecine giren ekonomiler, ihracatı yavaşlattıkları gibi, işçi alımında da tasarrufu tercih ederek Türkiye'yi dünyadaki sermaye akışının çok uzağında değerlendirdikleri söylenebilir.

Yetmişli yılların sonu ve seksenli yılların başlarında ortaya çıkan ekonomik kriz, devletler açısından yapısal uyum politikalarının ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır

³¹⁴ Ahmad, 147-148-149.

³¹⁵ Birol Uzunay, “Siyasetin Ekonomisi”, *Aksiyon Dergisi*, Sayı:35 Yıl:1998, 56.

diyebiliriz. 1974 ve 1978 yıllarında petrol fiyatlarında meydana gelen büyük artışların ve bununla birlikte sanayileşmiş ülkelerde yaşanan durgunluğun, pazardaki daralmaya hız kazandırmış, sanayileşme sürecinin henüz başında bulunan ve sınai ürün ihraç etmekte olan bir grup Gelişmekte Olan Ülkelerin (GOÜ) dış ticaret hadlerinin bozulmasına ve ağır ödemeler dengesi sorunlarının belirmesine yol açtığı³¹⁶ düşünülmektedir.

Bunun yanında Türkiye iç politikada inişli çıkışlı bir dönemden geçmektedir. Hükümetlerin, bir yandan tasarruf çağırısı yapıyor olduğu, öte yandan da yüksek istihdam ve kamu yatırımlarıyla ekonomik büyüme politikalarını tercih ettikleri bilinmektedir. Hükümetler uzun vadeli ve programlı ekonomik yatırımlar ya da projeler yerine kısa dönemli ve bir sonraki seçimde oy oranını artırmaya yönelik güñübirlik politikalara sıkı sıkı bağılıydılar. Hükümetler kırsal kesimden gelecek oyları garantilemek için, tahılı destekleme ya da gübre yardımlarıyla tarım sektörünü desteklemeye çalıştılar, bunun da devlet yardımına bağımlı bir tarım anlayışını beslerken, kente göçü de hızlandırdığı³¹⁷ düşünülmektedir.

1980'lere gelindiğinde bir yandan 1979 İran Devrimi'nin yarattığı siyasi şok, bir yandan da ülkenin içinde bulunduğu ekonomik istikrarsızlık çok geçmeden IMF'nin önlemlerini bir kurtuluş reçetesi olarak ülkenin önüne koymuş, bu konu çokça tartışılmıştır.

Finansal küreselleşmenin ulusal politikalara farklı anlamlar yüklediği bu dönemde, “zayıf demokrasiler” devletin diğer kurumlarının güvenilirliği ve şeffaflığı üzerinde de etkili olamamış olarak değerlendirilmektedir. Bu da uzun vadede ekonomik reformları gerçekleştirme noktasında iradi kararlılığın yetersizliğini beraberinde getirmiştir. Finansal küreselleşmenin popülist döngüleri büyüttüğü ve sonuçlarını daha içinden çıkılmaz hale getirdiği düşünüldüğünde, “güçsüz demokrasiler” daha büyük ekonomik bedeller ödemek durumunda kalmış³¹⁸ olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla 1980'lere gelindiğinde bu ekonomik süreçlerin ördüğü yapıdan kurtulmak darbe süreçlerinin getirdiği siyasal boşluklar da eklendiğinde içinden çıkılmaz bir hâl

³¹⁶ Sinan Sönmez, *Dünya Ekonomisinde Dönüşüm-Sömürgecilikten Küreselleşmeye*, İmge Yay., 1998, 136.

³¹⁷ Ahmad, 208-209-210.

³¹⁸ Emre Alper, Ziya Öniş, “Finansal Küreselleşme, Demokrasi Açığı ve Yükselen Piyasalarda Yaşanan Sürekli Krizler”, *Doğu Batı Dergisi* Yıl:2001 Sayı:17, 211-212.

almıştır. Seçilme kaygısının önem kazandığı ortamlarda, seçmenleri olumlu yönde etkileyecek cari kamu harcamaları önem kazanmıştır diyebiliriz. Somut getirileri kısa vadeyle sınırlı olan bu tip uygulamaların orta vadeli ekonomik performansı da olumsuz etkilediği düşünülmektedir. Döviz kurunun değer kazandığı bir ortamda bütçe açıkları kaçınılmaz olurken, borç ve ödeme dengesinde de olumsuzluklara sebep olarak IMF programlarını kaçınılmaz hale getirdiği³¹⁹ düşünülmektedir. İşte tam bu süreçte Turgut Özal, ekonominin yeni yaratıcısı olarak tartışılmıştır.

2.4.4. Turgut Özal Dönemi: Liberal Ekonomi ve Dindar Burjuvanın Gelişim Süreci

1980’de yapılan askeri darbenin özel sektör açısından en önemli sonucu örgütlü emek hareketlerinin sınırlandırılması olarak ifade edilmektedir. Daha sonra sendika yasasında yapılan değişikliklerle taşeronluk uygulamalarının önü açılırken, emek adına piyasa şartları daha da esnekleştirildi. Bu değişiklikler daha önce tarım ve küçük hizmetlerle sınırlı enformel emek piyasasının genişleyip imalat sektörüne, hatta büyük işletmelere kadar yayılmasına kapı aralamış oldu. Bu da ekonomi de hareketlenmeyle birlikte gerçekçi olmayan bir kalkınmışlığı getirdi.³²⁰

Cumhuriyet’in kuruluş sürecinden başlayarak 1980’lere kadar ekonomi mümkün olduğu kadar kapalı ve devlet merkezli ekonomi politikaları ile sürdürülmüştür. Her ne kadar DP devletçi ekonomi anlayışını kırma çalışmaları yapsa da istenen sonucu elde edememiş, devlet eliyle bir burjuva sınıfı yaratma çabaları ve bunun yanında toplumu baştan yaratma projeleri biraz daha kırsala yaslı olarak sürdürülmüştür denilebilir.

Yukarıda da değindiğimiz gibi Osmanlı’nın son dönemlerinde olduğu gibi Cumhuriyet kurulduktan sonra da uzun bir süre ekonomiyi millileştirme ve merkezileştirme politikalarına sadık kalınmış, yatırımlar devlet eliyle yapılarak ya da özel sektör desteklenerek önü açılmak istenmiştir. Bu yaklaşım Cumhuriyet tarihinde ilk kırılma noktalarından biri olan 1950 seçimleri ve sonrasında kendini gösterirken, 1980 sonrasında batılı manada özel yatırımların güçlü olmamasıyla birlikte devletçi politikalardan büyük oranda vazgeçilmesi şeklinde bir politikanın benimsenmesine zemin hazırlamıştır diyebiliriz. Bu yaklaşım, 1983 yılında yapılan seçimler sonucunda

³¹⁹ Alper/ Öniş, 216.

³²⁰ Buğra/Şavaşkan, 87.

Turgut Özal liderliğindeki Anavatan Partisi'nin seçimleri kazanmasıyla ekonomide ve toplumsal hayatta köklü bir değişimin başladığı ifade edilebilir.³²¹

Bu dönemde dünyada da keynesyen ekonomi politikası yerini neo-liberal ekonomi anlayışına terk etmekle birlikte pazardan pay alma mücadelesi keskinleşmiştir denebilir.

Bu noktadan baktığımız zaman ekonomide bir alt yapı oluşturmak için yapılan teşvik ve destekler, devlete bağımlı bir sermayenin varlığını Türkiye'de pekiştirmiş olarak değerlendirilmektedir. Türkiye açısından "Devletçilik" kavramının da dünyadaki karşılığından farklı bir anlam taşıdığını söyleyebiliriz. Devletçilik, 1930'da 1929 Dünya ekonomik bunalımının şartlarına karşı ekonomiyi koruma adına uygulanan yönetsel bir baraj olmaktan ibaret olarak tanımlanmaktadır. Türkiye'de ise 1923 hareketi, 1908 hareketi, Sovyetik anlamda bir devlet anlayışı öngörmemiştir diyebiliriz. Bunun yanında, İttihat ve Terakki'nin bile bir ulusal burjuvazi inşa etme ve ekonominin liberalizasyonunu sağlayarak uluslararası sermayeyle bütünleşme kaygısı³²² ile hareket eden bir anlayışı temsil ettiği söylenebilir ve buna sayısız kanıtlar gösterilebilir. Ancak planlanan ekonomik gelişmişliğin formülünün neyin içinde saklı olduğuna dair tam bir kararlılıktan söz etmek zordur.

Özal'ın sorumluluğu altında alınan sert ekonomik önlemler, 24 Ocak 1980'de yürürlüğe kondu. Böylece önceki politikalardan radikal bir kopuş gerçekleşmiştir diyebiliriz. Türk parasının dolar karşısındaki değeri %30 oranında düşerken, yeni dönem ekonomisinin iç pazardan çok ihracat ekonomisine endekslendiği³²³ söylenebilir. Türk modernleşme projesinin ve ekonomi anlayışının 1980'lerin başlarında önemli bir dönüm noktasına vardığı izlenimine kapılmamak gerçekten zordur. Bu dönem, uzun vadede bireylerin ve toplulukların genişleyen piyasa toplumunda yer edinmek için bazı geleneksel yükümlülüklerinden kurtulmalarını temsil eden bir sürecin başlangıcı olarak tanımlanabilir.³²⁴

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi 1980'lerde "ulusal kalkınmacılık" bir devlet politikası olarak terk edilirken, bağımsız bir sermaye sınıfının oluşumunu sağlayacak sosyo-ekonomik şartların tam olarak oluştuğunu söylemek de zordur. Kapitalist

³²¹ White, 63.

³²² Kahraman, 8.

³²³ Ahmad, 210-211.

³²⁴ Kasaba, 22.

dönüşüm devam etti ama devletin koruması olmadan ve dünya pazarına açılarak sürdüğü için maliyetleri de tırmandı. Devletin kontrol ettiği petrol ve petrol ürünleri, çimento, şeker, kâğıt gibi ürünlerin fiyatlarının hızla arttığı ifade edilmektedir. Yeni dinamiğe ayak uyduramayan ekonomik ve toplumsal pratiklerin yakın veya uzak gelecekte var olma ümidinin kalmamış³²⁵ olduğu düşünülmektedir. Bu yıllarda sanayi artığının iç dağılımında faiz ödemeleri, vergiden önceki kârlar karşısında, çarpıcı bir biçimde ilerlemiştir. Sınai artık içinde faiz oranları 1983 sonrasında %40-68 gibi yüksek noktalara varmış ve 1980’de bu oranın %15 olduğu düşünüldüğünde sınai yatırımcısını ne denli olumsuz etkilediği görülebilmıştır³²⁶ diyebiliriz.

Bunun yanında 1980 sonrası dönemde gerçekleştirilen ihracat teşvikinin; yeniden yapılanan, Türk toplumunun ücretli kesiminde ve tarım alanında olumsuz etkiler yarattığı ifade edilmektedir. “Kaybedenlerin” iki önemli kısmı olan bu kesimlerin, 1983-1987 döneminde siyasi açılım sürecinin bir sonucu olarak yeniden güçlenmeye başladıkları³²⁷ söylenebilir. Bunun da toplumda ekonomik rahatlamamanın temelini oluştururken, siyasi dalgalanmalar ve uzun vadeli olmayan ekonomik dönüşüm planlarının aynı zamanda yeni krizlerin de hazırlayıcısı rolünü üstlendiği düşünülebilir.

Bu dönemde pek çok tarımsal destek programının ve ithal tarım ürünlerinin önünden engellerin kaldırılması kırdan kente göçü hızlandırarak tarım sektöründe bir gerileme sürecinin de kaynağı oldu. 1980 ile 2012 yılları arasında Türkiye’de toplam istihdamda tarımın rolü %50,6’dan %24’6’ya düşmüştür. Bu arada ekonominin istihdam alanı imalat sanayisine doğru genişliyordu. İhracatta imalat sanayinin payı %90’lara ulaşmıştı.³²⁸

Gümrük vergileri ile birlikte serbest ticaretin önündeki bütün bariyerler kaldırıldı. Böylece yabancı sermayenin ülkede yatırım yapma imkanları genişletildi. Böylece Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla’da toplam ihracatın payı armaya devam etti. Özelleştirme de Özal politikalarıyla Türkiye’de hız kazandı. Tüketici mal imalatı alanında birçok Kamu İktisadi Teşebbüsü özelleştirildi. Dönemin en önemli ekonomik önceliği, devlet

³²⁵ Keyder, 118.

³²⁶ Boratav, 56-57.

³²⁷ Alper/ Öniş, 217-218.

³²⁸ Buğra/Savaşkan, 87.

denetiminin ekonomide kaldırılması ve liberalleşme olmasına rağmen devlet müdahaleciliği sürdü.³²⁹

Bu dönemde ekonomiyi canlandırma adına izlenen politikalardan biri de turizm ve emlak alanındaki yatırımlara da kredi desteği verilmesidir. Bu kredi desteklerinin amacına ulaşp ulaşmadığı tartışma konusu olmakla birlikte o dönem içinde ekonomik bir canlılığı görünür kıldığı söylenebilir. Devlette ulaşım, iletişim ve enerji alanında dev yatırımları üstlenmeye devam ediyordu. Bu da 1981'lerin sonunda 1,8 olan bütçe açığını 1990'larda %5'lere taşımıştı. Kamu sektörünün borçlarını kapatma adına devlet tahvilleri satışa çıkarılmış ve 1980'lerin sonunda kurulan İstanbul Borsası'nda devletin değerli kağıtları üzerinden yürüyordu.³³⁰

Ancak Özallı yıllarda izlenen dışa açılma politikalarının birçok yönden olumlu sonuçlarının olduğu da gözden kaçırılmaması gereken bir nokta olarak tanımlanabilir. Global düzeyde sermayenin akışkanlık kazanması gelişmekte olan ülkelerin uluslararası bankalardan ve piyasalardan borçlanılmasını, portföy yatırımlarından yararlanmasını ve doğrudan yabancı sermaye kullanımını kolaylaştırdı diyebiliriz. Global sermaye akımlarının hacmi kısa zamanda hızlı bir büyüme gösterdiği³³¹ düşünülmektedir. Özelleştirme politikaları güncellendi, popüler kültür ve tüketim yüceltilerek piyasanın canlanmasının önü açıldı diyebiliriz. Bu uzun vadede ekonominin önünde önemli risk noktalarına da kapı aralar nitelikte adımlar olarak da değerlendirilmektedir.

24 Ocak kararlarının ardından gelen 1980 darbesi ile MGK, anayasayı askıya almış, parlamentoyu dağıtmış, siyasal partileri kapatmış, sendikal faaliyetler yasaklanmış, farklı siyasi görüşlere sahip binlerce insan tutuklanmıştı. Nihayetinde Türk toplumsal hayatı yeni, derin ve iz bırakan bir değişim sürecinden geçmekteydi. Bu karmakarışık ortamın neredeyse tam ortasında kalan ekonominin içinde bulunduğu derin bunalımı MGK üyelerinin bile üstlenmek istemediği ifade edilmektedir. Böylece Demirel hükümetinin 24 Ocak 1980'de yürürlüğe koyduğu ekonomik istikrar programının hız kesmeden uygulanmaya devam ettiği ifade edilmektedir. Özal da

³²⁹ Buğra/Savaşkan, 87-88.

³³⁰ Buğra/Savaşkan, 88.

³³¹ *İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, Derginin Genel Yayın Yönetmeni Ali Bilge ile Prof. Dr. Melih Celesun arasında 2 Şubat 2001 tarihinde yapılan mülakattan. Yıl:2001 Sayı:179:9-31

programın uygulanmasının hayati önem taşıdığı görüşündeydi ve bunu askerlere kabul ettirmiştir³³² diye düşünülmektedir.

Ekonomik alanda yapılan yapısal değişiklikler, başta inşaat sektörü olmak üzere, çeşitli alanlarda kendini hissettirmeye başladı. Bu dönemde yabancı marklar iş yerlerinin tabelalarında yer alırken, genç insanlar kafelerde oturmaya, bankalarda çalışmaya, başarı peşinden koşmaya başladılar. Ancak tüm bu canlılık yaygın olan işsizlik ve yoksulluk oranında gözle görülür bir değişime de neden olmuş görünmüyordu.³³³

Merkez sağ seçmenin oylarının büyük bir kısmını toplayan Özal, belki de gelişkin kapitalist toplumların çoktan geride bıraktıkları bir evrenin kurallarına dönüyor ve sermaye sahibi sınıfı doğrudan politikaya çağırıyordu. Metropoldeki büyük sermaye ile taşra sermayesinin büyüme ve gelişimi için gereken şartların hazırlanmaya çalıştığı³³⁴ ifade edilmektedir. Özal'ın aile tarihi ve meslek yaşantısı onu laik-seçkinci bir portrenin içinde tanımlarken, Nakşibendi tarikatına yakınlığı ise İslami kesimlere yakınlığına işaret ediyordu.³³⁵ Dolayısıyla bu yönüyle Özal'ın toplumun muhafazakâr ve yoksul kesimleri üzerinde liderliği meşrulaşan bir siyaseti temsil ettiği söylenebilir.

Özellikle Anadolu şehirlerinde, büyük çaplı sanayiye odaklanmış olan devletin kontrolündeki ekonomik sistemden dışlanmış yerlerde girişimcilik aktiviteleri hız kazandı. Gecekondu alanları, ihracat için üretim yapan duvarsız fabrikalara dönüştü. 1980'lerde önceki zamanların tersine, hükümet politikaları en küçük girişimciyi bile desteklemeye başladı. Bu destek, alabildiğine cömertçe sunularak üretimde bir ivme yakalanmak isteniyordu ancak teşviklerin cömertliği ve denetimsizli önemli oranda yolsuzlukların da önünü açıyordu.³³⁶

Turgut Özal, Türk ekonomisinin “gaza, tuza, beze muhtaç olduğu” bir dönemde siyasete giriyordu.³³⁷ 6 Kasım 1983 seçimleri ile iktidara gelen ANAP hükümetinin iktisat politikasının ana hedefi “24 Ocak Kararları'nı” uygulamanın yanında ihracata yönelik sanayileşme politikaları ekonominin ana hedefleri olarak öne çıkarmaktı. Aslına

³³² Ahmad, 216-217.

³³³ White, 64-65.

³³⁴ Murat Belge, 12 Yıl Sonra 12 Eylül, Birikim Yay., İstanbul 1992, 185-197.

³³⁵ Dilek Yankaya, Yeni İslami Burjuvazi, İletişim Yay., İstanbul 2014, 86.

³³⁶ White, 65.

³³⁷ Mehmet Bakı, “Anavatan Efsanesinin Çöküş Hikâyesi”, *Aksiyon Dergisi*, 28 Eylül 2008.

bakılırsa Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyet sonrasında da devletin temel stratejisinin bir Türk burjuvazisi yaratmak olduğunu daha önce ifade etmiştik. ANAP ve Özal bu politikaya sadık kalmakla birlikte burjuvazi sınıfının kriterlerine yenilerini ekleme yoluna gitmiştir diyebiliriz. Özal'ın serbest yatırımların önünü açarken, Türk sanayici ve iş adamlarına sermaye aktarımını, bir yandan enflasyonist politikalarla bir yandan da vergi politikalarıyla sürdürdüğü³³⁸ düşünülmektedir. ANAP hükümeti döneminde başbakanın gücü bir dizi düzenlemelerle artırıldı. Vergi kaynaklarının meclis kontrolündeki konsolide bütçeden çıkarılması yoluyla ciddi miktarda bütçe dışı kaynak yaratılması, hükümetin bu kaynakları istediği gibi kullanma imkânını yarattı. İş adamları da kar amaçlı faaliyetleri meşrulaştıran bu siyasal gelişmeleri görece de olsa memnuniyetle karşılıyorlardı. Bu noktada İş adamları hükümete bağımlıydı ve ANAP politikalarının kısmen işveren yanlısı olması da hükümet ve İş adamı yaklaşımında köklü bir değişim yapmamıştı.³³⁹

Neoliberal kapitalizm ve dünya pazarına sorunsuzca açılan kapı sayesinde zapturapt altındaki taraticılık ve orta büyüklükteki işler serbestlik kazandı. Bu işlerin sahipleri büyük şehirlerdeki endüstricilerden daha muhafazakâr ve dindardı. Basın tarafından “Anadolu Kaplanları” olarak adlandırılan bu girişimciler, dindarlık ve muhafazakarlık izleri taşıyan, kendilerine ait iş ağlarını ve meslek örgütlerini kurdular.³⁴⁰

Özal'ın, uyguladığı ekonomi politikaları ile hem merkez burjuvanın gelişimine katkıda bulunmaya çalıştığı hem de taşra kökenli esnaf ve tüccarların burjuvalaşmasının önünü açan bir siyaset izlediği düşünülmektedir. Böylece bu dönemde İslami sermayenin, dış ticaretin etkisiyle önem kazanmaya başladığı gibi pazarını genişletme fırsatı da bulduğu³⁴¹ söylenebilir.

Ancak Türk özel sektörü ya da kentli burjuvalar, orta ölçekli yatırımların dışında adım atmaya yanaşmadıkları gibi hala büyük ölçekli yatırımların kamu sektörü tarafından yapılmasının beklentisi içinde oldukları söylenebilir. Bu yaklaşım da Türk özel sektörünün iktisadi “risk” kavramına olan yabancılığı ile açıklanırken, taşra kökenli

³³⁸ Süleyman Kalkan, “Türk Burjuvazisi, Ekonomik Dönüşüm ve Risk”, *Öz İplik İş Sendikası Dergisi*, Yıl:1992, 247-251.

³³⁹ Buğra/Savaşkan, 89.

³⁴⁰ White, 65.

³⁴¹ Yankaya, 87.

burjuva adaylarının hem bu riski alacak cesaretle olması hem de kamu yatırımlarına karşı mesafeli olmasının beklendiği ifade edilmektedir. Yeni burjuvadan beklenen biraz da kendi geleneğini devlet desteği olmadan üretmesi³⁴² olarak tanımlanmaktadır.

Bu beklentiyi de karşılama niyetinde olan taşra burjuvasının, piyasanın doğrudan yabancı yatırımcıya açılmasının ardından Türkiye ile coğrafi yakınlığı bulunan ülkeler ile ve OPEC ülkelerinin yatırımlarını çekmeye başladığı düşünülmektedir. Böylece İslami değerler de ülkenin rekabet gücünün artımı üzerinde rol sahibi olmuştu diyebiliriz. Cemaatler, vakıflar gibi İslami örgütlenmelerin, Körfez ülkelerinden İstanbul'un ve Anadolu'nun küçük ya da büyük ölçekli gruplarına sermaye transferine aracılık yapan kurumlar gibi işlemeye başladığı söylenebilir. Bu süreçte örgütlenen taşralı sosyal sermayenin, ticaret ve yardımlaşma ağları aracılığı ile yeni seçkinlere reel ekonomi içinde alan açtığı³⁴³ söylenebilir. Bu bir anlamda yeni muhafazakâr/dindar burjuvanın ülkenin seçkinlerine ait sınırları zorlamanın başlangıç emarelerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Taşralı orta sınıfların, istedikleri gibi yaşama imkânlarının daraldığı muhafazakâr taşra şehirlerinden; Ankara, İstanbul gibi metropollere göç etme eğilimi 1970'lerle birlikte hızlanmıştır³⁴⁴ diyebiliriz. Bu süreç o dönemlerde taşralı gençler için yeni bir kavram olan “yurtdışında eğitim” almış yeni bir kuşağın da oluşumunu hazırladı dersek abartmış olmayız. İşte bu gençlerin 1983 ve sonrasında Özal'ın etrafında toplanmaya başlaması, Anadolu sermayesi için önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Dil bilen, teknolojiye hâkim, zeki gençler Özal'ın “prensleri”³⁴⁵ olarak tanımlanırken, taşralı, yeşil, otantik gibi sıfatlar taşıyan yeni bir burjuva sınıfının da bu anlamda temellendiğini söyleyebiliriz. Bu bir anlamda taşra burjuvazisinin batı merkezli kapitalizmle sıkı bağlar kurma sürecinin de başlangıcı olarak değerlendirilebilir.

Bir bakıma Özal Türkiye'de Mehmet Altan'ın deyimiyle bir “homo economicus”³⁴⁶ yaratmanın peşindeydi diyebiliriz.

³⁴² Kalkan, 251.

³⁴³ Yankaya, 88.

³⁴⁴ Kerem Ünüvar, “Siyaset Üzerindeki Hayalet/Orta Sınıflar”, *Birikim Dergisi*, Sayı:260 Yıl:2010, 23.

³⁴⁵ Ahmad, 228.

³⁴⁶ Altan, 65.

2.4.5. 12 Eylül Dönemi

Türkiye’deki solun geliştirmeye çalıştığı sınıf siyaseti, henüz güçlü bir politik gelenek haline gelmeden gerçekleşen 12 Eylül darbesi, hem “şimdiki x zaman burjuvazisi” olarak değerlendirilen Anadolu burjuvazisinin ortaya çıkmasını sağladı hem de politik bir alternatif olarak sol siyasetin gelişmesini kesintiye uğrattı³⁴⁷ denilebilir. Bunun yanında darbe sürecinin İslamcıları teğet geçtiği söylenemez. Milli Görüş mensupları, sıkıyönetim kanunları uyarınca yargılanmış, özellikle 23 Temmuz 1980 tarihinde İsrail devletinin Kudüs’ü ebedi başkent ilan etmesine karşı Konya’da başlatılan miting nedeniyle birçok İslami kanat mensubu kişi yargılanmıştı. Bunun yanında İran Devrimi ve Afganistan’ın SSCB tarafından 1979 yılında işgal edilmesi gibi olaylar İslamcı hareketin Türkiye içinde kontrol edilme yaklaşımını devlet nezdinde merkeze taşıdığı tartışılmaktaydı.

İslam’ın kamusal yaşamda giderek artan varlığı, dünya genelinde içerde gelişen bir dizi faktörün etkisiydi. Bu ara özel medya iletişim araçlarının gelişimi, devlet kontrolündeki radyo ve televizyonlara meydan okurken, İslamcılık da bu ağ üzerinden geniş kitlelere ulaşma fırsatı bulmuştu.³⁴⁸

1980 darbesiyle hem sol gruplar sessizleştirilmiş hem de İslamcı grupların yüreğinde yeşeren “İslam’ın Altın Çağını” yeniden tesis etme ütopyasının etrafı çevrilmişti³⁴⁹ diyebiliriz. 1980 öncesi yaşanan gerilimli ortamdan arındırılmış bu yeni süreç, ekonominin yeniden yapılandırılması için bir fırsat olarak değerlendirilmişti. Turgut Özal’ın neo-liberal ekonomi politikalarınca desteklenen Anadolu kökenli orta sınıf da kent merkezli olarak büyüme fırsatı bulmuş, üretim ve verimliliğin artışı destekleyecek bir sınıf olmaya aday konumda tanımlanmıştır. Bu neo-liberal ekonomi politikaları söz konusu orta sınıfın kendi küçük veya orta ölçekli şirketlerini kurmasına imkân vermiş ve toplumsal hareketliliğini artırmıştır diyebiliriz.

Özal’ın liberal ekonomi politikalarının temel hedefi, ekonomide devlet müdahalesini engelleme olarak biçimlense de müdahaleci devlet anlayışı ekonomik

³⁴⁷ Polat S. Alpman, “Bir Tasarım Bir Temenni Şimdinin ‘hakiki’ Burjuvazisi ve Eleştirisi”, *Birikim Dergisi*, Sayı:278-279 Yıl:2012:39

³⁴⁸ White, 64.

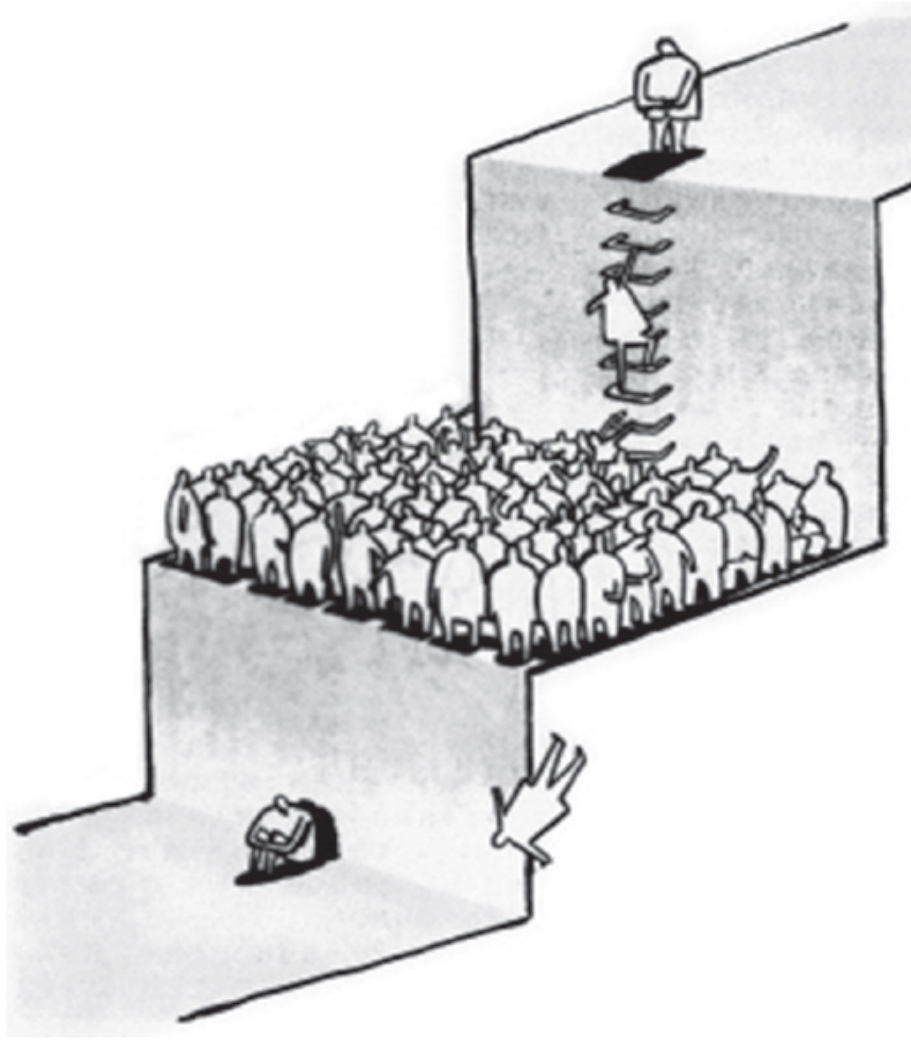
³⁴⁹ Yankaya, 70-71.

hayatın önemli bir özelliği olmayı sürdürdü. Dış pazara açılma planları ve ticaretin önündeki bariyerlerin kaldırılması muhafazakâr Anadolu tüccarlarını hareketlendirdi. Anadolu ticareti büyük kentlerde yatırımlarını artırmaya ve iş merkezlerini de buralara kaydırmaya başladı.

“Bu dönem dünyadaki iletişim ve ulaşım imkanlarının çok artması, sınırların şeffaflaşması, Türkiye’nin içe kapanması siyasetten vazgeçmesi gibi nedenlerle Anadolu’daki bu küçük işletmeler de Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği (MÜSİAD) çatısında toplanıyor ve gözünü yurt dışına dikeyor. Ürettiklerini nasıl ihraç edeceklerinin, yeni pazarlara gireceklerinin ürkek adımları atılıyor, yol yöntem öğreniliyor, kendi kendine ayaklanmaya çalışıyor bu sermaye. Tarihsel olarak baktığımızda, Türkiye siyasetinde de bir döneme, Özal sonrasına tekabül ediyor bu dönem.”³⁵⁰

Anadolu sermayesi, böylece profesyonelleşme, farklılaşma ve kendilerini gerçekleştirme imkânı bulmaya başladı. Türk kimliğini milli ve dini değerleri ile biçimlenmiş taşra hayatından kente doğru kayan sermaye, merkeze taşranın kültürünü de taşımaya başlamıştı. Anadolu sermayesi için bu dönem bir dönüşümün başlangıcıdır aslında. Merkez sermayenin alanlarına olmasa da bu alanların kıyılarına yerleşmeye başlayan yeni bir sınıftan söz etmek mümkündür artık. Buralara yerleşen kesim, hem ekonomik hem de kültürel olarak merkez sermaye ile derin farklılıklara sahip olsa da ileride de göreceğimiz gibi farklılıklar yerini zamanla bir “benzemeye” bırakacaktır.

³⁵⁰ Fadime Özkan 25 Şubat 2014 tarihinde yaptığımız mülakattan

(Akdede: 2012-23,73)

Bunlar Anadolu'nun taşralı köy ve kasabalarıyla güçlü bağlarını korumaya devam eden, şehirleşmiş ekonomik elitin ilk kuşağı olarak tanımlanmaktadır. Çoğunun taşradaki köy ve kasabalarda doğmuş ve büyümüş, ancak üniversite eğitimi aldıktan sonra Türkiye'nin büyük şehirlerinde yerleştikleri bilinmektedir. Bu kuşak Özal'ın serbest yatırımcılar yaratarak, karma ekonomiden arınma planlarının en önemli aktörleri olarak değerlendirilmektedir. Komprador tüccar ve zoraki burjuvazinin yanına, yeni zenginler olarak türeyiveren bu kesim,³⁵¹ bir anlamda “okuma yazması olmayan anaların yetiştirdiği cingöz çocuklar”, “sınıf atlamaya soyunanlar”³⁵² olarak da tarif edilmekteydiler. Parlak eğitimlerini tamamladıkları ABD'den yeni dönmüş bu diplomalı

³⁵¹ Mehmet Nuri Gültekin, “Genç Kolonyal Hevesler Yeni Emperyal Tezahürler”, *Birikim Dergisi*, Sayı: 278-279 Yıl:2012, 67.

³⁵² Alev Alatlı, *Beyaz Türkler Küstüler*, Everest Yay., İstanbul 2013, 175.

gençler, devlet kademelerinin kilit pozisyonlarında görev almayı başardılar. Böylece liberalleşme modelini teknik bilgileri ile birleştiren bu yeni kuşak, aynı zamanda Türkiye'nin yeni elitleri³⁵³ olarak değerlendirilmiştir.

Taşradan gelen bu yeni sınıfın, Türkiye'nin “kârdan zarar riskini” göze alamayan kentli burjuvazisinin karakteristik özelliklerini taşıma ihtimalleri düşük olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanında kent burjuvazisi, onca sermaye aktarımına, gelir dağılımı bozukluklarına karşın hala talep eder konumdan vazgeçmiş görünmemektedir. İktisadi hayatın kentli burjuvazinin her gün yeni bir güvence talebi ile şekillendiği söylenebilir. Risk alma konusunda bu kadar tahammülsüz bir burjuvazinin toplumsal risklere karşı bir tepki ve duyarlılığı olmadığı gibi ekonominin büyümesine de katkısının olması³⁵⁴ tartışma konusu olmuştur.

Moraze'nin çerçevesini çizdiği gibi eğer bilim ve teknolojiye yatırım yapan sınıflar yoksa bu yatırımları yapmak devlete kalmakta ancak devletin bu denli büyük yatırımlar için uluslararası borçlanmadan uzak durarak bunu başarması mümkün görünmemektedir. Borçlanan devletin elinde ancak vergi gelirleri bulunurken, devlet uluslararası ticaretine yapabileceği doğal kaynaklardan yoksun ise girişimci sınıfların desteğine ihtiyaç duyacağı³⁵⁵ ifade edilmektedir. Türkiye'de devletin “babalık” yapması ve koruması konusunda ısrarlı olan kent burjuvazisinin, kendi geleneğini devlet desteği olmaksızın yeniden üretmekte³⁵⁶ istekli olmadığını söyleyebiliriz. Oysa Özal'ın zihnindeki yeni orta sınıf, Türkiye'nin dünya ekonomisine entegrasyonunun ve kendisine dayatılmış olan Batı Avrupa'nın “negatif kimliği” rolünden sıyrılmasını sağlayacak öncüler³⁵⁷ olarak tanımlanmaktaydı.

Bu noktada ekonomide meydana gelen değişim sayesinde Türk toplumunun, özellikle kentlerde ve kasabalarda radikal bir biçimde dönüştürüldüğü ileri sürülmektedir. Toplum “zenginler”, “yoksullar” ve “çok zenginler” katmanlarına sahip bir topluma doğru dönüşmeye başladı. Yeni para ilişkileri Özal'ın liberal ithalat

³⁵³ David Behar, “Türk Büyük Burjuvazisinin Üçüncü Kuşağı”, *Birikim Dergisi*, Sayı: 278-279, Yıl:2012, 84-85.

³⁵⁴ Kalkan, 252-253.

³⁵⁵ Ünüvar, 18.

³⁵⁶ Ahmet Küskün, “Toplumsal Konsensüs ve Üst Gelir Grupları”, *Öz İplik İş Sendikası Dergisi*, Ankara 1992, 255.

³⁵⁷ Behar, 82

politikaları ile beslenen bir tüketim patlaması yarattığı³⁵⁸ düşünülmektedir. Ekonomide izlenen politikaların getirdiği bahar havası çok uzun soluklu olmasa da turizm, reklamcılık, sinema gibi alanlarda önemli bir canlanmanın, bu dönemde liberal ekonomi anlayışına zihinlerde olumlu bir anlam yüklediği söylenebilir.

Ekonomik alanda kendini hissettiren olumlu gelişmeler Özal'ı gelecek seçimler için biraz daha cesaretlendirirken, 1986'da 12 Eylül darbesinin yasaklı siyasilerinin de yavaş yavaş sahnedeki yerlerini almaya başladıklarını söyleyebiliriz.

Bu dönemde kapitalizminin dünya üzerinde küreselleşmesinin etkileri gelişmekte olan ekonomiler üzerinde de önemli etkileri olmuştur. Dünya üzerinde kapitalizm, devlet merkezli ekonomilerin çözülmesiyle, gelişmiş ülkeler lehine pazarın genişlemesine sebep olmuştur. 1950 ve 60'larda geçerli olan ulusal kalkınmacılık politikaları, yalnız ekonomik kalkınmayı değil, aynı zamanda ulusal bütünleşmeyi de gerçekleştirmeyi hedefler etrafında biçimlenmişti. Devlet merkezli ekonomilerinin müdahale alanlarının daraltılması, özel sektörün güçsüz olduğu ülkelerde bütçe açıklarını tetiklediği düşünülmektedir. Bu aynı zamanda liberal ekonomi anlayışının gelişmekte olan ülkelerde yerleşmesini de olumsuz yönde etkilemiştir. Bu gelişmelerin Türkiye açısından sonucu ise İslamcılık ve Milliyetçiliğin güçlenmesi şeklinde olmuştur. Devlet siyaseten liberalleşse de ekonomik olarak tam bir liberalleşmeden söz etmek mümkün olmamıştır.

ANAP'ın gerileyişi birçok neden üzerinden açıklanırken, ekonomistlerin üzerinde durduğu temel nokta: imalat sanayisi yatırımlarının toplam yatırımlar içindeki payının 1984 yılında % 22,3'e, 1985 yılında % 19,3'e, 1986 yılında % 19,6'ya, 1987 yılında % 15,2'ye ve 1988 yılında % 14, 8'e kadar düşmesi³⁵⁹ ifade edilmektedir.

1989 yılındaki yerel seçimlere gelindiğinde ANAP'ın düşüşü hızlanmıştı diyebiliriz. Başta büyük kentler olmak üzere pek çok yerleşim merkezinde seçim kaybedilmişti. Alınan yüzde 21.75'lik oy oranı genel seçimler için umut verici görünmüyordu. Turgut Özal'ın iki dönemdir süren hükümet başkanlığından sonra muhalefete düşmek yerine yeni bir makama geçmeyi planladığı ifade edilmektedir. Bu arada Kenan Evren'in görev süresi de dolmuştu. 1982 Anayasasına göre cumhurbaşkanı

³⁵⁸ Ahmad, 244-245-246

³⁵⁹ Öztin Akgüç, *Ekonomide Gerçeği Arayış*, Bağlam Yay., İstanbul 1991, 140.

parlamento tarafından seçilecekti. Özal, Cumhurbaşkanı olabilirdi. Fakat şimdiye kadarki tüm cumhurbaşkanlarının asker kökenli olduğu düşünüldüğünde, bu tercih de onun tekrar askerlerle karşı karşıya gelmesi olarak yorumlanmıştı. Tüm olumsuzluklara rağmen Özal'ın köşke çıkmayı başardığı³⁶⁰ bilinmektedir.

Partinin 1991 yılındaki kongresinden sonra Turgut Özal'ın parti içindeki ağırlığının iyice azaldığı yönündeki düşünceler, dönemin köşe yazılarınca da sıkça dillendirilen konular arasındadır. Yeni genel başkan olarak Mesut Yılmaz'ın seçilmesi, ANAP için yeni bir dönem olarak değerlendirilebilir. Yeni başkan 1992 yılındaki parti kongresinde yerini daha da sağlamlaştırmıştı. ANAP'ta artık etkili olamayacağını anlayan Turgut Özal'ın yeni bir parti kurarak tekrar aktif siyasete dönmeyi planladığı o dönem içinde çokça ifade edilmekteydi. Partinin kuruluş hazırlıkları bitmişti. Türkiye'nin, bölgede etkin rol oynamasını isteyen Turgut Özal, Balkanlar'a ve hemen peşinden Orta Asya'ya yaptığı uzun ve yorucu seyahatlerden döndüğünde rahatsızlandı ve 17 Nisan 1993'te vefat etti. Böylece Türkiye'de ANAP ve Özal dönemi³⁶¹ kapanmış oluyordu.

Cumhuriyet'in öngördüğü temel iktisadi gelişme stratejisinin, ülkenin sanayileşme çabalarını gerçekleştirecek bir burjuva sınıfı yaratma noktasında etkili olamadığını daha önce ifade etmiştik. Ancak yaratılan burjuva, büyük yatırımları devlete yaptıran ve her girişiminde devlet desteğini arkasında hissetmek isteyen karma ekonomi anlayışının gölgesinde yaşayan bir sınıf³⁶² olarak nitelenebilir. Bu korumacı yapıyı kırma hedefi ile yola çıkan Özal ve liberal ekonomi anlayışı bir yatırımcı sınıfın temellerini atsa da istenen başarıyı yakaladığı söylenemez.

1992'de yapılan III. İzmir İktisat Kongresi'nde ülkenin Cumhurbaşkanı olarak konuşan Özal, geçen on yılda gerçekleştirmeye çalıştığı ekonomik hedefleri şöyle özetlemektedir:

“1980’li yıllarda bütün dünyada ortak kanaatler bütünden yani devletçi doktrinden ‘yeni bir bütüne’ devletçilik karşıtı mücadeleye giriştiği yıllardır. Bu yıllar aynı zamanda kitleler çağının sona erdiği yıllardır. Mikro enformatik ile biyoteknolojinin birleşmesi şeklinde ifade edebileceğim teknolojik ihtilal, daha çok

³⁶⁰ Kemal Görmez, “90’lı Yıllarda Seçim ve Siyaset”, *Öz İplik İş Sendikası Dergisi*, 1992, 180.

³⁶¹ *Hürriyet Gazetesi*, 11 Mayıs 2007

³⁶² Süleyman Kalkan, 248

refah yaratabilmek için kitlelerin büyük sanayi tesislerinde, şehirlerde yoğunlaşma gereğini ortadan kaldırmıştır. Kitleler çağının sonu anlamına gelen bu gelişme, bir anlamda tekil insanı bir kere daha Dünyanın merkezine oturtan, bağımsızlığını iade eden gelişmedir. Bireye bağımsızlığını iade demek, kitleyi birey karşısında üstün kılan anlayışın, yani devleti birey karşısında üstün kılan anlayışın, ortadan kalkması demektir. Yeni görüşte devlet kavramının da mutasyona uğraması kaçınılmazdı. 1970 yılında, bir tebliğimde özetlediğim gibi, yeni görüşte, bundan böyle güçlü devlet, memurları çok olan devlet değildir. Güçlü devlet harcamaları çok ama iki yakası bir araya gelmeyen devlet değildir. Güçlü devlet, bir istihdam kapısı değildir. Güçlü devlet bir mabut ya da baba değildir. Hepsinden önemlisi yeni görüşte, aslolan devletin zenginliği sonucu milletin zenginliği değil, milletin zenginliği sonucu devletin zengin olmasıdır. Yani, yeni görüşte hedef, insanın, ferdin bizzat kendisidir. Ekonomik kalkınma sürecinde devlet fertle rekabete girmez, tersine ona gelişimini rekabetini kolaylaştıran akılcı hizmetleri sunar.”³⁶³

Özal devleti küçülterek bireyi büyütme ve bu yönde ekonomide risk alabilecek girişimci yönü gelişmiş bir taşralı burjuva için imkânların oluşacağı kanaatine sahip bir siyaset adamı olarak tanımlanmıştır. Bir anlamda Özal’ın kısmi liberal ekonomi politikaları, Cumhuriyet’in ilk yıllarında gelişen ekonomik ve kültürel sermaye içeriği birbirinden farklı iki sınıfa bir üçüncüsünü ekleme çabalarının devamı olarak nitelenebilir. Bu sınıflardan ilki, statüleri Osmanlı dönemine kadar dayanan şeyh, hoca, bey ve idari görevlilerden oluşan “eşraf” sınıfı olarak tanımlanmaktadır. İkincisi, yukarıda ifade ettiğimiz ticarete bağlı ailelerden gelen Cumhuriyet’in girişimci sınıfıdır diyebiliriz. Bunlara eklemeye çalışılan üçüncü sınıf ise 1970’lerden sonra sanayileşen ve bugün holding haline gelen taşralı ailelerin ikinci ve üçüncü kuşakları³⁶⁴ olarak değerlendirilmektedir. Bunların yeni muhafazakâr burjuvanın temel taşlarını oluşturduğu söylenebilir.

Başbakanlık Müşaviri Cumali Ünal’dı gerek özelleştirme politikaları gerekse demokratikleşme sürecinde toplumun tüm kesimleri ve siyaseti belirleyen güçler tarafından değişimin tam anlamıyla istenmemesi ve uygulanamamasının Türkiye’yi

³⁶³ Cumhurbaşkanı Özal’ın III: İzmir İktisat Kongresi’nde yaptığı konuşmadan, Öz İplik İş Sendikası, 1992:221

³⁶⁴ Meltem Karadağ, “Muhafazakar Anadolu Burjuvazisi-bir kesit”, *Birikim Dergisi*, Sayı:278-279. Yıl:2012:55

“Değişimin Rolünü Yapma” noktasına getirdiğini ifade etmektedir. Özal’ın planladığı kadar büyük bir değişimin gerçekleşmediği gibi ekonominin farklı nedenlerin beslediği yeni bir krizin de kapısında olduğunu dile getirilmektedir. 1990’lı yıllara gelindiğinde Türkiye birçok ekonomik ve sosyal sorunla baş başa kalmıştı diyebiliriz. Türkiye’de üretim ve verimliliğin düşük olmasını, süreci hazırlayan önemli faktörler arasında sayan Ünalı cümlelerine önemli bir uyarı listesi ile devam etmektedir. Bu liste, aynı zamanda bireyler ve kurumlar bazında dönemin ekonomik anlayışını da resmetmektedir:

*“Başta işadamları, başta bürokratlar, başta memurlar, başta işçiler, başta ordu, başta basın ve yayın organları, başta politikacılar, başta esnaf olmak üzere çoğu kişiler **avanta** peşindedir. Gümrük duvarlarını yükselterek, hammaddeyi KİT’lerden ucuza satın alarak, muafiyetler ve teşviklerle sanayicilik yapmak **avantacılıktır**. Sadece makamını muhafazaya çalışıp, verimli olmadan ayak oyunları ile gelen iktidarlara yaslanıp devran süren bürokratlar **avantacıdır**. Memleket batarken hiçbir şey üretilmediği halde 3-5 bin işçi için yüksek toplu sözleşme rakamları **avantacılıktır**. Sorumlu olduğu konularda hiçbir çalışma yapılmaksızın varlığını ihtilal yapmakta ortaya koyan ordu **avantacıdır**. Sırf keşfe gidebilmek için dosyayı kapatmayıp kararı erteledikçe erteleyen hakim **avantacıdır**. Doğrular yerine kendi menfaatleri için kaypak, yağcı, kişiliksiz basın **avantacıdır**. Sırf seçilebilmek ve maaşını yükseltmek için oybirliği sağlayan politikacılar **avantacıdır**. Sattığı kalitesiz malın fiyatını kendine göre artırıp dar gelirli insanların kıymetli paralarını gagalayan esnaf **avantacıdır**. Memleket batıyor arkadaş!”³⁶⁵*

Bunun yanında bugün AK Parti’nin iktidar sürecini besleyen muhafazakâr burjuvazi, Özal’ın Türkiye’de 1984’e kadar uygulanan ithal ikameci ekonomi politikasından ihracata dayalı büyüme modeline geçmesi ve piyasalara rekabet ortamını getirmesiyle büyüme fırsatı buldu³⁶⁶ dersek yanlış olmaz.

Nitekim muhafazakâr insanlarla yaptığımız görüşmelerde ANAP döneminde muhafazakâr çizgilere sahip bir zenginler sınıfından söz edilemese de kapitalist üretim ve tüketim anlayışının insan hayatları üzerindeki etkisinin farkına varıldığı bir dönem olduğunun altı çizilmektedir:

³⁶⁵ Cumali Ünalı, “Türkiye Değişimin Rolünü Yaptı”, *Öz İplik İş Sendikası Dergisi*, Yıl:1992, 319-320.

³⁶⁶ Süleyman Yaşar, “Erbakan’ı Ekonomi Politikası Devirdi”, 28 Şubat 2011 *Sabah Gazetesi*

*“Küçük işletmelerin sağ-muhafazakâr partilerin götüğü ekonomi-politikalar sonrasında zamanla ama çok yavaş bir ritimde cesamete kavuşması var bu süreçte. Turgut Özal politikalarının buna etkisi tartışılmaz burada.”*³⁶⁷

Kısacası 1980’ler boyunca Özal’ın, neo-liberal politikaları uygulamaya koyarak radikal bir ekonomik dönüşüm projesini hayata geçirdiği ve yeni bir İslamcı girişimciler sınıfını ortaya çıkardığı söylenebilir. Bunun da İslamcı yaklaşımın sadece siyasal sistemle kaynaşmasını değil,³⁶⁸ toplumsal bir kimlik olarak tanımlanmasının da önünü açtığı düşünülebilir.

2.4.6. Adalet ve Kalkınma Partisi Dönemi

2.4.6.1. Yükselen Yeni Burjuvaya Yakından Bakmak

Türk toplumunun kendine özgü dönüşüm biçimiyle tarihin birçok noktasında Batı’dan kopuk olduğu, toplumsal dönüşümlerin pergel ucunun dönerken izlediği yörüngenin farklılığında somutlaşmakta olduğu söylenebilir. Toplumsal yapıyı oluşturan dinamiklerin bir birinden farklılığı ve bunun yanında büyük toplumsal ve ekonomik bunalımları kısmen teğet geçmesi nedeniyle keskin dönüşümlerin yaşandığı bir toplumsallığa sahip olduğu söylenemez.

Sermayenin gerek Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısından kaynaklı olarak gerekse Cumhuriyet sonrası kalkınma projeleri kapsamında bağımsız bir değer olarak birikmemesi, Türkiye’de Burjuva sınıfına batılı anlamında bir konum biçmemiş ve bir anlam yükleyememiştir diyebiliriz. Ancak bu, Türk toplumunda bir burjuvalar sınıfının olmadığı anlamına da gelmemektedir. Kendi kavramsal yapısı içinde tanımlı bir burjuva sınıfından söz etmek mümkündür. Bu sınıfın kökleri İttihat ve Terakki döneminde peşine düşülen “milli burjuvazi” çabalarına kadar uzanmakla birlikte Özal dönemi ve sonrasında neo-liberal ekonomi politikalarının biçimlendirdiği alanda yeni bir biçimsellik kazanmıştır diyebiliriz. Özal döneminde temelleri atılan ve AK Parti döneminde ise palazlanma dönemini yaşayan muhafazakâr/dindar burjuva ise, bu milli burjuvanın karşısına “bir lokma bir hırka” felsefesinin yeni bir yorumunu yaparak

³⁶⁷ 25 Şubat 2014 tarihinde kendisiyle yapılan mülakattan

³⁶⁸ Hakan Yavuz, *Erbakan’dan Erdoğan’a Laiklik, Demokrasi, Kürt Sorunu ve İslam*, Kitap Yay., 2011, 70.

çıkıştır. “*Bir lokma, bir hırka bize yeter*”, “*Mülk Allah’ındır*” gibi uhrevi ve dünya malına fazla minnet etmeyen bir anlayış hâkimdi. Bu anlayıştan, çalışmanın da ibadet olduğu, “Allah rızası için çabalamanın” ve İslam’ın hizmetinde kullanılacak zenginlik elde etmenin de cihat olduğu vurgulayan “Hiç ölmeyecekmiş gibi bu dünya, yarın ölecekmiş gibi ahiret için çalışma” anlayışına geçilmiştir dersek yanlış olmaz. Böylece, Weber’in Kapitalizmin Ruhı ve Protestan etiği benzeri bir İslami kalkınmacı perspektifin neo-liberalizm anlayış ile kucaklaştığı³⁶⁹ söylenebilir.

Bu bakımdan ekonomik artı üretimin ve sermaye birikiminin oluşturulmasının, muhafazakârlar için modern yaşam biçimlerine adapte olmanın önemli bir aşamasını temsil ettiği³⁷⁰ düşünülebilir.

Bu yeni yorum özellikle giyim tarzı, moda, tatil alışkanlığı, ev dekorasyonu gibi alanlarda somut olarak gözlenebilmektedir. Bu bağlamda tüketim ve çeşitli yaşam pratikleri hızlı bir değişim gösterirken, Akdede dindar ve laik burjuvalar arasında bir ayırım yaparak, özellikle kültür-sanat alanında gözlenen yaklaşım farklılığının, sınırların belirleyicisi olarak işaret etmiştir. Batı kaynaklı opera, bale, tiyatro, heykel gibi alanlarda henüz varlık gösteremeyen muhafazakâr/dindar burjuvanın, sanat anlayışını resim ve hat sanatlarına sıkıştırmak durumunda kaldığı ifade edilmektedir. Bunun yanında siyasal ve ekonomik alanda giderek birbirlerine daha çok benzeyen iki burjuva sınıfından söz edilmektedir.³⁷¹ Bu iki burjuva sınıfı arasındaki mesafe muhafazakâr/dindar zenginlerin kapitalizmle uyumu oranında daralma göstermektedir diyebiliriz. AK Parti iktidarının izlediği ekonomik ve siyasal politikaların muhafazakâr/dindar kesimleri eliteleştirdiği düşüncesinin genel anlamda kabul gördüğü söylenebilir.

Dindar Müslüman ailelerin AKP döneminde küresel ekonomi ve iktidar siyaseti içinde yukarı doğru hareket etmesiyle, bu insanların yaşam biçimleri giderek laik orta sınıfların yaşam biçimine benzemeye başladı. Yeni Türkler, muhafazakâr bir hayat sürüyorlardı ancak bu yaşam tarzı kentli zengin Türklerin yaşam biçimleriyle bir çatışma içindeydi. Bu karşıtlık büyük kentlerde parsellenmiş site ve yaşam alanlarında

³⁶⁹ Semiray Yücebaş, “Türkiye’de Muhafazakarlığın Gündelik Yaşam Estetiği”, *İnsanbilim Dergisi*, Sayı:2 Yıl:2012, 65.

³⁷⁰ Yücebaş, 65.

³⁷¹ Sacit Akdede, “Laik Burjuvalar Dindar Burjuvalar ve Sanatın Politik Ekonomisi”, *İktisat ve Toplum Dergisi*, Yıl:2012, Sayı:23.

kendini gösteriyordu. Bu farklılığa rağmen ekonomik gelir düzeyi artan muhafazakâr/dindar zenginler tüketim alışkanları yönünden laik/zengin Türklerle benzemeye başladı.³⁷²

2.4.6.2. AK Parti'nin Oluşumunu Besleyen Sosyal ve Ekonomik Şartlar

AKP, her şeyden önce kısa geçmişine rağmen Türk siyasal hayatında çokça konuşulmuş bir parti olmayı başarmıştır. Bunda, hiç kuşkusuz 14 Ağustos 2001'de kurulan partinin, kuruluşundan yaklaşık bir yıl sonra gerçekleştirilen genel seçimlerde %34,3 oranında bir oy elde ederek iktidara gelmesinin³⁷³ rolünün büyük olduğu söylenebilir.

AKP'nin ortaya çıktığı sürece yakından baktığımızda 2001 krizi süreçte önemli bir fonksiyona sahipken, itibarını kaybetmiş siyasi partiler, 28 Şubat süreci, Irak Savaşı'nın bölgede yarattığı olumsuz ortam, bir anlamda partiyi tek seçenek haline getiren unsurlar olarak sıralanabilir. Bunun yanında muhafazakâr burjuvanın 2002 yılından sonra önemli bir büyüme kaydettiği düşüncesi, AKP ve burjuva sınıfı arasındaki karşılıklı birbirini var etme sürecine katkıda bulunup bulunmadıkları sorusunu akıllara getirmektedir.

Toplumsal hayatta muhafazakâr yaşamın sembolik öğelerini erkeklere göre daha fazla üzerinde taşıyan kadınlar ise bu süreçte kamusal hayatta görünürlüklerini artırmış olmakla birlikte kadınların temel değişimleri tüketim pratikleri üzerinde somutlaşmaktadır. Kadınların muhafazakâr/dindar burjuva olarak tanımlanan kesimlerin modern yaşamla eklemlenen değişim hikâyelerinin sembollerini üzerinde taşıyan kimlikler olarak öne çıktıkları söylenebilir. Bu pencereden bakıldığında “bir lokma bir hırka” felsefesinden savruluşun hikâyesi de ister istemez kadınlar üzerinden okunabilmektedir.

AK Parti'nin ortaya çıktığı siyasi konjonktürün bir dizi olumsuzluklarla yoğrulduğu gerçeği, süreci anlamak bakımından atlanılmaması gereken en önemli nokta olarak düşünülebilir.

³⁷² White, 186

³⁷³ Mete K. Kaynar, *Merkez Sağ ve AKP, AKP İlmî İslam Neo-liberalizm*, Der. Fikret Başkaya, Ütopya Yay., 2013, 36.

Koalisyon iktidarlarıyla yıpranan siyaset kurumu, yolsuzluklarla ve kötü yönetimle ortaya çıkan ekonomik darboğaz, ekonomik çöküntünün beraberinde getirdiği sosyal kriz, uluslararası alanda gerileyen bir ülke imajı, gelecekte ümidi azalan ve tepkileri giderek yükselen sosyal sınıflar... Tüm bu olumsuzlukların yanında “28 Şubat Süreci” olarak adlandırılan ve siyasi alana yönelik müdahalelerin hayatın farklı alanlarında kendini göstermesiyle yaşanan gerilimler de giderek siyaset kurumunun etkisini ve güvenilirliğini yitirmesine sebep³⁷⁴ olurken, AK Parti’nin kendi var olma zeminini kolayca bulduğu düşünülmektedir.

Bütün bunların yanına, irticanın 2002 seçimlerinden yalnızca beş yıl önce Milli Güvenlik Siyaset Belgesi’nde bölücülük ile birlikte Türkiye’ye yönelik en büyük iki tehditten biri olarak tanımlanması da eklendiğinde AK Parti toplumun karşısına organik bir beyaz atlı prens konumunda çıkmıştır dersek abartmış olmayız. Bu noktada Milli Görüş hareketinden kopan yenilikçi üyelerin tek başlarına hükümet kurabilmeleri, Türkiye’deki, laik, modernist kesimlerde kaygı yaratırken, liberal ve İslamcı gelenekten gelenlerin çoğunda bir umut yarattığı söylenebilir.³⁷⁵ Bu bağlamda, eskilerin yerine geçmek için çabalayan yeni seçkinler, bütün çabalarının liderliği üstlenmek değil, çoğunluğun iyiliğinin peşinden koşmak olduğunu ifade ederler. Verdikleri mücadelenin sınırlı bir sınıfın hakları için değil, bütün vatandaşların hakları için³⁷⁶ yapıldığını defaten tekrar eden yeni seçkinler, böylece geniş bir halk yelpazesinde kabul görme imkanı elde etmiştir diyebiliriz.

Böyle bir ortamda temiz siyasetin, dürüst politikacının, çalışkan ve samimi yöneticinin toplumun bir siyasetçiden beklediği en önemli nitelikler olarak belirginleştiği söylenebilir. Halkı anlayan ve temsil eden lider arayışı, tepkiselliğin ve yüksek beklentilerin de yönlendirmesiyle Adalet ve Kalkınma Partisi’nin doğumuna³⁷⁷ hem halkların gözünde bir meşruiyet yüklemiş hem de tüm olumsuzlukların içinde tek olumlu seçenek haline getirmiştir diyebiliriz.

³⁷⁴ Yalçın Akdoğan, *Muhafazakâr Demokrat Siyasal Kimliğin Önemi ve Siyasal İslamcılıktan Farkı*, Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri, Hakan Yavuz der. Kitap Yay., 2010, 63.

³⁷⁵ İlhan Uzgel, *AKP: Neo-liberal Dönüşümün Yeni Aktörü*, *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzgel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013, 11.

³⁷⁶ Vilfredo Pareto, *Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü*, (Çev.: Merve Zeynep Doğan), Doğu Batı Yay. 2013, 35.

³⁷⁷ Akdoğan, 63,

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi AKP'nin aniden ortaya çıkışını Türkiye'nin yaşadığı birçok farklı sosyal ve ekonomik krize bağlamak mümkündür. Bunlar aynı zamanda farklı bakış açılarıyla kriz yorumlarını ve bunların toplumsal yansımalarını da içermektedir. Tepe, bu krizleri iki büyük ekseninde tanımlamış ve etkilerini de bu bağlamda yorumlamıştır:

İlk kriz İslamcı öğeler taşıyıp bunları ifade eden, ilk nesil İslami partiler diyebileceğimiz, doğrudan Milli Görüş hareketinden güç alan siyasi hareketlerin çöküşü olarak tanımlanabilir. AK Parti'nin çıkışı bu krizin izlerinden bakınca İslami hareketin kendi küllerinden yeniden doğmasına denk düşmektedir. İkinci kriz ise Türkiye'nin neredeyse tüm vatandaşlarının ekonomik durumunu etkileyerek siyasal aidiyetlerin yeniden tanımlandığı bir dönemin açılmasını tetikleyen, ülke tarihindeki en ağır ekonomik krizlerden biri olan 2001 ekonomik krizi³⁷⁸ olarak tanımlanabilir. Bu noktadan baktığımızda Frank'ın krizlerin çok kapsamlı ve derin ekonomik, toplumsal ve siyasal dönüşümlere yol açtığı düşüncesi bir anlamda doğrulanmaktadır diyebiliriz.³⁷⁹

AKP iktidarı ile birlikte Türkiye önemli bir farklılaşmanın da eşiğine gelmiştir. Bu Böhürler'in "*Türkiye'de elit tanımı değişmiştir*"³⁸⁰ cümlesinde somutlaşırken, Pareto'nun seçkinlerin, yaşamın sıradan gereksinimlerini etkili bir biçimde karşılayabilmek için, bazen yenilikçi bazen de var olan düzeni meşrulaştırıcı bir yön izledikleri³⁸¹ yönündeki düşüncesinin Türk seçkinleri bağlamında bir karşılığının olduğunu söylemek bu açıdan mümkündür.

Bir başka açıdan da AKP, iktidar bloğunu oluşturan sınıfların yaslandığı geleneksel partilerin tükenmişliklerinin ayyuka çıktığı bir ortamda, ABD'nin Ortadoğu tasarımıyla üstleneceği hayati role bakılarak uluslararası bağlamda "organik bir çözüm" olarak da değerlendirilmektedir. Bu egemen sınıflar açısından krizi tamamen ortadan kaldıracı bir güç olarak tanımlanmasa da sürdürülebilirlik kazandırması bakımından

³⁷⁸ Sultan Tepe, *İslami Eğilimli Bir Parti Olarak Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Değişim Vaatleri Çelişkileri ve Sınırları*, AK Parti Toplumsal Dönüşümün Yeni Aktörleri, Hakan Yavuz der, Kitap Yay., 2010, 146-147-148

³⁷⁹ Andre Gunder Frank, "Dünya Krizi ve Dönüşüm", *Yapıt Dergisi* Sayı:7 Yıl:1984:45

³⁸⁰ AK Parti MKYK üyesi Gazeteci/Yazar Ayşe Böhürler, 25 Şubat 2014 tarihinde kendisiyle yaptığımız mülakattan

³⁸¹ Pareto, 14

önemli olarak değerlendirilmiştir.³⁸² Bunun yanında Türkiye tarihinde laiklik ve İslam arasındaki gerilim de AKP'yi “yeni” olmaya zorlayan tartışma alanlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Nitekim 28 Şubat süreci, bu gerilimin üzerinden büyüyerek Milli Görüş hareketinin üzerine patlamış olarak değerlendirmelere konu olmaktadır.

Bu bağlamda Türkiye’de laikliğin egemen bir resmi ideoloji olarak rolü birçok kereler vurgulanmış, AK Parti’nin temsil ettiği taban ise karşıt bir konumda tanımlanmıştır. Bu bağlamda, İslami hareket ve İslamcı sermaye üzerinde tarihi birçok kırılmanın yaşanmasına neden olmuştur denebilir. İkinci olarak, kamusal alanda kendini İslam dinine gönderme yaparak konumlandırıan her aktörün, Cumhuriyetçi laik rejim için bir tehdit unsuru olarak tanımlandığı artık netleşmiştir. Üçüncü olarak, ideolojik anlamda sahiplenilen ve siyasal anlamda da mobilize olan İslami sermaye, zararlı olarak yaftalanmıştır. Son olarak, İslamcı karşı-seçkinler tarafından köktenci bir perspektifle siyasal anlamda ideolojikleştirilen dinin artık, piyasa toplumuna, liberal demokrasiye, modern dünyaya ve küresel ekonomiye dahil olmayı arzulayan yeni İslami burjuvazisinin hiç bir çıkarıyla uyuşmadığı³⁸³ görülmektedir.

Böylece bu süreç, hem muhafazakâr sermaye sahipleri için, hem de muhafazakâr partiler için yeniden doğumun kaçınılmaz olduğunun altını çizmiş oldu. Bu bağlamda muhafazakâr/dindar kesim, kendisine bir çıkış yolu olarak sistemin bazı unsurlarıyla barışmayı seçti diyebiliriz.

Bunun yanında ekonomik kriz ve gerilim ortamı, finans sektörü, küçük burjuvazi ve işçi sınıfı gibi daha önce birbiriyle çatışma halinde olan gruplar arasında bir siyasal yakınlık kurulması için de zemin hazırlamıştır. Bu süreç boyunca büyük partilerin siyasi istikrar sağlamada sınırlı kapasiteleri de görünür hale gelmiştir. AK Parti’nin göz kamaştırıcı yükselişinin bu kısa arka planı, patinin siyaset sahnesinde ortaya çıkmasının Türkiye siyasal sistemindeki merkezkaç kuvvetlerinin oluşturduğu siyasal güçler aracılığı ile gerçekleştiği söylenebilir. Bu bağlamda Erbakan önderliğindeki Milli Görüş hareketinin kutuplaştırıcı etkisiyle ve IMF destekli ekonomik uyum politikalarının başarısızlığının ilk sıralarda yer aldığı görüşü baskındır.³⁸⁴

³⁸² Deniz Yıldırım, ‘*AKP ve Neoliberal Popülizm*, AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu, İlhan Uzgel/Bülent Duru der. Phoenix yay 2013:70

³⁸³ Yankaya, 120

³⁸⁴ Tepe, 148

Ekonomik ve sosyal gelişmelerle istikrar ve toplumsal huzur arasında çok yakın bir ilişki olduğu düşünüldüğünde, farklı olduğu düşünülen her yaklaşımın toplum için doğru seçenek olarak değerlendirildiği söylenebilir. Umut vaat eden başka bir merkez sağ seçeneğin yokluğu da kısa süre sonra, çok sayıda merkez sağ siyasetçiyi, aydını ve seçmeni parti saflarına katılmaya³⁸⁵ ikna etmiş görünmektedir. Türkiye’deki bu derin kriz, dönemin yeni siyasi aktörleri açısından önemli bir bilişsel öğrenme dönemi olduğu, Milli Görüş hareketiyle aralarındaki farklılaşmanın derinliği üzerinden okunabilir. Buna göre Milli Görüş hareketindeki kırılmanın aktörleri olarak öne çıkan Erdoğan ve Gül’ün, Türkiye’de iktidara gelmenin ve orada kalmanın dolambaçlı yollarını bu süreçte öğrenmiş³⁸⁶ oldukları düşünülmektedir.

Bir başka açıdan ise Pareto’nun dediği gibi doğal bir yasa nedeniyle seçkinlerin yer değiştirmesi ve bir yer değiştirme tarihi³⁸⁷ ile karşı karşıya kalınmış olma durumu mümkündür. Bu kırılmanın gerekliliğini yeni muhafazakâr/dindar burjuva ve siyasi elitler, sistemi yenileme adı altında yerine getirmeye çalışmışlardır diyebiliriz.

2.4.6.3. Milli Görüş Hareketinden AK Parti’ye

Milli Görüş Hareketi, “1960”ların sonunda Necmettin Erbakan’ın Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği Başkanlığı’ndan zorla uzaklaştırılması, ardından Nakşibendî tarikatının desteği ile 1969’da Konya’dan bağımsız milletvekili seçilmesi ve 1970’de Milli Nizam Partisi’ni kurmasıyla başladı. Erbakan, Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği Başkanlığı’na küçük ölçekli müteşebbislerin desteği ile gelmiş ve görevinden ise kendisini istemeyen büyük tüccar ve sanayicilerin arzuları doğrultusunda hükümet tarafından uzaklaştırılmıştı.³⁸⁸ Bu bağlamda Milli Görüş hareketi ortaya çıktığı ilk dönemlerden beri toplumsal yapının farklı renkleri ve siyasi yapıyla bir kan uyuşmazlığı mücadelesi yaşamış olarak değerlendirilebilir.

Türkiye’de İslamcı bir hareket olarak ortaya çıkan Refah Partisi, otantik bir Türklük anlayışına yaslanmakla birlikte “adil düzen” olarak adlandırılan bir yönetim biçimini de içeriyordu. Adil Düzen anlayışı kısmen liberal bir ekonomi yaklaşımını da

³⁸⁵ Tugal, 66

³⁸⁶ Uzgel, 19

³⁸⁷ Pareto, 34

³⁸⁸ Güven Bakırezer/Yücel Demirel, *AK Parti’nin Sosyal Siyaseti*, AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu, İlhan Uzgel/Bülent Duru der. Phoenix yay, 2013, 154

kapsıyordu. Bu anlayış, devletin ekonomik etkinliklerden elini çekmesi gerektiğini söylüyor ve küçük bireysel girişimlerin desteklenmesi gerektiğinden bahsediyordu. Bu noktada bakıldığında Milli Görüş aslında kapitalizme karlı değildi, karşı olduğu onun tekelciliğiymiş diyebiliriz.³⁸⁹ Bu yaklaşım uzun vadede iş dünyasının muhafazakâr/dindar burjuvalarının oluşum sürecinde etkili olmuştur diyebiliriz.

Erbakan'ın İslam'ı gittikçe siyasi bir ideoloji haline getirerek kitleleri kendine çekme gayretinin sonuç getirdiği düşünülmemektedir. Bunun en önemli nedeni Türkiye'de İslam'ın, kişisel bir inanç, değer ve kimlik kaynağı olması olarak değerlendirilebilir. Türk halkının din anlayışı, siyasi bir ideoloji olmaya müsait³⁹⁰ görünmemektedir. Ancak İslam ve milliyetçi değerlerin bir araya getirilişinde Milli Görüş hareketi etkili olmuş ve 1990'lı yıllarda özellikle belediye seçimlerinde önemli başarılar kazanmıştır. Milli Görüş Hareketi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu İslam uygarlığının orijinal beşiği olarak görmesi Kemalist-laik kesim tarafından eleştirilse de otantik bir Türk modernizminin halklar nezdinde kabul gördüğünü söyleyebiliriz. Milli Görüş Osmanlı İslam anlayışı temelinde muhafazakâr bir Türk kimliği inşa ediyordu.³⁹¹

Milli Görüş Hareketi 1980'li yıllardan sonra İslamcı yaklaşımının milli deperler vurgusunun dozunu artırmıştır. Bunun en önemli nedeni ise İslamcı yaklaşımın ortaya koyduğu din anlayışının Anadolu insanında bir karşılık bulmaması olarak ifade edilebilir. Nitekim Milli Görüş Hareketi'nin ilk dönem din anlayışının Anadolu insanı için yabancılığını Doğan şu cümlelerle ortaya koymaktadır:

“Anadolu dindarlığıyla özellikle 60'ların sonundaki Milli Görüş'le birlikte siyasal İslamcılık birbiriyle benzeşmiyor. Zaten Erbakan'ın büyük ölçüde kitleselleşememesinin nedeni Anadolu Müslümanlığını İslamlaştırma, daha böyle selefi, daha böyle şekiller üzerinden bir İslamcılık tanımlamasıdır. Biliyorsunuz o dönemlerde başörtüsü konusu da Şule Yüksel Şenler'le prototipler oluşturulmaya çalışıldı, böyle bir İslamcılık modeli çizmeye çalıştı Müslümanlar. Böyle bir başörtüsü şekli falan belirlenip siyasal İslam'ın

³⁸⁹ White, 70

³⁹⁰ Karpat, 62-63

³⁹¹ White, 70

simgeleri oldu. 60'ların sonunda, 70'lerin başında bunlar çizilmeye başlandı. Anadolu insanı buraya doğru yönelmedi."³⁹²

Milli Nizam Partisi, 12 Mart döneminde kapatılırken yerine kurulan Milli Selamet Partisi de aynı felsefeyle yoluna devam etmiştir diyebiliriz. Kurulan her iki partinin de ekonomik olarak "ağır sanayi hamlesi" sloganıyla ulusal kalkınmayı hedefleyen bir anlayışı benimserken, din ve maneviyat algısı sayesinde sağ partilerle, ekonomide adil düzen anlayışının gereklerini öne çıkarmasıyla da solla rekabete girdiği söylenebilir. Daha sonra 12 Eylül 1980 darbesiyle birlikte başta Erbakan olmak üzere partinin siyasi hayatının sona erdiği ³⁹³ bilinmektedir. Erbakan'ın kurduğu ilk partilerin oy oranlarının %7-11 gibi düşük oranlarda seyredişinin ortaya koyduğu gibi, İslamcı söylemin tanımladığı din anlayışı, bu anlayışla biçimlenen sosyal ve ekonomik projeler halkta bir karşılık bulamamış görünüyordu.

Bu süreçten sonra Milli Görüş Hareketi'nin dilinde Türk-İslam sentezinin ağırlık kazandığını söyleyebiliriz. Refah Partisi, Türk siyasal hayatında İslam'ın yükselen rolünü yansıtmakla beraber, Türklüğü de bir değer olarak benimsiyordu. Bu dönemde İslami okul, banka, alış veriş merkezleri, İslami kıyafetlerin yaygınlık kazanması bunun somut örnekleri olarak değerlendirilebilir. Bu arada mevcut iktidarların yolsuzluğa bulaşmışlığı ve başarısızlıkları Refah Partisi'nin başarısını perçinleyen etkenlerden biriydi.³⁹⁴

Nitekim 1995 seçimleri öncesinde Refah Partisi'nin halkın pratik ihtiyaçlarını ön plana çıkarmasıyla, durumun 1980'den sonra kurulan Refah Partisi lehine değiştiği söylenebilir. Bu değişim, 1995 seçimlerinde Refah Partisi'nin oylarını yüzde 21,4'e yükselterek onu Türkiye'nin birinci partisi yapmış ve partiyi nihayet Şubat 1996'da ülkenin başına ³⁹⁵ getirdiği bilinmektedir. Partinin "Adil Ekonomik Düzen" başlıklı elkitabı, emek sömürsüne saldırıyor, sınıf eşitsizliklerini eleştiriyor ve emeğin ulusal gelirden aldığı payın adaletsiz derecede düşük olduğunu vurguluyordu.³⁹⁶ Bunun da Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik koşullarda yoksul kitlelerin rüyasını süsleyen

³⁹² Anti Kapitalist Müslümanlar Derneği dönem sözcüsü Sedat Doğan ile 08 Mayıs/2013 tarihinde yapılan mülakattan

³⁹³ Ruşen Çakır, *Milli Görüş Hareketi: Dün, Bugün, Yarın* www.rusencakir.com

³⁹⁴ White, 70

³⁹⁵ Karpat, 2010, 62-63

³⁹⁶ Tugal, 2011, 65

bir “Robin Hood” masalı etkisi yaptığı söylenebilir.³⁹⁷ Bu süreç temelde Refah Partisi’nde de bir kırılma ihtiyacının altını çizmektedir. Bu bağlamda Partinin belediye hizmetleri aracılığı ile toplumun yoksul kesimleri üzerinde bir etki yaratmış olduğu söylenebilse de geniş bir toplumsal çeşitliliği yakalama noktasında çok başarılı bir siyasi tablodan söz etmek pek mümkün görünmemektedir.

Partinin dillendirdiği sosyal “adalet” ya da “adil düzen” kavramı kapitalizm ve komünizmin iyi yönlerinden beslenip kötü yönlerinden uzak durmaya çalışan bir ekonomi anlayışın ifadesi olarak da tanımlanmıştır. Ekonomik olarak üçüncü bir yolu temsil ettiği söylenebilir. Muhafazakâr kesimler arasında ise, İslâmî bir ekonomik sistem olarak tanımlanıyordu. İslâm’ın “öğretilerine” uygun, “adil” ve “insancıl” bir ekonomik sistem söz konusu³⁹⁸ edilmekteydi. Bunun yanında İslami hareket içinde de ekonominin önemi gün geçtikçe belirginlik kazanırken, henüz insan hakları ve demokrasi gibi kavramları hareketin dağarcığına eklenmemiş³⁹⁹ olarak değerlendirilmektedir.

Devam eden süreçte partinin belediyelerdeki başarılı yönetimi popülarlığını artırırken, laik düzene gerçek bir tehdit oluşturup oluşturmadığı halen tartışma konusu olmaya da devam etmektedir. İslamcı belediyeler kentli yoksulların olduğu bölgelere daha fazla hizmet götürmüş ve yoksullara ücretsiz kömür, yiyecek ve giyecek dağıtmıştır. Ayrıca Refah Partisi belediyelerdeki rüşvetçiliği büyük oranda bitirdiğinden, kent hizmetlerinin niteliği de inanılmaz düzeyde artmış⁴⁰⁰ olarak değerlendirilmektedir. Bu yaklaşımın, halkçı, duygulara hitap eden, dindar ve milliyetçi bir söylemle maskelenerek başarılı sonuçlar doğurduğu⁴⁰¹ söylenemese de, güçlü bir gelenek ve siyasal taban oluşturmayı başarmış olduğu dönemin seçim sonuçlarına bakarak söylenebilir.

RP’li yerel yönetimlerin “milli görüş belediyeciliği” olarak bilinen yaklaşımı, 1994 yerel seçimlerinde İstanbul ve Ankara büyük şehir belediyeleri de dâhil olmak üzere 329 belediye başkanlığını almalarını sağladı. RP belediyeleri doğrudan kentin

³⁹⁷ Şaban İba, ‘AKP Nasıl İktidar Olmuştu?’ *AKP İlmî İslam, Neoliberalizm*, der. Fikret Başkaya, Ütopya yay 2013:87

³⁹⁸ Menderes Çınar, “İslami Ekonomi ve Refah’ın Adil Ekonomi Düzeni”, *Birikim Dergisi*, Sayı:59 Yıl:1994, 26-32.

³⁹⁹ Uzgel, 2013, 14.

⁴⁰⁰ Tuğal, 59-60

⁴⁰¹ Karpat, 194

sorunlarına yönelerek, hızlı çözüm yolları üretmeye başladılar. Bu bağlamda RP yerel siyaset yapmanın yeni yollarını keşfetmişti. Belediyeler, “beyaz masa”larla vatandaşlarla kent yönetimi arasında bir bağ kurarak sıradan halkın acil sorularına ve sorunlarına cevap vermişti. Böylece yeni bir toplumsal uzlaşma yolunun kapısı RP’nin genç belediye başkanları tarafından aralanmış⁴⁰² olarak değerlendirilmektedir.

Ekonomik liberalizme mesafeli olan dindar siyasilerin de bu ilişkiyi benimseye başladığını ve merkez sağın muhafazakâr simgeselliklerle birlikte yürüttüğü liberal ilerlemeciliğin muhafazakâr siyasal oluşumlarca devralındığı gözlemlenmektedir. Bu yakınlaşmanın daha sonra kültürel alanda da yaşanmaya başlanacağı⁴⁰³ söylenebilir.

İslamcı kesimin yeni belediyeçilik anlayışı 1995 seçimlerini etkilemişti. RP %21,38 oy oranıyla 158 milletvekili, ANAP’ın % 19,60 oy oranıyla 132 milletvekili, DYP’nin %19,18 oy oranı ile 135 milletvekili, DSP’nin %14,65 oy oranı ile 76 milletvekili ve CHP %10,71 ile 49 millet velili kazanmasıyla sonuçlandı⁴⁰⁴ bilinmektedir.

Bu seçimler Türkiye’de yeni bir devlet-toplum ilişkileri arayışının ve ulusal kimliğin yeniden ifadesinin sonucu olan bir psikolojik dönüm noktası olarak okundu. Söz konusu seçimlerde, insan hakları, demokrasi, çoğulculuk, milli değerler vurgusunun baskın olmasına laik kesim şüpheyle baksa da, bu söylem geniş kitleler tarafından benimsenmiş görünüyordu.⁴⁰⁵

Nitekim gazete başlıkları “*Seçimi Öteki Türkler Kazandı*”, “*Siyah Türkler Beyaz Türklere Karşı*”, “*Harbiye Karşısında Fatih Kazandı*” gibi başlıklarla temelde bir farklılaşmışlığın net çizgileri olarak okunabilir. Bunun yanında RP’nin toplumun ezilen kesimleri ile ilişkisini taçlandıran bir dil kullandığı söylenebilir.⁴⁰⁶ Böylece Türkiye’de “Beyaz Türk” kavramı medya aracılığıyla dillendirilirken, İslamcı partiler aracılığıyla temsil edilen kesimler ötekileştirilmişliğin temsilcisi olarak tanımlanabilir.

16 Mart 1993 tarihinde Cumhurbaşkanı seçilerek Çankaya’ya çıkan Demirel’in, parlamentoda en çok milletvekili bulunan RP genel başkanı Necmettin Erbakan’a

⁴⁰² Yavuz, 84

⁴⁰³ Yücebaş, 63

⁴⁰⁴ 1995 Secim sonucu.com

⁴⁰⁵ White, 76

⁴⁰⁶ Hakan Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar (Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AKP)*, Kitap Yay. 2008, 289.

hükümeti kurma görevi vermesine rağmen, Erbakan'la hiçbir partinin koalisyona yanaşmadığı ifade edilmektedir. DYP genel başkanı Tansu Çiller ve ANAP genel başkanı Mesut Yılmaz arasında ANAYOL koalisyon hükümeti kuruldu. Ancak iki liderin kişisel çekişmeleri sonucunda 6 Haziran 1996'da Yılmaz istifa ederek koalisyonu sonlandırdı. Böylece RP ile zorlama bir biçimde REFAHYOL koalisyonu⁴⁰⁷ kurulmuş oluyordu.

Erbakan'ın Libya ve İran'ı ziyaret etmek, İsrail'in politikalarını eleştirmek, Taksim Meydanı'nda cami yaptırmak, tatil günlerini değiştirmek gibi kültürel alanda İslamileşme söylemlerinin yanında başbakanlık resmi konutunda tasavvuf liderlerine iftar yemeği vermesi laik çevrelerde ciddi oranda⁴⁰⁸ tepki toplayan bir tutum olarak dikkat çekti. Bu süreç, RP'nin İslamcı kesim içinde de sosyal ve siyasi anlayışının sorgulanmasına sebep olurken beklenen değişimin gerçekleşmesi noktasında gerekli iradeyi ortaya koyamayacağı somutlaşmış oldu. Bu, İslamcılar açısından da bir yol ayrımını işareti olarak değerlendirilmiştir.

Bu dönemde, Recep Tayyip Erdoğan gibi genç liderlerin sesi parti içinde daha fazla çıkmaya başlamıştı. Erdoğan genç girişimci orta sınıfa yönelirken, ılımlı bir Türk İslam anlayışına doğru yöneliyordu. Bu noktada bireysel gelişimi, dini yardımlaşma ve iş gelişimini teşvik eden bir dili de benimsediği söylenebilir.⁴⁰⁹

Bu dönemde ordunun, batıcı modernist yaklaşımın en önde gelen temsilcisi ve koruyucusu olarak, öne çıkan⁴¹⁰ devam ettirdiğini söyleyebiliriz. Bu bağlamda ordunun, ötekileştirilen kesimlerin konumunu onaylayan bir üslubu benimsediği ve laik-cumhuriyeti koruma endişesi etrafında bir taraf olduğu söylenebilir. 1997'deki 28 Şubat "postmodern" darbesinden sonra RP-DYP koalisyonunun dağıldı bilinmektedir. RP'nin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması⁴¹¹ AKP için siyasi yaklaşımını sorgulaması noktasında bir ölçü olmakla birlikte Erdoğan ve arkadaşlarının ayrışmalarını keskinleştirdiğini ifade etmek mümkündür.

⁴⁰⁷ İba, 2013, 87-88.

⁴⁰⁸ Yavuz, 85-86

⁴⁰⁹ White, 77

⁴¹⁰ Ahmet Çiğdem, *Geleceği Eskitmek*, İletişim Yay., 2014, 60-61.

⁴¹¹ Ahmet T. Kuru, *Laikliğin 'Yeniden Yorumlanması: Adalet ve Kalkınma Partisi Örneği'*, *AK Parti Toplumsal Dönüşümün Yeni Aktörleri*, Hakan Yavuz der, Kitap Yay. 2010, 187.

Bu müdahalenin ardından İslamcı parti çalkantılı bir dönem yaşadı ve sonunda yeni kuşak liderler partiyi bölüp AKP'yi kurarken, eski kuşak Fazilet Partisi (FP) ve sonradan da Saadet Partisi'yle (SP) yola kendi çizgisinde devam etti diyebiliriz.

2.5. SİYASAL İSLAM'DAN KOPUŞ VE YENİ MUHAFAZAKÂRLIK DÖNEMİ

İşte tam bu noktada Tayyip Erdoğan ve arkadaşlarının Türkiye'nin siyasi hikâyesini yeniden okuyarak, bir tutum belirleme ayrımında, yeni bir soluk olarak siyasete girdiklerini söyleyebiliriz. Bu süreci Anti Kapitalist Müslümanlar Derneği dönem sözcüsü Doğan şu cümlelerle tarif etmektedir:

*“Tayyip Erdoğan, Erbakan'ın kurduğu 'adil düzen' tezinin işlemeyeceğini 28 Şubat sürecinde açık bir biçimde görmüştü. Buna İstanbul sermayesinin ve kapitalizmin baskısı da eklenince, o da çözümü kapitalizmle bütünleşerek hem Kemalizm'e çalımını atmada, hem de İslamcılığı geride bırakarak yükselen sınıfın temsilcisi olmada buldu.”*⁴¹²

Ak Parti, birbiriyle çatışan siyasal beklentileri arkasına alarak iktidara gelmesi gerektiğinin ayrımına vardı diyebiliriz. Bu bağlamda AKP, farklı siyasal beklentilere evet diyerek seçmen yelpazesini genişletirken, bir yandan da Türkiye'deki İslamcılara sistem karşıtı olmayan bir kimlik sunma görevini yüklenmiş olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında ekonomik istikrar ve İslam'ın sembolik ifadelerine daha açık bir kamusal alan yaratan politikaları uygulamayı da vaat eden bir ⁴¹³ yaklaşımı temsil ettiği düşünülmektedir.

AKP, İslami kimliğinin yanında sekülerizmle sorunu olmayan muhafazakar demokrat bir parti olma vaadi ile kitlelerin karşısına çıkmıştı. Bu da AKP'nin seçmen yelpazesini çeşitlendirmesine katkıda bulunan bir durum olarak değerlendirilmektedir.

Yavuz'un da ifade ettiği gibi bu sürecin, grubun demokrasi ve kapitalizm algısı üzerinde bir farklılaşma yaratmakla birlikte, bir anlamda da İslami değerlerle seküler dünya arasındaki keskin çizgileri aşındırmaya başladığı söylenebilir. Devletin resmi kurumlarıyla arasındaki demokrasi ve laik rejim pazarlığı AKP'yi hükümet

⁴¹² Sedat Doğan, 08 Mayıs 2013 tarihinde yapılan mülakattan (Anti Kapitalist Müslümanlar Derneği Dönem Sözcüsü)

⁴¹³ Tepe, 2010, 152.

“egemenliği” için bir arayış içine girmeye ve AB’ye yönelik demokratik normları kabul etmeye zorladı⁴¹⁴ denilebilir.

AK Parti’nin kendinden önceki partilerden aldığı en önemli dersin, geniş tabanlı sınıflar arası bir ittifakın gerekliliği noktasında somutlaştığını fark etmesidir. Bu ittifakın toplumun küreselleşme sürecinden maddi fayda sağlayan daha dinamik ve zengin kesimlerinin yanı sıra, bundan eşit derecede faydalanmayan grupların yer aldığı hem kırsal kesimde hem de büyük metropollerin kenarlarında yaşayan dezavantajlı ve temel haklardan yoksun kesimleri de içerdiği⁴¹⁵ söylenebilir. Bu da Türkiye’deki İslami grupları, iktidara giden tek yolun bu olduğu noktasında ikna etmiş görünüyordu. Bu bağlamda yeni İslamcı gruplar, demokratik antlaşmaları gönülsüz bile olsa seküler gruplardan daha fazla destekledi diyebiliriz. Türkiye’nin AB’ye kabul süreci sadece devleti değil sistem karşıtı aktörleri de medenileştirmeye başladı. Türkiye’de yeni bir toplumsal sözleşme oluşturmayı referans noktası olarak, AB normlarına uyum sağlamaya zorladı⁴¹⁶ denilebilir. Haenni ise bunu Müslüman dünyada liberalizmin yayılışına bağlamıştır. Günümüzde neo-liberalizmin, Müslümanları demokrasi, sekülerleşme gibi kavramları olumlu karşılamaya ittiği⁴¹⁷ düşüncesindedir.

Eski İslamcıların devletle iç içe geçmesi, devlette adeta emilmesi, onların İslamcı iddialarını bırakıp İslami-muhafazakâr bir çizgiye gelme sürecini güçlendirdiğinden liberallerin siyasi bir zaferi olarak değerlendirilmiştir. Bu emilim, zaten dünya piyasasına entegre olan İslamcıların daha da ehlileşmesini sağlamakla birlikte Türkiye’yi de liberal-İslami-muhafazakâr bir rotaya⁴¹⁸ yerleştirmiştir denilebilir.

Böylece Türkiye’deki İslamcılar AB ile ilişkileri desteklemelerinin kendilerini devlet elitlerinin aşırı laikliğine karşı koruyacağını giderek daha çok farkına vardığı düşünülmektedir. AB ile daha yakın ilişkiler İslamcıların kendileri üzerinde de kısıtlamalar yarattı ve laiklik prensibine saygı duymaksızın siyasete katılma seçeneğini tamamen ortadan kaldırdı⁴¹⁹ diyebiliriz.

⁴¹⁴ Yavuz, 9-10.

⁴¹⁵ Ziya Öniş, *Adalat ve Kalkınma Partisinin Ekonomi Politikası* AK Parti, *Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, der. Hakan Yavuz Kitap Yay., İstanbul 2010, 263.

⁴¹⁶ Yavuz, 10.

⁴¹⁷ Patrick Haenni, *Piyasa İslam’ı*, (Çev.: Levent Ünsaldı), Özgür Üniversite Kitaplığı, 2011, 133

⁴¹⁸ Cihan Tugal, *Liberal Sivil Toplumculuğun Zafer ve İflası*, 27 Ağustos 2007 tarihinde Radikal Gazetesi’nde yayımlanan köşe yazısından.

⁴¹⁹ Öniş, 264.

Bu noktada Türk İslamcılığının hegemonyacı bir strateji geliştirdiği ve laik Türk hegemonyasını mass ettiği söylenebilir. Bu mass edilmenin altına İslamcılarının modernizm karşıtı kimliklerinin de sığıdığı düşünülebilir. Dolayısıyla bugün laik Türk devletinin, yurttaşların özellikle 2008'e kadar coşkulu desteğini alan eski İslamcılar tarafından yönetilmesinin⁴²⁰ temel sebebi bu mass edilme süreci olarak tanımlanabilir. Bu dönemde İslamcı söylemin, İslamcılar aracılığı ile liberal-demokrat bir muhalefete dönüştürüldüğü⁴²¹ düşünülmektedir. Böylece süreç, bir siyasal ve toplumsal çıkış yolu ve salt iktidar kavgasına güdülenmiş bir araçsallıkla algılanmanın ötesinde yeniden bir yaratılım olarak okunabilir.

Aktaş, 28 Şubat sürecinin İslamcıları ve özelde de Anadolu burjuvazisini dönüştürdüğü düşüncesine katılarak, bu dönüşümden sistemin kazançlı çıktığını şu cümlelerle yorumlamaktadır:

“Bence gerek Anadolu’da, gerek onu bütünleyen İstanbul’da, muhafazakâr diyebileceğimiz sermaye grupları 28 Şubat süreci içerisinde kendilerine bir çekidüzen verdiler. Kendilerini yeniden organize ettiler, örgütlendiler ve piyasa şartlarına uyarladılar. O güne kadar daha cemaatçi, daha geleneksel bir profilleri vardı. Ama 28 Şubat hem sermaye gruplarını, hem siyasal grupları hatta bir ölçüde cemaatleri bile yöntemsel olarak modernleştirdi. Alıp da bütünüyle dizayn etmedi. Ama o güne kadar kendi içlerinde kapalı bir şekilde yaşayan bu gruplar, ister istemez rahatsız oldukları için bu kapalılıktan çıkmak ve içlerinde yaşadıkları dünyayı fark edip o dünyaya bir şekilde uymanın gerekliliğinin farkına vardılar. İmtihani geçemeyenler ise bir şekilde tasfiye oldular.

Türkiye’deki sistem bir anlamda 28 Şubat süreciyle o güne kadar sistemin dışında duran bu muhafazakâr cemaatlerin ve yapıların enerjisini sisteme dâhil ederek kullanışlı hale getirdi. Ve asıl bence burada kazanan sistem oldu. Sistem, o sistem dışı duran o enerjiyi, sermayeyi sisteme dâhil ederek kullanışlı hale getirdi ve sistemin restorasyonu için kullandılar. Çünkü Kemalizm 80’lerden sonra Türkiye’deki sistemi taşıyamıyordu. 90’lardan sonra Türkiye’deki sistem kendisini taşıyacak organizmaları oluşturmaya çalıştı. Bu da 28 Şubat’tan sonra o sisteme dâhil edilen muhafazakâr yapılar eliyle sağlandı. Biliyoruz, 2000’lerde Türkiye’de sistem iflas etti. Sistemi o iflas

⁴²⁰ Tugal, 233.

⁴²¹ Ergün Yıldırım, “AB’nin İslamcılar için Anlamı”, *Birikim Dergisi*, Sayı:129 Yıl: 2000, 51.

noktasından alıp çıkaran o muhafazakâr cemaatler, yapılar, sermayeler, gelenekler vs. oldu.”⁴²²

Laik Cumhuriyet için bir iç tehdit sayılan İslamcılarının, Avrupa Birliği ve küreselleşme gibi dış faktörlere bel bağlamak yoluyla toplumsal ve siyasal bir dönüşümün kapısını aralarken, Kemalist yapının güvenlik temelli dışlayıcı doğasının yapı bozumuna uğratılmasının da temel aktörü oldukları söylenebilir. Siyasetçiler, bir tarafta ordunun siyaset üzerindeki görece otonomisi, diğer taraftan batılı değerlerin ayrılmaz bir parçası ve Avrupa Birliği’ne tam üyelik noktasında temel koşul olan demokratik rejimin sağlamlaştırılması arasındaki paradoksun aşılması noktasında önemli bir gayretin öncülüğüne soyunmuş⁴²³ olarak değerlendirilmektedir. Bu da AK Parti’yi Türkiye sağ partiler geleneğinde önemli bir yere sahip olan Erbakan’ın partilerinden (MSP, RP, FP, SP) farklılaştırmış ve düzenle uyumlu bir yeni parti haline getirmiştir diyebiliriz.

Bu bağlamda AKP ve tabanının kendilerini sistem içinde meşru bir biçimde konumlandırabilmek için geçmişle gelecek arasında, yeni sınıfsal durumlarına uyumlu eklemlenme stratejileri icat etmek zorunda kaldıklarını söyleyebiliriz. İslam’la ilişkilerde köktenci ve devletçi yorumlardan uzaklaştıkları⁴²⁴ düşünülmektedir.

Kendilerine geçmişteki hatalarını tekrarlamamalarını salık veren ciddi bir öğrenme sürecinden de⁴²⁵ geçtikleri, geniş kabul gören bir yaklaşımdır.

Birçok açıdan bu aslında bir yol ayrımı olarak değerlendirilebilir. Bu ayrımın zihinlerde netleştiğini belirten Laçiner de “1990’larda RP’nin daha sonra da AKP’nin asli niteliğinin ‘dincilik’ olmadığını, bunların herhangi bir muhafazakâr/sağ partiden pek farklı olmadıklarını”⁴²⁶ söyleyerek farklılaşmanın aldığı mesafenin altını sol cenahtan bir entelektüel olarak çiziyordu. AKP’nin icraatlarında ve sembollerinde İslami öğelerle modern öğelerin bir arada durması gerçek İslamcı kimliğini gizlemeyi amaçlayan bir tahkiye girişimi değil, aksine yaratıcı bir tarzda alternatif modernlik

⁴²² Yazar Ümit Aktaş ile 9 Eylül 2013 tarihinde yapılan mülakattan

⁴²³ Burhanettin Duran, ‘AKP ve Dönüşümün Aracı Olarak Politika’, AK Parti, Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri, der. Hakan Yavuz Kitap yay. İstanbul 2010, 333.

⁴²⁴ Dilek Yankaya, “28 Şubat, İslami Burjuvazinin İktidarı Yolunda Bir Milat”, *Birikim Dergisi*, Sayı:278-279, Yıl: 2012, 32-33.

⁴²⁵ Öniş, 263.

⁴²⁶ Murat Aksoy’un Ömer Laçiner ile yaptığı mülakattan Yeni Şafak Gazetesi 18 Ekim 2010 tarihli

oluşturma çabası olarak okunmaya başlamıştı.⁴²⁷ Bu da aslında bir değişimin gerçekleştiğinin önemli bir işareti olarak değerlendirilebilir.

Yeni AKP geleneği ve muhafazakâr tabanının, Batı'ya yönelik dışlayıcı tutumlarından vazgeçerek, Batı'yı anlamaya⁴²⁸ yöneldikleri bir dönemden geçtikleri toplumun büyük bir kesiminin üzerinde mutabık olduğu bir nokta olarak öne çıkıyordu. Geçmişteki İslamcı gelenekle ipi koparma süreci, AK Parti'yi kendini “muhafazakâr demokrat” olarak tanımlama noktasına getirmekle kalmamış, dünya nimetlerine karşı da gözlerini açmıştır denilebilir.

Bu bağlamda İslam, kamusal hayata dâhil edilme şekilleri kişiselleşip, esneklik kazanmış ve modern hayatla daha sıkı bağlar kurma noktasına gelebilmiştir. Kamusal İslam artık kapitalist, demokratik ve rasyonel biçimlerde karşımıza çıkan bir oluşum olarak değerlendirilebilir. İslam'a bağlılık da birçok anlamda dünyevileşmiş,⁴²⁹ din, girişimci bireyleri⁴³⁰ takdir eden bir noktada tanımlanmaya başlamıştı diyebiliriz. Altan'ın AK Parti iktidarı ile birlikte Ordu, Yargı, CHP, “devlet zengini” dörtlüsüne karşı daha “demokrat”, daha “dünyacı” ve daha ilerici bir yapı olarak⁴³¹ tanımladığı toplumun ve siyasetin yeni aktörleri, iktidar ve onun taşıyıcı sınıfında meydana gelen değişimin resmini çizer gibidir.

2.5.1. Yeni Beyazlar ve Modernite ile Bütünleşme

Refah Partisinin kapatılmasıyla başlayan ve AKP'nin kurulmasıyla sonuçlanan İslamcılığın liberalizm, muhafazakârlık ve Türk sağcılığı lehine terk edilmesi, insan hakları, demokrasi algısı ve batıya bakışın yeniden yapılandırılması,⁴³² devletle ötekileşmiş toplum arasındaki mesafenin daraltılması noktasında bir yol olarak benimsenmiş olarak tanımlanabilir.

Bu bağlamda içinde bulunulan şartlar kadar tarihin seyri de AKP ve tabanını ve özelde de Anadolu burjuvazisini neo-liberal ekonomi politikaları ve kapitalizmle bütünleşme noktasında bir seçimin eşiğine getirmiştir denilebilir. Nitekim Ahmet

⁴²⁷ Tuğal, 32.

⁴²⁸ Yıldırım, 51

⁴²⁹ Yankaya, 32-33

⁴³⁰ Heanni, 93

⁴³¹ Ahmet Altan, *Altüst*, Taraf Gazetesi 22Temmuz 2010 tarihli yazıdan

⁴³² Erdem Türközü, *'AK Parti ve İnsan Hakları' AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzel/Bülent Duru der. Phoenix Yay, 2013, 232

Çiğdem, toplumların çok da özgür olmadıkları kanısında olduğunu ifade ederek, AKP'nin modernitenin gerekleriyle barışma politikalarını konjonktürel bir gerekliliğin sonucu olarak değerlendirmiştir. Ona göre, “Modern toplumun” kurucu momentleri olan Fransız İhtilali ve kapitalizm, toplumların kendi kaderlerini belirlemesinin sınırlarını çizmiştir. Kapitalist döngüye girmeyen ya da herhangi bir biçimde dışında kalan toplumlara düşenin, tarihin bir sonraki evresini beklemek⁴³³ olacağını ifade etmektedir.

Bu bağlamda yeni muhafazakâr/dindar kesimin tarihin bir sonraki evresini beklemeye kendini hazırlamak yerine sisteme entegre olmanın yollarını aramayı seçtiğini söyleyebiliriz. 1990'ların sonunda Refah Partisi'nin temsil ettiği İslamcıların kendi aralarındaki bölünme, 2000'lerde İslamcılar ve post İslamcılar ayrımını hazırladığı söylenebilir. Bu noktada seçimini kapitalist dünya ile bütünleşme noktasında kullanan post İslamcı yaklaşımın kurumsal temsilcisi AK Parti, seleflerinden farklı olarak, AB üyeliğine ve sermayenin küreselleşmesi sürecine karşı çıkmadığı gibi ulusal güvenlik noktasında da hassas ve şüpheli politikalara sırtını dönerek,⁴³⁴ toplumda bir dönüşümün öncüsü olacağı sinyallerini güçlendirme gayretine girmiştir diyebiliriz. Bu yaklaşımın partinin, Türkiye’de liberal entelektüellerin⁴³⁵ de desteğini almasına zemin hazırladığını söyleyebiliriz.

AB'nin Türkiye'nin iç siyasetine ilişkin eleştirel raporların, asker-bürokrat seçkinler üzerinde bir baskı unsuru oluşturmalarının yanı sıra, Türk Halkını da Türkiye'nin demokratik eksiklikleri noktasında bilgilendirirken⁴³⁶, toplumu gerçek bir demokrasiye sahip olma noktasında AB normlarına ikna ettiği düşünülebilir.

Bu kapsamda gelişen dünya kapitalizmine eklemlenmek isteyen AK Parti, küllerinden doğduğu gelenekten kopma sürecine girmiştir. Bu süreç Recep Tayyip Erdoğan'ın iktidarının ilk yıllarında sıkça kullanma gereği duyduğu “*Biz Milli Görüş Gömleğini Çıkardık*”⁴³⁷ cümlesinde somutlaştığını söyleyebiliriz. Bu bağlamda yeni muhafazakâr Anadolu burjuvazisinin de Anadolu kültürü ve İslam ahlakının kapitalist

⁴³³ Çiğdem, 33

⁴³⁴ Nuri Yeşilyurt/Atay Akdevelioğlu, ‘*AKP Döneminde Türkiye'nin Orta Doğu Politikası*’ *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013:383

⁴³⁵ Geniş bilgi için bkz: Ergin Yıldızoğlu, ‘*AKP ve Liberal Entelektüellerin Yavaş İhtiharı*’ *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013.

⁴³⁶ Yavuz, 344

⁴³⁷ Uzel, 2013, 18.

rasyonellikle eklemlenmesi üzerinden çalışma ruhunu biçimlendirme yoluna gittiği⁴³⁸ söylenebilir.

Bu dönemde, muhafazakâr/dindar kesimler, küresel ekonomi ve iktidar siyaseti içinde yukarı doğru hareket etmeye başladılar. Böylece piyasa ekonomisiyle uyumlu bir söylem AKP'nin ekonomi politikaları konusundaki söylemlerine hakim olmaya başladı.

İslamcı bir gelenekten gelmesine rağmen, batı tipi liberal demokratik modeli tam olarak benimsediğini kanıtlamak için, AB üyeliğini iktidar olma yolunda kendisine siyasal bir izlek olarak tanımlayan⁴³⁹ AK Parti, Anadolu sermayesinin rekabet gücünü İstanbul sermayesine karşı güçlendirmiş, bunun yanında sosyal sermayenin mobilizasyonuna da zemin hazırlamıştır diyebiliriz. Zenginleşen muhafazakâr sınıflar artık başka bir dünyanın diline ve toplumsal kabullerine dâhil olmaya başlıyorlardı dersek abartmış olmayız. İslamcıların kapitalist ekonomi döngüsüne, üstelik onun üst tabakalarına katıldıkça zenginleşiyor, zenginleştikçe toplum hayatında “onlar”la aşık atmaya kalkışıyor, buna kalkıştıkça “onlar”a benziyor(lardı)⁴⁴⁰ yorumlarının muhafazakar/dindar ve laik kesimler arasından uzun soluklu bir tartışma konusu olduğunu söyleyebiliriz. Bu benzerlik, yine dini kavramlar üzerinden meşrulaştırılmaya çalışılmıştır diyebiliriz.

Bunun yanında Kemalist elitler tarafından marjinal bırakılan ve Türkiye'nin gerilemesinin nedeni olarak tanımlanan İslami kimliğin ise resmi politikalara meydan okuyan ve kendi politikalarını ifade etmeye yönelik yeni bir örgütlenme oluşturan bu yeni aktör tarafından yönlendirilebilen⁴⁴¹ ekonomik olarak da güçlü bir tabanı biçimlendirmeye başlamış olduğunu söyleyebiliriz.

Bu noktada artık AKP'nin icraatlarında ve sembollerinde İslami öğelerle modern öğelerin bir arada olması, gerçek İslamcı kimliğini gizlemeyi amaçlayan bir takiiye girişimi değil, aksine yaratıcı bir tarzda alternatif modernlik olarak da⁴⁴² yorumlanmıştır.

⁴³⁸ Yankaya, 2014, 193.

⁴³⁹ Özlem Kaygusuz, *Türkiye-AB İlişkilerinin Möbius Şeridi: AKP Reformculuğu ve AB Çok Kültürlülüğü' AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzgel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013, 418.

⁴⁴⁰ Yücebaş, 66.

⁴⁴¹ Yavuz, 12.

⁴⁴² Tugal, 32.

AKP'nin, Türk siyasetinde yeni bir parti olma iddiasıyla kurulu düzeni dönüştürmesinin getirilerini kullanma çabasına girdiğini söyleyebiliriz.⁴⁴³ Dolayısıyla AK Parti'nin, Türkiye'de burjuvanın devletten bağımsız fiili bir güç olmasının tarihi çok eski olmamakla birlikte bu yönde irade beyan ettiği⁴⁴⁴ düşünülen muhafazakâr burjuvazinin de desteğini arkasına alarak gücünü pekiştirme yoluna gittiği söylenebilir. Bu yolda benimsediği muhafazakâr liberal ideoloji, bir anlamda, bireysel hakların gelişmesi ve devletin toplum üzerindeki kontrolünün zayıflamasına katkıda bulunacak ve buna paralel olarak ayrımcılık da tedricen ortadan kalkmış olacağı⁴⁴⁵ düşünülmektedir. Bu da uzun vadede bir sistemle bütünleşme olarak okunabilir.

AKP'nin ülke siyasetinde taşradan gelen taleplere cevap veren çevresel bir güç olduğu düşünülebilir. Ancak normalde partinin temsil ettiği çevresel, sosyal ve ekonomik güçlerin küreselleşme karşıtı eğilimlerinin olması beklenirken, aksine Türkiye'de küreselleşmeye karşı direncin, aynı zamanda çevresel güçlerin ekonomik ve siyasal taleplerine de engeller çıkaran bürokratik elitten ve ideolojik olarak Kemalizm'i takip eden gruplardan gelmesi,⁴⁴⁶ AKP'yi halkın tarafında tanımlamıştır diyebiliriz. Bu da, zihinlerde Ak Parti'nin yenilik ve değişim temsilcisi olarak kodlanmasını kolaylaştırmıştır diyebiliriz. Bu bağlamda 1990'ların kriz ortamında Devletin yaptırımları ile güçlü rakipleri karşısında var olma mücadelesi veren dindar muhafazakâr sermayedarlar, küreselleşmenin en önde giden destekçileri oldular. Böylece 2000'ler boyunca günaşırı "seçkinleşmeye" devam eden, neo-liberal İslamcı hiziplerin, artık geçmişte olduğu gibi "öz yurdunda garip, öz vatanında parya" edebiyatına sığınamayacak ölçüde güçlü bir toplumsal katman haline geldikleri⁴⁴⁷ yönündeki düşünceleri kuvvetlendirmektedirler. Yükselen bu yeni burjuva sınıfı, Anadolu kentlerinin yoksul kesimlerinin ve büyük kentlerin kenar mahallelerine

⁴⁴³ Yankaya, 147.

⁴⁴⁴ Görüşler hakkında Berat Özipek ve Mustafa Özel Mülakatlarına bakılabilir.

⁴⁴⁵ Hanioglu, 174.

⁴⁴⁶ İhsan Dağı, '*Adalet ve Kalkınma Partisi: Güvenlik Meşruiyet Arayışında Kimlik Siyaset ve İnsan Hakları Söylemi*' AK Parti, *Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, der. Hakan Yavuz Kitap Yay., İstanbul 2010, 126.

⁴⁴⁷ Yasin Durak, "Dindar Muhafazakar Burjuvazi ve Yukarıdan Dindarlık", *Birikim Dergisi*, Sayı:278-279 Yıl: 2012, 46-47.

toplanmış yeni göçmelerin siyasi desteğinin⁴⁴⁸ yanına liberallerin ve demokratların da desteğini ekleyerek, eski rejime karşı sessiz bir mücadeleye girişmiş olarak değerlendirilebilir.

İslami burjuvazi artık “İslam’ın Altın Çağını” tekrar hayata geçirmeye değil, gidişatı bireylerin kontrolünden çoktan çıkmış olan küresel kapitalizm bağlamındaki geleceğini sağlama almaya çalışıyordu⁴⁴⁹ diyebiliriz. Bu noktada, AK Parti’nin ana akım İslamcı çizgiden kopmasını, gerçekten de, yoksulların İslamcılığını etkileyip ılımlaştıran muhafazakâr bir burjuva sınıfının ortaya çıkışı kolaylaştırmıştı⁴⁵⁰ dersek yanlış olmaz. Nihayet “şimdinin burjuvazisi”, uluslararası uzlaşmalarının ve gündelik hayatı kuşatan hegemonik kudretinin meyve sepetine ek olarak, hukuki siyasal üstyapının ve ülkedeki kolluk kuvvetlerinin de kontrolünü ele aldığından beri “halka ve geleneğe dayanma” çabasının “halkı ve geleneği üretme” çabasına dönüştüğünü⁴⁵¹ söyleyebiliriz.

Bu burjuva, muhafazakâr, ama o ölçüde de atılımcı, yayılcı ve piyasacı XIX. yüzyıl İngiliz ve Amerikan burjuvazilerini veya XX. yüzyılın girişimci ve otoriter Güneydoğu Asya burjuvazilerini andırdığı⁴⁵² ifade edilmektedir.

Her ne kadar AKP iktidarı ile birlikte devlerin ekonomik etkinlik alanının daraltılması hedeflenmişse de, istenen seviyede bir liberal ekonomi politikasının benimsenebildiği söylenemez. AKP döneminde doğal tekellerin ve müşterek mülkiyet konusu olan varlıkların özelleştirilmesi ve sosyal hizmetlerin ticarileştirilmesi, enerji, madencilik, turizm, inşaat ve sağlık hizmetleri alanında özel yatırımcılara sermaye birikimi noktasında karlı alanlar sağladı. Ancak konut, sağlık gibi alanlarda hala devlet-özel sektör işbirliği devam etmektedir.⁴⁵³

Türkiye’de devletin ekonomi üzerindeki kontrolünün azalması, Anadolu kökenli orta sınıfı, adeta tabandan yükselerek ticareti, finans pazarlarını, hatta ekonomiyi

⁴⁴⁸ Yılmaz, 21. yy Türkiye’inde Burjuva Reformasyonu: Kazananlar Kaybedenler, www.hakanyilmaz.info

⁴⁴⁹ Yankaya, 147.

⁴⁵⁰ Tuğal, 33

⁴⁵¹ Durak, 46-47

⁴⁵² Yılmaz, 21. yy Türkiye’inde Burjuva Reformasyonu: Kazananlar Kaybedenler, www.hakanyilmaz.info

⁴⁵³ Buğra/Savaşkan, 130-134.

yakından etkileyecek duruma getirmiş⁴⁵⁴ olduğu düşünülmektedir. Kemalist-elit direncin, kendini destekleyen sosyal ve ekonomik gruplarla küreselleşmecî güçler arasında garip bir ittifakın kurulmasına yol açması neticesinde AK Parti, bürokratik ve ideolojik merkezlerin direncini kırmak için küreselleşmenin aktörleriyle işbirliği yapmayı kendi tabanı noktasında da meşrulaştırmış oldu⁴⁵⁵ bir bakıma.

Bu noktadan bakıldığında AK Parti dünya perspektifini de doğru okumaya çalışarak geldiği geleneğin taşıyıcı unsurlarını bir kenara bırakmış ve bu noktada yaslanacağı sınıf olan muhafazakâr sermayenin büyümesine destek vermiştir diyebiliriz. Bu aynı zamanda toplumda sosyolojik bir değişimin de başlangıcı olarak da değerlendirilebilir.

Anadolu'nun yeni ekonomik aktörleri, örgütlenme ile ilgili becerilerini kendilerini yeniden konumlandırmak için başarılı bir biçimde kullandılar denebilir. Devletin müdahaleci politikalarının ve büyük şirketlere karşı korumacı tavrının, Türkiye'nin istikrarsız ekonomik kalkınmasının sorumlusu olarak gösterildiği bilinmektedir. Büyük burjuvaziye, büyük sektörlerin dışlayan sosyoekonomik problemlerinin sorumlusu olarak gösterdiler⁴⁵⁶ dersek çok yanlış olmaz. Bunun da AKP'nin başarısını açıklayan unsurlardan biri olarak öne çıktığı söylenebilir. Bunun yanında AK Parti, sivil toplumu İslamileştirme çabasının dışına çıkarak liberal politikalar üzerinden sivil toplumla siyasal toplumu bütünleştirme yoluna gitmiş⁴⁵⁷ olarak değerlendirilebilir. 1990'ların kriz ortamında devletin yaptırımları ile güçlü rakipleri karşısında var olma mücadelesi veren dindar muhafazakâr sermayedarlar, 28 Şubat süreciyle birlikte ağır bir sınavdan başarıyla geçerken, yeni yaşam pratiklerini de modern yaşamın sembolleri üzerinden yeniden tanımlamayı başardılar. Bu da onları toplumun modern kentli bireylerine daha benzer hale getirdi denebilir.

Toplumun yeni aktörlerinden biri olan bu sınıf, kendine yetebilen, devletin resmi ideolojisinin dayattığı çerçevenin dışında kalarak kendisini var edebilen bir olgunluğa

⁴⁵⁴ Karpat, 69.

⁴⁵⁵ Dağı, 126.

⁴⁵⁶ Yavuz, 12.

⁴⁵⁷ Tuğal, 49.

erişmiş olarak tanımlanmakla birlikte, henüz kitleleri yönlendirebilecek, siyaseti yönlendirebilecek bir güç⁴⁵⁸ olarak değerlendirilmemektedir.

Bunun yanında muhafazakâr entelektüel camia içinde önemli bir yere sahip olan Türköne ise AK Parti'nin iktidar olma ve modernizmle bütünleşme sürecini bir sermayeler savaşı üzerinden okumaktadır:

“AK Parti doğrudan doğruya Anadolu sermayesinin temsilcisidir. Anadolu sermayesinin temsil kabiliyeti küçük ve orta boy sermayeyi de kapsadığı için Anadolu sermayesinin temsil kabiliyeti çok yüksek. Bu aynı zamanda halk tabanı demektir. Bu sermayeyi var eden muhafazakâr değerlerin de aynı zamanda siyasette temsil edilmesi kaçınılmazdır. 28 Şubat sürecinde ‘yeşil sermaye’ edebiyatıyla Anadolu Kaplanları ya da Anadolu Burjuvazisi ile Büyük Sermaye arasında bir savaş yaşandı. Bu dönemde Anadolu Sermayesi biraz toparlanmaya çalışıyordu, yavaş yavaş merkezlerde varlık göstermeye başlamıştı. Büyük Sermaye (İstanbul Sermayesi)de bunları potansiyel rakip olarak gördüğü için 28 Şubat’ta bunların üzerine gitti. Ve ezdi geçti yerli sermayeyi. Fakat olan büyük sermayeye oldu. Finans sektörü çöktüğü için, büyük sermaye darmadağın oldu, büyük yaralar aldı. Anadolu Sermayesi, ülkenin kendi iç dinamikleriyle var olduğu için epeyce yara almasına rağmen ayakta kaldı. Anadolu Sermayesi 28 Şubat’ın rövanşını AKP’yi iktidara getirerek aldı. AKP üzerinde etkili faktörlerden biri değil. Doğrudan doğruya AKP iktidarı Anadolu sermayesinin iktidarıdır. Orada birebir bir eşitlik söz konusudur.”⁴⁵⁹

Kapitalist özelliği ağır basan herhangi bir toplumsal formasyonda, iktidar, hâkim sınıflardan oluşan bir bloğun kontrolündedir denilebilir. Bu süreçte Türkiye’de “tarihsel blok”⁴⁶⁰, “asker- sivil bürokrasi” gibi isimlerle de tarif edilen iktidar bloğu, Türkiye’de ekonomik unsurları da çok fazla göz önünde bulundurmadan yönetimde bir el değiştirme sağlamıştır⁴⁶¹ denilebilir. Süreç kapitalist dünyanın kriterleri bakımından değerlendirildiğinde, çatışmanın biçimini belirleyen sermayenin seyri olarak tespit

⁴⁵⁸ Mazhar Bağlı, Kendisiyle Kasım 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan

⁴⁵⁹ Mümtaz Er Türköne ile 09 Ekim 2013 tarihinde yapılan mülakattan.

⁴⁶⁰ Hasan Bülent Kahraman, Gramsci’den ödünç aldığı söylediği kavramı Türkiye açısından şöyle tanımlar: Tarihsel Blok, 1839’dan, 1876’da, 1908’den ve tabii ki 1923’ten beri, bu dört temel dönemde ortaya çıkmış olan aydınlar, askeriye, yani ordu ve bürokrasinin ittifakıdır. Türkiye’deki modernleşmenin dayanağı budur. CHP tıpkı İttihat ve Terakki Partisi gibi tarihsel bloğun ideolojik siyasal organıdır. 2009, 5.

⁴⁶¹ Mustafa Sönmez, *2000’ler Türkiye’sinde AKP, Hâkim Sınıflar ve İç Çelişkileri* AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu, İlhan Uzgel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013, 179.

edilebilir. Oysa bu dönemde Türkiye’de denklemin unsurları yer değiştirmiş, söz konusu kriterler pek dikkate alınmış görünmemektedir. Dolayısıyla bu dönemde Anadolu sermayesi ve özelde de AK Parti tabanı İslam’ı siyasaldan arındıran ve dini konumuna geri iten bir yaklaşımın içinde olmayı var olmalarının ve gelişimlerinin ön koşulu olarak değerlendirmişlerdir denebilir.

Kapitalizmin alternatifsizliğinin Türkiye’de 1960’lardan beri belki de en güçlü biçimde yaygınlaştığı düşünülebilir. Zengin olmanın en geçer akçe olduğu bir dönemde, dini ve sosyo-kültürel ağları kullanarak sistem içinde alternatif bir birikim yoluna giren bir sermaye çevresinin yakaladığı başarının sembolik etkisinin toplumsal, siyasal ve kültürel boyutta katlamalı etkiler yaratacağı da rahatlıkla söylenebilir.⁴⁶² Bu süreç İslami burjuvazinin de kendisini yeniden okumasına ve modernist yaşam pratikleriyle uyumlu yaşam tarzı ve ekonomi algısı geliştirmesi noktasında da etkili⁴⁶³ oldu diyebiliriz. Bu kesim, hızlı bir biçimde kırsal/dini temelli bir yaşam biçiminden çıkıp, girişimci endüstriyel bir atılım içine girdi dersek çok yanlış olmaz. Ve Türkiye’de iktisadi olarak hâkim sınıf, yani burjuvazi, kültürel temelli olarak ayrıştı denilebilir. Önce seküler/laik bir burjuvazimiz vardı. Artık Müslüman burjuvazinin de var olma yolunda ilerlediği⁴⁶⁴ düşünülmektedir.

2.5.2. Liberal ve Muhafazakâr Sosyal Sınıflar Açısından AK Parti

Koalisyon iktidarıyla yıpranan siyaset kurumu, yolsuzluklarla ve kötü yönetimle ortaya çıkan ekonomik darboğaz, ekonomik çöküntünün beraberinde getirdiği sosyal kriz, uluslararası alanda gerileyen bir ülke imajı, gelecekte ümidi azalan ve böylece tepkileri giderek yükselen sosyal sınıflar, AK Parti’nin ortaya çıkışını omuzlamıştır⁴⁶⁵ denilebilir. Bunun yanında demokrasi insan hakları gibi alanlarda evrensel bir standardı yakalama talebini dillendiren liberal düşünce temsilcileri de AK Parti’yi Türkiye’de bir dönüşümün mimarı olarak kodladı. Anadolu burjuvazisinin etkinlik alanının gelişmesi siyasal temsilcisi olarak AK Parti’nin ilk döneminde güçlü sayılabilecek bir biçimde ifade edilen demokrasi söyleminin toplumun birçok kesimini heyecanlandırıp her

⁴⁶² Ali Ekber Doğan, “İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci”, *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzgel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013, 304.

⁴⁶³ Yankaya, 109.

⁴⁶⁴ Tayfun Atay, 20 Nisan 2014 tarihinde Tuğba Kaplan’a verdiği mülakattan, Zaman Gazetesi

⁴⁶⁵ Akdoğan, 63.

kesiminde yankı bulmasını kolaylaştırmakla⁴⁶⁶ birlikte AK Parti ile ete kemiğe bürünen bu harekete, muhafazakâr halk kitlelerini de aşan bir meşruiyet alanı doğurduğu⁴⁶⁷ düşünülmektedir.

Liberal düşünce mensupları ile dini muhafazakâr kesim arasındaki ittifakın, temelde yeni olmadığı düşünülebilir. 12 Eylül sonrasında küçük girişimcilikle büyük sermaye, Anadolu ve İstanbul sermayeleri arasında kurulan ittifakın siyasi örneği ANAP olarak somutlaşmıştır diyebiliriz. Özal'ın kişiliğinde simgeleşen bu ittifak, neo-liberalizmin ilk uygulandığı batılı ülkeler olan ABD ve İngiltere göz önünde bulundurulduğunda çok da özgün bir durum⁴⁶⁸ olmamakla beraber, Türkiye için laiklik, demokrasi, insan hakları bağlamında tartışma alanlarının zeminini genişletmesi bakımından önemlidir.

AKP iktidara gelinceye kadarki son dönemlerin büyük önem taşıdığı söylenebilir. Bu önemi besleyen nedeni ise, bu dönem, o zamana kadar Türkiye'nin ekonomik, sosyal ve politik düzeninde hegemonik güce sahip veya ortak olan güç ve kesimlerin sadece zaafı⁴⁶⁹ olarak tanımlamak mümkün görünmemektedir. Aynı zamanda koflaşmışlıklarını veya çürümüşlüklerini, dolayısıyla mecalsizliklerini apaçık ortaya koyan bir sürecin yaşanmasında saklıdır denebilir. Bu süreç de, AKP'nin bir yeni soluk olarak kendisini tanımlamasına ve halklar nezdinde kabul görmesine olağanüstü bir imkân sunmuştu.⁴⁷⁰

Bir anlamda Alatlî'nin "Beyaz Türkler Küstüler" kitabının yaşlı entelektüel karakteri Mübeccel Atiye Hanım'ın bahsettiği "Zeitgeist" -yani zamanın hâkim ruhu⁴⁷¹- olarak tanımlanabilir. Bu süreç, AKP'yi itibarsızlaşan siyasetin karşısına, itibarın temsilcisi olarak koydu diyebiliriz. Ve bir anlamda İslami hareket İslamcılarının elinde liberal demokrat bir söyleme doğru evrilmiştir demek abartı olmayacaktır.

28 Şubat'a kadarki süreç gözden geçirildiğinde, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik düzenin hegemonik gücü olan metropol sermayesi siyaset üzerinde rol

⁴⁶⁶ Alpman, 43.

⁴⁶⁷ Cihan Tugal, *Liberal Sivil Toplumculuğun Zafer ve İflası*, 27 Ağustos 2007 tarihinde Radikal Gazetesi'nde yayımlanan köşe yazısından.

⁴⁶⁸ Doğan, 287.

⁴⁶⁹ Ömer Laçiner, Kendisiyle Ekim 2013 tarihinde yaptığımız mülakatta da bu süreçte muhafazakâr çevrenin iktisadın anlamını kavradığından bahsetmiştir.

⁴⁷⁰ Ömer Laçiner, "AKP: Neyin İktidarı?", *Birikim Dergisi*, Sayı: 283 Yıl:2012, 11-12.

⁴⁷¹ Alatlî, 334

sahibiydi. Bununla beraber ülke ekonomisini sarsan krizlerin ardı ardına ve ağırlaşarak gelişinin yanı sıra, mafya bağlantılarında her türlü ekonomik yolsuzluğa batmış manzarası ile hegemonik/yönlendirici rol ve prestijini yitirmiş “vesayet” altındaki siyasal düzenin başlıca aktörleri olan merkez sağ ve sol partilerin kendi üyelerinin nezdinde itibarsız⁴⁷²laştığını söyleyebiliriz. AKP’nin özellikle demokrasi konusundaki cesur adımları Türkiye demokrasisinin gelişmesi açısından ve burjuva demokratik devriminin tamamlanması bakımından önemliydi. Başta Kürt meselesi olmak üzere Türkiye’deki egemen yapının dışına itilen ve dışlanan, ötelenen tüm kesimleri yapıya entegre etmek ve böylelikle toplumsal tabanını genişletmek isteyen AKP,⁴⁷³ sosyoekonomik koşulların “dip noktaya” ulaştığı bir dönüm noktasında iktidara gelmeyi seçmiştir. İktidarının ilk beş yılı, uluslararası çevrimin “çıkış” aşamasıyla çakışıktı. Emperyalist sistemin çevresinde yer alan bir ülkede, bir iktidar değişikliği için 2002’den daha ideal koşullar tasarlamak güçtür denilebilir. Hele o ülke, 2002 Kasımındaki Türkiye gibi ağır bir krizin bitim noktasında ise.⁴⁷⁴

Bunun yanında iktisadi, siyasi, toplumsal açıdan yorulmuş ve yıpranmış kitleler açısından daha düşük profile seslenmeyi başaran AKP, 28 Şubat sürecinde örselenmiş orta sınıfların rövanşist hissiyatının⁴⁷⁵ tatmin edilmesi gibi bir misyonu da organik olarak yüklenerek kitlelerin karşısına çıktığı düşünülmektedir.

2.5.3. AK Parti İktidarı Üzerinden Yükselen Yeni Devrimci Sınıf mı?

Kahraman’a göre ise AKP’nin geniş bir tabanda karşılık bulma sürecini besleyen üç temel unsur söz konusudur. Bunlardan ilki, Anadolu sermayesinin Türk siyasetinin en önemli zaaflarından biri olan merkezi yönetimin elindeki rantlardan pay alma talebi, ikincisi ise küreselleşmenin etkisi altında devletin denetiminden bağımsız bir biçimde serpilmiş olan Anadolu sermayesinin devleti kontrol etme talebi olarak tanımlamıştır. Bunu izleyen sürecin ise, Anadolu Sermayesi ile İstanbul Sermayesi arasındaki karşıtlık olarak karşımıza çıktığı⁴⁷⁶ söylenebilir.

⁴⁷² Laçiner, 11-12.

⁴⁷³ Alpman, 2012, 45.

⁴⁷⁴ Korkut Boratav, “AKP’li Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzgel/Bülent Duru der., Phoenix Yay., 2013, 464-465.

⁴⁷⁵ Çiğdem, 51.

⁴⁷⁶ Kahraman, 2009, 13.

Bu bir anlamda Türk Sanayici ve İş Adamları Derneği (TÜSİAD) ve Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği (MÜSİAD) kurumları üzerinden tanımlanan karşıtlığın 28 Şubat sürecindeki çatışmanın ayaklarından birini oluşturma yaklaşımını ortaya koyarken, bir yandan da o dönemde Anadolu burjuvazisinin merkezi yönetimden rant almayı talep edecek denli güçlü olduğunu ortaya koymaya çalışan bir yaklaşımdır. Bu yönüyle Anadolu burjuvazisinin AK Parti iktidarı döneminde palazlandığı yaklaşımının da karşısında duran bir tespit olduğu söylenebilir.

Yavuz da 1980 ekonomik kararlarının bir sonucu olarak Türkiye’de iki ayrı burjuva sınıfı oluştuğundan bahsetmektedir. Ona göre bu iki burjuva sınıfı piyasa payları üzerinde rekabet etmekle kalmayıp, aynı zamanda ülkenin ideolojik ve kültürel yönelimi üzerinde de karşı karşıya gelmektedirler. Bu noktada yerli Anadolu burjuvazisi devlete daha az bağımlıdır ve Türk-İslam kültürünün sembolik öğelerini üzerinde taşımaktadır. Oysa İstanbul burjuvazisi Cumhuriyet’in modernleşme ideolojisiyle uyumlu bir kültürü temsil etmenin yanında, devletin koruması altında bir varlığa sahip⁴⁷⁷ olarak tanımlanmıştır. Türkiye’de İslami burjuvazinin, ekonominin serbestleştirilmesi sayesinde ortaya çıkan uluslararası finans ağları ve uygun ekonomik koşulları yaratan devletin neo-liberal ekonomi politikaları sonucunda gelişme fırsatını elde ettiği düşünüldüğünde, ⁴⁷⁸ bu sermaye bir yönüyle de egemen gücün hazırladığı koşullardan yararlanarak gelişmiş bir sermaye sınıfı olmaktan tam anlamıyla kendini kurtarabilmiş de değildir.

“Girişimciliğin gelişmesiyle karşımıza laik burjuvaziden farklı olarak dindar – muhafazakâr alt yapıya sahip yeni bir girişimci sınıf çıktı. Müslüman burjuvazi bu. ‘Anadolu Kaplanları’ diye tabir edilenlerin de önemli bir kısmını içerdiği söylenebilir. 2000’li yıllara gelindiğinde bu burjuva sınıfı, iktisadi, toplumsal ve politik olarak daha güçlü ve iddialı hale geldi. Yani Türkiye’de Müslümanlar zenginleşti. Sermaye, İslâmileşti”⁴⁷⁹ diyebiliriz.

Türkiye’de önemli bir girişimci sınıfı temsil eden TÜSİAD, iş camiasının politik ortamdaki konumunu sağlamlaştırmak amacıyla kurulmuştu. Hükümetlerle kurdukları partikülerist ilişkileri sayesinde ekonomik çıkarlarını korumakta genelde

⁴⁷⁷ Yavuz, 124.

⁴⁷⁸ Yavuz, 72.

⁴⁷⁹ Atay’ın a.g.s’den

zorlanmıyordu. Ancak 2000’li yıllara gelindiğinde TÜSİAD yönetimi siyasal yapıyla çatışır bir konuma geldi. TÜSİAD ile AKP hükümeti arasındaki gerilim, dernek üyeleri ile dernek yönetimi arasında da sorunların gelişimine zemin hazırladı.⁴⁸⁰

Bunun yanında TÜSİAD üyelerinin himayeci bir ekonomik ortamda hükümet desteğine dayanarak büyümüş ve zenginleşmiş olmaları hep gündemde tutulmuştu. Laik değerlere bağlılıkları da taşralı iş adamlarıyla aralarındaki farklardan biriydi. Böylece 1990’larda kurulan MÜSİAD, kendini bu noktada daha halktan ve desteksiz büyüme yeteneğine sahip bir örgüt olarak tanımlayabiliyordu.⁴⁸¹

Temelde Türk toplumunun kendine özgü dönüşüm biçimiyle tarihin birçok noktasında Batı’dan kopuk olduğu söylenebilir. Toplumsal yapıyı oluşturan dinamiklerin bir birinden farklılığı ve bunun yanında büyük toplumsal ve ekonomik bunalımları kısmen teğet geçmesi nedeniyle keskin dönüşümlerin yaşandığı bir toplumsallığa sahip olarak değerlendirilmesi zordur. Ancak 28 Şubat dönemi ve AK Parti iktidarının özellikle Anadolu sermayesi ve muhafazakâr kesimler üzerinde iz bırakan bir dönüşümün aktörü olmayı başardığı söylenebilir.

Weber’in otoriter tiplerinden biri olan “karizmatik otorite”nin hakkını veren Erdoğan’ın⁴⁸² Türk toplumunun baskın kültürel değerleri ile uyumlu olması⁴⁸³ AK Parti ile birlikte onu yenilikçi bir söylemin temsilcisi olma noktasına sürüklemiştir diyebiliriz. Böylece Erdoğan üstlendiği rolün toplumsal karşılığının, siyaseti eksenine oturtmak ve normalleştirmek olduğunu okumakta gecikmemiştir.

Bu noktada AK Parti’nin geliştirmeye çalıştığı siyasal kimliğin en önemli özelliği, ülke siyasetinde ve ekonomide normalleştirme sürecini üstlenmiş olmasında⁴⁸⁴ gizli olarak tanımlanmıştır. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik kriz ve sosyal sorunlarla baş edebilme yeteneği onu iktidarda tutacak olan yegâne güç olarak öne çıkmıştır diyebiliriz. Böylece sistemle bütünleşerek ‘ılımlı İslam’ sıfatını hak eden kesimin yanına liberal entelektüeller ve burjuvanın her iki versiyonu da eklenerek yeni bir

⁴⁸⁰ Buğra/Savaşkan, 175-176.

⁴⁸¹ Buğra/Savaşkan, 177.

⁴⁸² Polat S. Alpman, “Bir Tasarım Bir Temenni Şimdinin Hakiki Burjuvası ve Eleştirisi”, *Birikim Der.*, Sayı: 278-279, Yıl:2012, 44.

⁴⁸³ Medaim Yanık, *Erdoğan’ı Siyaseten Özel Kılan Dört Özellik*, Açık Görüş, 4 Mayıs 2014

⁴⁸⁴ Akdoğan, 63.

hegemonik blok oluşturuldu ve bu blok, Türkiye'nin dönüşümünde ve kapitalizmle bütünleşmesinde AKP'nin yanında yer aldığı⁴⁸⁵ düşünülebilir.

Bu bağlamda kapitalizm, içinde yaşanan dünyanın temel gerçekliği ve belirleyici gücü olarak düşünüldüğünde, kapitalizmden ya da sermayenin biçiminden bahsetmeden herhangi bir gelecek perspektifi⁴⁸⁶ ortaya koymanın mümkün olamayacağının ayrımına varmış olan İslamcı sermaye ve siyasal temsilcileri kendilerini kapitalizmin karşısında tanımlamaktan vazgeçmişlerdir denilebilir. AKP'nin önde gelen isimleri partiyi laik, devletle barışık, batı ve kapitalizm yanlısı bir örgüt olarak sunma yoluna gittikleri⁴⁸⁷ ifade edilmektedir. Bu hem Türkiye için hem de İslamcı muhalefet için bir milat olarak değerlendirilmiştir.

Bunun yanında özellikle Özal sonrası serbest liberal ekonomi politikalarının hazırladığı ortamda gelişen bir grup sermayedarın ülkenin merkezi olarak tanımlanan kentlerinde görünür olmaları, sürece Anadolu burjuvazisi ya da muhafazakâr sermayenin palazlanması bağlamında yeni bir boyut eklemiştir.⁴⁸⁸ Erol Yazar, kurucu başkanı olduğu muhafazakâr iş dünyasının örgütü Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği'nin (MÜSİAD) 'ı oluşturan iş adamlarının bu ülkenin asıl merkezini temsil ettiğini ifade etmektedir. Yazar'a göre Osmanlı'nın son 35 yılında yaşanan savaşlar nedeniyle ülkenin asıl vatandaşlarının sermaye sahibi olmaya imkânlarının olmadığını ifade etmektedir. Bunun yanında 1990'lı yıllarla birlikte ülkenin asıl merkez unsurlarının geri dönüşünü ifade etmektedir.⁴⁸⁹

Cumhuriyet dönemine baktığımızda, bir proje tasarımı içinde Türk burjuva sınıfı, modern, batılı gibi yaşayan, ekonomik faaliyetleri neredeyse tamamen devletten destek gören bir sınıftı. Dolayısıyla hem yaşam kültürü olarak hem de ekonomik yeterlilikler noktasında toplumun genelinden keskin sınırlarla ayrı olarak ülkenin büyük kentlerine konumlanmıştı.⁴⁹⁰ Tam karşısında ise kırsal kökenli ve ortak İslami değerleri

⁴⁸⁵ Uzgel, 27.

⁴⁸⁶ Çiğdem, 55.

⁴⁸⁷ Tugal, 19.

⁴⁸⁸ Yavuz, 98.

⁴⁸⁹ Fadime Özkan, *Kral Şeffaf*, Okur Kitaplığı Yay., 2011, 159-179.

⁴⁹⁰ AK Parti MKYK üyesi Gazeteci Yazar Ayşe Böhürler, 25 Şubat 2014 tarihinde kendisiyle yaptığımız mülakattan

benimseyen yatay olarak bağlantılı ortak dayanışma gruplarından oluşan yeni “muhafazakâr kentli sınıf”⁴⁹¹ kendisine alan açmaya başlamıştı.

Bir başka ifadeyle taşralı sermayenin merkezlere doğru kaymaya başlaması, çok sayıda genç müteşebbisi, yerli ve yabancı büyük sermayedarlarla tarihi bir kapışmanın eşiğine de getirmiştir.⁴⁹² Bu bağlamda siyasi ve ekonomik açıdan korumasız olduklarını düşünen taşra işadamları devletle çatışan bir siyasi anlayışa karşı oldukları gibi liberal bir ekonomi ve muhafazakâr bir toplumsallık anlayışını da yürekten destekliyorlardı.⁴⁹³ Ardından bu sermayenin seküler hayatla barışan yaşam pratikleri ve ekonomi algısı gelmiştir. Bununla birlikte çok geçmeden laik ve batılı gruplarla taşralı sermaye arasında toplumsal, siyasal ve ekonomik karşıtlıklar yavaş yavaş bir iktidar çekişmesine doğru evrildi. Bu kavşakta yaşananları, ekonomik krizi ve bunun devamında da özellikle tahsilli şehirli orta sınıfların iş ve statü riskini büyütmesi noktasında “bir elit değişimi”⁴⁹⁴ olarak okuyanların sayısı da az değildir.

Böylece Anadolu sermayesi, dini ve muhafazakâr enstrümanları bir birikim biçiminin içinde geliştirmeyi hedefleyerek yeniden örgütledi diyebiliriz. Bir başka ifadeyle Anadolu sermayesinin, klasik Weberyan tezin aksine dini referans alan ahlaki motivasyondan daha çok birikim biçimini eksene alan bir dini ahlaki motivasyonla oluştuğunu söyleyebiliriz. 90’lı yıllar boyunca yükselen bu sermaye fraksiyonu ile elitist İstanbul Sermayesi arasındaki sınıfsal çatışmaların çok boyutlu olması henüz gelişmesinin erken dönemlerini tecrübe eden Anadolu sermayesinin askerle karşı karşıya kalmasının nedenlerinden biri⁴⁹⁵ olarak tanımlanmakla birlikte merkez sermaye ile olan kültürel farklılıklarına da bağlanabilir. Kamusal alanın bu yeni aktörleri, Cumhuriyet’in kuruluşundan bu yana laikler tarafından sıkı sıkı korunan kamusal alanda ya doğrudan ya da alternatif yollarla var olmanın imkânını bulma noktasında önemli çaba sarf etmiş olarak değerlendirilebilirler. Kamusal alanda geçmişe göre çok daha net bir biçimde karşı karşıya gelen muhafazakâr ve laik kesimler tartışmalarını yavaş yavaş demokrasi, küreselleşme, insan hakları ve karşılıklı saygı ekseninde

⁴⁹¹ Yavuz, 347

⁴⁹² Mustafa Özel, Birey-Burjuva ve Zengin, Kitapevi yay. İstanbul 1998:49

⁴⁹³ Yavuz, 98-99

⁴⁹⁴ Tanıl Bora, ‘*Beyaz Türkler Tartışması Kirli Beyaz*’, Birikim Der. Sayı:260 Yıl:2010:25

⁴⁹⁵ Alpman, 2012, 42-43.

dillendirmek durumunda kaldılar denilebilir. Bu aslında devletin ideolojik tahakkümünün kırılma noktasını da oluşturduğu anlamına gelebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE BURJUVANIN YENİ YAŞAM PRATİKLERİ VE KADIN

3.1. AVRUPA VE TÜRK TOPLUMUNDA KADIN

3.1.1. Avrupa’da Kadının Toplumsal Hayata Katılımı

Kadın Avrupa’da farklı şekillerde hep üretim hayatının içinde olmuştur. XI. yüzyılda Avrupa kentlerinde başlayan ticaretin ilk etkilediği kesim, köylü kadınlar olarak tanımlanabilir. Köylerde evleri ve aileleri için yaptıkları dokuma, boyama ve basit kullanım eşyalarını kasaba ve kent merkezlerinde üretmeye başlayan kadın, Avrupa’da bir anlamda burjuvalar aracılığı ile toplumsal hayatın önemli bir aktörü olmuştur diyebiliriz. Böylece ortaçağ kadınları burjuvaların oluşturduğu kentler üzerinden, ticari alanlarda özellikle manifaktürde, önemli bir potansiyel oluşturmuyorlardı. Sevim, Avrupa’da kadınların hayatında XIII. yüzyıldan itibaren bazı olumsuzlukların başladığından söz eder. Ona göre bu yüzyıldan itibaren Avrupa’da kadınların mahkemelere çıkma hakkı elinden alınmış, işlerini bir vasi yoluyla yapmak zorunda bırakılmış, Rahibelere IV. Yüzyıldan itibaren söylenen bekârlık şartı XI. Yüzyılın sonunda yapılan Gregoryan Devrimi ile kesinlik kazanmış ve yine bu devrimle kiliselerde yüksek görevlerde bulunan kadınlar görevlerinden uzaklaştırılmıştır.⁴⁹⁶

Bu dönemde, Avrupa’da kadının toplumsal konumu üzerinde dini değerlerin belirlediği bir algı biçimlendirmesinden söz edilebilir. Her şeyden önce Hristiyanlık kültüründe kadın, yasak meyveyi yemiş ve insanoğlunun cennetten kovulmasına sebep olmuştur. Bu pencereden bakıldığında yeryüzüne günahı getiren birey olarak kadın tanımlanmaktadır. Her ne kadar meyveyi yeme konusunda şeytanın Adem ve Havva’yı aldattığı ve meyveyi ilk kimin yediği belirtilmese de cennetten kovulma Havva’ya fatura edilmektedir. Bu yaklaşıma göre meyvenin güzelliğine ilk kanan Havva olmuş ve Ademin yasak meyveden yemesine de vesile olmuştur. Erkeğin ise bu günaha bulaşmasında en önemli rol kadınındır. Hristiyanlık dininde Bakire Meryem, iffeti, yardımseverliği, saflığı ve temizliği temsil etse de bir çok dinde olduğu gibi

⁴⁹⁶ Ayşe Sevim, “Avrupa’da Kadının Serüveni”, www.aymavisi.org 31.10.2011

Hristiyanlık da kadını olumsuzluklarla özdeşleştirerek ona bakışını değiştirmiştir.⁴⁹⁷ Avrupa’da da uzun bir dönem kadın ev içerisindeki görevleri ile idealize edilerek sosyal hayatın dışında tanımlanmıştır diyebiliriz

XVI. yüzyılda evli kadınların yaşamları tümüyle kocalarına bağımlı olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemde kadınların, kocalarının ya da yargıcın izni olmadan yaptıkları hukuksal işlemlerin hiçbir geçerliliği yoktur. Kız çocuklarına verilen eğitim de ahlak kurallarını incelemekle birlikte, kadının ev hayatındaki işlerinin yürütülmesi temelinde biçimlendirilmiştir. Ailede çocukların bakımı ve eşin rahat ettirilmesi kadının hem toplumsal hem de kutsal bir görevi olarak tanımlanırken, dini değerler de bu göreve referans yapmaktaydı. 1547’de İngiltere’de alınan bir kararla “kadınların çene çalmak için bir araya gelip konuşmaları” yasaklanması kadınların bir araya gelişlerinin değerlendirilme biçimini ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu dönemde kadınların ev içinde tutulması ve görevlerini gereği gibi yerine getirmesinden de eşleri mesul tutulmuştu.⁴⁹⁸

Kadınlar Avrupa’da toplumsal hayattaki aktif varlıklarını Sanayi Devrimi ile birlikte göstermeye başlamışlardır. Bu varlık gösterme hem çocuklar hem de kadınlar için ucuz işgücü biçiminde başlamıştır. Her ne kadar “aydınlanmanın sadece erkekleri aydınlattığı”⁴⁹⁹ noktasında bir yaklaşım olsa da, bu sürecin, Avrupa’da çok uzun bir zaman dilimine yayılmış olduğu söylenemez. Sanayi Devrimi bütün Avrupa’da kırsalı hızla kentin uzak kıyılarına taşımaya başlarken, kadın da fabrikalarda çalışmaya başlayan ilk işçiler arasında yerini aldı diyebiliriz.

Avrupa’da da kadının yeri uzun süre ev olarak tanımlanmış ve erkek de ona bakmakla yükümlü olan kişi olarak belirlenmiştir. Kadının ev içinde tanımlanması ve bunun bir asli görev olarak sunumu, Avrupa’da kadının iş gücü olarak emeğinin karşılığını engelleyen bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Bu durum kadınların iş bulmalarını zorlaştırmış ve çalıştıkları işlerde erkeklerden daha az para almalarına yol açmıştır. XIV. yüzyılda kırsal kesimdeki atölyelerde kadınlar erkeklerin kazandıklarının yarısını alabiliyorlardı. Bu durum kadınların toplumda hem ucuz bir emek gücü

⁴⁹⁷ M. Akif Aydın, “Kadın” İslam Ansiklopedisi, Cilt: 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2001, 82-90.

⁴⁹⁸ Sevim, “Avrupa’da Kadının Serüveni”, www.aymavisi.org 31.10.2011.

⁴⁹⁹ Yasemin Yüce Tar, *2000’ler Türkiye’sinde Müslüman Kadının Tartışmaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2000.

olmasının önünü açtı hem de evin dışında çalışma, yoksul ve alt toplumsal kesimler için bir gelir alanı olarak tanımlandı.⁵⁰⁰ Avrupa’da teknolojik gelişmelerle ortaya çıkan üretimin makineleşmesi, toplumda kadınları işçi sınıfının bir parçası yapmıştır ancak günde neredeyse 20 saat çalışma karşılığında.

Avrupa’da çalışan kadınların içinde bulunduğu durum, burjuva kadınlarını ev hanımı olmaya itti. Böylece toplumda ekonomik olarak daha aşağı kesimlerden gelen kadınlar, evlerinin geçimi için mutlaka çalışması gereken bir grubu oluşturdular. Bu kadınların yaşamı iyice zorlaşmıştı. Bu sınıftan olan kadınlarda çalışmak utanılacak bir durum değil, mecburen yapılması gereken bir şeydi. İş bulmanın zorluğundan ötürü pek çok kadın bu dönemde zengin ailelerin yanında hizmetçi olarak çalışıyordu.⁵⁰¹

Sanayi dönemine gelinceye kadar XVII. yüzyıl Avrupa’sında burjuvazi sınıfının değerleri ekseninde gelişen kamusal alan, erkeklerin alanı olarak öne çıkarken, kadın bu alanın sınırlarını zorlamaya ancak ucuz iş gücü olarak başlayabilmişti.⁵⁰² Kadının ucuz işgücü olarak piyasaya girişi, seçkin kadınların çalışma hayatına karşı bir süre soğuk bakmalarına neden olduğu gibi ekonomik gelir düzeyinin biçimlendirdiği toplumsal yapı içerisinde çalışan kadınlarla gelir düzeyi yüksek kadınlar arasındaki farklılığı da derinleştirmiştir diyebiliriz.

Bu dönemde Avrupa’da gerçekten de burjuvazinin ev kadınına yücelten konumu kadını gittikçe ev dışı yaşamdan koparmıştır. Başlangıçta burjuva kadınları da kendilerini geliştirmeye çalışmışlardı. Örneğin XVIII. yüzyılda evde oturan burjuva kadınları daha çok kendilerini geliştirebilmek amacıyla, üst sınıf kadınları gibi salonlar yani entelektüel kesimin bir araya geldiği toplantılar düzenlerler. Böylece salonlar üst sınıf ve saray kadınlarının tekelinden kısmen çıkmış olur.⁵⁰³ Böylece piyasa koşullarının ve çalışma şartlarının gelir gruplarına göre farklılaşan kadın grupları arasında farklı yaşam pratiklerinin gelişimine zemin hazırladığı düşünülebilir. Farklı açılardan bir anlamda kadınlar arasında bir sınıf bilinci de oluşmuş olarak değerlendirilebilir. Bu bilinç kendi içinde belirli bir özneye gönderme yapamaz, sadece bu sınıfın aynı bilinci

⁵⁰⁰ Sevim, “Avrupa’da Kadının Serüveni”, www.aymavisi.org 31.10.2011.

⁵⁰¹ Sevim, “Avrupa’da Kadının Serüveni”, www.aymavisi.org 31.10.2011.

⁵⁰² Osman Özkul, *Changes in Women Role During Transition to XXI.th Century From XX. th Century And Impacts of this period on Conservative Women*, Sakarya Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, <http://www.koprudergisi.com>

⁵⁰³ Sevim, “Avrupa’da Kadının Serüveni”, www.aymavisi.org 31.10.2011.

paylaşan ve her biri aynı bilince sahip diğer üyeleri arasında bir bütünlük sağlayabilir.⁵⁰⁴ Bu yönüyle burjuva kadınlar işçi kadınlarla aralarındaki ekonomik gelir düzeyi farklılığının yanına, kültürel, sosyal ve yeni biçimsellikler içinde bir yaşam pratiğini de eklemiş olurlar.

Avrupa’da bu dönemde genel olarak bakıldığında salonlar hiçbir zaman burjuvanın tam olarak malı olamamıştır. Çünkü bu toplantıları düzenlemek uzun bir kültür birikimini, sanattan bilimden anlamayı gerektiriyordu. XVIII. yüzyılda burjuva kadınının henüz bu atağı yapacak birikime sahip olduğu düşünülmemektedir. Üst sınıf kadınlar arasında salon toplantıları, kendilerini geliştirmek ve kültürel ve sanatsal etkinlikleri gerçekleştirmek amacıyla gerçekleştiriliyordu. Toplumsal, politik ve sanatsal olayları kadınlar buralardan öğreniyor, kendi yazdıkları metinleri okuma ve eleştirilme fırsatı buluyorlardı. Ayrıca Feminist tarihçiler de kadınların kendilerini geliştirdikleri salonları nitelikleri nasıl olursa olsun ve bu toplantıları kimler düzenlerse düzenlesin ilk feminist düşüncenin geliştiği yerler olarak değerlendirmektedirler.⁵⁰⁵ Üst tabakadan kadınlar ve burjuva kadınlar çeşitli etkinliklerle kendilerini sosyal ve kültürel alanda geliştirirken, alt tabakadan kadınlar geçim sıkıntısı ve iş şartlarının olumsuzlukları içerisinde yaşam mücadelesi veriyorlardı.

Sanayi Devrimi’nin başından beri Avrupa’da erkek ve kadına farklı çalışma alanları sunulmuş, genelde kötü çalışma koşulları, az ücret, niteliksiz iş gücü kadınlara verilmiştir. Yine nitelikli bir erkek işçi, yüksek işçi statüsündeyken ve onlara mesleki eğitim ve iş garantisi sağlanmışken, kadınlar ancak niteliksiz işçi, yardımcı işçi konumundaydı. Bu nedenle sık sık iş değiştirmek zorunda kalıyorlardı.⁵⁰⁶ Kadınlar dünyanın birçok yerinde ekonomik bakımdan erkeklerin gerisinde yer almışlardı. Bu da dönemin işverenleri tarafından değerlendirilirken, kadınların sosyal, ekonomik ve siyasal varlıkları uzunca bir dönem görmezlikten gelinmiştir.⁵⁰⁷

Bütün önyargılara ve köktenci karşı düşüncelere rağmen, yaklaşık her alanda ucuz kadın işçi ve memurlara rağbet artmıştı. İşverenler masrafları kısıp az ücretle randıman almak istiyorlardı. Amerika Birleşik Devletleri’nde eğitim alanında tasarruf yapmak

⁵⁰⁴ Monique Wittig, “Kadın Doğrulmaz”, (Çev.: Başak Akay) *Birikim Dergisi Günlük Yazılar*, 15.02.2009

⁵⁰⁵ Sevim, “Avrupa’da Kadının Serüveni”, www.aymavisi.org 31.10.2011.

⁵⁰⁶ Sevim, “Avrupa’da Kadının Serüveni”, www.aymavisi.org 31.10.2011.

⁵⁰⁷ Şaban Sitembölükbaşı, “Kadınların Siyasete Etkin Katılımının Bir Aracı Olarak Seçimlerde Kota Uygulamaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, (12)1, Yıl:2007, 34.

isteyen devlet, kadınları öğretmen olarak atıyordu. İşçi erkekler, kadınları kendileri için bir tehdit unsuru olarak gördükleri için onları iş yerlerinde istemiyorlar, sendikalarına sokmuyorlardı. O dönemde sendika yönetimi tümüyle erkeklerin elindeydi. Örneğin işçilerin yüzde ellisinin erkek olduğu dokuma sanayideki sendika yöneticilerin hepsi erkekti. Bu yüzden kadınlar kendi sendikalarını kurmuşlardır.⁵⁰⁸

Kadınlar iş hayatının ağır yükü altında ezilirken, bir takım talepler de ilk defa bu dönemde ortaya çıkmıştır. 1647’de hizmetçi kadınlar parlamentoya çalıştıkları sürenin uzunluğundan şikayet eden bir dilekçe verirler, 1651’de esnaf kadınlar borç yüzünden hapse atılmaya karşı çıkarlar. XVII yüzyıl’da İngiltere’de Anglikan kilisesine bağlı olmayan kadınlar senyörlerin himayesine bırakılmış olmayı reddederek kendilerine eşitlikçi bir uygulamada bulunulmasını talep ederler.⁵⁰⁹

Avrupa’da kadınların iş ve sosyal hayatta eşitsizliğe direnişi, de bu temelde başlamıştır. Ortaçağ’dan sonra tarihte yeni bir çağın başlangıcı sayılan Fransız devrimi eşitlik, özgürlük ve adaletin bütün insanlar için vazgeçilmez olduğunu ve insan haklarını ilân etmiştir. Büyük devrimin etkisiyle Fransa’da 1792 tarihinde medeni evlenme ve boşanma yasalaşmıştır. Ancak maalesef 1804 tarihli Fransız Medeni Kanununda kadın-erkek eşitliği kabul edilmemiştir ve bu Kanun kadınlara karşı tavrıyla ünlü olmuştur.⁵¹⁰

Kadınlar kitlesel olarak tarih sahnesine ilk Fransız Devrimi’yle çıkmıştır. Farklı kesimlerden kadınlar devrime destek vermiştir. Ancak Fransız Devrimi de kadınları görmezden gelmiştir. Kadın ve erkek arasındaki eşitsizlik yukarıda da ifade ettiğimiz gibi devam etmiştir. Devrim ilkelerinin kadını içine almadığı anlaşılmış, devrime kitlesel olarak katılan kadınlar bekledikleri hakları alamamışlardır. Hatta devrim öncesi “eski düzende” sahip oldukları hakları bile ellerinden alınmıştır. Kadınların toplantı yapmaları ve dernek kurmaları yasaklanmış, mevcut kadın dernekleri de kapatılmıştır. Böylece kadınların hak arama çabaları meşruluğunu kaybetmiştir. Olympe de Gouge 1791 Anayasasının kabulünden önce, tüm kadınlara eşit oy hakkı tanınmasını istemiştir. Gouge, yazdığı “Kadın Hakları Beyanname sini”ni Kral XVI. Louis’ye ve Kraliçe Marie Antoinette’ye göndermiştir. Olympe de Gouge, yeni anayasaya rağmen hak

⁵⁰⁸ Sevim, “Avrupa’da Kadının Serüveni”, www.aymavisi.org 31.10.2011.

⁵⁰⁹ Sevim, “Avrupa’da Kadının Serüveni”, www.aymavisi.org 31.10.2011.

⁵¹⁰ Cansu Külecı/Tülin Canbay, “Kadın Haklarının Kazandırılmasıyla Cinsiyete Duyarlı Bütçe”, *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 2(1), Yıl:2012

taleplerini durdurmamış ve 1793 yılında “Mademki kadına giyotine çıkma hakkı veriliyor, öyleyse kürsüye çıkma hakkı da verilmelidir” savını ileri sürmüştür.⁵¹¹

Kadınlara vatandaşlık hakkının istenmesinden sonra, ilk kadın hareketinin talepleriyle o zaman kadar sadece erkeklerin yararlandığı meslek eğitiminin kadınlara da verilmesi tartışılmaya başlanmıştır. Kadınları üniversite ve farklı alanlarda eğitim alması da tartışma konusu olmaya başlamıştır. O döneme kadar kadınları eğitimleri ev işlerindeki becerilerini artırmaya yönelikti.

Yani Fransız Devrimi ve sonrasında da kadınlar yoğun bir biçimde her alanda hak eşitsizliğiyle karşı karşıya kalmıştır. Kadınları kitlesel bir biçimde üretime katan Sanayi Devrimi ve kapitalizm, kadın sorununu farklı bir boyuta taşımıştır. Giderek değişen dünyada yeni haklar ve değerler yükselirken, kadınlar bunların dışında kaldıklarının farkındadırlar. Bu farkındalık, kadınların kendi aralarında örgütlenerek çeşitli başkaldırı eylemlerini gerçekleştirmelerini sağlamıştır. Şüphesiz, bu başkaldırı, Avrupa’da her ülkenin kendi koşullarına ve kadınların konumlarına göre şekillenmiştir. Kadın işçiler kötü çalışma şartlarına ve düşük ücretlere itiraz ederken, burjuva kadınları ise ekonomik ve siyasal haklardan mahrum bırakılmaya başkaldırmışlardır. Kadın hareketi İngiltere’de orta sınıfın önderliğinde oy hakkı talebine bürünürken, Fransa ve Almanya’da işçi sınıfı kadınlarının talepleri olarak ortaya çıkmıştır.⁵¹²

Avrupa’da XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başında kadınlara tanınan oy verme hakkı, onların siyasal alanda bir varlık olarak ortaya çıkmalarına olanak tanıyan ilk somut uygulama olarak tanımlanmaktadır. Kadınların oy verme yoluyla sorunlarını hükümete aktarabilecekleri ve onlar üzerinde büyük bir baskı kurarak siyasal ve toplumsal alanda hızla erkeklerin düzeyine ulaşabilecekleri yönünde ciddi bir beklenti oluşmuştur. Ancak aradan geçen bunca zamandan sonra oy verme ve hatta seçilme hakkına rağmen kadın hakları yolundaki ilerlemeler, beklenenden oldukça yavaş olmuştur.⁵¹³

Ancak yine de XIX. yüzyılda tüm Avrupa’da yaşayan toplumlar için olduğu gibi kadınlar içinde birçok olumlu gelişmeden söz etmek mümkündür. Bu dönemde Avrupa’da hijyene verilen önem artıyor, şehirlerin görüntüsü değişiyor, beslenme ve

⁵¹¹ Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketleri*, Metis Yay., İstanbul 2013, 20-23.

⁵¹² Çakır, 55-59

⁵¹³ Sitembölükbaşı, 13

tıpta ilerlemeler kaydediliyordu. 1870'ler ağır iş koşullarının da etkisiyle, Avrupalı kadınların yaş ortalaması 44 iken 1910'lara gelindiğinde bu ortalama 52,4'e ulaşıyor. 1920'lerde ise biraz daha iyileşen iş ve yaşam koşullarının da etkisiyle, 60'lar mümkün hale gelmişti. Bu dönemde işçi kadınlar sosyal ve ekonomik nedenlerden dolayı sıkça çocuk aldırıyorlardı, bunu yaparken de burjuva kadınları gibi saklama gereksinimi duymuyorlardı. Çünkü fabrikalardan kadınların alacağı ücret onların evli olup olmamasına göre değiştiği gibi hamile olduklarında da işlerinden olma riskleri vardı. Gerçi bu durumdan hem hükümetler hem de Fransız ve İngiliz doktorları oldukça rahatsızdı. 1890'da on beş Avrupa ülkesinin katıldığı bir kongrede çalışan kadınlara ilk kez 4 haftalık hamilelik izni tanınmıştı, bundan amaç çocuk aldırımların önleneceği düşüncesi idi. XIX. yüzyılın ortalarına dek Avrupa'da çocuk düşürmede kadınlar genellikle kendi yöntemlerini kullanıyorlardı.⁵¹⁴

Sanayi sonrasında yeni siyasal yapısını formüle etmeye çalışan düşünürler, kamusal alanı yeniden tanımlama çabasına girerken, kadının özel yaşam alanı olan aileyi de kamusal alan ile bütünleştirme çabaları da gözden kaçırılmayacak unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Batıda kadın algısı, yeni toplumun siyasal yapısını biçimlendirme üzerinden tanımlanabilir.⁵¹⁵ Bu tanımda kadınlar, iş hayatının bir parçası olurken, ev ve aile hayatlarını da yürüten konumdadırlar. Bu noktada yasalar, kadınların omuzlarındaki yükü hafifletecek önlemler almaktan henüz uzaktır diyebiliriz. Kadınların Avrupa toplumları tarafından fark edilmesi ve toplumsal haklarını kazanmaları da uzun soluklu bir mücadelenin sonucunda gerçekleşmiştir diyebiliriz. Kadınların birer birey olarak hak talepleri Avrupa'da ve dünyanın geri kalan kısımlarında XIX. yüzyıla beraber daha yüksek sesle dillendirilmeye başlamıştır diyebiliriz.

Avrupa'da kadınların toplum içinde uğradıkları ayrımcılığı görebilmek adına Şirin Tekeli'nin Sabancı Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Forumu ve İstanbul Kadın Müzesi tarafından düzenlenen sempozyumda yaptığı konuşma önemlidir. 6-7-8 Kasım'da 2014 gerçekleşen "Akademide Toplumsal Cinsiyet Eşitliği - Uluslararası İyi Örnekler Sempozyumu" için yaptığı açılış konuşmasında adından söz

⁵¹⁴ Sevim, "Avrupa'da Kadının Serüveni", www.aymavisi.org 31.10.2011.

⁵¹⁵ Özkul, a.g.m

ettiği Rosalind Elsie Franklin'in öyküsü kadınların Avrupa'da ve dünyanın diğer kesimlerinde var olma mücadelelerinin resmini görmek adına önemlidir:

“1920’de İngiltere’de doğan, babasının muhalefetine rağmen 1938 yılında Cambridge Üniversitesi’ne kaydolarak moleküler biyoloji dalında çalışan bir öncü kadından söz ediyoruz. 1941’de mezun olur, on yıl kadar Fransa’da çalıştıktan sonra 1951’de Kings’ College’de çalışmak üzere İngiltere’ye döner. O dönemde Cambridge, akıl almaz derecede “maço” bir kurumdur. Rosalind’e bir erkekler kulübü olan profesörler odasına adım atma izni bile verilmez. O da hayatını bodrum katındaki labratuvarda, henüz bugünkü kadar gelişmemiş hesaplama yöntemleriyle DNA sorunuyla ilgili verileri incelemeye başlar. 1962’de DNA heliks modeliyle Nobel ödülünü kazanan James Watson, Francis Crick ve Maurice Wilkins ile, özellikle bu sonuncusuyla yolları burada kesişir. Tanınmış gazeteci ve Rosalind’in kişisel dostu olan Anne Sayre’in Rosalind üzerine yazdığı kitapta³, Wilkins’in açıkça Rosalind’in çalışmalarını sızdırdığı, hatta çaldığı ileri sürülür. 4 DNA’yı kazanan üç erkek mikrobiyolojist keşiflerini Rosalind’in çalışmalarına dayandırmışlardır. Ama Nobel Akademisi, Rosalind Franklin’in 37 yaşında kanserden ölmesinden dört yıl sonra nobel ödülünü Watson, Crick, Wilkins ekibine verirken, o kadını tamamen unutmuştur.”⁵¹⁶

Böylece Avrupa’da, kadın toplumda meydana gelen tüm dönüşümlerin aktif unsuru ve izleyicisi olmuştur ancak önemli bir mücadele sürecini geride bırakmıştır. Ancak bu kadının Avrupa’da var olma mücadelesinin bittiği anlamını taşımamaktadır. Bu aynı zamanda bir mücadele sürecini de kendi içinde başlatmış oldu denilebilir. Bu süreç, Avrupa’da kadını her alanda toplumsal hayatın bir parçası yaparken, toplumsal yapının yeniden inşası da kadının konumunun ve yeni rol tanımlarının tartışılır olmasının önünü açmıştır. Aile, çocukların bakımı, kadının sorumlulukları gibi alanlarda da kadını yeniden bir tanımlanma ile baş başa bırakmıştır diyebiliriz. Bu bağlamda Avrupa’da kadının insan hakları ve eşitlikçi yasalardan yararlanma süreci uzunca bir zaman dilimine yayılmakla birlikte II. Dünya Savaşı’ndan sonra yasal hakların öne çıktığı bir dönemin başlangıcından söz edilebilir.

⁵¹⁶ Şirin Tekeli, *Akademiyaların Cinsiyetçiliği Üzerine*, 8 Kasım 2014.bianet.org

Toplumlarda kadın ve erkeğin toplumsal hayat açısından anlamı, katılım oranı, toplumda geçerli olan toplumsal cinsiyet algısını da etkilemektedir⁵¹⁷ diyebiliriz. Dolayısıyla ataerkil söyleme tabii olan kadınlık tanımları ve kadının sosyal rolünün de bir anlamda bunun karşıtı olan toplumsal anlam dizgelerinden beslendiği⁵¹⁸ söylenebilir. Bunun Avrupa’da ve dünyada örneklerini görmek mümkündür. Avrupa’da yaşanan sosyal, ekonomik ve siyasal gelişmelerle beraber kadın kendi konumunu tartışmaya açmış ve bunu bir haklar talebine dönüştürmeyi başarmıştır diyebiliriz. Bunun en önemli örneği, Eylül 1791’de Fransız yazar Olympe de Gouges tarafından⁵¹⁹ Fransız Millet Meclisi’nin yasa çıkarması amacıyla sunulan “Kadın ve Kadın Yurttaş Hakları Bildirgesi”dir. Bu bildirmede kadınların hukuki, politik ve sosyal alanda eşit kılınmasından bahsetmiş ve 1789 Fransız Devrimi sırasında ilan edilen İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirge’sine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Böylece Avrupa’da kadınlar, toplumun herkese vaat ettiği eşitlik ve özgürlüğü, kadının yaşamındaki her alanda gerçekleştirmek için onu sınırlayan değer, gelenek ve yaşam biçimini değiştirmeyi hedeflerine koyarak, bunun üzerinden bir hak mücadelesine girişmişlerdir.

Bu bağlamda doğu toplumlarında, geçmişte olduğu gibi kadın algısının din ve gelenek üzerinden biçimlendiğini söyleyebiliriz. Osmanlı’da da Kadın hareketinin ortaya çıkışı tüm dünyada hemen hemen aynı seyri izlemiştir denilebilir. Türk kadınları için bu sürecin başlangıcı hukuk, eğitim, toplum, siyaset ve ekonomik yapı yönünden gelişme ve değişme döneminin başladığı yıllar olan II. Meşrutiyet dönemine götürülebilir. Kadın hareketinin bir özgürlük ve eşitlik hareketi olarak dünyada yaşanan dönüşümlerin Osmanlı toplumunu etkilediği XIX. yüzyılda ortaya çıktığını söyleyebiliriz.⁵²⁰

Batı dünyası da süreci eşitlik, adalet, özgürlük gibi kavramlar üzerinden tartışmıştır ancak XX. yüzyılda anlamlı bir kopuş gerçekleşmiştir denilebilir. Bu da batı dünyasında kadının konumunu doğu toplumları karşısında gelişmişliğin ve modernliğin ölçüsü yapmıştır⁵²¹ diyebiliriz.

⁵¹⁷ Adem Palabıyık, ‘*Toplumsal Cinsiyete Sosyolojik Bir Yaklaşım: Ortadoğu’nun Halleri*, Doğu Batı, Sayı:63 Yıl:2012-2013:226

⁵¹⁸ Yavuz Küçükalkın, “Kadının Şeytani Kimyası, Ahmet Oktan”, *Doğu Batı*, Sayı: 64 yıl:2013, 223.

⁵¹⁹ Çakır, 23.

⁵²⁰ Çakır, 59.

⁵²¹ Göçek, a.g.e

3.1.2. Türk Toplumunda Kadının Var olma Sürecinde Tarihi Arka Plan

Osmanlı toplumunda, batılı kadın algısının beslediği toplumsallık, evin ve çocukların çok uzağında bir kadın kavramını biçimlendiremediği gibi, bir birey olarak kadının kabulünü de bir sorun olarak zamana yaydığı bilinmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ve devamında Türkiye Cumhuriyeti'nde kadının toplumsal konumu, gelenek, din ve ataerkil yaklaşımların kısılcığında bir çıkış yolu ararken, batılılaşmanın biçimsel gölgesini giymekten kendini alamamış olduklarını söyleyebiliriz. Bu biçimselliğin, kadının toplumsal dönüşümünü de kısır bir zemine sürükleyerek, onları tam bir değişim ve dönüşümden de mahrum bırakmış⁵²² olduğu ifade edilebilir. Kadın toplumsal yapı içerisinde çoğu zaman değişimin sembolik yanını temsil ettiği gibi, kadının toplumsal hayattaki duruşu, görünüşü bir imaj çizerek Doğu ve Batı arasında bir taraf belirleme konumunda tanımlanmıştır.⁵²³

3.1.2.1. Osmanlı'da Batılılaşma Hareketleri Bağlamında Kadın

Osmanlı'da Tanzimat dönemiyle başlayan Batılılaşma hareketleri, daha sonraki dönemlerde de kendini gösterir. Kadının toplumsal statüsü, toplumdaki yeri, bu dönemle birlikte tartışma konusu olur. Bu dönemde yapılan reformlar aracılığı ile toplumsal bir dönüşüm yaratılarak Batı'nın gelişmişlik düzeyi yakalanmaya çalışılırken, kadının konumunun da bir dönüşümde önemli bir noktayı temsil ettiği bilinmektedir.

Ülkede kadın sorunları, eğitimi, aile hayatı dışındaki çalışma hayatı, boşanma hakkı, kadın özgürlüğü gibi konular üzerinde durulur. Öncelikle batıcılar, devrimin getirdiği söz özgürlüğü sayesinde, kadınların toplumdaki durumu, peçe ve çarşaf sorunlarını, kadınların eğitim ve toplumsal hayatta rol alma sorunlarını açıkça tartışma konusu yapmışlardı. Batıcıların yaklaşımına göre toplumun içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik geriliğin temel nedeni kadınların toplumsal konumudur. Bunun sorumlusu da dindir. Bu durumun toplumda varlığını korumasının başlıca nedeni de din adamlarıdır.⁵²⁴ Dinin ve din yetkililerinin kurduğu sistemin, XIX. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan ulusçu bağımsızlık mücadeleleri tarafından eleştirel bir gözle bakma

⁵²² Geniş bilgi için bakınız: Osmanlıda Kadın Hareketleri, Serpil Çakır, Metis yay.2010

⁵²³ Tuba Nur Erbay 'Osmanlı Modernleşmesinde Kadın', <http://www.aksitarih.com>

⁵²⁴ Berkes, 444.

girişiminin alt ettiğini söyleyen Fetna Ayt Sabbah, bunun Müslüman kadınlar için bir kazanım olduğu kanısındadır. Ona göre batılılaşma hareketleriyle birlikte dini değerlerle biçimlenmiş toplumsal yapılar sarsılmıştır. Bu süreçle birlikte kadının eğitime katılması sistemin temel yasasını ihlal ettiği gibi, iş ve mekân bölüşümlerinin de cinsiyete göre belirlenmesi olgusu hiçe sayılmıştır⁵²⁵ demektedir.

Abdullah Cevdet 1908'den önce İctihat adlı bir dergiyi Cenevre'de yayımlamış ve Müslüman halkların nasıl kalkınacağı konusunda, Müslüman ve Avrupalı tanınmış kişilere bir anket uygulamıştır. Esprili bir Fransız, söz konusu ankete şöyle bir cevap vermiştir: "Kur-an'ı kapa, kadınları aç". Abdullah Cevdet ise bu cümleyi "Hem Kur-an'ı, hem de kadınları aç" olarak düzenlemiş ve cümleyi aile reformu sloganı olarak almıştı. 1908 yılından sonra peçe ve çarşafa karşı savaş açanlardan ilki de Abdullah Cevdet oldu.⁵²⁶

Batılılaşma yanlısı yazarların bir kısmı da, Türk kadınının, dinî baskılar yüzünden özelliğini yitirdiğini ve yozlaştığını düşünmektedir. Kadının örtünmesinin kadının sosyalleşmesi ve kendini geliştirmesi noktasında sorun oluşturduğunun altı çizilmektedir. Abdullah Cevdet, Selahattin Asım gibi, Türkiye'de çarşaf ve peçeye karşı çıkan yazarlar, Cumhuriyet Devrinde de gerçekleştirilecek kılık kıyafet devriminin de temellerini atan aydınlar olarak tanımlanmaktadırlar. Tevfik Fikret'in, "Bir Kız Mektebi İçin" adlı eserinde, "Kızlarını okutmayan millet, oğullarını manevî öksüzlüğe mahkûm etmiş demektir. Hüsrânına ağlasın!" sözleri de kadınların eğitiminin önemini vurgulayan değerlendirmelerdir.⁵²⁷

Gazeteci ve son Osmanlı Mebussan Meclisi üyelerinden olan Celal Nuri, Osmanlı Toplumundaki pek çok sıkıntının, kadının aşağılanmasıyla kaynaklandığını belirten yazılar kaleme alır. Ona göre, kadın, bundan böyle, bir eşya gibi görülmemelidir. Tek taraflı boşanma kaldırılmalı ve boşanma hakkı kadına da verilmelidir. Osmanlı İmparatorluğu da, kadın konusunda reform yapmalıdır. Kadının, toplumu sarsmadan örf kurallarından çıkarak, sosyal hayata katılması gerektiğini savunur. Bunun için de kadının eğitiminin ne denli önemli olduğunun altını çizer.⁵²⁸ Osmanlı'da Şeyhülislamlık görevlerinde de bulunan Musâ Kâzım ise, kadının boşanma hakkının olmayışını kaprisli

⁵²⁵ Fetna Ayt Sabbah, *İslam'ın Bilinçaltında Kadın*, (Çev:Ayşegül Erol) Ayrıntı yay. İstanbul 1992:25

⁵²⁶ Berkes, 444.

⁵²⁷ Berkes, 444-445.

⁵²⁸ Kurnaz, 27-32.

ve güvenilirmez oluşuna bağlayarak, kadına sağlanacak boşanma hakkının, toplumda evliliği uçuruma sürükleyeceği kanısındadır.⁵²⁹

Batıcılık fikrinin önde gelen isimlerinden olan Celal Nuri'ye göre ise, aslında kadın ve erkek arasında ciddi bir farklılık yoktur. Gerek fizyolojik gerekse psikolojik olarak birbirlerine denktirler. Ayrıca Celal Nuri, kadınları İslamiyet'in değil, cehaletin bu hale getirdiğine inanmaktadır. İslam dini de dikkatli incelendiği takdirde görüleceği üzere; görev ve hukukta kadın ve erkeği birbirine eşit kabul ettiği⁵³⁰ bilinmektedir.

Dolayısıyla dinin toplumsal hayatta kadına karşı soyutlayıcı bir tutumunun olmadığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu konuda Sabbah da İslam dininde ayetlerin ne dediğinin temelde açık olduğu ancak bu ayetlerden erkek egemen sistemlerin yada erkek imamların kadınların üzerindeki egemenliklerini pekiştirenleri aldıklarını ve yorumladıklarını ifade etmektedir.⁵³¹ Örneğin:

*Müslüman erkekler ve Müslüman kadınlar,
Mümin olan erkekler ve mümin olan kadınlar,
Gönülden itaat eden erkekler ve gönülden itaat eden kadınlar,
Bunlar için Allah bir bağışlanma
Ve büyük bir ecir hazırlamıştır.*⁵³²

Bu ayet kadınlar ve erkekler arasında dinin eşitlikçi bir yaklaşım içinde olduğunu ifade etmektedir. İslam'da kadın ve erkek arasında bir üstünlük derecesinin olmadığını ifade etmek isteyenler bu ayeti örnek göstermektedirler. Ancak bunun yanında İslam'da kadınlar ve erkekler arasında aslında bir takım farklar olduğunu ifade etmek isteyen İslam düşünürleri ise Kur'an'da dördüncü surenin otuz beşinci ayetini örnek göstermektedirler.⁵³³

*Allah'ın, bazısını bazısına üstün kılması
Ve onların kendi mallarından harcaması nedeniyle,
Erkekler kadınlar üzerinde sorumlu yöneticilerdir*⁵³⁴

⁵²⁹ Kurnaz, 21-27.

⁵³⁰ Kurnaz, 23.

⁵³¹ Sabbah, 94.

⁵³² Kur'an-ı Kerim, Ahzap 33/35.

⁵³³ Sabbah, 95.

⁵³⁴ Kur'an-ı Kerim, Nisa 4/34.

Bunun yanında ılımlı Batıcılar olarak tanımlanan bir grup ise İslam'ın kendisinin, gelişmenin ve ilerlemenin önünde bir engel olmadığı düşüncesindedir. İslam böyle bir içeriğe sahip olarak tanımlanmamaktadır. Ancak onu yorumlarıyla bir sömürü aracına döndürenin ulema olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla Batılılaşmada doğru bir yol izlenmek isteniyorsa İslam'ın özü esas alınmalı ve Batı'nın tekniği ile desteklenmeli düşüncesi yaygındır. Buna karşılık daha sert bir değişimden yana olan Batıcıların, batının bir bütün olarak alınmasından yana oldukları söylenebilir. Bunun da ancak “düşünce devrimi” ile mümkün olacağını ifade ediyorlardı.⁵³⁵

Tanzimat'tan itibaren devletin ideolojisi haline gelen Osmanlıcılık düşüncesi, II. Abdulhamit'in görüşleri ve gelişen şartların da etkisiyle yerini İslamcılık düşüncesine bırakacaktır.⁵³⁶ Bu bağlamda Tanzimat dönemi Osmanlı için önemli bir milat olmanın yanında tüm ümitlerin değişime bağlandığı yolun da yeni adı olmuştur. Tanzimat sonrasında ülkede birçok alanda farklılaşma ve Batılı anlamda bir dönüşüm beklentisi olduğu düşünülmektedir. Her ne kadar bu dönemde uzak hedefli birçok reform planlanmış olsa da bunların pek azı başarılılabilmekle beraber batılılaşma noktasında en ciddi reformların yapıldığı bir dönemdir.

Dönemin kadın açısından tartışmaları, kadının toplumsal konumu noktasında ana soruların; kadının çalışma hayatında yer alıp almaması, giyim tarzının ne kadar batılı olacağı, ne tür eğitimleri alıp alamayacağı, kadının sosyal hayatta var olma biçimi gibi konular etrafında biçimlendiğini daha önce ifade etmiştik. Bu konular etrafında biçimlenen Osmanlı dönemi kadın sorununa batılılaşma taraftarı yazarlarla, İslamcılık ve Milliyetçilik etkisinde olan yazarların tepkileri farklı olmuştur.

İslamcılar, kadınlık ve aile konularının reform hareketleri ile birlikte geniş şekilde ele alınışını dini değerlere bir saldırı olarak değerlendirdiler. İslamcılar bu tartışmaları fırsat bilerek, Müslüman aile hayatının ve ahlakın yıkılmak üzere olduğu korkusunu etrafa yaymaya başladılar. Bu olayların muhtevasında da kadınların bir ikisinin sokakta peçesini kaldırması ya da bir erkekle görülmesinin olduğu ifade edilmektedir.⁵³⁷

Bu dönemde Rıza Tevfik gibi yazarlar ise, asıl İslâmiyet'in, kadın haklarına yer verdiği görüşündedirler. Eserlerinde Müslüman kadınlara İslam aracılığı ile esas

⁵³⁵ Çapçioğlu, 2003, 67.

⁵³⁶ Şefika Kurnaz, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*, Meb Yay., İstanbul 1996, 18.

⁵³⁷ Berkes, 445.

hakların sağladığını savunurlar. Ahmet Cevat'a göre, Bizans ve İran'ın etkileri yüzünden, kadın, sosyal hayatın dışında bırakılmıştır. Kadın belli bir seviyeye getirilirse, büyük bir güce sahip olunabilir. Aksi halde, bağımsızlık elden gider. Halil Hamit, Müslümanlığın kadın-erkek eşitliğine karşı olmadığını, bu yüzden kadınların da Osmanlı Parlamentosu'nda yer alması gerektiğini ifade eden yazılar yazmıştır.⁵³⁸

Kadının toplumsal hayata girişi ve giderek gündem oluşturması noktasında biraz daha geçmiş geleneklerden kopmama taraftarı olan yazarlar, bu dönüşümde mümkün olduğu kadar İslami değerlere bağlı kalmayı öne çıkarmaktadırlar. Vurgulanmak istenen de aslında batılı manada verilen tüm hakların İslam dini içerisinde var olduğudur. Ahmet Mithat Efendi ve Şemsettin Sami bu görüşün öncülerindendir. Onlara göre İslam hukuku birçok noktada batılı hukukun tanıdığı haklardan daha fazla hakları kadınlara tanımıştır. Onlara göre, Türk kadınına bu haklar tanınsaydı, feminizm problemi diye bir şey ortaya çıkmazdı⁵³⁹ denebilir. İslam'ın aslında kadına batı dünyasında tanınan haklardan çok daha fazlasını tanıdığıнын altını çizen İslamcı yaklaşım, uygulamadaki bazı yanlışlıkların düzeltilmesiyle meselenin çözüleceğine inanmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan ayaklanmalar sonucu sınırların daralması ile Türk Milliyetçiliği fikri de oluşmaya başlamıştır. Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin, Hamdullah Suphi, Yusuf Akçura, Halide Edip bu akımın önemli yazarlarıdır. Bu yazarlar "Türk Yurdu" dergisi ve "Türk Ocağı" kuruluşu etrafında toplanmışlardır. Kadının, sosyal hayatta belli bir yere gelmesini istiyorlardı. Bu isimler arasında Ziya Gökalp'in kadının özgürlüğü sorununu irdeleme biçimi önemlidir. Gökalp, kadının toplumda erkeklerle eşit bir statüye gelmesi için ekonomik, eğitsel ve hukuki reformların gerekliliğinden bahsetmektedir. Ona göre;

I. Kadınların toplumsal hayata, özellikle ekonomik hayata ve serbest mesleklere katılması sorunu

II. Erkek ve kadına sağlanan eğitim fırsatlarında eşitliğin sağlanması sorunu

III. Evlenme, boşanma ve miras hukukunda kadınlara eşitlik sağlayacak adalet reformları sorunu.

⁵³⁸ Kurnaz, 20-26.

⁵³⁹ Kurnaz, 21.

Bunlar, kadınların sosyal hayata ve ekonomik hayata katılmaları için yapılması gereken reform alanlarıdır.⁵⁴⁰ Gökalp de, Türk kadınının İran, Arap ve Bizans etkisinden arındırılıp, eski Türk Medeniyetine dönüş yapılarak kurtarılmaya çalışılması kanısındaydı. Zira eski Türklerde kadın ve erkek eşit haklara sahipti. Siyasî, hukukî ve askerî alanlarda da kadın erkeğin yanındaydı.⁵⁴¹

Milliyetçi aydınlar, kadını hemen her alanda hayatın içinde görmek isterler. Bunu gerçekleştirebilmek için, kadınları basın ve dernekler aracılığı ile desteklemektedirler. Başta, kendi yayın organları olan Türk Yurdu olmak üzere çeşitli dergilerde bu konuyla ilgili yazılar yayınlamışlardır.⁵⁴² Şair Mehmet Emin Yurdakul, kadınların ilk eğitimci olduğuna inanır, kadınların çocuklarını Türkçü fikirlerle yetiştirmesini ister. Bunun yanı sıra, kadının da tiyatro sahnesine çıkması önerilmiştir. Ancak İstanbul Muhafızı Cemal Paşa, Müslüman Kadın'ın sahneye çıkmasını yasak olduğundan, buna izin vermemiştir. Yine de, Halide Edip'in Türk Ocağı'nda sahnelenen "Yeni Turan" adlı eserinde, başrolleri Abdullah Suphi ile paylaşmıştır. Türkçü yayın organları, kadınların ekonomik alandaki teşebbüslerini övgüyle karşılar, bu konuda bütün hanımları teşvik ederler. Lebib Selim, kadın derneklerinin ekonomik faaliyetlerini uzun uzun anlatarak, kadınları teşvik etmiştir.⁵⁴³

Bunun yanında Tanzimat aydınları, kadının toplum içindeki yerini tartışırken, daha çok şehir kadınları üzerinde durmuşlar, onu toplum içinde işe yarar hale getirmeye çalışmışlardır. Bu konuda yapılacak bir ıslahatta kadın eğitiminin öne çıkarılmasını isterler. Kadınlara erkeklerle eşit eğitim hakkı verildiği takdirde, onlar da erkekler kadar bilgi sahibi olabilecek, özellikle öğretmen olarak topluma hizmet edebileceklerdir. Bu konuda Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sami gibi devrin ileri gelen aydınları aynı görüştedir.⁵⁴⁴ Diğer bir deyişle kadını batılı anlamda bir değişim ve dönüşümün öznesi yapmaya çaba göstermişlerdir. Ancak bu çabaların uzun yıllar sadece biçimsel bir değişimi desteklediği gibi kadının kamusal alandaki görünürlüğüne de önemli bir katkı sunamadığı⁵⁴⁵ düşünülmektedir.

⁵⁴⁰ Berkes, 448.

⁵⁴¹ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1976, 303-307.

⁵⁴² Kurnaz, 61.

⁵⁴³ Kurnaz, 69.

⁵⁴⁴ Kurnaz, 21.

⁵⁴⁵ Geniş Bilgi için bakınız: S İhsan Çapcıoğlu, *Sosyal Değişme Sürecinde Din ve Kadının Toplumsal Konumu*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2003.

Dönemin aydınları bu konuda yapılacak bir ıslahatta kadın eğitiminin öne çıkarılmasını isteseler de sonuç istedikleri gibi olamamıştır diyebiliriz.⁵⁴⁶ Bu yönüyle de Cumhuriyet sonrası kadın politikalarından çok farklı bir yaklaşım söz konusu değildir. Bunun yanında toplumun muhafazakâr/dindar kesimleri de kadın için ev ve çocuk bakımını merkeze alan bir eğitim ve kamusal alan anlayışını benimsemişlerdir.

Dolayısıyla Osmanlı'nın son dönemi ve devamında Türkiye Cumhuriyeti'nde kadının toplumsal konumunu tanımlamak modernizm-din ve gelenek çemberinden çıkmayı başarmadığı gibi bireysel hak ve özgürlükler toplumda temel tartışma konusu olamamıştır diyebiliriz. Geçmiş dönemlerde yaşanan tartışmalara yenileri eklenerek toplumsal hayat ve kadın erkek egemen yaklaşımların iktidarı ve aileyi koruma isteklerinin gölgesinde kalmıştır denilebilir.

Tanzimat fermanıyla beraber, Türk aile hayatı ve kadının sosyal durumunda önemli değişimler gözlenmektedir. Bu dönemde kadınlar, Kadınlar Dünyası, Mahasin, Kadın, Demet gibi dergilerde edebi yazılar yazmaya başlamış, şehir kadınlarının bir kısmı da, özellikle giyim alanında yeni tasarım kıyafetler kullanmaya başlamıştı. Daha modern Osmanlı kadınları, İslami, Avrupa ve Rus kadın kıyafetlerinin karışımı sokak kıyafetleri geliştirmeye başlamışlardı. Peçe hala bir kadın giyimi olmakla birlikte, yüzü saklamaktan çok bir süs olarak kullanılıyordu. Avrupalı kadınların kullandığı yandan düğmeli botlar, çorap ve eldivenler de kadınlar tarafından kullanılmaya başlamıştı.⁵⁴⁷ Ancak bu farklılaşma bir zihniyet değişimi ve devamında bir kültür yaratımından çok, bir görüntü değişimine odaklıdır. Avrupa tarzı eşya ve ev dekorasyonları Osmanlı konaklarını süslemeye başladığı gibi bu dekorasyona bağlı bir kültür de yavaş yavaş oluşmaya başlar. Eşyalar ve giyim kuşam tarzıyla beraber, Avrupa yaşam tarzını taklit etme eğilimi giderek güçleniyordu. Artık zengin konaklarda kızların ud yerine piyano çalmaya başladığı⁵⁴⁸ ifade edilmektedir. II. Meşrutiyet döneminden sonra seslerini daha fazla duyurmaya başlayan kadınların çeşitli isimler altında dergiler çıkarmaya başladıklarından söz etmiştik. Bunlardan en önemlisinin Kadınlar Dünyası olduğunu söyleyebiliriz. 913-1921 yılları arasında yayımlanmış olan Kadınlar Dünyası'nın adı özel olarak seçilmiştir; dergi hem kadınların kendilerine özgü bir dünyaları olduğunu

⁵⁴⁶ Kurnaz, 21.

⁵⁴⁷ Berkes, 445.

⁵⁴⁸ Kurnaz, 18.

herkese göstermeyi, hem de kadınlar için yeni bir dünya istemeyi misyon edinmiştir. Bu misyonun gerçekleştirilmesinde de en büyük işlevi eğitime yükleyen dergi, kadınların eğitiminin önemini vurgulayan yazılar yayımlamıştır. Amaçlarından biri kadınları düşüncelerini, duygularını dile getirmek, kim olduklarını ortaya koymak konusunda bilinçlendirmek olan dergiye toplumun her kesiminden kadınlar ve yalnızca kadınlar yazmıştır. Dergide eğitim aracılığı ile kadınların yeni yetişecek nesilde yapacağı zihinsel değişiminde altı çizilmeye çalışılmıştır.⁵⁴⁹

Kadınlar Dünyası kadın ve erkek arasında yetenek, zeka bakımından hiçbir fark bulunmadığını vurgularken, dini referanslardan da yararlanarak, eğitimin kadınlar açısından önemini altını çizmeye çalışmıştır. Dergide Hz. Muhammed'in ilmi kadı-erkek her mümin ve mümineye farz kıldığını ifade edilerek, eğitimlerinin önünde dini değerler bağlamında bir engelin olmadığını ifade etmişlerdir. Osmanlı toplumunda kadının ezilmişliğinin nedeninin yetiştiriliş koşulları olduğunu ifade eden dergi, babaların taassubunun bu süreçte etkin bir rol oynadığının altını çizmektedir. Dergide, kadını yalnızca eş, anne, ev kadını olarak görmek isteyen erkeğin kadına bir yaşam biçimi dayattığını savunmuştur. Kadının başka bir yaşam biçimi olabileceğini bile bilmediğini, kendi haklarından habersiz olduğunu belirterek bu durumu aşmak için kadının kendi geçimini sağlaması ve toplumsal yaşama katılması gerektiğini ileri sürmüştür.⁵⁵⁰

Tanzimat devrinden sonra ilk defa Osmanlı Devleti erkek eğitimi yanında kadın eğitimine önem verilmesi gerektiğini ve bu konuda örgütlemeye gidilmesi gerektiğini kabul etmişlerdir. Türk kadını gerek düşünce alanında, gerekse doğrudan doğruya siyasi ve toplumsal haklar yönünde ciddi adımlar atabilmiştir. 1908 sonra aydın kadınlar, kadın statüsünün değerlendirilmesi amacıyla 28 Nisan 1913'de Osmanlı'da ilk feminist örgüt sayılabilecek Teali-i Nisvan Cemiyeti'ni kurdular. Cemiyet'in başındaki isim Halide Edip Adivar'dır. Derneğe üye olabilmek için Türkçeyi çok iyi okuyup yazabilmek ve dernek tarafından düzenlenen İngilizce derslerine devam şartı aranmıştır. Cemiyetin amacı ulusal değerlerden vazgeçmeden kadınların irfanen yükselmesine katkı sunmaktı. Cemiyet bu amaçla İstanbul'un çeşitli semtlerinde dersaneler açmıştır. Ayda 5 kuruş karşılığı kadınlara haftada iki kez "Mekteb-i İbtidaiye" dersleri alıyorlardı. Bir

⁵⁴⁹ Çakır, 304-306.

⁵⁵⁰ Çakır, 304-307.

diğer kursta ise, Türk işi, beyaz işi, hesap işi dersleri alıyorlardı. Bunun yanında haftanın belli günleri konferans dinliyorlardı. Dernek kadın ve erkek arasında eşitliği savunmakta ve çok eşliliğe karşı gelmekteydi. 1917’de çıkarılan bir kararname, evliliği yasal bir çerçeveye bağlarken, kadınlara boşanma hakkını verir.⁵⁵¹

Bu dönemde kadınlar için okullar açılmaya başlanmış, bunun yanında kadınların ev hayatına biraz daha profesyonellik katma adına, dikiş- nakış ve ev işleri konusunda da kurslar açılmıştı. 1911 yılında ilk kız lisesi açıldı. 1913 yılında açılan hasta bakıcılığı kursların kadınların sağlık alanında eğitimlerini önünü açtı diyebiliriz. Bazı genç bayanlar sanat okullarında sekreterlik kursları alarak iş yaşamında yer edinmeye başladı. Törenlerde ve sergilerde de bu dönemde kadınlar görünür olmaya başladı. I. Dünya Savaşı’nın da etkisiyle kadınlar işçi olarak, dikiş, dokuma ve tütün yapım evlerinde çalışmaya başladı. Yetiştirilen kadın öğretmenlerde kadınların eğitim hayatında önemli roller üstlenecekti.⁵⁵²

Ayrıca 1870 yılında açılan Kız Öğretmen Okulu’nun (Darü’l Muallimat) ders programına ilk defa II. Abdülhamit döneminde bir meslek dersi konulduğunda büyük heyecanla karşılanması temelde bir değişim talebinin güçlü olduğu biçiminde yorumlanabilir. Bu dersleri okutmak üzere atanan Ayşe Sıdika Hanım’ın, bu okulda pedagojik derslerin okutulması noktasında da ilk girişimi gerçekleştirdiği ve başarılı olduğu dile getirilmektedir. Bu okulda aslında kızların nitelikli bir eğitim alması amaçlanmıştır ancak eğitimlerin birçoğunun “iyi ev hanımı” yetiştirme yaklaşımının gölgesinde kaldığı⁵⁵³ düşünülmektedir.

Milliyetçiler ve Batıcılar kadının çalışma hayatına girmesi konusunda da aynı görüşleri paylaşmakla birlikte, görüşleri arasında keskin olmayan farklılıkların olduğunu söylemek mümkündür. Onlara göre, toplumun kalkınması için kadın her alanda ekonomik hayatın içinde olmalıdır. Hatta tiyatro gibi sanat dallarında, bizzat sahnede rol alabilmelidir. İslamcılara göre ise, kadın için esas olan onun ev içindeki görevidir. İhtiyaç duyulduğu halde ticaretle uğraşması mümkündür. Peygamber devrinde bunun örnekleri bulunmaktadır. Sağlıkla ilgili alanlar da da kadınların hizmet vermesi uygundur. Sanayi kollarında ağır işçi veya devlet dairelerinde memur olarak

⁵⁵¹ Çakır, 97.

⁵⁵² Berkes, 447.

⁵⁵³ Berrak Burçak, “II. Abdulhamid Devrinde İslam ve Batılılaşama Karşısında Kadının Konumu”, *Doğu Batı Dergisi*, Sayı:3 yıl:1998, 118.

çalışması çok fazla uygun görülmemiştir.⁵⁵⁴ Tüm bunların yanında II. Meşrutiyet ve dünyada gelişen kadın hareketlerinin de etkisiyle, XIX. yüzyılda Osmanlı'da kadınlar bir “Kadın İnkılabı”ndan bahsetmeye başlamışlardır. Bu söylemin gelişmesinde özgürlük ideali etken olmuş, kadın giderek özgürleşmeye, bireyselleşmeye başlamıştır. Bu dönemde toplumsal yapı ve bu yapı içinde kadınlar her yönüyle değişmeyi ve farklılaşmayı talep etmektedirler. Babalarının ya da eşlerinin kendilerine çizdiği sınırların dışında, kendilerinin biçimlendirdiği bir dünya talep etmektedirler. İçinde bulundukları toplumu, erkeğin hayatlarındaki egemenliğini sorgulayan kadınlar, kendilerini kuşatan geleneklere, kısıtlamalara, kadın erkek eşitsizliğine karşı bir mücadele içine girmişlerdir. Kadınlar gerek aile yaşamında, gerekse toplumsal yaşamdaki ilişkiler ağında, dahası çalışma, hatta siyaset alanında yeni bir düzenlemeye gitmenin gereğini vurgulamış, toplumsal yaşamın tüm yönleriyle ilişkili olacak bir “Kadın İnkılabı” söylemini Kadınlar Dünyası dergisinde gündeme getirmişlerdir. Bu da temelde Osmanlı'da kadın hareketleri açısından önemli bir sürecin işareti olarak değerlendirilebilir.⁵⁵⁵

Tüm bunların yanında Osmanlı'da hukuk, eğitim ve siyasi alanda yapılan reformlar kadının küçük de olsa evin dışında kendini tanımlamasına imkan verilmiştir. Özellikle eğitim aracılığı ile kadınlar meslek edinmeye başlarken, üretim amacıyla açılan fabrikalarda da kadınların işçi olarak çalışmaya başladıkları bilinmektedir.

1916 yılında İstanbul'da Enver Paşa'nın himayesinde kurulan “Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyyisi” kadınlara hizmet amacıyla kurulmuştu ancak üyeleri arasında kadın yoktu. Cemiyetin amacı kadınlara iş bularak kendi yaşamlarını sürdürme imkânı sunmaktı. Bu amaçla cemiyet, Fatih, Üsküdar, Beyoğlu gibi semtlerde çorap, fanila örgücülüğü, beyaz iş gibi bölümlerin olduğu ve sadece kadınların çalıştığı fabrikalar açmıştır. Cemiyet kendi bünyesinde açtığı kuruluşlarda kadınları çalıştırdığı gibi anlaşma yaptığı özel ve resmi kuruluşlarda da kadınların çalışmasını sağlamıştır.⁵⁵⁶

Kadın eğitiminin, devletin genel eğitiminde yer almaya başlaması ve 1858'de açılan kız rüştiyeleri aracılığı ile olmuştur. Meslek olarak da öğretmenlik Türk kadını için ilk resmi çalışma sahasını oluşturmuştur diyebiliriz. Bu noktada hem Cumhuriyet

⁵⁵⁴ Kurnaz, 69

⁵⁵⁵ Çakır, 316-320.

⁵⁵⁶ Çakır, 95.

döneminde hem de Osmanlı'da öğretmenler, Batılı yaşama biçiminin toplumsal alanda yaygınlaşmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir.

3.1.2.2. Cumhuriyet Sonrası Dönemde Kadın

Kadının Türk toplumu açısından konumuna bakıldığında Cumhuriyet'in kurucularının ve gelenekçi yaklaşımın kadın sorununu toplumun reel gerçekleri üzerinden değerlendirerek bir sonuca ulaştıkları söylenemez. Her iki yaklaşımın da popülist bir yaklaşımı aşamadığı söylenebilir. Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte Türk toplumu için yeni bir dönem başladı. Atatürk'ün toplumsal inkılaplarının biçimlendirdiği toplum, Batılı bir gelişmişlik düzeyini hedefliyordu. Bu hedeflerin gerçekleştirilmesinde kadına çok büyük roller tanımlanmıştı.

Bu çerçevede, Cumhuriyet'i kuran asker-bürokrat elit açısından, toplumun topyekûn dönüştürülmesi, “modernleştirilmesi”, önemli bir sorundu. Yapılan yeniliklerin tamamı bu sorunun çözümü etrafında biçimlenmekteydi. Toplumun modernleştirilmesi, bütün yaşama kodlarının, zihniyet dünyasının yeniden şekillendirilmesi anlamına geliyordu. Bu noktada, “gelenek”le çatışmaya girilmesi kaçınılmazdı. Bu noktada kadınların, hem “geleneksel” olarak nitelenen eski toplumda, hem de kurulması düşünülen yeni “modern” toplumda birer simge olarak, ideolojik mücadelenin odağında yer adlıları ifade edilmektedir.⁵⁵⁷ Cumhuriyetin bir kadın sorununa yaklaşımı, kimlik medeniyet, modernlik gibi kavramlar üzerinden tanımlanırken, ortaya çıkacak olan kadın tipolojisinin kriterleri bellidir. White'ın görüşmelerde bulunduğu kadınlardan biri olan Havva'nın, cumhuriyet kadınına tarif ettiği cümleleri şöyle aktarmaktadır:

“Cumhuriyet kadını diye bir kadın tipi var ki bu hayali kadın tipi, televizyon tarafından başı açık, sarışın, modern ama aynı zamanda namuslu, temiz ve iffetli kadın prototipi olarak yansıtılır. Bozulmamış, işini bilen kadın. Diz kapağının altında etek giyen, kendinden emin, dengeli kadın. Bu, cumhuriyet kadınıdır. Bu imajın dışındaki her şey anormal ve patolojik olarak gösterilir. Örneğin tepeden tırnağa siyah giyen, siyah

⁵⁵⁷ Aksu Bora/Fevziye Sayılan, “Resmi İdeolojide Kadın Hakları Söylemi”, *Birikim Dergisi*, Sayı:105-106 Yıl:1998, 34, 133-140

saçlı, punkçular gibi bazı feministler ve başörtülü kadınlar. Bu, devletin normudur. Geri kalanlar tıpkı Amerika'daki zenciler gibi, ikinci sınıftır.”⁵⁵⁸

Bunun kadınlar açısından anlamı, modern, eğitilmiş kadının/kadınlığın bir statü sembolü olması ve bir norm oluşturması olarak tanımlanmaktadır. Cumhuriyetin getirdiği olanaklardan yararlanabilen kadınlar, toplumsal kimliklerini erkeklerle değil, “geleneksel” kadınlarla karşılaştırarak kurmaktadırlar. Cumhuriyet kadınının referans noktası toplumun geleneksel kadınıdır. Cumhuriyet kadını, geleneksel kadınlar arasındaki farkları modern yaşamın benimsenmesi noktasında derinleştirdikçe, ideal Türk kadını tipinin hatları da belirlenmiş oldu. Geleneksel kadın ise eğitim ve iş olanaklarına ulaşabildiği oranda sınıfsız ve kaynaşmış kitlenin bir üyesi olarak tanımlanabiliyordu. Resmî ideoloji olarak milliyetçilik, kadınların milletin fertleri olarak eşitliğinin meşrulaşmasında ve popülerleşmesinde önemli bir rol oynadı. Cumhuriyetin kurulma süreci, hiçbir zaman kadının özgürleşme perspektifini içermese de kadınları aktif özneler olarak tanımladığı için, bir boyutuyla onları özgürleştiren bir süreç oldu. Ancak, dönemin kadın hakları savunusu ve feminizm taraftarları kendisini var eden ulusal bağlamın anlam çerçevesinin dışına çıkamadı.⁵⁵⁹ Cumhuriyet dönemiyle birlikte kadın, kendini geleneksel ve dini değerlerle bir mücadelenin içinde buldu diyebiliriz. Bu anlamda ideal olan kadının batılı bir tarzla biçimlenen giyim tarzının yanına toplumsal konumunun sınırları da eklenmiştir denebilir. Bu noktada white, Kemalist ve milliyetçi söylemin kadın algısını iki güçlü kavramın altında tanımladığını ifade eder. Ona göre, kadın savunmasız fiziki nedeniyle devlet ve erkek tarafından koruma altında tanımlanmaktadır.⁵⁶⁰ Erkek, kadının toplumsal hayatta var olmasını kabullenmekle birlikte, onu cinsel kimliğinden arınmış bir temsil içinde kabullenmektedir.

Aileyi millete bağlayan bir konumda tanımlanan kadın, cinsel namusu ile milli bütünlük arasında bağ kuran bir algıyla, toplum içindeki konumuna dair ailevi ve toplumsal iddiaları devamlı olarak pekiştirir.⁵⁶¹ Modernleşmeci akım, ortaya çıktığı tarihten itibaren, ataerkil aile düzenine ağır eleştirilerde bulundu ve kadınları bu düzenin esas kurbanları olarak gösterdi. Bu düzenin esirleştirdiği kadın, gelenek ve dinin ona

⁵⁵⁸ White, 212.

⁵⁵⁹ Bora/Sayılan, 36.

⁵⁶⁰ White, 261.

⁵⁶¹ White, 262.

biçtiği formlardan sıyrılmalıydı. Bu perspektif ise, modern erkeğin eşi olabilecek nitelikte modern kadınların yaratılması çerçevesiyle sınırlıydı. Yeni Cumhuriyet, kadınların erkeklerle eşit yurttaşlar olacakları vaadinde bulundu ve onların büyük desteğini kazandı. Kadınlar, yeni yönetimin verdiği hakların kapsayıcılığına ve yeterliliğine ikna oldular.⁵⁶²

1926'da şeriatın yerini almak üzere Medeni Kanunu'nun kabul edilmesi, kadınları dini değerler içinde tanımlayan kesimlere ağır bir darbe niteliğindediydi. 1934'te kadınlara oy hakkı tanınması, otoriter uygulamalara rağmen Cumhuriyet'in demokratik özlemlerini vurgulayan önemli bir adım olarak değerlendirilmekteydi. Yeni Cumhuriyetle birlikte Orta Asya'daki Türk geçmişi hatırlatılarak kadın erkek eşitliği ilkesi savunulmaya başlanmış ve böylece Kemalist-Milliyetçi ideolojinin kadın algısı toplumda pekişmiştir. Kadın haklarını savunmak, efsanevi Türk geçmişine dayanarak milliyetçi efsaneyi pekiştirmeye de vesile oluyordu. Bu reformları başlatan Cumhuriyet'in kurucuları toplumun çıkarlarını kendilerinin bildiğine inanıyorlardı. Bu çıkarlarda kadınların çıkarlarına denk düşmekteydi.⁵⁶³ Geniş kadın kesimlerinin mobilizasyonunu gerçekleştirerek topyekûn bir toplumsal dönüşüm sağlamak için geleneksel olanın, dine, akrabalığa, töreye bağlı kimliklerin erozyona uğratılması ile başarılabilecekti. Bu noktada kitlesel eğitim ve kadının işgücüne katılımının yaygınlaştırılmasıyla toplumda yeni kadın tipi popülerlik kazandı. Böylece yeni toplumsal cinsiyet rejimi de yapısal ve yasal dönüşümlerin dilini, milliyetçilikte buluyordu. Kadınlara biçilen en önemli rol, milletin annesi olmak olarak tanımlamıştı.⁵⁶⁴

Bu noktada Türkiye'de kadın haklarının gelişimine Cumhuriyet'in katkısını nasıl değerlendirdiği sorusunu yönelttiğimiz Belkıs Hanım sorumuzu şu cümlelerle değerlendirmektedir:

“Cumhuriyet hatta ondan öncede kadına bir takım haklar tanınmıştır. Bunu kabul etmemek mümkün değildir. Ancak şu anda siyasette kadınların temsil edilme oranına bir bakın. Yanılmıyorsam Birleşmiş Milletlerin (BM) hazırladığı '2008 Siyasette Kadın Dünya Haritası'na göre Türkiye, dünyada kadınların siyasete katılımı oranında en alt

⁵⁶² Bora/Sayılan, 35.

⁵⁶³ Yeşim Arat, “Türkiye’de Modernleşme Projesi ve Kadınlar” Der. Reşat Kasaba, Sibel Bozdoğan, *Eski İle Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm*, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2010, 100.

⁵⁶⁴ Bora/Sayılan, 35.

sıralarda yer alıyor. Avrupa’da kadınların kabinede temsil oranı %17 iken, Türkiye’de bu oran %4 sanırım. Belki bu son yapılan seçimlerde biraz daha artmıştır bilemiyorum. Ama %17’lik dilime yaklaştığını düşünmüyorum. Bu basit istatistiksel bilgi bile bize bu ülkede kadınların konumu hakkında bilgiler vermektedir. Çeşitli kadın platformlarına çağırıyorlar vaktim oldukça katılmaya çalışıyorum. Bu platformlarda hala kadına şiddeti, kadının yaşama hakkını, kadın cinayetlerini tartışıyoruz. Bu çok acı. Ben bunu işte o kritik eşiğe bağlıyorum. Yani kadınların temsil oranının düşüklüğüne bağlıyorum. Ne zaman biz bu eşiği %17 veya onun üzerine çıkarırsak o zaman cumhuriyeti yada toplumun farklı inanç ve ideolojilerine sahip kesimlerinin kadının özgürleşmesine yada kadın haklarına katkı sunduğunu söyleyebiliriz. Eve cumhuriyet kadına seçme ve seçilme hakkını verdi. Çalışma hakkını verdi. Ama bunu bir takım ön koşullara bağladı. Bir defa siz dindar yada muhafazakar değerlere bağlı bir kadınsanız sizin varlığınızı tanımadı. Ancak modern giyimli ve Atatürk İlke ve İnkılâplarının değerini dilinden düşürmeyen bir kadınsanız varlığınız anlamlı oldu. Benim annem bir öğretmen ve annemin zihninde Türkiye’de kadın olmanın ölçüsü “çağdaş kadın” olmaktır. Bunun dışında kalan kadınlar da cahilliklerini yani o geleneksel ve dini değerlerini aştıkları ölçüde Türk kadınına tanınan özgürlüklerden faydalanma hakkına sahiptirler. Bana göre Türk toplumunda kadınların hakları tüm kesimler için olmalı. Tüm kesimlerden kadınlar kendilerini kanunların güvencesinde hissetmeli. Kadınlar toplumda hem siyasette hem iş dünyasında en üst seviyelerde temsil edilmeli. Bu benim içinde bulunduğum iş dünyası içinde geçerli. İş toplantılarına gidiyorum masanın etrafındaki iş kadınlarının sayısı hala çok az. İş dünyasında çok fazla eğitimli kadın var. Ama bu kadar eğitimli ve maddi imkânları yüksek kadınlara rağmen iş dünyasında kadınlar azınlıkta. İş dünyası erkeklerin hâkimiyetindedir. Kaç kadın tanıyorum örneğin ailelerinin şirketlerini eşleri yönetiyor. Hep söylüyorum tüm sektörlerde çalışan kadınların sayısı en az 10 katına çıkmalı. Daha doğrusu kadınları sokağa çıkarmak lazım diye düşünüyorum. Kadınlar sokağa çıkıp, iş üretim, hatta tüketim hayatına renk katmadıkça biz kadın haklarını istediğimiz kadar konuşalım. Bu hiçbir şeyi değiştirmeyecek.”⁵⁶⁵

⁵⁶⁵ Belkıs Hanım MÜSİAD üyesi bir iş kadını. Kendisiyle 12 Aralık 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan (Gerçek adının geçmesini istemedi)

Bu noktada Cumhuriyetin milli gelenek anlayışının, Atatürk'ün toplum modeli çerçevesinde laik bir yaşam tarzını savunan, kültürel, dilsel ve ırksal saflığı vurgulayan Kemalizm'e derinden bağlı olduğu ifade edilebilir.⁵⁶⁶

Modernleşme kadınların yalnız kamu alanında değil, geleneksel alanda da, batılı anlayışın sınırlarına saygılı olmak kaydıyla, rol almalarına imkân tanımıştır. Bu noktada kadınlar, yeniden tanımlanmış geleneksel rolleri oynamaya da özendirilmişti. Devlet elit tabakadan bir grup kadının kamusal hayata daha fazla girmesini desteklerken, sayıları giderek artan öteki kadınlara farklı bir mesaj gönderilmekteydi. Bu mesaja göre, onlar meslek sahibi elit kadınlar olarak değil, daha çok özel alanda yuva kurma sürecine, batı tarzı ev kadınları olarak modernleşme sürecine katkıda bulunabilirlerdi. Maarif Vekâleti'nin yönetimi altında 1928'de kurulan Kız Enstitüleri ve daha sonraları oluşturulan Akşam Kız sanat Okulları bu amaca hizmet eden okullar olarak tanımlanmaktadır.⁵⁶⁷ Dolayısıyla kadınların eğitimi bu noktada geleneksel konumlarını besleyen bir içerikten çok fazla kopamamıştır. Kadınların, eğitim ve çalışma hayatıyla birlikte geleneksel rolleri ile çatışacak bir kadın modeline kavuşmaları arzulanan bir durum olarak tanımlanmamaktadır.

Böylece Cumhuriyet dönemiyle birlikte, kadınların ve erkeklerin birer yurttaş olarak yeni bir millet yaratma projesine dâhil olmaları, farklı yollardan oldu denilebilir. Kadınlara annelikleri üzerinden bir yurttaş kimliği verilirken, anneliğe de yeni bir tanım getirildi: Artık anneler cahil, geleneksel ve ezilmiş kadın imgesinin tam karşısında bir yerde resmedilmeye başlandı. Eğitilmiş, genç Cumhuriyete yeni nesiller yetiştirecek modern anne/yurttaş olarak tanımlandı. Bu tanım kadınları geleneksel ve cahil sıfatından kurtarıırken, annelik ve iyi eş olma kavramlarıyla bağını da sıkılaştırıyordu. Böylece kadınlar geleneksel rollerini yeni anlamlarıyla daha istekli bir biçimde benimsemiş oluyorlardı hem de milletin onuru ve saygınlığının simgesi haline geliyorlardı. Bunun bir başka düzeyde anlamı, kadın cinselliğinin yeni döneme uyarlanmasıydı. Modern kadının iffeti ve namusu bir tür kamusal cinsiyetsizlikle ve kamusal alandaki kadınların ciddi görünüşleri ve mazbut kılık kıyafetleriyle varoluşuyla garanti altına alınırken milletin namusu da kurtarılıyordu. Kadın bedeninin

⁵⁶⁶ White, 263.

⁵⁶⁷ Arat, 102.

denetlenmesi sürüyordu, ancak biçim değiştirmişti diyebiliriz.⁵⁶⁸ Böylece yapılan reformlar aracılığıyla kadının toplumsal konumu ve özgürleşmesi ile kastedilen onun aile içindeki konumuna eğitimler aracılığı ile belli bir zenginlik getirmiştir ancak kadının sosyal hayattaki varlık alanı çok fazla genişleyememiştir.

Kemalist-Milliyetçi algının biçimlendirdiği toplum idealinde erkek, doğduğu andan itibaren bedenini devletin hizmetine sunar. “Her Türk Asker Doğar” cümlesinin de pekiştirdiği gibi, erkeğin bir savaşçı olarak eğitilmesi vatanseverliğin en üst seviyesini temsil eder. Bu aynı zamanda Türk kimliğinin de temelini oluşturmaktadır. Burada erkek egemen bir milliyetçilik anlayışı söz konusudur. Bu anlayışta erkekler millet ve devlet için şehit olur, kadınlar ise şehit olacak çocukları doğurma ve yetiştirme görevini üstlenmiştir. Kadına biçilen annelik payesi ile kadın cinselliğine dayalı zayıflık da devletin ve erkeğin himayesinde koruma altına alınmıştır.⁵⁶⁹

Böylece yeni rejimin cinsiyetçi yaklaşımı, ailenin modernize edilerek tahkim edilmesini de beraberinde getiriyordu. Karı-koca ve çocuklardan oluşan modern çekirdek aile ideali, karı koca arasında dayanışma ve eşitlik fikri, bu dönemde güç kazandı. Bu noktada kadının geleneksel konumuna da çok sert bir sırt dönüş söz konusu değildir. Kadın bu ideal tabloda erkek için iyi bir eş olarak idealleştirilirken, çocukların da milli değerlere bağlı modern bireyler olarak yetiştirilmesinde de önemli bir ödev sahibidir.⁵⁷⁰

Yeni Cumhuriyette çalışan kadınlar ise, kendilerini Türk kadınının temsilcisi olarak görüyorlardı; bu kavram öteki ve bölgesel farklılıklara bakılmaksızın tekil halde kullanılıyordu. Farklılığı yok sayma, farklılıktan rahatsız olma, tüm ayrılıkların milliyetçi potada eritilmiş olduğunu varsayan dönemin popülist söylemi ile uyum içindeydi. Böylece çalışan kadınların sadece geleneksel rolleriyle toplumda var olmaya çalışan kadınlara göre kamusal alanda görünürlüklerinin daha yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu çalışan kadınların evdeki rollerinden azat edildikleri anlamını taşımamaktadır.⁵⁷¹

⁵⁶⁸ Bora/Sayılan, 36.

⁵⁶⁹ White, 267.

⁵⁷⁰ Bora/Sayılan, 37.

⁵⁷¹ Arat, 104.

Çalışan kadınlar, kamu alanında erkeklerle eşit olmaya çalışıyorlardı, ama bu alanda da kadın bağımsızlığının belli sınırları vardı. Otoriter tek parti döneminde erkekler de kamu alanında bağımsız hareket edememekle beraber, kadınlara göre daha esnek bir hareket alanlarının olduğunu söyleyebiliriz. Ama kadının hareket alanı, devletin belirlediği sınırların içinde tanımlanmıştı. Bu konuda verilen iki örnek, dönemin politikalarının kadın özgürlükleri açısından değerlendirilmesi bakımından önemlidir. Kadınlar 1923'te bir Kadınlar Halk Fırkası kurmak için yetkililere başvurduklarında uygun bir dille geri çevrilirler. Müstakbel bir kadın partisinin kısa bir süre sonra kurulacak olan Cumhuriyet Halk Fırkası'na ilgiyi azaltabileceği öne sürülürdü. Türk Kadınlar Birliği de 1935'te Türkiye'de bir feminizm Kongresi'ne ev sahipliği yapmak üzere dünyanın çeşitli yerlerindeki feministlerle iş birliğine girip yükselen Nazi tehdidine karşı bir bildiri yayınlayınca, modernleşmeci elit bundan hoşnut olmadı ve uygun bir gerekçe ile birliği kapattı. Cumhuriyet'in kadınlara bütün hakları verdiği ve kadınların örgütlenmesine artık gerek kalmadığı öne sürülmekle beraber, bu örnekler aslında özgürlüklerin sınırlarını görmek bakımından önemlidir.⁵⁷²

Sonuçta kadın ve aile yeni rejimin sembolü, “muasır medeniyet seviyesine” ulaşmanın göstergesi olarak tanımlanabildi. Aile, modernleşmenin bir sembolü olduğu kadar, yeni rejimin “gelenekle” en önemli uzlaşma alanlarından birini de temsil etmektedir. Erkeklerin ev içindeki egemenliğine dokunulmazken, kadınlara dışarıda, kamusal alanda bir hukuki eşitlik sağlanmış oldu. Kamusal alanda kadın bir yandan hukuki eşitlikle donatılırken, bir yandan da erkeklerden çok daha fazla sorumluluk yüklendi. Hem erkekler gibi çalışmalı, “eskinin karanlığını” yırtmalı, hem de ulusun annesi, öğretmeni ve namusu olmalıydı. Hukuksal eşitliğin bedeli, bireysel özgürlük perspektifinin tamamıyla geri plana atılması oldu. Böylece ataerkinin iki ayağı, devlet ve aile reisi arasında bir uzlaşma da sağlanmış oldu.⁵⁷³

Bu nedenle Türk modernleşme projesi boyunca kamusal alan devletin yakın ve sıkı denetimi altında⁵⁷⁴ kalırken, İslamcı kadınların kamusal alanda görünürlük talepleri, oldukça tartışmalı bir konu olarak gündeme gelmiştir. Bu süreç laik hem de geleneksel dini değerler etrafında hayatını biçimlendiren kesimler açısından bir yeniliktir.

⁵⁷² Arat, 104-105.

⁵⁷³ Bora/Sayılan, 37.

⁵⁷⁴ Nilüfer Göle, *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri*, Metis Yay., 2000, 27.

Dolayısıyla kadının toplumsal konumunu da bu yaklaşımdan bağımsız düşünmek pek mümkün olamamıştır diyebiliriz

Kadının toplumsal hayatta konumu ve kamusal yaşamda görünürlüğü bir yandan gelenek-din eksenli algıya takılırken, bir yandan da keskin bir kültürel farklılaşmanın dayatmaları ile karşı karşıya kalmıştır denebilir. Bu bağlamda, dönemin kadınları ve daha sonra miraslarını paylaşanlar, “kadın sorununa” kendilerini kurtarmak değil, ülkenin modernleşme projesine hizmet edecek biçimde yaklaşabildiler⁵⁷⁵ diyebiliriz. Ancak kadınları bu yaklaşımın bir parçası saymak haksızlık olur. Osmanlı’da kadınlar gerek kurdukları derneklerle gerekse çıkardıkları dergiler aracılığı ile kadının bir birey olarak hak ve özgürlüklerinden bahsetmişlerdir. Bu kadınların algısında aile ve çocuğu ötelemek olmamakla beraber kadının bilimsel bir eğitimden geçerek yetenekli olduğu alanlarda hizmet vermesi önemli bir amaçtı.

3.1.2.3. Modern, Geleneksel ve Dini Değerler Üçgeninde Kadın Algısı

Türk toplumunda kadının içinden geçtiği aşamalardan biri olarak değerlendirilebilecek olan 1980 sonrası İslamcılığın yükselişinin, kadının modernle geleneksel arasına sıkışan mücadelesine birde dini değerleri eklediği düşünülebilir. Bu dönemde kadın yükselen İslami değerler bağlamında yeni bir muhafazakâr/dindar kadın tanımının ortaya çıkmasında rol oynamış ve modernleşme ideolojisinin biçimlendirdiği toplumda kendine bir yaşam alanı tanımlamaya çalışmıştır diyebiliriz.

Modernleşme, insan ve toplum hayatlarında büyük kırılma ve farklılaşmalara neden olurken, Batı toplumları, bu kırılmalar ve farklılaşmalar içerisinde kendilerini yeniden tanımlama ve az sancılı bir dönüşüm sürecine tabii olmayı başarmışlardır. Bunun Doğu toplumları üzerindeki gölgesi, çok daha sancılı ve anlaşılması güç bir sürecin başlangıcı olmuştur. Bu bağlamda Batı toplumları dışındaki toplumlar, biçimsel dönüşümlerin ötesinde kendi değerler potasında bir dönüşümü yakalayamamanın sancısını çekmekle kalmamış, bir anlamda bedelini de ödemiştir. İslami değerler bağlamında biçimlenen toplumlar, bu dönüşüm karşısında kendine yeni bir var olma penceresi aralamaya çalışmıştır diyebiliriz.

⁵⁷⁵ Arat, 107

1980’li yıllarda yükselişe geçen İslâmi hareket, önceki yıllardan farklı olarak kadınları da saflarına aktif ve görünür bir biçimde kattı. Kadınlar, dini değerleri geleneklerden ayrı bir biçimde ele alarak, yeniden var olma sürecine girdiler. Hemen hemen her cemaat kapılarını her yaştan kadına geniş bir şekilde açmaya başladı. Cemaatler bünyesinde kadınlara yönelik dernek, vakıf gibi kurumsallaşmalara gidiliyordu. Nakşibendîler *Kadın ve Aile*, Nurcular *Bizim Aile*, Emine Şenlikoğlu ve çevresindeki kadınlar *Mektup* dergilerini çıkarıyor; gazeteler kadınlara özel sayfalar ayırıyordu.⁵⁷⁶Bu noktadan bakıldığında modernleşme, Doğu dünyasında kültürel kalıplarını yıkarken, oluşan köksüzlük, şaşkınlık, doyum sağlayıcı anlam ve değerler bulamama, güçsüzlük⁵⁷⁷ gibi unsurlar özellikle Müslüman toplumlarda bir paniğe neden olmuş ve onlara telaşla kendi köklerine dönme ve bu kökler üzerinden bir kurtuluş arama yolunu açmıştır diyebiliriz. Bu süreçte Batı, değişimin merkezi olması noktasında diğer toplumlar karşısındaki farkları derinleştirirken, Türk toplumunda kadın, gelenek ve modern arasında yeni bir kimliğin temsilciliğine soyunmuştur diyebiliriz.

Böhürler, dönemin tesettürlü kadınlarının kamusal alanda var olma mücadelesini şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Aslında öyle değil. Orada da yanlış bir tanımlama var. 80 sonrasında çok az başörtülü kadın var. O dönemde İstanbul’un bütün kapalı kızları birbirini tanırdı. Sayı olarak azdı. 80 sonrası başörtüsü hareketini götüren kızların örtüsüyle geleneksel örtüleri ayırmak lazım. 80 sonrası başörtülü kızlar iki tür direnç yaptılar. Bir, kendi çevrelerinin, geleneksel İslam’ın değerlerine karşı bir çıkış yaptılar. Nedir geleneksel İslam’ın değerleri? Daha evinde bir kadın profili çizer. Bu kızlar, evinde kadın profiline karşı bir çıkış yaptılar. Daha özgürlükçüydüler. İslam’a da dindarlaşmayı kendi bireysel tercihleri olarak, anne babalarından gördükleri bir geleneği sürdürmek değil de, tercihleri olarak gördüklerini söylüyorlardı, böyle bir ortaya koyuşları vardı. Bundan dolayı da üniversite, üniversitede başörtüsü, daha sonra çalışma hayatında var olma, kalma direnişini de çok daha kolay gösterdiler. Mutlaka bir yolunu buldular. Çünkü sadece okulu bitirmek değil, meslek sahibi olmak da onlar için önemliydi. Batılı formda baktığımızda, bireyin kimliği dediğimiz, özgürleşmiş, kendi birey kimliğini ön plana çıkartan kimliğin biraz temsilcisi oldular. Ben, kadın kimliğinin temsilcisi olarak

⁵⁷⁶ Ruşen Çakır, “Dindar Kadının Serüveni”, *Birikim Dergisi*, Sayı:137 Yıl:2000:28

⁵⁷⁷ Zeki İşcan, 59-60.

görmüyorum onları. Bir kısmı için bunları söylüyorum. Anadolu'nun birçok yerine gittiğimizde başka bir resim görebiliriz ama İstanbul ekseninde bunun böyle olduğunu söyleyebilirim.”⁵⁷⁸

Bu noktada başörtüsünün, Türk toplumunu, laiklik ile dindarlık arasında ve Türk olmak ve özellikle de Müslüman Türk kadını olmanın tanımı etrafında ikiye ayırdığı düşünülmektedir. 1980’lerde İslami hareketin yükselmesinin ve kentli dindar gençliğin çağdaş ve modern olma arzularının, İslami tesettür biçimine de yeni bir şekil verdiği söylenebilir. Uzun ve geniş başörtüler ve yine uzun ve geniş pardösüler. Bunun karşısında ise başını yemeni ya da küçük eşarplarla öten gelenekçi kadınlar bulunmaktadır. Bu örtünme tarzında kadın saçlarının görünmesi konusunda çok endişeli değildir. Gerek yemenide gerekse eşarpta saçların bir kısmı dışarıda kalabilir. Bu tarz bir tesettür kendini bilinçli Müslüman olarak tanımlayan kadınlar açısından kültürel bir Müslümanlığın işareti olarak değerlendirilmiştir.⁵⁷⁹

Bu bağlamda Batı algımız, gelenek ve modernlik kavramları arasındaki bir keskinlik üzerinden okunmaya⁵⁸⁰ devam edilmiştir. Türkiye’de İslâmi hareketin yükselişine paralel olarak 1980’li yılların ortalarından itibaren bir avuç üniversiteli kız, başörtüsü ile üniversitelerde eğitim almaya talip oldu. Bu Cumhuriyet rejimin en büyük kazanımlarından olarak değerlendirilen kadının batılı görünümünde bir geriye gidiş olarak değerlendirildi. Yani İslamcı kızlar, vücut hatlarını belli etmeyecek şekilde pardösü giyip başlarını şık örtülerle örterek okullarına gitmeye başladı. Bu öğrencilerin bir kısmı ailelerinin, yakın çevrelerinin, kimi zaman da bağlı bulundukları İslâmi cemaatlerin arzu ve onayı hilafına, hatta kimi durumda onlarla çatışarak bu şekilde okumak istediklerinde “türban -kendi deyimleriyle başörtüsü- sorunu” ülkenin gündem konusu yaptılar. Bu tutum dinin biçimlendirdiği hayatlarda kadının kendini erkeğin egemenliğinde uzaklaştırma biçimi olarak da değerlendirildi.⁵⁸¹ Bu süreçte kadın bir yandan rejimin kadın algısını aşmaya çalışırken bir yandan da erkek egemen bir başka dünyanın dilinde kadın tanımı yapmaya çalışıyordu diyebiliriz. Bu dönemde kadınların başörtüleriyle kamusal alanda yer alma yönündeki ısrarlarına bağlı olarak, kamusal alanda Müslüman erkeklerle kadınların birbirleriyle yeni bir ilişki biçimi

⁵⁷⁸ Ayşe Böhürler, 25Şubat 2014 tarihinde kendisiyle yaptığımız mülakattan.

⁵⁷⁹ White, 137.

⁵⁸⁰ Zafer Özcan, *Nilüfer Göle İle Toplumun Merkezine Yolculuk*, Çağlayan Matbaacılık, 2003, 75.

⁵⁸¹ Çakır, 38

geliştirmelerini gerektiriyordu. Müslüman (veya İslâmcı diyelim) erkeklerin bilincinde bu yeni ilişki biçimi, getireceği her türlü sorun ve külfetin yanında evin çöküşü ve buna bağlı olarak evlilikte erkeğin konumunun değişmesi anlamını da taşımaktadır.⁵⁸²

Bu noktada toplumun kadın algısına erkekler, ev hayatının içinden getirdikleri kavramlarla bir anlamda kamusal alanda da sınırlar çizme gayretine girdiler. Kadının ait olduğu yeröteden beri erkeklerin zihninde ev ve aile hayatının sınırları içindeydi. Kadınların dini ve geleneksel değerlerle biçimlenen hayatlarının içinden kamusal alana çıkışları esnasında, cinselliklerini evde bırakma adına giydikleri tesettür bile erkeklerin zihin dünyasındaki kadın algısında çok bir değişiklik yapmamıştı diyebiliriz. Bu noktada dönemin kamusal alanında kadın ve erkeğin karşılaşma sürecini “Bacı” kavramı üzerinden değerlendiren Aktaş’ın söyledikleri önemlidir:

“Bacı, tek cinsli (eril) bir toplumsal karakteristiğin sürdürücüsü olduğu kadar handikapıdır da. Başörtüsü gibi o da Müslümanların namusudur. Aynı zamanda başörtüsü, Müslüman kadının fanusudur. “Bacı” sıfatı, üniversitelerde okuyan, derneklerde faaliyetlerde bulunmak isteyen genç kızlar için uygun bir muhafazaydı. Dinî kaynaklarla karşılaşan genç kızlar açısından bu konum evlerinin dışına çıktıkları için fesat kaynağı sayılmamanın bir gereği ve gerekçesiydi. Kadın, büyük bir açıklıkla ve teslimiyetle okunan ikinci el dinî kitaplara göre bir fesat kaynağı gibidir. Ne de olsa; kocasının kulu sayılır; ayrıca yaradılıştan yozlaşmaya yatkındır. Bu bakımdan da takvalı ise, fesat kaynağı olmamak için mümkün olduğu kadar sokağa çıkmamalıydı kadın veya çok zaruri nedenlerle çıkıyorsa, kendini çirkinleştirmeliydi. Karakargalara benzemeliydi. Namahrem erkeklerle konuşurken ağzına ceviz alarak konuşan menkıbe kahramanı evliya kadınların izinde yürümeliydi. “Açık” kadınlar ise, ’80’li yıllara doğru yapılan okumaların oluşturduğu kanaate göre, fıkhi açıdan Müslüman erkekler için cariye sayılabilirlerdi. Bu anlamda, ya bir azize, bir anadır kadın ya da bir fahişe. Bu yaklaşımları çoğu kez kadınlar, dinî bir hassasiyet ve teslimiyet adına belki erkeklerden daha ısrarlı bir dille savundular.”⁵⁸³

Geleneksel ve dini değerlerin şekillendirdiği yaşam biçimlerinin muhafaza edilmesinin bunların canlı tutulmasının erkeklerin kadınlar üzerindeki otoritesini

⁵⁸² Cihan Aktaş, “Kamusal Alanda İslâmcı Kadın ve Erkeklerin İlişkilerindeki Değişim Üzerine: Bacıdan Bayana”, *Birikim Dergisi*, Sayı:137 Yıl:200, 42.

⁵⁸³ Aktaş, 38.

pekiştirdiği düşünülmektedir. 1980’li yıllarda İslamcı kızların talepleri laik kesimler üzerinde bir şok yaratırken, İslamcı erkekler de bu süreç karşısında nasıl bir tutum izleyecekleri konusunda çok kararlı görünmemektedirler.

Geleneğin kendilerine sağladığı imtiyazları korumakta ve sahiplenmekte hayli titiz ve duyarlı davranan Müslüman erkeklerin, yine geleneğin yüklediği mesuliyetleri yerine getirmede aynı duyarlılığı ve titizliği göstermekte⁵⁸⁴ güçlük çektikleri düşünülmektedir. İslamcı kadınlar geleneğin İslam’ın aslını bozarak kendilerini mahkûmlaştırmamasından şikâyet ederek, dinin sınırlarını çizdiği kıyafetlerle kamusal hayatta var olmaya başladılar. Onlara göre İslam dini belli sınırlar içerisinde sosyal hayatta var olmalarına hiçbir engel tanımlamamıştı. İslamcı kadınlar tesettürlü kıyafetlerle eğitim almak ve kamusal hayatta yer almak isterken, laik sistemin kendilerine koyduğu yasaklarla karşılaştılar. İslamcı kadınların, Laik ve modern Türkiye’de tesettürlü kıyafetlerle eğitim ve iş hayatının içinde yer almaları seküler çevreler tarafından istenen bir durum değildi. İş ve eğitim hayatında karşılaştıkları zorluklar İslamcı kadınları yeniden ev hayatının sınırları içine itti diyebiliriz. 1980 yılların sonu 1990’lı yıllarda yaşananların İslamcı kadınları kendileriyle ve yaşadıkları çevre ile bir hesaplasmaya girmeye zorladığını Tuksal, şu ifadelerle dile getirmektedir:

“1980’li yıllarda herkes yeni evlendi, iş hayatına atıldı, anne oldu; yani hayatın gerçek yüküyle, pratiğiyle o yıllarda tanışmaya başladı. Arkadaşlarıyla evlendiler ve onların da birer klasik Türk kocası olduğunu; belki onlarla aslında hiçbir şey paylaşmadıklarını gördüler. İş hayatında erkeklerin tercih edildiğini; hamile kaldıkları için ayıplandıklarını gördüler. Bütün bunlar içinde bulundukları ana damarlarla hesaplaşmalarını beraberinde getirdi. Bazı ülkücü hanımlar biraz daha çabuk hesaplaştılar. Hepsi değil ama, 1980’lerde çalışmaya başlayan grup. Öbür kesim, daha çok eve kapanan bir yaşam sürdükleri için teslimiyetçi çizgilerini sürdürdüler; en azından geç kaldılar. Kadın konusunda teorik hesabı verilmemiş onca değişmeye ve gelişmeye rağmen, hâlâ bugün bir kadının “ben feminist düşünceye yakınım” diyebilmesi bizim camiada büyük cesaret gerektirir.”⁵⁸⁵

Bu dönemde modern ve laik çevreler türban ya da başörtüsü olarak tanımlanan tesettür biçiminin Türk milletinin temellerine aykırı olduğunu iddia ederek bunun

⁵⁸⁴ Aktaş, 42.

⁵⁸⁵ Hidayet Şevkat Tuksal, *Kadın Bakış Açısına Sahip Olmalıyız*, Birikim Dergisi, Sayı:137 Yıl: 2000, 49.

siyasal İslam'ın bir temsili olduğunu ifade ediyorlardı. Laiklerin cumhuriyetin kazanımlarının zarar göreceği konusunda endişelendiren bir diğer husus da çevre ülkelerde görülen İslamcılık hareketleriydi. Tüm bunlar bir araya geldiğinde resmi ideolojinin endişelerini İslamcı kesimin kadınları üzerinde yoğunlaştırırken;⁵⁸⁶ İslamcı kesimde de ilerlemenin ve gelişmenin, çağdaşlığın ve medeniliğin görüntülere, kılık kıyafetlere, kendini inkâra ve horlamaya, yerli olan her şeyden tiksinti duymaya bağlandığı bir paradigmaya duyulan tepki söz konusuydu. Bu tepki, söz konusu yıllarda, aktarma, derleme, bağlamından koparılmış malûmat yığınlarıyla beslenerek, sanatın, neşenin, renkliliğin yasaklandığı, farklı dinî okumaların susturulduğu, bastırıldığı bir din anlayışının da ortaya çıkmasına sebep olmuştu.⁵⁸⁷ Bu da İslamcılarının miras yolu ile gelen bir Müslüman geleneğini kabul etmek yerine, sosyal ve politik olaylarla ilgili olarak kendi İslam anlayışlarını ve ideal İslami yaşam düşüncelerini geliştirmelerine sebep olmuştur.⁵⁸⁸

Bu yaklaşım, İslâm'ı yaşama adına sorgusuz sualsiz birtakım pratikleri söz konusu yaşamın bir parçası haline getirmiştir. Geleneğe karşı beslenen hasımane tutum, modernliğe karşı ikiyüzlü bir sorgulamayı da beraberinde getirmiştir. Topluma rağmen toplumu kurtarıcılığa soyunma bir göre olarak tanımlanmıştır. Fıkıh despotizmi. Cuma namazı, dar'ul küfr, cihad, hicret, tekfir tartışmaları. Kaynaklara dönüş adına hayatı besleyen ince damarların inkârı ve ihmalini beslemeye başlamıştır. Dinî duyarlılık adına kadının yapısına, kimliğine bir güvensizlik söz konusudur. Kadının sesi ve görüntüsüne ilişkin yargılarla, fıkıh ve takva adına başörtülü öğrencileri evlerine dönmeye çağıran otoriter seslerin gücünü artırmıştır.⁵⁸⁹

Geleneğin yok sayılması ve İslam adına alınan kaynakların tanımladığı yaşam biçimlerinin en çok kadının konumuna zarar verdiğini Tuksal şu cümlelerle ifade eder:

“İncelediğim hadis rivayetlerine göre, kadın erkeğin kaburga kemiğinden yaratılıyor. Erkek düzgün, ama kadın eğridir. Hadislerin yorumlarına baktığınızda “Onu düzeltmeye çalışmayın, zaten düzelmez. Eğer bu eğrilik onu haram işlemeye sevk ediyorsa o zaman uğraşın” diyor âlimlerimiz. Hâlbuki Allah Kur'an-ı Kerim'de diyor ki ‘Benim indimde en değerliniz, en takvalı olanınız, yani sakınma bilincine en çok sahip

⁵⁸⁶ White, 138.

⁵⁸⁷ Aktaş, 38.

⁵⁸⁸ White, 69.

⁵⁸⁹ Aktaş, 39.

olanınızdır.’ Ölçüt bu. Eğer kadınlar gerçekten böyle eğri/sorunlu yaratılmışlarsa bu bilinci yakalayamayacaklar, yeterince yakalayamayacaklar demektir. Bu anlayışı yansıtan rivayetler bütün güvenilir hadis kitaplarımızda yer alıyorlar. Bu kitaplar Müslümanların nazarında çok önemli ve dinin temel kaynakları statüsünde. Geçmişte ilmi tartışmalara açık birer bilimsel eser olarak görülmüş olsalar da, İslâm düşüncesinin donuklaşmaya başladığı zamanlardan beri bu eserler bir tür dokunulmazlık ve yanılmazlık zırhıyla kuşatılmışlar. Bir de bu rivayetlerin açıklamalarını yapan çok ünlü âlimler var. Onların yorumları da bu hadisler kadar etkili olmuş. Onların açıklamalarına baktığınız zaman neredeyse hiç kurtaramıyorsunuz. Çünkü şöyle diyorlar: ‘Kadın erkek için yaratılmış bir varlık.’ Hadislere bakıyorsunuz, erkek için hizmetçiden, kılıçtan, attan ve kadından bahsediliyor. Yani dört tane hayatı kolaylaştırıcı öge var; kadın bunlardan bir tanesi. Kadının aslî varlık olarak kabul edildiği tek alan Allah’a kişisel kulluğu, yani ritüeller alanı. Bir de anne olduğunda, kocası için değil ama evladı için önemli bir varlık olarak kabul edilmesi söz konusu.”⁵⁹⁰

Bu aynı zamanda karşıt kimlik ve tutum oluşumlarını da besleyen bir süreç olarak da tanımlanabilir. Laik ve İslamcı kesimin her ikisi de sosyal, ekonomik ve kültürel hayat biçimini yaşanır kılmak adına bir mücadelenin tarafları olmuşlardır. Bu taraflar arasında süren çekişme ülkenin siyasal yapısı üzerinde de belirleyici bir rol sahibi olmuştur diyebiliriz.

2000’li yıllara gelinceye kadar toplumun kadın algısı, laik ve İslamcı olarak ayrılan iki keskin kutup üzerinden tanımlanmıştır diyebiliriz. Batı karşısında modernlik ve gelenek arasındaki keskin ayrışmadan beslenen bu kimlik arayışı, toplumsal-siyasal bir projenin de malzemesini oluşturduğu düşünülmektedir. Kimliklerin aynı zamanda bir yaşam biçimini temsil ettiği düşünüldüğünde, kamusal alan bir anlamda gelenek ve modernizmden beslenen yapıların karşılaşma ve kendilerine alan yaratma mücadelesinin sahnesi olmuştur diyebiliriz. Dolayısıyla İslam da Batı ideolojileri karşısında, hayatın tüm alanlarını kapsayan, siyaseti, hukuku, ekonomiyi, devlet ve toplumu düzenleyen modern bir ideoloji biçiminde kendini ortaya koyma çabasına⁵⁹¹ girmiş olarak tanımlanabilir. Bu sürece görsellik kazandıran en önemli aktörün kadın olduğu

⁵⁹⁰ Tuksal, 55.

⁵⁹¹ Işcan, 121-122.

söylenebilir. Kadınlar, siyasal İslam'ın toplumsal hayatta görünen yüzleri olurken, mahremiyet kabullerindeki değişimde kadınların kamusal alandaki varlığını pekiştiren bir unsur olarak öne çıktı. Kadınların hal ve hareketleri, giyim kuşamları, muâşeret ifadeleri üzerinden konuşulması, cins olarak kamusal alana yabancılıklarının –kamusal hesaba katılmamışlıklarının- sebep olduğu muâşeret eksikliğiyle açıklanabilir. Özel alana, eve yoğunlaşan hayat/tarzı, özel alanın imkânlarının kamusal alana aktarılması sonucuyla karşı karşıya kalmıştır denilebilir.⁵⁹²

Bu yeni durumu dönemi hem yaşayan hem de gözlemleyen kadınlardan biri olan Hidayet Şefkatli Tuksal, Birikim Dergisine verdiği mülakatta şu cümlelerle dile getirmektedir:

*“Sistem, örtülü kadınları yok sayıp dışlamaya başladığından beri bizim kesimin bazı erkekleri de yok saymaya başladı. Çünkü kadınlar kendi kariyerlerine ve görünürlüklerine zarar veren bir unsur olmaya başladı. Eskiden bir kâr-zarar dengesi vardı. Şimdi denge bozuldu. Bu anlamda ne İsa'ya, ne Musa'ya yaranamayan bir kadın kitlesi var ortada. Bu aslında kadınları çok olgunlaştırdı, kendi ayakları üstünde durmanın ne kadar gerekli olduğunu kavradılar. Eşleri veya dindar amirlerinin, sorun kendilerine bulaştığı anda kendilerini yalnız ve devre dışı bıraktığını hepsi gördü. Meseleye kadının gelişmesi ve güçlendirilmesi perspektifinden bakan kesimlere gelince, onların yok saymaya çalıştıkları bu kesim kesinlikle göz ardı edilebilecek bir kitle değil. Bu kitleyi göz önüne almadan hiçbir politikayı etkili hale getiremezsiniz. Bu kitlenin desteğini almadan Türkiye’de kadınlar adına hiçbir başarılı iş yapamazsınız. Bu kitle eskiden evden çıkmasının, erkeklerle konuşmasının günah olduğunu düşünüyordu, şimdi bunları bıraktı ve hayatın içinde var olmak istiyor. Kendisini sadece anne olarak değil, işi ve çevresiyle gerçekleştirmek istiyor. Bu onun diğer insanlarla barışmasını sağlayacak bir süreçti. Fakat şimdi bunun önü kesilmeye çalışılıyor. Kimse bir süre sonra örtülü kadınların yok olacağını düşünmesin. Baskılar bize çok daha büyük bir inanç sağladı. Birçok şeyi göze alabiliyoruz artık. Yok olmayacakları için onların bir an önce hayata intibak etmelerine izin verilmeli.”*⁵⁹³

Böylece dini değerler bağlamında kendini tanımlamaya çalışan kadın, hem gelenek-modernizm karşıtlığının bir sembolü olmuş hem de dini değerlerin görünür

⁵⁹² Cihan Aktaş, *Kadınlar ve Kafeler* 29/Eylül /2014 tarihinde dünyabülteni.net’te yayımlanan yazıdan

⁵⁹³ Tuksal, 48.

temsilcisi olarak resmedilmiştir diyebiliriz. İslamcı kadınlar, bu tutumlarıyla laik ve modern kesimlerin yaşam alanlarında kendilerini yer edinmeye başladılar. İslamcı kadınlar bu dönemde kamusal alını kendi lehlerine zorlasalar da White, ekonomik koşulların baskısı ile bu kadınların önemli bir kısmının erkek egemen aile alanına ve evlerindeki mahrem rollerine geri döndüklerini ifade etmektedir. Ona göre İslami alanın savunduğu özel alanın kamusallıkla uyuşumu zor görünüyordu.⁵⁹⁴ 1980’li yıllarda kamusal alana yeni dindar biçimsellikleriyle çıkan İslamcı kadınların, 1990’lı yıllarda kamusal alandaki varoluşlarının kısıtlandığı veya kimi durumlarda engellendiği ve bunun bir insan hakları sorunu haline geldiği bilinmektedir. Ancak Türkiye dahil, tüm Müslüman ülke ve topluluklarda kadınların hak ve özgürlükler bakımından epey geri bir konumda oldukları; bunun yalnızca devletlerin baskısından kaynaklanmadığı ve kadınları acımasızca ezenlerin, kendilerini birtakım İslâmi referanslarla da meşrulaştırdıkları ifade edilmektedir.⁵⁹⁵ Bu konuda verilebilecek önemli bir örnekte Cevdet Paşa’nın kızı roman yazarı Fatma Aliye’nin düşünceleridir. Dini kadının sosyal hayatı ve eğitimi için bir en gel olarak değerlendirmeyen Fatma Aliye, bu konuda en önemli sorumlu olarak erkekleri görmektedir. Ona göre erkekler kadınların bilim ve sanatla ilgilenmesini istemediklerinden dini kendilerine perde yapmaktadırlar.⁵⁹⁶ Kemalistler kadar dindar muhafazakârlara göre de, kadının en ulvi görevi anneliktir. Cumhuriyet’in ilk zamanlarında Kemalistler, anneliği milliyetçi söylem içerisinde, cinsiyetten arındırılmış yurttaşlık fikri ile uyumlu hale getirecek biçimde yeniden tanımladılar.⁵⁹⁷

Bu noktada Tuksal, muhafazakâr ve başörtülü bir genç kız olarak 1980’li yıllarda Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde yaşadıklarını şu cümlelerle ifade etmektedir:

“O ortamda kızlar çok garip bir konumdaydılar. Öncelikle konuşmaları çok abes karşılanıyordu. Erkekler şöyle düşünüyordu: “Kızların aslî görevleri anneliktir; üniversite okumalarına da gerek yoktur. Hadi diyelim ki bir cahillik etmişler ya da cüret göstermişler, o zaman burada bizi çok az rahatsız etsinler, bize karışmasınlar, varlıklarını belli etmesinler.” Örneğin ben okula ilk olarak etek-cekette ve örtülü bir şekilde gitmiş olmama rağmen yeterince örtülü olmadığım hissine kapılmıştım. Ve

⁵⁹⁴ White, 188.

⁵⁹⁵ Çakır, 28.

⁵⁹⁶ Çakır 69.

⁵⁹⁷ White, 232.

hemen, annemin muhalefetine rağmen, zorla bir uzun pardösü diktirdim. İlk iki yılım İslâmi denen her türlü zor şeyi uygulamakla geçti. Buna tarikata girmek de dahildir.. Hâlbuki ailem benim için çok erken olduğunu söylüyordu. Ama biz hep “yarın ölebiliriz” duygusuyla her anımızda mükemmel bir Müslüman olmaya çabalıyorduk, ertelemeye vaktimiz yoktu. Bu anlayış hepimizde çok baskındı.”⁵⁹⁸

1990’lı yılların sonlarına gelindiğinde, üniversitelere türbanla girmenin büyük ölçüde yasallaşması, İslamcı kadınların kamusal alanla aralarına bir mesafenin girmesine neden oldu. En önemlisi başlangıçta ailelere rağmen örtülen türban, artık bazı durumlarda onların telkini, hatta çoğu durumda zoruyla takılır olmaya başlamıştı. Yalnızca İslâmcı olanlar değil, biraz muhafazakâr yönleri olan baba, koca ve ağabeyler -örneğin ülkücüler- genç kızları “türban” a yönlendirmeye başladı.⁵⁹⁹ Bu süreçte İslamcı kadınlar tesettürü ailelerine ve sosyal çevrelerini kabul ettirmiş ve hatta onlar tarafından önemli oranda benimsenmesini sağlamışlardır. Ancak bu, onlara kamusal hayatta var olmalarına yetecek bir özgürlüğün kapılarını aralamalarına yetmemiştir.

Bu noktada bacı söylemi bir taraftan Müslüman kadına kamusal alanda bir yer açarken, diğer yandan da onu tezlikle özel alana gönderecek bir hissiyatı da dillendiriyordu. Davanın selameti açısından, yozlaşmış Batılı ve Batıcı kadınların görüntülerinin bulaştığı alanlarda yer almamalıydı o. Gelişen İslâmi duyarlılık açısından ise önemli olan İslâm’ın bu konudaki beklentileriydi. Erkek dünyası dönemin sıkıntılı atmosferini de kullanarak kadınların eve dönüşünü cazip ve meşru bir tutum olarak desteklediler.⁶⁰⁰ Bu noktada İslâmcı kadınların kaybetmeleri kaçınılmazdı. Çünkü kendileri ne kadar güçsüzse sistem de o kadar güçlüydü. Onların sistemle hem İslâmcı, hem kadın oldukları için sorunları vardı. Bu sorunun çözümü de dini kaynakların işaret ettiği gibi tesettürden taviz vermemeyi gerektiriyordu. Dolayısıyla kadının annelik ve eşlik görevi tesettürle gerçekleştirebileceği tek rolü olarak önünde duruyordu.⁶⁰¹

Başörtüsü yasağı ile pekişen “Kaynaklara dönüş” akımı, bacının eve dönmesini dinî bir gereklilik olarak gösterecek bir sürü delil ve dokümanı ortaya koyabiliyordu. Ayrıca İslâm’a yönelen gençliğin bir kesimi zaten birbirine akraba hatta mahrem

⁵⁹⁸ Tuksal, 51.

⁵⁹⁹ Çakır, 32.

⁶⁰⁰ Aktaş, 40.

⁶⁰¹ Çakır, 30.

olmayan kadınlarla erkeklerin hayatlarının yüksek bir duvarla veya görünmeyen perdelerle bölündüğü bir iklimden geliyorlardı. İslamcılık bu noktada söz konusu iklime destek veren bir algıyı dillendirmeye başlamıştı. Böylece, yeni bir yaşantı tarzı kurma iddiasına bağlı olarak, farklı bir ilişki biçimi oluşturuluyordu evlerde. Ayrı odalarla olamıyorsa, perdelerle, bölmelerle haremlik selamlık ilişkisi, bu ilişkinin kökleri çok da irdelenmeksizin yeniden yorumlanıyordu. Tüm bu bölünmüşlük ve sınırların oluşum sebebini kadın oluşturunuyordu.⁶⁰²

Başörtüsü yasağı, sadece devletin ve kurumlarının değil, aynı zamanda toplumun insan, kadın ve vatandaşlık haklarına bakışını da ele veriyordu. Kadınların başörtüsü takmalarını bir din ve inanç özgürlüğü meselesi olarak değil, laiklik rejimini tehlikeye atacak bir kamu güvenliği meselesi olarak⁶⁰³ ele alınması İslamcı kadınların kadının iş ve sosyal yaşamdan itilmelerine önemli bir zemin hazırlamış oldu. Sonunda direnmeyi seçen kadınlar, mesleklerini, okullarını kaybederken, direnemeyenler de büyük bir burukluğun içine yuvarlandılar. İçlerinde fiziki ve ruhsal sağlıklarını yitirenler de oldu.⁶⁰⁴ Bunun yanında dindar erkekler, çember sakal bırakmaktan ve İslamcı olduklarını belli eden kıyafetler giymekten vazgeçtikleri için sosyal olarak görünmez olmuş ve kadının bir siyasal sembol olarak algılanmasına bir anlamda katkıda bulunmuşlardır.⁶⁰⁵

Eğitilmiş başörtülü kadınların, başörtü yasağı ile birlikte yaşadıkları sorunlar üzerine bir araştırma yapan Cindoğlu, Örtünmeyle ilgili tartışmalar da iki temel yaklaşımdan söz etmektedir. Bunlardan ilki, örtünmenin, Cumhuriyet'in laik modernleşme ve Batılılaşma projesine karşı çıkış niteliği taşıdığı yönündeki görüştür. Bu yaklaşımın temelinde, modernleşme teorilerinin beklentileri yatmaktadır. Bu beklentilere göre kentleşme, eğitim, kadının iş hayatına artan katılımı, toplumdaki geleneksel ve İslami yapıları ve kimlikleri eritecek, sonuç olarak da kadını özgürleştirecektir. Bu yaklaşımla bakıldığında, örtünmek hem kadının özgürleşmesini engellemekte, hem de kadın üzerindeki din temelli baskıların sembolü olarak değerlendirilmektedir. Bir diğer yaklaşım ise, modernleşme teorisinin aksine, Batı'nın

⁶⁰² Aktaş, 40.

⁶⁰³ Dilek Cindoğlu, *Başörtü Yasağı ve Ayrımcılık: Uzman Meslek Sahibi Başörtülü Kadınlar*, TESEV, Yay., İstanbul 2010, 5.

⁶⁰⁴ Çakır, 29.

⁶⁰⁵ White, 81.

kodlarından farklı ve alternatif bir modernite kurgulamanın olasılıklarına dikkat çekmektedir. Bu yaklaşımda günümüz İslami hayat tarzını yansıtan örtünme biçiminin modern bir olgu olduğu ortaya konulur. Burada söz konusu olan moren kadın algısının barı merkezli algılanışına bir alternatif oluşturmak olarak tarif edilmektedir.⁶⁰⁶

Bu süreçte Müslüman kadının, “bacı” olarak, hem dışarının dünyasının yozlaştırıcı veya yıpratıcı etkilerinden kurtulması hem de dişi kuş olarak evin dünyasını İslâmi bir anlamda yeniden kurması gibi gerekçelerle, daha çok ev ve özel hayata -özel alana ait sayılan- yan etkinliklere kanallize edilmeye ve kamusal alanda silikleşmeye başladığı düşünülmektedir.⁶⁰⁷ İslamcı kadınların kamusal hayatta var olmaları sadece sistemle olan problemlerine dayalı olarak değil, bir başka yönden de içinde bulundukları inanç ve ideoloji biçiminin de engelleriyle baş başa kalmış görünmektedir.

Özellikle kadının iş hayatına ve sosyal hayata katılımının erkeklerin ev hayatındaki sorumlulukları üzerinde oynadığı rol bakımından sorgulandığında, erkeklerin ev içi sorumluluk alanlarını genişletmeye istekli olmadıkları bilinmektedir. Kırdaki aile içi çalışmanın aksine, kadının kentte iş piyasalarına katılabilmesi için aile içi işbölümünden kaynaklanan sorumluluklarını hafifletecek bir dizi sosyal destek mekanizmasının oluşması ve erkek egemen aile içi işbölümü anlayışında, özellikle erkeklerin daha eşitlikçi bir anlayış geliştirmeleri gerekmektedir. Kısaca, kadının kentte iş hayatına katılabilmesi için toplumsal düzeyde radikal zihin dönüşümlerine⁶⁰⁸ ihtiyaç olduğu bilinmektedir.

Ailenin korunması ve bunun yanında çocukların bakımı gibi endişelerin, aslında muhafazakâr toplumun kadını algılamasında da çok büyük bir olgu olduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla kadın eğitim ve belli kurallar aracılığı ile toplumda görünür olurken, aslında gelenekler ve dini normların tanımladığı alana daha kalifiye elemanlar olarak yetiştirilmesi bir bilinçaltı gerçeği olarak kadını sarmalamıştı.

Bu sorular etrafında muhafazakâr/dindar kadın ve yanında da Türk toplumu açısından modern kadının toplumsal konumu tanımlarının ayrıntılarını görmek mümkündür. Bu noktadan yola çıktığımızda kadının toplumsallığı noktasında çok farklı yaklaşımlarla karşılaşmamız mümkündür. Burada dikkat çekici olanlar, dini ve getirdiği

⁶⁰⁶ Cindioğlu, 31-32.

⁶⁰⁷ Aktaş, 40.

⁶⁰⁸ Cindioğlu, 29.

değerleri toplumsal hayatın dışında tanımlayan seküler yaklaşım, bir de dinin özüne atıfla gündeme gelen yaklaşımlar olarak öne çıkmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında, Türk modernleşmesinin iki karşıt kutbu, iki farklı kadın imajıyla aslında iki farklı aile ve toplum öngörüsünde bulunur. Batı ile İslam medeniyetleri arasındaki en dirençli ve ayırt edici farklılığın toplumsal örgütlenme biçimi ve bunun da cinsiyetler arası ayrışmadan kaynaklandığı göz önünde bulundurulduğunda, kadının toplumsal hayattaki duruşu, saygınlığı ve hatta sadece görüntüsü bile bir imaj çizerek taraf belirleyici bir noktada algılanmıştır.⁶⁰⁹

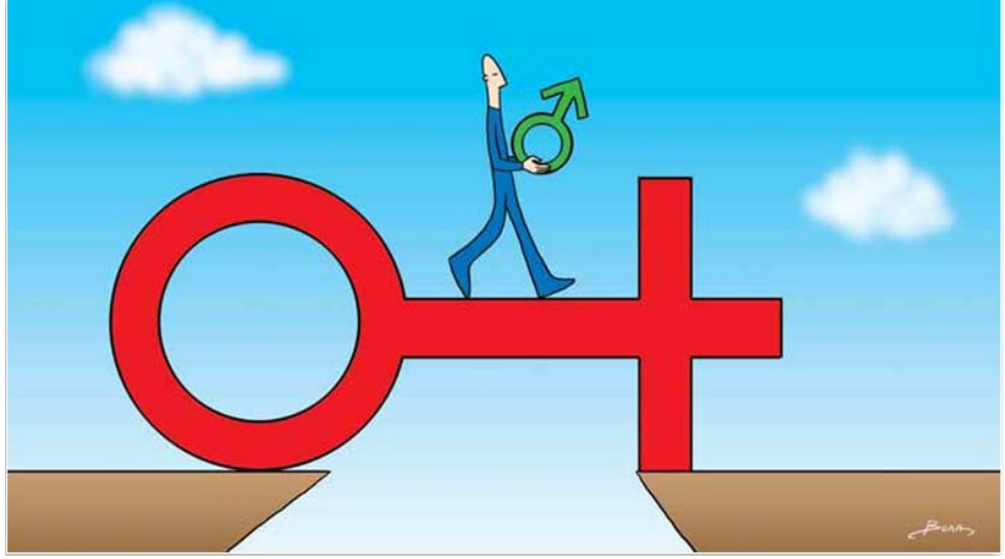
Bu yaklaşımın diğer ucunda duran ve Cumhuriyet sonrasına uzayan algıda ise, kadınlar, batılı laikliğin gerçekleşmesinde öncü olarak tanımlanmıştır. Cumhuriyet'i kuran erkeklerin, kamusal alanın görünür sembollerini modern dünyanın dili ile uyumlu hale getirmek için toplumun kadınlarını yardıma çağırdıklarını söyleyebiliriz. Bu noktada kadınların geleneksel dinsel rollerinden özgürleşmeleri ancak kamusal rol ve görünürlükleri ile ulusal davaya katkı sağladıkları oranda arzulanmıştır diyebiliriz. Böylece kadınların bireyselleşmesinden ziyade kolektif ahlakın korunması ön plana çıkarıldığı⁶¹⁰ gibi bu ahlakın korunma görevinin de kadına yüklendiği söylenebilir. Kemalist modernleşme projesinde üzerine düşeni yapan kadınlar, kamu alanında erkeklerle eşit olmaya çalışıyorlardı, ama bu alanda kadın bağımsızlığının keskin sınırlarından⁶¹¹ söz etmek mümkündür.

Kadın ve erkeğin toplumsal konumları cinsiyetleri üzerinden tanımlanırken, modernle uyumlu bir konum, meşruluğun ölçüsü olarak gösterilmiştir diyebiliriz. Bu da kadının muhafazakâr ya da modern olarak kamusal alanda sınırlarını bilmeye zorlamaktadır diyebiliriz. Toplum içerisinde onlar için tanımlanan rolün biçimselliğine çeşitli iletişim araçlarıyla görünürlük kazandırılırken, toplumun zihninde yer eden kadın olgusu da biçimlendirilmek istenmektedir.

⁶⁰⁹ Tuba Nur Erbay, *Osmanlı Modernleşmesinde Kadın ve Tesettür*, <http://www.aksitarih.com>

⁶¹⁰ Göle, 24.

⁶¹¹ Arat, 104.

(Görüş Dergisi Sayı:67 Yıl:2011,30)

.Muhafazakâr/dindar burjuvanın kadın algısı da gelenek ve kültürün beslediği dini algılardan farklılaşan siyasal İslam bağlamında 1980’li yıllarda kendi penceresinden bir yaklaşımla öne çıkmaya başlamıştır. Ancak modernizm ile İslam arasındaki meseleler devamlılık göstermiş, çatışma zemini mahremiyet, kimlik, medeniyet, modernlik⁶¹² gerilimi üzerinden devam ederken, siyasal İslam’ın kadın algısı toplumsal yaşamda yeni örtünme ve mahremiyet biçimleri ile kendini göstermeye başlamıştır.

Bu da muhafazakâr/dindar kadınların siyasal “İslam’ın amblemi”⁶¹³ olarak değerlendirilmelerine yol açmıştır. Bu anlamda modernliğin tanımladığı kadının karşısında dini değerlerin biçimlendirdiği kültürün bir sembolü olarak çıkan kadının kamusal alandaki temsili, içinde geliştiği kültürün sınırlarını zorlamakla birlikte aşma noktasında güdük kalmıştır denebilir. Bu bağlamda özellikle muhafazakâr/dindar kadını iki yönlü bir sıkışmışlığın içinde tarif eden Aydın şöyle demektedir:

*“Ataerkil yapının belirlemiş olduğu sosyal, siyasal ve kültürel ötekileştirilmeye, dini gereklilik olarak taşıdığı başörtüsünü militarist-Kemalist ideolojiye kabul ettirmeye ve çağdaşlık uygarlık perspektifinde tek tipleştirilmeye karşı kimlik, kişilik, özgürlük ve varoluş mücadelesi söz konusudur”*⁶¹⁴

⁶¹² Göle, 2002, 27.

⁶¹³ Göle, 2002, 27.

⁶¹⁴ Sare Aydın, *Muhafazakâr Dindar Kadının Serencamı*, Açık Görüş, 12 Temmuz 2014 tarihli yazısından

3.2. GELENEKSEL VE DİNİ DEĞERLER BAĞLAMINDA KADININ KAMUSALLIKLA İMTİHANI

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, toplumsal hareketlilik içinde etkili olmaya başlayan Müslümanların hayat tarzı bağlamında sunmaya başladıkları farklı manzaraların bu süreçte iki yanlı olarak İslamcıların düzene uyduğu yönünde eleştirilerin önünü açmıştır. 2000’li yılların başında henüz kamusal alanda kadın tesettürlü olarak kabul görmese de farklı alanlar üzerinden bu alanı kullanmanın yollarını bulmuştur. Bu süreçte, sadece “siyasal İslam”a karşı olduklarını, beyaz tülbentli kadınların masumiyetine de saygı duyduklarını öne süren kesimler de İslamcılara/Müslümanlara özgü bir yozlaşma açıklaması olarak okudukları yeni, farklı, bazen kamera tutulan sahnenin çelişkili içeriği nedeniyle bir eğretilik ifade eden fotoğraflar üzerinden aynı iddiayı dillendiriyorlar.⁶¹⁵ İslamcı kadınların farklı sosyalleşme alanları üzerinden topluma sızma ve kendilerini dönüştürme çabaları farklı açılardan eleştiri konusu yapılırken, tesettürlü kadınlar, modern tesettürlü kadınlara dönüşmüştü.

1980’lere kadar hemen bütün siyasi partilerin dini kültürel bir tutku olarak görmeleri, toplumda dini değerlerin farklı yorumlarına yaşam alanı açmıştır diyebiliriz. Bu döneme kadar Türkiye’de siyasi partiler, dini siyasi kurumlar ve ekonomik yapıyı biçimlendirecek bir olgu olarak tanımlamadılar. Siyasal İslami hareket 1980 sonrasında dine yönelik toplumsal duyarlılıklardan da faydalanarak, ülkenin siyasi ve ekonomik dokusuna İslam’ı yeniden dahil etmeye çalıştı.⁶¹⁶ Bu süreçte kadın, talep edilen İslami yaşam biçiminin en önemli temsilcisi oldu.

Refah Partisi kapatıldıktan sonra Siyasal İslam’ın geçirdiği dönüşüm, sonrasında gelen partileri insan hakları, demokrasi, siyasal haklar ve çoğulculuğun dillendirildiği bir retoriğe itti. özellikle Adalet ve Kalkınma Partisi’nin 2002 seçimleri ertesinde izlediği politikalar, zina, kürtaç türban sorunu gibi laik çevrelerin hassas oldukları konularda nihai olarak sergilediği uzlaşmacı tutum İslamcı kesiminde yaşanan dönüşümün somut örnekleri olarak değerlendirildi.⁶¹⁷ ve Türkiye’nin Avrupa Birliği (AB) ile bütünleşmesi için harcadığı ciddi çaba Türkiye’de 1980’li yılların ikinci

⁶¹⁵ Aktaş, 78-79.

⁶¹⁶ Buğra/Savaşkan, 78.

⁶¹⁷ White, 76.

yarısından itibaren tırmanan, 1990'lı yıllarda doruğuna ulaşan laiklik etrafındaki gerginliği büyük ölçüde azaltmıştı.⁶¹⁸

Bu noktada, İslamcı siyasi partilerin siyasete katılımı ve 1980'ler sonrasında üniversite alanlarında örtünen öğrencilerin varlığı, üniversitede “türban” yasağı ve buna karşı düzenlenen eylemler, konuyu siyasi tartışmaların odağına getirmesiyle yaşanan gerilimli ortam da, değişen siyasal yaklaşımlarla bir rahatlama döneminde girmişti diyebiliriz. Dolayısıyla İslam-laiklik tartışmalarının odağında bulunan muhafazakar/dindar kadınlar, yeni sürece uyum sağlama konusuna açıldılar.⁶¹⁹ Refah Partisi'nin kapatılmasından sonra kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi, böylece yeni İslami kuşaklara yaşadıkları siyasi sorunlar üzerinden ulaşmayı başardı. Bunlar Müslüman yaşam tarzını ve ahlaki değerleri korumak şartıyla, yeni fikirlere ve yeni toplum modellerine açıldılar.⁶²⁰ Bu model İslamcı kesimleri modern yaşam biçimleri ile uyumlu hale getirirken, kadının kamusal alanda görünürlüğü de eğitim kurumları, sosyal yardım dernekleri, vakıflar, kermesler üzerinden güç kazandı.

Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana seküler kentliler başörtüsünü, gericilik, köylülük ve gayri medeni yaşam tarzı olarak görmüşlerdi.⁶²¹ İzlen politikalarla zenginleşen muhafazakâr çoğunluk, küreselleşmede, ekonomik gelişmede ve milli kültürün tanımlanmasında Cumhuriyetçilere meydan okuyacak kadar durumlarını düzeltmeye başladılar. Oldukça açık bir Müslüman kültürel rönesansını hazırlayacak bir kendine güven düzeyinden söz edilebilir. Bu da beraberinde şık İslami kıyafetler içinde, kadınların lüks arabalarla korunaklı sitelerde yaşadıklarını görüyoruz⁶²²

1980'lerin sonu ve 90'ların başında feminist sorgulamaların etkisiyle bacının reddedildiği, karikatürleştirilerek yitime uğradığını ifade edilmektedir. Artık kadınlar arasındaki dayanışmayı vurgulayarak, cinsiyetsiz bir yanı olan bacının dava adına dava mensubu erkekler tarafından istismar edildiği üzerine tartışmalar yapılıyor⁶²³ ve muhafazakâr dindar kadın, bu formdan yavaş yavaş sıyrılmaya başlıyordu.

⁶¹⁸ Ali Çarkoğlu/Binnaz Toprak, *Değişen Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*, TESEV Yay., İstanbul 2006, 16.

⁶¹⁹ Cindoğlu, 31.

⁶²⁰ White, 77.

⁶²¹ White, 80.

⁶²² White, 81.

⁶²³ Aktaş, 41.

“2000’ler boyunca hangi tesettür kıyafetinin dine uygun olduğu ya da olmadığı tartışması yürüdü mesela. Bu tartışmada ben şunun karıştırıldığını düşünüyorum: Mecburiyetten, belki diyelim ki baba baskısıyla başını örten kızın başını örtüşünün bir biçimi vardı eskiden. Genel giyim kuşamı, beğenisi, seçimleri, giyim tarzı vs. Bir de ailesinin baskısına rağmen kendi iradesinin de dâhil olduğu bir süreçte başını örten, üniversitede okuyan ve kamusal alanda bulunan kadın var ve onun kıyafet seçimi, kıyafetini taşıyışı bir şekilde onu belli ederdi. İlkinde daha geleneksel idi kıyafetler. İkincisinde pardösü ve geniş başörtüler vs söz konusuydu. Haliyle farklılaşıyorlardı. 90’larda kısmen 2000’lerde yaygın olarak pardösüler gitti, başörtüler küçüldü renklendi ve bir moda, bir sektör oluştu bu alanda. Bu sektör eskisi kadar köşeli bir kıyafete sokmadı kadınları. Daha çeşitli ve çoğulcu oldu. Hem bu kıyafette benzeşme, hem sektörün genişlemesi, ürünlerin ucuzlaması ve beğenin ortaklaşması sonucu, üniversitede okuyan kızın kıyafetiyle konfeksiyona giden kızın kıyafeti benzeşti. Bu benzeşme sonra ayırt edilemez oldu. Ve birinin daha dikkatli diğerinin daha az dikkatli tesettürü aynı potada eleştiriye tutuldu.”⁶²⁴

İslâmi görünürlüğün daha belirgin olduğu özel yaşantı, kadınların çabalarıyla hem ferahlatan hem destekleyen bir sığınak olarak dururken, Muhafazakâr/dindar kadının kamusal alandaki eşitliğe ve paylaşıma dayalı istekleri de farklılaşmaya başlamıştı. Bu istekler, oturmuş ve sakin bir liman vazifesi gören özel yaşantıyı tehdit edebilirdi. Kamusal alanda ilişki kurulacak bu kadını tanımanın yolu, onunla, eşit ve saygılı ilişki biçimleri geliştirmeyi gerektirirdi. Bu yönüyle muhafazakâr/dindar erkekler de kadının kamusal alanın içine doğru genişleyen yaşamından memnun olmasalar da bunu dillendirme gereği duymamışlardır. Hem, bu ilişki biçimi için özel alanın sağladığı türlü rahatlıklardan vazgeçilmesi, kamusal alanda sağlanmış kolaylıkların da tehlikeye atılması söz konusu olabilirdi. Farklı dindarlık anlayışıyla çoktan baba evinden kopmuştu. Öyleyse şimdi nereye sığ(ın)acak? Nötr bir alan yok. Evler eski evler olmaktan çıkmış. Evlerin eski evler olmadığı bir zamanda kadınlar da eski kadınlar olamıyorlar.⁶²⁵

⁶²⁴ Fadime Özkan ile 26 Şubat 2014 tarihinde yaptığımız mülakattan

⁶²⁵ Aktaş, 48.

Böylece iş ve meslek sahibi kadınlar tarafından tercih edilen başörtüsü aracılığı ile muhafazakâr/dindar kadının kamusal alanda görünürlüğü artmıştır. Bu görünürlüğü geçmişle kıyaslayan Böhürler şöyle demektedir:

“1980 sonrası, 2000’e kadar olan dönemdeki kadın hareketi özgün, özgürlükçü, geleneksel topluma karşı başkaldıran bir harekettir. 2003 Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı ile birlikte bir profil ortaya çıktı. O vakte kadar sisteme, Cumhuriyet’in dogmalarına karşı direnen bir kadın profili vardı. Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı ile birlikte bunlar biraz sistemin içinde yer almaya başladılar. Çünkü sistem hep onları dışlıyordu. Başörtülü iseniz var olacağınız alanları size dar eden bir sistemin içinde idiler. Özellikle 1990’dan sonra 28 Şubat süreciyle önleri iyice daralmıştı. 2003 Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı ile bu değişti. Başörtülü eşi olan Başbakan, başörtülü eşi olan bir Cumhurbaşkanı, başörtülü eşi olan bir bakan profili ortaya çıktı. Kadının kamusal alanda varlığı görünürlüğü arttı. Bu da Türkiye’de elit kavramını değiştirmeye başladı. Neydi elit kavramı? Başlı açık, modern, hayatını yaşayan, içkisini içen vs. Bu değişti. Türk elitleri ilk etapta başörtülü bir eşi kabullenemedi. Türkiye’yi bunların temsil edemeyeceğini söyleyen yazılar yazıldı. Türkiye’nin elit resmi değişmeye başladı. Bununla birlikte Anadolu sermayesinin merkezde etkisi de arttı. Bu Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı ile birlikte artan bir şey ama liberal ekonomik politikalarla ilgili artan bir şey aynı zamanda. Yerel ekonomik politikalar güçlendi. Bu da hem kadını hem de erkeği etkiledi”⁶²⁶

Tesettürle ilgili hükümler, modernlik ve çağdaşlığın ne olduğu ile hakkındaki düşüncelerle biçimleniyor. 2000’li yıllarda muhafazakar/dindar kadınlar dini inançlarının yanı sıra, modern şık ve kentli olma arzularını da dile getiriyorlar.⁶²⁷

“Muhafazakâr/dindar kadın kamusal alanda 2000’lerden sonra daha çok görünürlük kazandı. Ben gazeteci, televizyoncu olduğum için, önceden protokolün katıldığı bir program çekerdiniz. Protokolde bir tane başörtülü olmazdı. 2003 Adalet Kalkınma Partisi iktidarı ile birlikte protokolü çektiğinizde birçok başörtülü kadını görebilirsiniz. Bunlar eğitilmiş ve meslek sahibi kadınlar. Bu Türkiye’nin resmidir. Cumhurbaşkanı, başbakan, bakanla ile birlikte bu sefer başörtülü bir resim gördü Türkiye. Hiç başörtülünün olmadığı bir yönetim resminden, çok sayıda başörtülünün

⁶²⁶ Ayşe Böhürler, 25 Şubat 2014 tarihinde kendisiyle yaptığımız mülakattan

⁶²⁷ White, 138.

olduğu bir resme geçti Türkiye. Doğal olarak kadınların değişimini de de o resmin altında düşünmek lazım. Bu noktada kadınların daha az inandıklarını ya da daha az dindar olduklarını düşünmüyorum. Bir şeye direnirken daha güçlü olursunuz. Kendinizi korumaya alırsınız. Bu dönemde kadın, kendini korumaya almaktan vazgeçti. Hayatın akışına bıraktı. Aslında daha doğallaştı, doğru olan bu zaten. Öbürü aşırı savunmacı bir refleksle, aşırı idealize edilmiş bir dindar İslam algısıydı. Daha bozulmamıştı, daha rafineydi, bir taraftan baktığınızda. Ama kendini koruma adına kapattığında bir şekilde ortaya çıktı. Ne çıktı? Nesiller de değişiyor. 2000’de doğan çocuk bugün 14 yaşında. Bu çocuk ne onun öncesindeki İslami direnişi biliyor, ne Türkiye’nin tarihini biliyor. Başka bir trendin çocuğu o artık. Bizim kuşağımızda çok fazla bir değişim yok ama şimdi öyle değil. Teknoloji değişiyor, bununla birlikte hayat tarzı değişiyor. Küreselleşen bir dünyanın içinde Türkiye’deki dindarlık da küreselliğe uydu. Zaten başka bir şansı yoktu. Bir değişimin olmaması mümkün değil.”⁶²⁸

Alternatif bir modernliğin temsilcisi olduklarını düşünen kadınlar, tesettürün kendilerini modern yapmadığı düşüncesindedirler. Kadın ve gelişme sorunsalı çerçevesinde oluşturulan stratejilerin evrensel ve genel geçer olarak değerlendirilmesi, Türk toplumu açısından da kadını, olduğundan daha geri bir noktada tanımlamaya zemin hazırlamıştır. Oysa her kültürün farklı içerik ve gelişme perspektifine sahip olduğu düşünüldüğünde,⁶²⁹ muhafazakar-dindar kadın, annesine göre kendisini daha eğitilmiş, ekonomik hayata daha entegre, siyasi ve sosyal arenaya daha kolay adapte olabilen bir birey olarak tanımlamaktadır.⁶³⁰ Nitekim kendisiyle görüşme yaptığımız kadınlardan biri olan Münevver Hanım’ın söyledikleri bu noktada önemlidir:

“Kendimi dindar bir insan olarak tanımlıyorum. Bunu da Kur-an ve Sünnet’in gösterdiği ilkelere dikkat eden bir yaşama sahip olduğum için söylüyorum. Muhafazakâr/dindar kadınların giyim ve tüketim alışkanlıklarının geçmiş göre farklı olması bana göre, doğal bir durumdur. Kaldı ki her muhafazakâr ve dindar kadın zevkli ya da daha modern bir şekilde giyinmemektedir. Belli bir eğitim ve kariyer sahibi olan muhafazakâr/dindar kadınlar iyi giyinmektedir. Bu kadınların geleneksel bir örtünme ve giyim tarzının benimsemesi beklenemez. Dünya, artık kitle iletişim araçlarının çok aktif

⁶²⁸ Ayşe Böhürler, 25 Şubat 2014 tarihinde kendisiyle yaptığımız mülakattan

⁶²⁹ Kadir Canatan, Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme, İnsan yay 1995:101-102

⁶³⁰ Aydın, Muhafazakâr Dindar Kadının Serencamı, Açık Görüş, 12 Temmuz 2014 tarihli yazısından

olduğu bir dünyadır. Giyim tarzınız, ev dekorasyonunuz, hatta insanlara davranış biçiminiz bu araçlardan etkilenmektedir. Bu etkiye sırtınızı dönerek yaşayamazsınız. Ben birçok muhafazakâr insan tanıyorum. Tasavvuf mensubu ya da herhangi bir cemaat mensubu olan. Bu insanlar, uzun süre giyim tarzlarıyla, yaşam biçimleriyle, batılı hayat tarzından uzak durmaya çalıştılar. Hatta bazıları evine televizyonu bile sokmadı. Ama ne oldu? Şimdi onların çocukları ellerinde tabletlerle dolaşıyor. Bundan kaçmanız mümkün değil. Bana göre bu kaçış doğru da değil. Kaldı ki televizyonda bazı Ortadoğu ülkelerinin yöneticilerini geleneksel kıyafetleri içinde görünce ben bile yadsıyorum. Kadınların giyinirken kendine yakışanı seçmesi, örtünme biçiminin renklendirmesi gayet doğal. Tesettür, fakir, geri, eğitimsiz alt sınıfa, moda ve iyi giyinme ise çağdaş, modern, ileri ve üst sınıfa mensup olmanın bir temsili gibi algılanmıyor artık. Bana göre bu algının kırılmasının kahramanları da muhafazakâr/dindar kadınlardır. Şimdi bakıyorum kızlarımıza gayet şık kıyafetler ve onları tamamlayan aksesuarlar kullanıyorlar. Tabii başörtülü bir bayanın kullandığı kıyafet, başörtüsü kullanmayanlara göre farklıdır. Ama estetik olarak birbirini tamamlıyorlar. Kadınlarımız aldıkları eğitim ve kültürün hakkını veren bir giyim ve yaşam biçimi içindeler bence. Eskisi gibi erkeklerin gölgesinde, onların takdirine muhtaç hayatları yok. Şunu unutmayın, eğitim ve ekonomi bir toplumun gelişmesinde önemli şeylerdir. Günümüzde yaşayan muhafazakâr/dindar kadınların kendi değerleri, inançları, ibadetleri içinde kendilerine özgü ama estetik ve renkleri ile evrensel bir giyinme biçimi benimsemeleri gayet doğaldır. Kimsenin bunu yargılamaya hakkı yok. Ben lüks arabalarından inen şık arkadaşlarımı gördüğüm zaman mutlu oluyorum. Bunun yanında dindar bir insanın en önemli özelliği bana göre duyarlılığıdır. Neye duyarlı olacak? Çevresine. Etrafındaki insanlar nasıl yaşıyor? Neye ihtiyacı var? Bunları gözetiyorsanız din, sizin nasıl giyindiğinize ya da eşyanızın markasına göre değer biçmez. Kısaca sizin dini değerinizi erdeminiz belirler. Tüketim pratikleriniz ya da yaşam standartlarınız değil’’⁶³¹

⁶³¹ Münevver Hanım, Akademisyen 18 Temmuz 2014 Tarihinde yapılan mülakattan (Hakkında ayrıntılı bilgi verilmesini istemiyor)

Bugün gelişmekte olan ülkelerde kadının toplumsal konumunun, batının idealize edilen kadın tiplerinden farklı ⁶³² olduğu söylenebilir. Bu farklılığa da özellikle 1980’li yıllardan sonra önemli oranda sahip çıkıldığını ifade etmiştik. Bunun çeşitli sosyo-kültürel nedenleri olmakla birlikte dönemin siyasi (İran İslam Devrimi ve İslamcılığın yükselişi) akımlarının da etkilerinin büyük olduğu söylenebilir. Özellikle muhafazakâr dindar ailelerden gelen kadınlar için kamusal hayatta görünür olma ya da eğitim hayatına katılabilmenin ön şartı, geleneksel-dini değerlerin biçimlendirdiği kadın biçimselliği ile çelişmemesi olarak tanımlanabilir.

Nitekim konuyla ilgili olarak düşüncelerini aldığımız gazeteci ve AK Parti MKYK üyesi Ayşe Böhürler, şunları aktarmıştır:

“1980 sonrasında başörtülü kızların artmasının sebeplerinden biri, Anadolu sermayesinin çocuklarını, kızlarını okutabilecek bir imkân arayışıdır. Maddi olanakları iyi olan insanlar kızları okusun istiyorlardı. Ama okurken kendi değerlerine uygun bir şekilde okusun istiyorlardı. Burada örtünme hareketine destek var, sahiplenme durumu var. Geleneksel toplumda kızını okula göndermeyen babayı motive eden bir şey olmuştur; kızının başörtülü okula gitmesi. Süreci değerlendirirken, bunu hiçbir zaman unutmamak gerekir diye düşünüyorum. Bu süreç kızların ailelerine eğitim için gösterdiği direnişi etkilemiştir. Ama bugün Cumhuriyet’ten sonraki dönem 90 yıldan fazladır hala kızlarda %100 okullaşma oranına sahip olamadıysak, bunda Cumhuriyet’in eğitimde batılı görünüm dayatmasının büyük etkisi vardır. Bu toplum sonuçta 11 yüzyıl İslam’la yaşamış bir toplum ve değerleri de bununla örülmüştür.”⁶³³

Tesettür yada başörtüsünün kadının kamusal hayatta var olması için neredeyse bir ön koşul olarak algılandığı dindar/ muhafazakar aile yapılarında, kadının eğitimi yada sosyal hayata açılımı bu kavşakta biçimlenmektedir. Geleneksel değerlerine bağlı ailelerin kızları başörtüleriyle büyük kentlere üniversite eğitimi için giderken temelde bir dönüşümünde habercisi gibidirler. Bu noktada yaşanan dönüşümü yorumlayan gazeteci Fadime Özkan şöyle demektedir:

⁶³² Canatan, 101-102

⁶³³ AK Parti MKYK üyesi, Ayşe Böhürler, 25 Şubat 2014 tarihinde kendisiyle yaptığımız mülakattan

“Ben üniversite okumak için Eskişehir’den İstanbul’a geldiğimde ne isteyip, ne istemediğimi çok iyi biliyordum. O özgüvene en başından beri sahiptim. Gazetecilik yapacaktım ve bunu yaparken kendimi sınırlanmış falan hissetmiyordum, fiili fiziki bir engel mevcut durumda varsa da ben onu tanıımıyordum ve aşılmaz görmüyordum. Benim çevremde o dönem üniversite okuyan pek çok başörtülü kız için de geçerliydi bu. Kimse kendisini ne eksik hissediyordu ne kısıtlanmış. Çok bağlantı kurmam o yüzden. Dönemin yaygın psikolojisi buydu çünkü.1990’larda benim de içinde bulunduğum çevre, çoklukla medya, yayıncılık ve kültür sanat çevrelerindendi. Bu özgüven sahibi başörtülü kızların pek çoğu halen medyanın belirli yerlerinde insanlar. Mesleki anlamda o kadar görünür olmasalar da varlar. Benim kuşağımdan evlenmemiş çok sayıda başörtülü kadın vardır. Bizden önceki kuşak kendilerini inşa ederken geleneksel rollerle idealize ettikleri, kurdukları dünya arasında bir bağlantı kurmayı başardılar ya da bazı alanlarda vazgeçtiler. Yıkmadan dönüştürme gayreti vardı onlarda. 90’lar kuşağında ise bana göre ideal olan dışındakine itibar etmeme, beğenmeme, azımsama. Dönemin kadınlarıyla erkeklerinin geleneksel rollere bakışta ve beklentide farklılaşmasının bir sonucu olabilir. Neticede kategorik olarak evlenmemek gibi bir kararı yoktu kimsenin sanırım ama evlenmeyen ya da geç evlenen çok oldu sonuçta. İlklerin yaşandığı bir dönemdi 90’ların başı ve henüz kırılmalar olmamıştı. Bunun sosyolojik bir anlamı olmalı bence.”⁶³⁴

Tam bu noktada toplumun kamusal alanının nasıl tanımlandığı sorusuyla kaldığımızı söyleyebiliriz. Bir tarafta modern yaşamın tüm sembollerini üzerinde taşıyarak toplumsal hayatta alanını genişletmeye çalışan kadın, diğer yanda da kamusal alanda görünürlüğü din ve geleneğin algısına takılan kadın.

Habermas, “Kamusallığın Yapısal Dönüşümü”nde kamusalın batılı hikâyesini anlatır. Kamusal alanın oluşumunu her şeyden önce bir ortak yaşam alanının karşılığı olarak tanımlar. Bu ortaklık eğitimin, devlet otoritesinden bağımsız bireyselleşmenin, sivil toplum, piyasa ekonomisi, bir anlamda da burjuvanın doğum alanı olarak tanımlanabilir. Kamusal alan her şeyin konuşulup tartışıldığı ve toplumun tüm renklerine açık bir alan olarak değerlendirilebilir. Ancak Habermas’ın kamusal alanda

⁶³⁴ Fadime Özkan, 26Şubat 2014 tarihinde kendisiyle yaptığımız mülakattan

sosyal eşitsizliklerin görünür olmadığı⁶³⁵ yaklaşımı bir anlamda Türk toplumunun temel tartışma alanlarının eksenini olarak tanımlanabilir.

Batıda liberal-burjuva bir karakter taşıyan kamusal alanın, Türk toplumunda seçkin bir içeriğe sahip olduğu söylenebilir. Bu anlamda dar olduğu ve bürokratik niteliklerinin baskın olduğu söylenebilir. Burjuva sınıfının bile devlet eliyle yaratıldığı Türkiye Cumhuriyet’inde kamusal alan aynı zamanda resmi bir alan⁶³⁶ olarak tanımlanmaktadır.

Dolayısıyla muhafazakâr/dindar kadın için bu alanda görünür olma, Cumhuriyet’in temel değerleri ile bir çelişkiyi de sürüklemiştir denebilir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi kadının toplumsal yaşamda yer alması ve modernlikle bağlantılı olarak tecrübe edilen yeni bir yaşam biçiminin sembollerini üzerinde taşıması, toplumsal hayatın çelişkileri olarak ifade edilmiştir. Tüm bunların ışığında kadın ve toplumsal konumunun gerçek değerler üzerinden bir dönüşüme uğradığını söylemek zordur. Ancak toplumsal dönüşüm projelerine rağmen kendi içinde bir yeniden yaratımın söz konusu olduğu da söylenebilir.

“Bunun kadın merkezli bir okuma olarak ele alınmasının eksik olacağını düşünüyorum. Çünkü muhafazakâr kadının kendini keşfedişi ya da kamusal alanda ben varım deyişi, kadın hakları perspektifinden gelişmiş ve şekillenmiş bir şey değil. O yüzden ben o kadının kendini var etme süreci şeklinde okunmasının yanlış olacağını düşünüyorum. Ama bu onu da beraberinde getirmiştir. Bu aslında İslam’ın tarif ettiği yaşam biçiminin ekonomik anlamda dışavurumudur. Özellikle dindar kadınlar Refah Partisi’ndeki mücadeleleri ile ön plana çıktılar ve orada büyük işler başardılar. Ama orada görünmez bir konumdaydılar. Bu siyasetin bir şekilde başarıya ulaşması ya da bir yol kat etmesi onların da görünür olmasını beraberinde getirdi. Bir kadın, bir Müslüman kimliği üzerinden verilen bir mücadele vardı. Kadın kimliğinin varoluşundan ziyade Müslüman kimliklerinin varoluşu üzerinden bir görünür olma, kamusal alanda var olma konumuna geldiklerini düşünüyorum. O nedenle burada Müslüman kimlikli kadının kamusal alanda var olma mücadelesi söz konusudur. Tabi deminde söylediğim gibi Refah Partisi’nin kadın kollarında büyük başarılar gösteren kadınlar, görünmezdi.

⁶³⁵ Jürgen Habermas, *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*, (Çev.: Tanıl Bora ve Mithat Sancar), İletişim Yay., 2007, 25-56

⁶³⁶ Mücahit Bilici, *İslam’ın Bronzlaşan Yüzü: Caprice Hotel, İslam’ın Yeni Kamusal Yüzleri*, (Der: Nilüfer Göle), Metis Yay., 2000, 232.

Sessiz bir kahramanlıkla yetiniyorlardı. Eşlerinin, kocalarının yada arkadaşlarının başarıları onlara yetiyordu. Ancak siyasal alanda geline nokta ile birlikte Müslüman kimlikleriyle birlikte kadınlar elbette daha görünür oldular. Talepleri farklılaştı ve arttı.”⁶³⁷

Gerek Osmanlı döneminde gerekse Cumhuriyet döneminde ve günümüzde, kadın, kendini sembolik dönüşümlerin temsilcisi olmaktan kurtaramasa da, bu dönüşümler, onun özellikle eğitim aracılığı ile kamusal alanda önemli oranda görünürlüğünü beslemiştir diyebiliriz. AKP iktidarıyla birlikte zenginleşen muhafazakâr/dindar Anadolu burjuvasının ait kesimlerin kadınları, modaya uygun giyim tarzlarıyla kamusal alanı doldururken, alanın bir diğer tarafında da eğitilmiş meslek sahibi kadınlar durmaktadır.

Bu bağlamda bir vitrin görevi gören kadının konumunun tanımlanması da siyasal ve ideolojik yaklaşımların eşliğinde yapılmıştır diyebiliriz. Bu dönemde siyasal İslam ile modernist yaklaşım “kadın ve toplumsal” konumunun değişimi konusunda, göreceli olarak çok derin görüş ayrılıklarına sahip olmakla birlikte genel olarak kabullenilmiş bir durum olarak yorumlayabiliriz.

“Başörtülü kadınların giyim kuşam şekillerini bir şeye sokamazsınız. Bununla ilgili kişileri bağlayan bir şey var. Başörtüsünü Allah’ın emri olduğunu düşündüğü için takıyor. Orada ölçüler var. Kimi o ölçüye tam riayet etmeye çalışıyor, kimisi biraz esnetiyor. O ölçünün ne olduğu da yoruma açık bir şeydir. Bu insanlar dış dünyadan yalıtılmış insanlar değil. Her türlü etkileşime açık insanlar. Bunun modasının olması bana son derece normal geliyor. Bunların bazı noktalarını eleştirebiliriz. Tüketicinin zaten kendisi dinen eleştiriye açık bir şeydir. Dini emirlerin, kadın ya da erkek ile ilgili tesettüre ilişkin frapanlığı değil, bilakis, mütevazı öngördüğünü söyleyebiliriz. Bunlar eleştiri biçimleridir ama biz olaya bir olgu olarak bakıyoruz sonuçta. Yaşadığımız çağ içinde kaçınılmaz bir şey bu. Bindiğimiz arabalar değişiyor, yaşadığımız mekanlar değişiyor. Bu, tek başına önüne geçebileceğimiz bir şey değil. Tek başına direnirsiniz. O zaman da dış dünyadan kopuk bir inziva hayatı yaşarsınız. Ya da yine bu hayatın içinde

⁶³⁷ Gazeteci Halime Kökçe kendisiyle 26 Şubat 2014 tarihinde yaptığımız mülakattan

olup daha mütevazı yaşamayı tercih edersiniz. Bunlar tercihlerdir. Ama biz sosyal olgu olarak baktığımızda bunun ister istemez olacak bir şey olduğunu düşünüyorum.”⁶³⁸

Dolayısıyla kadının toplumsal konumu, geçmişteki modernliğin farklılaşmış algılarından kurtulamadığı gibi, yeniden bir toplumsallaşma, gelenek, dini normlar ve yaşam biçimleri konusunda nasıl bir yol izleneceği gibi hususlarda ana tartışma konusu olmaya devam etmiştir diyebiliriz. Bu noktadan bakıldığında, gerek muhafazakâr gerekse modern kadın için düşünülen kamusal hayat, belli sınırlar çerçevesinde tanımlanmak istense de sınırların bir iç içe geçinin söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Bunun yanında muhafazakâr/dindar kadınların tesettür ve tesettürün değişen biçimleriyle birlikte geçmişe oranla gözle görülür bir biçimde kamusal alanı kullanmaya başlamışlardır diyebiliriz. Bu noktada Türkiye kamusal alanının laik ulusalcı kadınlarının yanına milliyetçi muhafazakâr/dindar kadınların eklemelendiğini söylemek mümkündür. Bu süreçte dini değerler de yeni formlarıyla muhafazakâr/dindar hayatları biçimlendirme konumlarını sürdürmüşlerdir.

3.3. MUHAFAZAKÂR/DİNDAR KADIN VE MODERNİZM İLE SINIRLARIN ŞEFAFLAŞMASI

1980 sonrası tarihin yeniden keşfedilmesi sürecinden sonra İslamcılık ve muhafazakâr hayatın yeni bir boyut kazandığı söylenebilir. Bu, hem kadınlar hem de erkekler için bir yenileşme döneminin başlangıcı olarak okunmaktadır.

Özne ve öznenin geçmişle ilişkisine duyulan ilgi, yeni tüketim pratiklerini tanımlayan temel bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Bu süreçte bireyler “yitirilen İslami geçmiş”i temsil ettiği düşünülen ürünleri evlerinin dekorasyonunda kullanmaya başladıkları⁶³⁹ gibi yeni yaşam biçimleri de geliştirmişlerdir. Bu yeni yaşam biçimlerinin modern yaşamın tüketim kültürüne giderek yaklaşan bir ivme izlediği söylenebilir.

Sosyal modernleşme süreci bir açıdan şehirleşme ve bunun yarattığı sonuçları içerirken, bir açıdan da yeni işgücü/işbölümü ve kadının sosyal ve ekonomik alanlardaki konumunu içerir. Son yıllarda İslâmcı kadınların, radikal, kolektif ve siyasî bir İslâmcı

⁶³⁸ Halime Kökçe, 26 Şubat 2014 tarihinde kendisiyle yaptığımız mülakattan

⁶³⁹ Karadağ, 56.

hareketin ardında, özellikle üniversite eğitimi alan kadınların bireysel yaşam stratejileri geliştirdikleri saptanmaktadır. Veriler İslâmcı kadınların toplumsal yaşama katılma özelemlerini ve bağımsız kişilik oluşturma mücadelelerini gün ışığına çıkarmaktadır.⁶⁴⁰

Gündelik yaşam biçimlerinin estetikleşmesi, tüketim aracılığıyla bireyselleşme, farklılaşma ve toplumsallaşma pratikleri ile giyim-kuşam, yeme-içme, yaşam mekânlarının düzenlenmesi gibi alanlarda yeni türden yapılanmaları ifade eder görülmektedir. Bunun en önemli yansımaları evlerde ve yaşam biçimlerinde geleneksel motifler ile modern ayrıntıların bir arada somutlaşması olarak gösterilebilir. Modern çizgilerle harmanlanmış yeni bir mimari ve dekorasyon anlayışı, ferahlık, ışık ve rahatlığı ön plana çıkarırken, özel bir şıklığa ulaşmaya çalışmış⁶⁴¹ olarak ifadelendirilebilir.

Tüm bunlar, İslâmcı kadınların toplumsal mekânlara çıktıkça, meşruluğunu İslâmiyet'e dayandırmış olan kadın-erkek iktidar ilişkilerini sorgulayarak, Müslüman kadın kimliğini yeniden tanımlanmasına katkıda bulunmaktadır.⁶⁴² Bunun yanında kadın-erkek ilişkileri de dini formlar içinde kamusal alanın gerekleri ile uyumlu bir hale doğru evrilmektedir.

Bir zamanlar hayat tarzlarına yönelen baskılar nedeniyle gizli saklı hayatlara yönelen bu insanlar, bir nevi açık alan korkusuna duçar olmuş toplumsal kesimler⁶⁴³ olarak kentin kenarların mekân tutarlarken, yeni yaşam biçimleri kentin içlerine kadar ilerleyişlerinin yolunu açmıştır denilebilir. Geçen yıllar boyunca içlerinde biriktirdikleri soru ve cevaplarla sınırları zorlayarak dünyaya açılmaya, dünyayı ve kendi varlıklarını yeniden anlamlandırmaya çalışan bu kesim, bir anlamda dönüştürdükleri değer ve simgeler üzerinden yeni hayatlarına ulaşmış olarak değerlendirilebilirler. Bu yeni dönem, zihinlerde biçimlenen yaşam stillerinin somut karşılıklarının hayata yansıdığı bir dönem olarak da tanımlanabilir.⁶⁴⁴

Muhafazakâr ideoloji, ilk etapta gelenekselliğin modern yaşamın içinde (veya ona karşı) korunması gerektiğine yönelik bir tepki hareketi olarak başlamış, ancak

⁶⁴⁰ Gökhan Çetinsaya, "Türkiye'de Laikleşme Süreci", *Birikim Dergisi*, Sayı:105-106 Yıl:1998, 110.

⁶⁴¹ Yücebaş, 2012, 63-74.

⁶⁴² Nilüfer Göle, *Modern Mahrem*, Metis Yay., İstanbul 1991, 126.

⁶⁴³ Cihan Aktaş, "Kapalı Olmak Açık Olmak", *Birikim Dergisi*, Sayı:260 Yıl:2010, 78-79.

⁶⁴⁴ Aktaş, 78-79.

bir süre sonra toplumsal sınıfları doğal görme eğilimi kapitalist ekonomi modeline yakınlaşmasının da gerekçesi⁶⁴⁵ olarak değerlendirilmiştir denebilir.

Bu süreç, muhafazakâr/dindar çevrelerin bir kısmı tarafından önemli oranda eleştirilse de uzun vadede bu eleştiriler küçük bir grubun tepkisinden öteye geçememiştir denebilir. Yeni gelişen burjuvanın yaşam biçimine yöneltile en önemli eleştirilerden biri de, iktidar sahiplerinin yaşamlarını yeni simgelerle dizayn ettiği yönündedir. Bilecen'in düşünceleri de bu bağlamda ilgi çekicidir:

*“Aslına bakarsanız İslami banka, helal gıda, İslami evlilik sitesi, İslami defile gibi adlarla ortaya çıkan yeni alışkanlıklar eski iktidar sahiplerinin yaşantısının dini simgelerle yeniden üretilmesinden başka bir şey değil. Bugün 4x4 jeeplerin direksiyonundaki başörtülü kadın imgesiyle açığa çıkan, beş yıldızlı otellerde lüks iftar davetleri, şatafatlı sünnet düğünleri, bitmek tükenmek bilmeyen kahvaltı etkinlikleri, mücevher merakı gibi özellikleri, yeni zengin sınıfının bütün bu ihtişamını İslami pozlar vererek örtbas etmeye çalıştığını gösteriyor.”*⁶⁴⁶

Bu yaklaşım her ne kadar yenilenmiş ve modern yaşamın gereklerini kendi değerleri ile harmanlamayı başarmış bir muhafazakar/dindar sınıfın varlığını onaylamasa da, özellikle kadınların tüketim pratikleri ve yeniden dizayn ettikleri evlerle kapitalizmle uyumun önemli bir göstergesi olarak öne çıkmalarını görmezden gelmeye yetmediği söylenebilir.

1990'lı yıllarda oturdukları siteler ve hatta muhitler birbirinden farklı olan laik ve muhafazakâr kesimler, geçen yıllar içerisinde batı tarzı değerler üzerinden bir araya gelmişlerdir. Bu yönleriyle şöhret için tüketimi önemseyen bir modernite ve medeniyet vizyonunu dışa vurdukları söylenebilir.⁶⁴⁷

Yeni Muhafazakâr/dindar kesimlerin, modern yaşamın gerekleri ile uzlaşmalarını gerçekleştirebilmek için, geleneksel İslam'ın kaderci ve yerelci dünyasına karşılık, yeni bir dünya inşa ettikleri düşünülebilir. Bu yenedünya, ümmetin kapitalizm ruhunu uyandırmayı amaçlayan, piyasa dostu, burjuva, kozmopolit ve girişimci olan yeni bir

⁶⁴⁵ Yücebaş, 2012, 79.

⁶⁴⁶ Tuncay Bilecen, “Muhafazakâr Burjuvazi: Yeni Zenginler Yeni Muktedirler, 12 Eylül 2012”, *Koceli Yaşam*

⁶⁴⁷ White, 186.

dindarlık türü önerdiği⁶⁴⁸ söylenebilir. Bu dindarlık türü, bir İslamlaşmadan çok, İslam'ın sembolleri üzerinden modernle uyumlu bir hayatın yaşam alanını genişletmesi olarak okunabilir. İslam'ın bir takım tezahürlerinin oldukça görünür hale geldiği bir dönüşümü⁶⁴⁹ temsil ediyor denilebilir.

Bu süreçte yeni muhafazakâr/dindar kadın tipi de, annelik rolünü benimsemekle birlikte, ataerkil kültürel yapıdan kaynaklanan erkeğin önceliğini ve üstünlüğünü reddetmekte, kendisine biçilen geleneksel “eksik etek” kalıbını kırmakta, modern-özgür düşünceden beslenerek kadın erkek ilişkilerini sorgulamakta ve mevcut rol dağılımlarını yeniden dizayn ederek, erkek egemen dünyaya İslami referanslarla cevap vermektedir⁶⁵⁰ denilebilir.

Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı döneminde yada 2000'lerin başında idealize edilen “yeni İslami kadın”, siyasal aktivizm veya alışveriş gibi muhafazakar kesimde esas olarak erkeklerin işi olarak görülen kamusal alandaki erkek egemen işlere el atmaya başladı. Özel alanın piyasa tarafından değerli hale getirilmesinin ardından, tüketilen belli metalarla şekillenen yeni bir muhafazakâr burjuva yaşam biçimini ortaya çıkarmıştır.⁶⁵¹ Bu burjuva yaşamın temel özellikleri tam bir belirginlik kazanmasa da modern dünyanın tüketim değerleri ile aralarındaki soğukluğun giderildiğini söyleyebiliriz.

Bu yeni muhafazakâr/dindar kadın tipi, ev yaşamında kendisi için tanımlanan rollerden tamamen bir kopma yaşamamakla birlikte, bu rolleri bireysel yaşamlarının sınırlarıyla uyumlu bir biçimde tanımlamaya çalışmışlardır. Bu konuda görüşme yaptığımız kadınlardan biri olan İnci Hanım şöyle demektedir:

“Kendimi muhafazakâr/dindar ve kültürel değerlerine bağlı biri olarak tanımlayabilirim. Dindar bir kadın olduğumu düşünüyorum. İbadetlerimi elimden geldiği kadarıyla zamanında yapmaya çalışıyorum. Giyim tarzım ve yaşam biçimim geçmiş dönemlerle karşılaştırıldığında elbette modern duruyor. Farklı renk ve parlaklıklarda başörtüler kullanmayı seviyorum. Daha doğrusu güzel giyinmeyi seviyorum. Hem sağlık açısından hem de gerçekten görüntüme dikkat ettiğim için düzeli

⁶⁴⁸ Haenni, 82.

⁶⁴⁹ Mehmet Durmuş, “AK Parti: Muasır İlimli İslam Seviyesi”, *AKP İlimli İslam Neo-Liberalizm*, Der: Fikret Başkaya, 2013, 180.

⁶⁵⁰ Aydın, *Muhafazakâr Dindar Kadının Serencamı*, Açık Görüş, 12 Temmuz 2014 tarihli yazısından

⁶⁵¹ White, 187.

olarak spor merkezinde gidiyorum. Spor, alış veriş, kuaför gibi ihtiyaçlarımı karşılayacağım zamanlar için evde bir bakıcım var. Çalışmadığım için her gün gelmiyor ama ihtiyacım olduğu zamanlarda çağırıyorum. Giyim tarzımın yada yaşam biçimimin dindarlığımla çelişkili bir yanı yok. İçinde yaşadığımız zaman dilimine uygun olarak kendimizi güncellememiz gerekiyor. Dinin ilk ortaya çıktığı Arap yarımadasının kurallarına takılıp kalamayız. Dediğim gibi ben iyi giyinmeyi ve kendime önem vermeyi seviyorum. Bu tüm dindar kadınlar içinde böyle olacak diye bir şey yok. Bu bir seçim meselesi bazı insanlar çok sade, renksiz kıyafetlerle rahat ederler. Bir başkası da daha estetik, renkli ve maliyeti yüksek kıyafetleri tercih eder. Bu bir tercih meselesi diye düşünüyorum.”⁶⁵²

Kadınlar son on yılda muhafazakâr/dindar dünyanın dili ile yine muhafazakâr/dindar dünyayı, çok gürültü çıkarmadan, dönüştürmektedir denilebilir. Bu dönüşümle birlikte, İslami semboller, her geçen gün gündelik hayatla daha uyumlu hale gelebilmekle⁶⁵³ beraber kendi sembollerini daha fazla hayatla el ele kıldıkları söylenebilir. Bir zamanlar kadını özel alan ile tanımlayan din anlayışının, bugün gelinen noktada kadının kamusal alana açılmasında bir araç olarak algılanması yaşanan değişimin boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir.⁶⁵⁴ Yeni muhafazakâr kadınlar, sınıflarına ve eğitimlerine bağlı olarak “Yeni İslami Kadın” olmak ile “Fedakâr Ev Hanımı” olmak arasında gidip gelmektedir. Yeni İslamcı Kadın gerek giyim tarzlarıyla gerekse tüketim biçimleriyle modern dünyanın değerleriyle biçimlenmiş bir hayatı benimseme konusunda çekimser değildir.

3.4. YENİ MUHAFAZAKÂR/DİNDAR BURJUVAZİNİN YAŞAM TARZLARI VE TÜKETİM PRATİKLERİ

Türkiye’de “muhafazakâr” ya da “dindar” bir burjuva sınıfının ortaya çıkışını anlamak için İslami hareketler ve laik rejim karşıtlığında gelişen toplumsal, ekonomik ve siyasal şartlara dikkatle bakılması gerekir. İslamcı hareketin kamusal alanda çeşitli yardım dernekleri, kitle iletişim araçları aracılığıyla varlığını pekiştiren en önemli unsur,

⁶⁵² İnci Hanım, 27 Şubat 2014 tarihinde kendisiyle yaptığımız mülakattan.

⁶⁵³ Haenni, 36

⁶⁵⁴ Mustafa Macit, “Geleneksel Hayır Anlayışının Modern Görünümleri: Kermesler”, *Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:42 Yıl:2010, 183.

muhafazakâr/dindar olarak tanımlanan Anadolu burjuvazisinin varlığı olarak tartışılmaktadır.

Türkiye’de 1960’lı-1970’li yıllar arasında uygulanan ihracata dayalı sanayi modeli kentlerdeki büyük sanayi ile taşradaki küçük ve orta büyüklükteki sanayi arasındaki mücadeleyi de içermektedir. Bu modelle büyük sanayinin devlet tarafından desteklenmesi ve sanayinin güçlendirilmesi amaçlandığı söylenmektedir. Bu aynı zamanda taşradaki orta ve küçük işletmelerin kendilerini dışlanmış hissetmelerine neden olmuştu⁶⁵⁵ diyebiliriz. Bu dışlanmışlık hissi, muhafazakâr/dini değerlerin yanı sıra kapitalizm ve piyasa ekonomisine candan bağlı Turgut Özal politikalarının uygulanma zemininde önemli bir güç kaynağı olarak da değerlendirilmiştir. Özal politikalarının, Anadolu’nun ekonomik ve dini güçlerini “yeni bir burjuva modeli” yaratmak üzere zincirlerinden kopardığı⁶⁵⁶ tespitleri yapılmaktadır. Anadolu küçük burjuvazisi her zaman laiklik yanlısı ve büyük şehir burjuvazisini kayıran devletin ithal ikameci politikaları tarafından dışlanan ve kenara itilen kesim⁶⁵⁷ olarak değerlendirmelere konu olmakla beraber önemli bir iş ve insan gücünün de sahibi olarak tanımlanabilir.

3.4.1. Yeni Yaşam Pratikleri

Gazeteci yazar Özkan, Anadolu burjuvazisinin ortaya çıkış sürecinin, sosyal, ekonomik, siyasal boyutlarını ve ekonomik gelişmişliklerinin yaşam pratikleri üzerine etkilerini şu cümlelerle özetlemektedir:

“Turgut Özal politikalarının biçimlendirdiği ekonomik ve siyasi yapı,1990’lı yıllara gelindiğinde geçmişten farklı bir zemine oturmuştu. Dünyadaki iletişim ve ulaşım imkânlarının çok artması, sınırların şeffaflaşması, çok uluslu şirketlerin kurulması, serbest pazarın önünün açılması, Türkiye’nin içe kapanma siyasetinden vazgeçmesi gibi nedenlerle Anadolu’daki bu küçük işletmeler de MÜSİAD çatısı altında toplanıyor ve gözünü yurt dışına dikiyordu. Bu kapitalizmle temasların başlangıç noktası olarak değerlendirilebilir.

Ürettiklerini nasıl ihraç edeceklerinin, yeni pazarlara girmenin ürkek adımlarını atıyor, yol yöntem öğreniliyor, kendi kendine ayaklanmaya çalışıyordu bu sermaye.

⁶⁵⁵ Karadağ, 55.

⁶⁵⁶ Yavuz, 71.

⁶⁵⁷ Yavuz, 73.

Tarihsel olarak baktığımızda, Türkiye siyasetinde de bir döneme yani Özal sonrasına tekabül ediyor bu dönem. Özal sonrasında Refah Partisi'nin aktif olduğu bir döneme denk geliyor yeşil sermayenin palazlanması, özgüven kazanması. Bu ikisi birbirini besledi. Siyasette Milli Görüş çizgisinin görünür olması, seçimleri kazanması, önce yerelde sonra Ankara'da iktidara gelmesi, çok büyük baskılarla karşılaşsa da bir varlık kazanması öbür tarafta aynı zamanda Anadolu'daki bu sermayenin bir sonucuydu. Ama siyasette varlık gösteren yeni siyasi çizgiyle birlikte ekonomide varlık gösteren bu yeni sermaye daha da görünür oldu. İki taraflı görünür olmaktan dolayı bir baskıya da maruz kaldılar 28 Şubat döneminde.

Muhafazakâr sermaye sahipleri, 'yeşil sermaye' etiketiyle dışlandılar, andıçlandılar, pazarlardan silinmek istendiler. Ama nihayetinde dindar muhafazakâr Anadolu sermayesi her şeye rağmen, kendi doğal seyrinde çıktı ortaya. İteklenmedi, beslenmedi bilakis ayıklanmak istendi. O sermaye, bir yerden empoze edilen, beslenen, kaynak aktarılan olmaktan çok, kendi doğal seyrinde, kendi işletmesini doğal rakamlar içinde büyüterek bir varlık kazandı. Siyasetle paralel bir tecrübe edindiler. Devamında da kültürlerinde ve yaşam pratiklerinde bir takım değişiklikler oldu. Ancak bunun bir kendini inkâr düzeyine vardığını düşünmüyorum. Belli bir gelir ve eğitim düzeyine sahip insanlar elbette seçkin yerlerden alış veriş yaparlar. Kadınlar marka giyimleri tercih edebilir ve tatil yapabilirler bunlar yaşamın içinde olan şeyler.”⁶⁵⁸

Örtünme, artık gizlenme ve mahremiyet değil, aksine görünürlük kazanmanın bir yoludur ve bu nedenle örtünmüş mahremiyetin görsel sunumu önemli bir hale gelmiştir diyebiliriz. Bu süreç, aynı zamanda örtünme yoluyla muhafazakâr kadının bedenini simge olarak kullandığı sürecin başlangıcı olarak da tanımlanabilir. Muhafazakâr/dindar kadın, modern yaşamla eklemlenme sürecinde kendi bedenini keşfetmiştir diyebiliriz. Ancak bu keşfediş, modern tüketim kültürü içerisinde veya onun aracılığıyla şekillenme fırsatı bulmuştur⁶⁵⁹ denilebilir. Türkiye'de muhafazakâr/dindar kadınların büyük bir kesimi, modern yaşam tarzıyla İslami yaşam tarzını bütünleştirmeye çalışırken, ülkenin değişen çehresini moda üzerinden görselleştirdikleri düşünülebilir. Bu süreç beraberinde İslamcı bir moda anlayışının oluşmasını da sağlamıştır. Başörtülü kadın mankenler kullanılarak düzenlenen defileler bunun somutlaştığı noktalardan biri olarak

⁶⁵⁸ Star Gazetesi Yazarı Fadime Özkan ile 26 Şubat 2014 tarihinde yapılan görüşmeden.

⁶⁵⁹ Yücebaş, 69.

örneklenebilir. Bunun yanı sıra internet üzerinden alışveriş imkanı sunan siteler tesettür giyimine de yer vermeye başlamış, hatta sadece tesettür giyim üzerine satış yapan alışveriş siteleri kadınların yeni yaşam pratiklerine cevap vermek amacıyla hizmete açılmıştır.

(www.modanisa.com)

Kadının eski sistemin yasaklarından ve siyasi hegemonyasından kurtulması, ona yeni bir hayatın kapılarını açtı diyebiliriz. Bu toplumsal ve siyasi değişimin kadına getirilerinden biri de zenginlik ve para oldu⁶⁶⁰ denilebilir. Bu da muhafazakâr/dindar burjuva ile merkez burjuva arasındaki farkların yavaş yavaş aşınmaya başlamasını görebildiğimiz noktalardan biri olarak tanımlanabilir.

⁶⁶⁰ Prof.Dr. Yasin Ceylan'ın 16 Kasım 2012 tarihinde SES Türkiye'ye verdiği demeçten.

Nitekim genç ve ünlü bir mimar olan Çak, bir gazeteye verdiği mülakatta iki kesim arasındaki farkın ne denli belirsiz olduğunu şu cümlelerle ifade etmektedir:

*“Eşlerinin başları kapalı, çocukları İstanbul’un en iyi okullarında okuyor. Hatta bazıları Dubai’deki Amerikan Kolejlerinde okuyan, bugüne kadar Türkiye’de bir iddiası olmadığını sandığımız ancak içlerine girildiğinde dışarıda gördüğümüz insanlardan hiçbir farkı olmayan hatta kendini daha da hızlı geliştiren ve öğrenen yepyeni bir burjuva kesimi diyebiliriz bu yeni sınıfa. Dünyadaki son trendleri takip eden, moda ile yakından ilgili ve yeni olan her şeye açık bir kesimden söz ediyoruz.”*⁶⁶¹

Muhafazakâr/dindar kesimlerin Türkiye’de ekonomik liberalizmle uzlaşması, aynı zamanda ona özgü kültürel kabullerinin de bu kesimde dolaşıma sokulmasını meşrulaştırdığı söylenebilir. Kültürel alanda görünür olmaya başlayan muhafazakâr/dindar kesim kendi imge ve yaşam biçimleri hakkında yeni birikimler oluşturma yanında bunu bir kültüre dönüştürmenin gayretini de göstermiş görünmektedir. Bu da kültürel yaşamın estetize edilmesi ve bu toplumda kültürelliğin ve toplumsallığın metalar aracılığı ile yeni imaj ve biçimsellikleri içine alan bir kültürleşme ile karşı karşıya olduğunu göstermesi⁶⁶² bakımından önemlidir. Yeni burjuvanın yaşam biçiminin yeni yeni oluştuğu göz önünde bulundurulduğunda sosyal, kültürel alanlardaki değişimlerin gözlemlenmesi mümkün olmakla birlikte kesin sınırlarından bahsetmek zordur.

Muhafazakâr/dindar kesimlerin zenginleşmesinin ekonomik büyümeye paralel olarak gelişen Anadolu burjuvazisinin yaşam kültürünün bilinen burjuva kültürü ile farklılıkları uzun soluklu bir tartışma konusudur. Anadolu burjuvazisinin, dini değerlerinden beslenen bir yaşam kültürünü modernitenin yaşam pratikleri ile harmanlayarak büyük kentlerde bir yeni elit kesimi temsil ederken, “Beyaz Türk” olarak tanımlanan kesimin yaşam tarzını benimsemeye de başladığını daha önce ifade etmiştik. Moda, ev dekorasyonu gibi alanlarda neredeyse aynı markaları farklı bakış açılarıyla tüketen iki kesim söz konusudur diyebiliriz. Türkiye’de gelişen muhafazakar/dindar burjuvanın varlığının farkında olan marka sektörler ürünlerini bu kesimlerin talepleri doğrultusunda geliştirmeye başlamışlardır.

⁶⁶¹Ece Vehapoğlu’nun mimar Şafak Çak ile yaptığı mülakat, *İslami Burjuvanın Ev Hali*, Vatan Gazetesi 7 Kasım 2008

⁶⁶²Yücebaş, 63-64.

Bu yönüyle muhafazakâr/dindar burjuva evlerine ekledikleri yatak odasına konan üç metrelik palmyeler, sinema odalarında kullanılan ve Suudi Arabistan'dan getirilen klimaya bağlanan otomatik gül suyu kokusu pompalayan havalandırma sistemi farklılıkların en önemlileri olarak tanımlanabilir. Bunun yanında Boğaz'da "Beyaz Türk"ler için yapılan villalarda genellikle odalardaki ve salondaki tüm ekranlarda, çatıya konulan 360 derece dönebilen kameraları bağlanmasıyla boğaz canlı izlenebilmektedir. Bu sistem muhafazakâr/dindar burjuvada, Boğaz'ın internet üzerinden web-cam ile izlenmesine karşılık Kâbe ve etrafının uydudan canlı olarak 24 saat izlenebilmesi⁶⁶³ olarak yansımaktadır.

Türkiye'nin modernleşmesini dışladığı, ötekileştirdiği, statik, geleneksel ve çevre olarak gördüğü Anadolu kökenli muhafazakâr/dindar burjuvazi özellikle ekonomik girişim ve kültürel pratikler alanında etkili bir aktör haline gelmeye başladıkça,⁶⁶⁴ kapitalist yaşam tarzının önemli mekânsal simgelerinin (konut, site, otel vb) muhafazakâr kadınların yaşam biçimlerini etkilediği söylenebilir. Ancak muhafazakâr kadınlar açısından mekân, gelenek ile geleceğin (modern olanın) bir arada bulunduğu imgelerle ve düzenlemelerle yeni bir biçimselliğin nesnesi olmuş görünmektedir. Bu anlamıyla da mekâna ilişkin göstergeler, muhafazakârlık ile kapitalist dünya arasında kurulan bağın işaretlerini içinde taşımaktadır diyebiliriz. Kısacası hem modern hem İslami usullere uygunluğu ile yükselen blokların ve sitelerin anlattıkları tek şey, muhafazakâr/dindar kesimin, özellikle de kadınların, kapitalizm ile barıştığı⁶⁶⁵ şeklinde yorumlanmaktadır. Bu noktada kadınların yaşam biçimlerini beyaz Türklerle benzer biçimde kapitalizm üzerinden var ettikleri düşünülmektedir. Bu tutum karşısında, geçmişe dair tüm yaşam pratiği öğelerini modern yaşamın süzgecinden geçirerek yeniden hayatın içinde bir tüketim aracı haline getiren muhafazakâr/dindar seçkin kadınların, yeni bir arz-talep alanının da piyasalar açısından biçimlendiricisi oldukları söylenebilir.

Muhafazakâr/dindar seçkinciliğin başrol oyuncularını, yani kadınlar, yaşam biçimlerinin, estetik ve etik değerlerin modernliğin aynasında değişime uğraması ve Batı Medeniyeti dairesine dâhil olma istenci, beraberinde yeni sınıf ve iktidar ilişkilerini

⁶⁶³ Vahapoğlu, a.g.m.

⁶⁶⁴ Fuat Keyman, "Türkiye'nin Geleceğini Yeni Orta Sınıf Belirleyecek", *Görüş Dergisi*, Sayı:76, Yıl: 2012, 23

⁶⁶⁵ Yücebaş, 76.

de getirmesi⁶⁶⁶ bağlamında yorumlanabilir. Bu ortamda bireyler, “yitirilen İslami geçmişi” temsil ettiği düşünülen ürünleri tüketmeye başlamışlardır.⁶⁶⁷ Bir ekonomi uzmanı olan Özel tam bu noktayı bir “film kopması” olarak tanımlayarak şöyle diyor:

*Para kazanmanın bizzat kendisinin bir dönüştürücü gücü var. Bir süre sonra, ne kadar dindar olursanız olun siz de kendi dindarlığınızı o kazanç yürüyüşü içinde anlamlandırmaya ve yaptığınız işleri anlamlı bulmaya, haklılaştırmaya çalışıyorsunuz. Bir süre sonra film kopuyor, siz yolunuza devam ediyorsunuz. Bir sonraki nesil, iki sonraki nesil de tamamen değişiyor. Onlar çünkü kendilerini bir ortama doğmuş olarak buluyorlar ve o ortam alıp götürüyor.*⁶⁶⁸

Cumhuriyet elitlerinin karşısında modernliğin dili üzerinden alternatif bir modernliğin temsilcisi olan Muhafazakâr/dindar bu üst kadın sınıfı, 2000’lerden sonra kentli elitlerle daha çok benzerlikler taşıyan bir tüketim ve yaşam anlayışını benimserken, bunun eleştiri ve meşruiyet kriterlerini de kendi içinde tartışmaktadır. Özel’in bahsettiği sonraki kuşaklar içinse bu tartışmanın lüzumsuz olarak değerlendirildiği düşünüldüğünde tespitin haklılık payı yüksektir.

Bu bağlamda kendilerini muhafazakâr/dindar olarak tanımlayan kişilerle yaptığımız görüşmelerde özellikle 2000’li yılların ikinci yarısından sonra yaşamlarında önemli bir değişiklik görüp görmediklerini sordüğümüzda verilen cevaplar bu değişimin köklü bir biçimde kadınlar bağlamında gerçekleştiğini onaylamakla birlikte bunun bir tartışma konusu yapılmasından da rahatsızlıklarının altını çizer niteliktedir.

Görüşmelerimize katılan ve kendisini muhafazakâr/dindar olarak tanımlayan kadınlardan biri olan Tuba Hanım’ın bu konuda sorulara verdiği cevaplar önemlidir.

“Kendimi Allah’ın emirlerine göre yaşayan dindar bir insan olarak tanımlıyorum. Elimden geldiği kadar da Kur-an’ın hayatım için çizdiği sınırların içinde yaşamaya çalışıyorum. Buna eş seçimimde, eğlence biçimimde, alış veriş biçimimde, tatil yapacağım mekânların seçiminde (içki tüketilen yerler olmamalı), giyim tarzım gibi konularda dikkat etmeye çalışıyorum. Evet, 2005 ve daha sonrasında dindar insanlar olarak hayatlarımızda bazı değişiklikler yaşadık. Daha önceleri mümkün olduğu kadar sade ve gösterişsiz bir yaşam biçimi bizim için çok önemliydi. Hayata böyle bakıyorduk.

⁶⁶⁶ Nilüfer Göle, *İslam’ın Yeni Kamusal Yüzler*, Metis Yay., 2000, 29.

⁶⁶⁷ Karadağ, 56.

⁶⁶⁸ Mustafa Özel ile 10 Ekim 2013 tarihinde yapılan mülakattan

Ama daha iyi kazanan bir toplum olmaya başladıkça zevklerimiz, yaşadığımız mekânların dekorasyonu, kullandığımız arabaların kalitesi, giydiğimiz kıyafetlerin kalitesi değişti. Ama ben bunu yadsımıyorum. Çünkü değişim hayatta en kaçınılmaz şey. Abes olan bence değişimi yadsımak ya da sorgulamaktır. Bunu siz de bilirsiniz. Dindar olmanız zevkinize göre dekore edilmiş bir evde oturmanıza engel değil. Eğer paranız varsa ve yeterince infak ediyor, zekâtınızı da fazladan veriyorsanız neden olmasın. Kur-an'da bunu engelleyen bir ayet ben bilmiyorum. Elimden geldiği kadar Kur-an'ı sık okumaya çalışırım. Bence burada tartışılması gereken, kadınların tüketim ya da hayat biçimi ya da sizin dediğiniz gibi kadınlar üzerinde somutlaşan tüketim pratikleri değil. Hayır, buna katılmıyorum. Ben hayatımda ahlak kurallarına (Kur-an, sünnet bağlamında) dikkat ediyorsam ve helal kazanıyorsam Allah'ın bunu bana layık görmediğini düşünmüyorum. Bunun eleştirisini ya da değerlendirmesini biz kendi içimizde de zaman zaman yapıyoruz. Ama bence kadınların bindiği jeep ya da kullandığı eşarp markalarının arkasından görünmeyen ve bana göre sorunlu bir değişimi temsil eden erkeklerin yaşamlarıdır. Erkekler yaşam standartları yükseldikçe ikinci eş alabiliyor ve bundan da pek rahatsızlık duymuyorlar. Bence asıl tartışılması gereken şey bu. Yoksa kadının yaşam tarzına sadece biraz kalite katıldı başka bir şey yok. Bunlara da çok fazla takılmamak lazım diye düşünüyorum. Eskiden dindar insanlar giyim tarzları ve yaşam biçimleri ile 'köylü' olarak yaftalanıyordu. Şimdilerde dini değerlerine önem vererek bir kentli gibi yaşıyor, bu defa da 'İslamcı burjuva' olarak yaftalanıyor.'⁶⁶⁹

Bu bağlamda yukarıda da ifade ettiğimiz gibi kadının giyim tarzı ve tüketim pratikleri söz konusu değişimin sembolü olarak somutlaşırken, sınıfsal ayrıcalıkların ve kendilerini alt sınıflardan ayıran unsurların belli belirsiz altı çizilmektedir. Burada dikkat çeken en önemli noktalardan biri de, geçmişteki İslamcı hareket içerisinde olumsuz olarak algılanan unsurların (modern ve lüks yaşam biçiminin) Kur-an, Sünnet ve Peygamber'in önerdiği yaşam biçimiyle bir çelişkinin olmadığı bu kesimce dile getirilmesidir. Bunun yanında yeni yaşam biçimleri ve tüketim pratiklerinin yine dini değerler üzerinden meşrulaştırılması olarak değerlendirilebilir.

⁶⁶⁹Tuba Hanım ile 25 Haziran 2014 tarihinde yapılan mülakat (İstanbul'da yaşayan Tuba Hanım, kendini muhafazakâr /dindar olarak tanımlıyor.)

Bu bağlamda muhafazakâr/dindar kadınların evleri dindarlığın vurgulanması için genellikle daha az gösterişli bir estetik anlayışla Osmanlı tarzı sanat eserleriyle dekore edilmesinde kadınların yaşamı algılama biçimlerinin etkili olduğunu söyleyebiliriz.⁶⁷⁰ Kadınların, bu süreçle birlikte Milli Görüş çizgisini çağrıştıran bir yaşam anlayışından tamamen farklı bir anlayışla yaşamı algıladıklarını ve tüketim pratiklerini biçimlendirdiklerini söyleyebiliriz. Nitekim 1980’lerde Milli Görüş ya da İslamcı hareket içinde kadınlar, kamusal alanda belli sınırlar içinde bir görünürlüğü talep ederken, yaşam biçimi ve giyim tarzları da alabildiğine sade olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Peygamber’in sade ve gösterişsiz hayatı örnek olarak seçilirken,⁶⁷¹ muhafazakâr/dindar burjuvanın varlık göstermeye başlamasıyla peygamberin temiz ve iyi giyinen bir insan oluşunun altı çizilmeye çalışılmıştır diyebiliriz.

Yeni muhafazakâr/dindar burjuvazi seçimini, sadeliğin, yoksulluğun, bir o kadar da ezilmişliğin, horlanmışlığın içine kapanık mütevazı İslam anlayışının yerine, zenginliğin, paranın, başarının, kazanmanın ve hepsinden önemlisi bütün bunlardan haz almanın makbul olduğu⁶⁷² bir anlayıştan yana kullanıştır denebilir.

Bu noktada İstanbul Ticaret Üniversitesi Öğretim Üyesi Aydın’ın yaptığı tespitler sürecin yeniden okumasının yapılması noktasında önemlidir:

“Peygamber Efendimiz de esasında çok zengin birisiydi. Misafiri falan geldiğinde koyunlar kesip ikramlar yapan birisiydi. Öyle anlatıldığı gibi, fakir, sedirin üzerinde yatan birisi değildir. Kaldı ki sedirin üzerinde yatması başka bir şeydir. Ailesine kızmış, gitmiş caminin yanındaki odada yatmış, yattığı anda da yüzüne üzerinde uyuduğu hasırın izi çıkmış. Bunu tutuyorlar, ‘Peygamber çok fakirdi’ diyerek ‘bir hırka, bir lokma’ felsefesini güçlendiren bir unsur olarak kullanıyorlar. Dinde var mı böyle bir şey? Yok... Ben inanmıyorum. Uzun yıllar Osmanlı hâkimiyeti altında düşünsel anlamda bir mücadele vermemişiz biz. Bunu kimse inkâr edemez. Osmanlı koca bir hükümdarlık alanını iyi yönetmiş, halkı yemiş içmiş. O yıllarda halkın böyle bir ihtiyacı olmamış. Ne zaman ki halk ihtiyaç duymaya başlıyor, o zaman bakıyorsunuz ki Batı’nın çok gerisinde kalmışsınız. O ivmeyi yakalamak da zorlaşıyor hem düşünsel anlamda hem de

⁶⁷⁰ White, 188.

⁶⁷¹ Göle, 37.

⁶⁷² Haenni, 9.

ekonomik anlamda. Yoksa dinden kaynaklanan bir kanaat etme ya da fakirliğin zenginliğe tercih edildiğini düşünmüyorum ben.”⁶⁷³

Geleneksel İslami yaşam biçimlerinin sorgulanması, ve kadınlar tarafından yeniden biçimlendirilmesi bir anlamda bu paradigmaya temel oluşturan unsurların da yeniden bir yorumunun daha derin çizgilerle somutlaştırmasına zemin hazırlamıştır diyebiliriz.

Bu yorumun ilk kırılmalarını 1990’lı yıllarda gören İslamcı yazar Arslan, İslamcılarının modern zihniyeti içselleştirmesinin çerçevesini moda, marka ve kâr kavramları üzerinden çizerken, o dönemde yeni oluşan sınıfın yaşam biçiminin modern yaşamla önemli oranda benzeşeceğinin endişesi içinde⁶⁷⁴ olduğunu da ifade etmektedir.

Bugün gelinen nokta da kadınların yeni yaşam pratikleri bağlamında Arslan’ın görüşlerini destekler niteliktedir. İslami kıyafet ve moda gösterileri bunun en somut örnekleri olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında, İslami tatil biçimi geliştirdiğini iddia eden beş yıldızlı oteller, lüks ve korunaklı bir yaşam vaat eden steril siteler ve benzeri lüks tüketim kalıplarına Neo-Osmanlıcı temsillerle süslenen İslami versiyonlarıyla, İslami sermaye örgütleri, insan hakları örgütleri, kadın platformlarının kurulması, romanlarda kadın-erkek ilişkisinde aşk temasının işlenmesi gibi göstergelerin oluşturduğu toplam, İslam’ın ve İslamcı kesim içindeki farklılaşmanın modern kent yaşamıyla harmanlanan kamusal görünümüleri olarak kaydedilebilir.⁶⁷⁵

Bu bağlamda modernliğin daha yüksek düzeyde kontrolüne sahip olmayı arzulayan eğitilmiş, muhafazakâr/dindar seçkinlerin oluşumu, dini değerlerle örülmüş bir hayat anlayışını temsil eden dindar kesimlerin “pasif, cahil, geleneksel ve gerici” imajını da tersine çevirirken,⁶⁷⁶ İslam ve Batı arasında yaşam pratikleri bağlamında reel bir uzlaşının somutlaştığı⁶⁷⁷ söylenebilir. Bu uzlaşının dinin temel kaynaklarından verilen örneklerle pekiştirilmektedir. Kur-an’ın dünya hayatını doğrudan kötülemediğinin ve öbür dünyayı yok sayan ya da hafife alan bir anlayışı yerdiğinin⁶⁷⁸ altı çizilirken,

⁶⁷³ Doç. Dr. Sare Aydın, İstanbul Ticaret Üniversitesi/Ticaret Bilimleri Fakültesinde 9 Ekim 2013 tarihinde yapılan mülakattan

⁶⁷⁴ Abdurrahman Arslan, “Seküler Dünyada Müslümanlar”, *Birikim Dergisi*, Sayı:99 Yıl:1997, 32-33.

⁶⁷⁵ Doğan, 293-294.

⁶⁷⁶ Nilüfer Göle, *Melez Desenler İslam ve Modernlik Üzerine*, Metis Yay., 2002, 83.

⁶⁷⁷ Heanni, 36

⁶⁷⁸ Niyazi Usta, *Ekonomi ve Din, Din Sosyolojisi El Kitabı*, der: Niyazi Usta ve İhsan Çapcıoğlu Grafiker Yay., 2012, 583.

“girişimci-üretken Müslüman imajı”⁶⁷⁹ desteklenmektedir ve kadınlar bu desteği arkasına alarak yaşamda farklı roller üstlenmeye başlamaktadır.

Heanni’in deyimiyle batı modeliyle uyumlu “kıрма” yapılar, kapitalist sürece eklemlenmeler Müslüman dünyada hem tahayyül edilmekte hem de vücut bulmaktadır diyebiliriz. Dindar bir kadının iffetinin herhangi bir tesettür altında değil, lüks ve moda kumaşlar altında kendini ifade edebilen⁶⁸⁰ bir biçimsellik kazanması yeni yaklaşımın önemli bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu noktada muhafazakâr/dindar burjuvanın hayatına modern yaşamın unsurları olarak eklemlenen değişim öğelerinin içeriği, İslamcı hareket bağlamında eleştirilere de konu olmakla birlikte büyük oranda bir meşruluk içerisinde sunulmaktadır.

Muhafazakâr/dindar burjuvanın kendisinin işvereni olmasından dolayı bu hayatlardaki değişimi çelişkileri yakından görme fırsatına sahip olduğunu söyleyen Türküsev’in tespitleri ilgi çekicidir. Türküsev, muhafazakâr/dindar burjuvanın tatil yaptığı otellere gruplar halinde geldiğini ve kadın erkek ayrı masalarda oturmayı çoğunlukla tercih ettiklerini ifade ederken, otellerin kadınlar için ayrılan bölümlerini özensiz olarak değerlendirmektedir. Bunu da kadına verilen değeri göstermesi bakımından dikkat çekici bulmaktadır. Özellikle denize girilen bölümlerin çoğunlukla kadınlara ayrılan bölümlerden daha küçük ve yüksek brandalarla çevrili olduğunu söylerken, erkeklerin bulunduğu alanın ise olimpik havuzla birlikte bütün manzarayı gören bir konumda olduğunu altını çizmektedir. Bunun yanında değişim, kadının tüketim pratikleri üzerinden görünürlük kazanırken, erkeklerin modern dünyanın eşitlikçi yaklaşımından halka açık plajlarda çok rahat denize girerek kadınlara oranla biraz daha eşitlikçi (!) bir biçimde faydalandıklarından söz etmektedir.⁶⁸¹ Bu yaklaşımdan, kadınların modern yaşamın tüm getirilerinden erkekler kadar yararlanamadıklarını çıkartabiliriz. Diğer bir ifade ile muhafazakâr/dindar kadınlar, hayatın birçok alanında din ve geleneğin sınırlarını esnetmiş olsa da aşamadıkları sınırların da bulunduğunu söyleyebiliriz.

Muhafazakâr/dindar zenginlerin kullandığı otellerden birinde arkadaşlarıyla tatil yapan Star Gazetesi yazarı Fadime Özkan da bu otellerde kadınlara ayrılan kısımların

⁶⁷⁹ Heanni, 76.

⁶⁸⁰ Heanni, 17.

⁶⁸¹ Sevda Türküsev, *Muhafazakar Burjuva Sınıf Atlamış Dindarların Yaşam Tarzı*, Akis Yay., 2005, 76-77.

sembolik ve deniz, tatil zevkine hitap etmeyen bir biçimde planlandığını ifade etmiş ve Antalya Belediyesi'nin kadınlar için plaj uygulamasının gerekliliğinin bu bağlamda altını çizmiştir.⁶⁸² Muhafazakâr/dindar burjuva olarak nitelenen kesimde modernleşme ile bütünleşme noktasında kadınlara yönelik farklı yaklaşımların sürdüğü sonucu çıkarılabilir. Otellere ödenen yüksek fiyatların karşılığında gereği gibi tatil yapma fırsatı erkek egemen bir eşitlik (!) çerçevesinde biçimlendiği görünmektedir.

Muhafazakâr/dindar burjuva, 2000'lerin ilk yarısına kadar Göle'nin deyimiyle bilgi ve deneyim süzgecinden geçen desenini⁶⁸³ henüz oluşturmamış görünüyordu. Ancak 2000'lerin ikinci yarısında söz konusu iktisadi sınıfın kendine ait bir deseninden söz etmek mümkün olmakla birlikte, tüketici bireyin öne çıktığı bir toplumsallıktan da söz etmek mümkün olabilmiştir.

Heanni dinsel referanslı alternatif bir medeniyet hayali üzerine kurulmuş İslamcı hareketin belli bir noktadan sonra modernite karşısında nefesinin kesildiğini ifade etmektedir. Devamında hareketin burjuvalaşması ve muhafazakâr/dindar dünyada yaşanan ve yaşanacak olan değişimlerin çıkış noktası olarak da, bu nokta tanımlanmaktadır.⁶⁸⁴

Bunun değişen ve dönüşen Türkiye'de yadsınacak bir durum olmadığını ifade eden Bağlı, konuyla ilgili olarak şunları ifade etmektedir:

“Belli bir ekonomik refahla birlikte yaşam biçimlerinin değişmesi kaçınılmaz ve doğal bir şeydir. Kendine yetebilen, devletin resmi ideolojisinin dayattığı çerçevenin dışında kalarak kendisini var edebilen bir olgunluğa erişmiş sermaye sahibi bir sınıf söz konusu. Ama kitleleri yönlendirebilecek, siyaseti yönlendirebilecek bir güce dönüştüğünü düşünmüyorum bu sınıfın. Belli bir standardın üzerinde yaşayan muhafazakâr insanları gördüğümde bundan keyif alırım. Ben jeep'e binen türbanlıları görünce gerçekten zevkten dört köşe oluyorum. Param olsa kendi eşime bile jeep almayı düşünürüm. Sermaye üzerinden birisini ezmek anlamında demiyorum bunu. Bir insanın toplumsal davranış biçimleri daha alt gelir grubuna ait olanlara göre farklı olabilir. Ama bizim aradığımız toplumsal davranış biçimleri, tüketim biçimlerinin 'nasıllığı' değildir. Bizim aradığımız insanda ve toplumda ahlaktır, inançtır. Adam inanıyor,

⁶⁸² Fadime Özkan ile 4 Eylül 2014 tarihinde yapılan görüşmeden.

⁶⁸³ Göle, 84-85.

⁶⁸⁴ Heanni, 25.

zengin, varlıklı. Bunun görüntüye yansımada bir sıkıntı yok. Zenginler içinde de esas resmi ideolojiyle paralel olan sermayedarlara muhalefet eden bir kesim vardı. Dolayısıyla bu kesim AK Parti ile birlikte daha da güçlenmiştir. Bunu kabul etmek lazım diye düşünüyorum.”⁶⁸⁵

Yapılan değerlendirmelere yakından bakıldığında muhafazakâr/dindar burjuvanın yaşam biçiminde meydana gelen değişim ve dönüşüm, kadının hayat alanı üzerinde somutlaşmaktadır diyebiliriz. Oturulan evlerin muhiti, evlerin dekorasyonu, gidilen tatillerin biçimselliği, giyilen kıyafet ve aksesuarların markaları değişimi görünür kılan unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla bu aynı zamanda siyasal İslam’ın kapitalizm ile barışma sürecinin yansımalarına da ayna tutan bir durum olarak değerlendirilebilir. Bu noktada İktisat uzmanı Özel’in tespitleri kapitalizm ve muhafazakâr/dindar değerler arasındaki uzlaşının en önemli unsuru olarak kadınları öne çıkarmaktadır:

“Kapitalizmin bel kemiği kadındır. Kadın, mütecaviz bir tüketici olmaması durumunda kapitalizm mümkün değildir. Yani kadının saldırgan bir tüketici olması lazım ki çok şey talep edebilsin. Bunun sınırlarına vardığınız yerde erkeğin kadınlaşması, efemine olması lazım. Bunları tamamen sosyolojik anlamda kullanıyorum, cinsiyet cenderesine sokmuyorum. Ben bu eşcinselliğin bu kadar yaygınlaştırılmasını birilerinin hakları olarak görmüyorum, kapitalizmin ihtiyacı olarak görüyorum. Çünkü sonsuz kazanç için sonsuz tüketim lazım ki birileri sonsuz üretim yapabilsin, kazanç elde edilebilsin. Sistemin yapısal bir dayatması var. Bu da insanlığın kaderidir diyebiliriz. Sonuç olarak böyle bir sistemde insanın dindarlığının ne anlamı kalıyor? Sermaye seni peşinden sürüklemeye başlıyor. Kadın bence kapitalizmin tasarladığı Dünyada işin merkezinde duran güçtür. Kapitalizm kadınlar için, kadınlar üzerinden, erkeklerin de kadınlaştırıldığı bir toplumda nihai varoluşunu gerçekleştirebilir. Bunu soyut bir şey olarak değil tarihsel olarak söylüyorum”⁶⁸⁶

İslamcıların “modern” ile açıktan çatışması “siyasal İslam”ın bir ürünüydü. Modernle tanışıklığın hızla bir barışıklığa evrilmesi ise toplumun her kesiminde yer alan dini gruplar için kapitalist bir zihniyete kapının aralanmış olduğu şeklinde⁶⁸⁷

⁶⁸⁵ AK Parti MKYK üyesi Prof. Dr. Mazhar Bağlı ile Kasım 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan

⁶⁸⁶ Prof. Dr. Mustafa Özel ile 10 Ekim 2013 tarihinde yapılan görüşmeden

⁶⁸⁷ Kemal Can, ‘Yeşil Sermaye Laik Sisteme Ne yaptı’ Birikim Dergisi, Sayı:99 Yıl:1997:60-61

değerlendirilmektedir ve bu değerlendirmenin somutlaştığı alanlar kadınlar bağlamında öne çıkmaktadır.

Bu süreçte üzerlerindeki baskının kalktığını hisseden kadınlar, medya sektörü başta olmak üzere sosyal hayatın birçok alanında görünür oldu diyebiliriz. Özellikle 28 Şubat sürecinin etkisiyle geri planda durmak zorunda bırakılan muhafazakâr/dindar kadınlar, adeta geçmiş bir an önce telafi etme sabırsızlığı içinde, olmaları gereken yerden de bir adım öne geçme yarışı içine girdiler⁶⁸⁸ denilebilir.

Kamusal alanda verdikleri mücadele sürecinde fikirsel olarak güçlenen bu yeni muhafazakâr/dindar kadınlar, Avrupa'ya, Amerika'ya giderek eğitim alırken, din ve sosyal yaşam arasındaki bağı daha güçlü bir biçimde kurmanın⁶⁸⁹ yollarını kendi dillerinde bulmuşlardır denebilir.

1980'li yılların başlarından itibaren geleneksel muhafazakâr kadınların aracılığı ile gelişen kamusal alanın paylaşımı mücadelesinin, Türk siyasal yaşamında önemli bir siyasal oluşuma zemin hazırladığı gibi kamusal alanın şimdiye kadar alışık olunmayan kitlelerle paylaşımının da önünün açılmasında payı vardır denebilir.

Türkiye'deki modernleşme sürecinin yapısal olmaktan çok, etkileşimsel bir özellik gösterdiği ve modernin dindarlaşması, dindarın modernleşmesiyle farklı inanç kesimleri arasında daralan etkileşimsel/kültürel mesafenin çapraz bir modernleşme sürecine işaret ettiği vurgulanırken,⁶⁹⁰ toplumun önemli oranda ayrılmış kesimlerinin modernleşme, eğitim ve tüketim biçimleri üzerinden bir benzeşim yaşadıkları da söylenebilir.

Türk toplumunun modernleşme ya da batılılaşıma serüveni, daha önce de ifade ettiğimiz gibi tam bir sorun yumağı olarak değerlendirilebilir. Modernleşme ve batılılaşıma noktasında teraziye konan en önemli ölçünün ise, kadının giyim tarzı ve davranışlarında somutlaştığı düşünülebilir.

Muhafazakâr/dindar kadın, bu yeni giyim pratiği ile modern giyim tarzlarına bir alternatif geliştirirken, yeni bir yaşam kültürünü de üzerinde somutlaştırmıştır. Farklı

⁶⁸⁸ Prof. Dr. Sabri Eyigün, *Muhafazakâr Kadınlar Neden Bu Kadar Gündemde?* Haber7.com' daki yazısından

⁶⁸⁹ Aydın, *Muhafazakâr Dindar Kadının Serencamı*, Açık Görüş, 12 Temmuz 2014 tarihli yazısından

⁶⁹⁰ Edibe Sözen, "AK Parti'nin Kadın Siyaseti ve AK Partili Kadın Kimlikleri", *AK Parti Toplumsal Dönüşümün Yeni Aktörleri*, Hakan Yavuz der, Kitap Yay., 2010, 309.

renk tonlarında giyinen, lüks arabalar kullanan, çeşitli eğlence mekânlarında zaman geçiren, evin dışında da hayatının önemli bir bölümünü geçiren genç kızlar ve kadınlar kuşağından söz edebiliriz. Bu kuşağın, “yeni orta sınıf”, “otantik orta sınıf”, “muhafazakâr burjuva” gibi kavramlarla isimlendirilen orta sınıfın görünürlüğünü temsil ettiği söylenebilir. Ak Parti iktidarının getirdiği ayrıcalıklardan yararlanan bu yeni muhafazakâr/dindar kesimin çocukları, daha iyi bir eğitim alma ve kamusal alanda daha fazla görünür olma şansı buldular dersek yanlış olmaz. Bu kuşağın giyim ve davranış pratiklerinde ciddi bir rahatlamanın gözlemlendiği⁶⁹¹ söylenebilir.

Bu yeni örtünme biçimleri kendi içinde birçok noktada tartışmalı olarak⁶⁹² değerlendirilmektedir. Bununla birlikte 1990’lı yıllarda geleneksel örtünme biçimleri muhafazakâr/dindar kadınlar/kızlar arasında “yarım tesettür” olarak kavramlaşırken,⁶⁹³ şimdilerde bu “yarım tesettür” biçimlerine daha yakın olan örtünme biçimleri modayı da yanlarına alarak renkli bir çeşitliliği muhafazakâr hayatın meşru sınırları içine taşımıştır denilebilir.

Kısaca özetleyecek olursak, Türkiye’de, dindar kadının modernlik ve feminizm tartışmalarının dışında kendine özgü bir yaşam alanı inşa edemediği⁶⁹⁴ söylene de son yıllarda bunun önemli oranda bir değişime uğradığı gözle görülür bir belirginlik kazanmıştır diyebiliriz. Son yıllarda sokakların, yeni bir kadın tipi ve onun giyim tarzıyla tanışmakla beraber, modern yaşamın temsilcisi kadınlarla, aralarındaki sınırların seffaflaştığına da şahitlik ettikleri söylenebilir. Kamusal alanda yeni giyim ve tüketim biçimiyle görünürlük kazanan bu kadının, geleneksel bir giyim biçimi olarak tanımlanan “örtü/örtünme” kavramlarına yeni bir içerik kazandırdığı düşünülebilir. Bunun yanında renk ve moda da bu yeni içeriğe biçim veren kavramlar olarak öne çıkmıştır diyebiliriz. Genelde tüm saç ve omuzu kapatan bir başörtüsü⁶⁹⁵ yerini renkli, şalı andıran bir örtünme biçimine bırakmıştır denebilir. Özellikle genç kızlar kısa, renkli örtüleri, tayt ve pantolonlarla kullandıkları kısa gömleklerle, kamusal alanın yeni muhafazakâr/dindar yüzleri olarak değerlendirilebilir. Bu yeni giyim kuşam pratiği, geleneksel bir tarzla

⁶⁹¹ Görkan, *Kadınların Yeni Kamusal Görünürlükleri:Şallılar*, 18.01.2014 <http://muhimhadiseler.org>, 27.11.2014

⁶⁹² Murat Borovalı/ÖmerTuran, “Haklar ve Özgürlükler Perspektifinden Başörtüsü Bir Demokrasi Sorunu”, *Doğu Batı*, Sayı:64 Yıl:2013:55

⁶⁹³ Murat Borovalı/Ömer Turan, 2013:55

⁶⁹⁴ Necdet Subaşı, *Din ve Kadın Konulu Çalışmalarda Akademik Özgünlük ve Sahicilik Sorunu*, necdetsubasi.com

⁶⁹⁵ Göle,3. Dipnot 20

örtünen kadınlara kıyasla alternatif bir modernleşmenin ortaya çıkışı olarak okunmuştur⁶⁹⁶ diyebiliriz. Âdeta hızla yayılan ve çeşitlilik kazanan örtünme biçimleriyle birlikte, alternatif modernlik kapitalizmle son derece barışık yeni bir tarzı da üremiştir diyebiliriz.

3.4.2. Kimi Dini Kavramların Yeni Biçimleri ve Kadınların Siyasette Var Oluşları

Türkiye’de modernite deneyimini seçkinlerin Osmanlı mirasını ve dini değerlerin toplumsal hayat üzerindeki biçimlendirici etkisini reddetmeleri biçiminde geçmişe yönelik çelişkili bir tutum ile karakterize ettiği ⁶⁹⁷ söylenebilir. Ancak bu yeni burjuva aracılığı ile Osmanlı yaşam biçimine ve dini değerlere atıfta bulunan eşyalar, Türkiye seçkinlerinin de uğradığı mekânlarda tüketilmeye başlanmıştır.

İslam Dininde sosyal hayatın önemli kavramlarından olan “zekat ve sadaka” yeni şekillenen muhafazakar/dindar burjuva sınıfının yaşam biçimini ve tüketim pratiklerini dini değerler üzerinden meşrulaştıran kavramlar olarak öne çıkmaktadır. Bunu kendileriyle görüşme yaptığımız muhafazakâr/dindar kadınların konuşmalarından okumak mümkündür.

Nitekim görüşme yaptığımız kadınlardan biri olan Nisa Hanım’ın söyledikleri; Muhafazakâr/dindar kadınlar arasında eğitim ve gelir düzeyine bağlı olarak hayatı ve dini algılama noktasında önemli değişikliklerin olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu bağlamda, İslam’ı algılama biçimlerinin değiştiği⁶⁹⁸ni doğrular niteliktedir.

Bu bir yeniden tanımlanma biçimi olarak yorumlanabileceği gibi modern ve kapitalist dünyanın ilkeleri ile uyumlu, yeni bir muhafazakâr/dindar kadın tipinin ortaya çıkışı olarak da okunabilir. Nisa Hanım:

“Türkiye’de muhafazakâr/dindar zenginler grubunun olduğunu düşünüyorum. Ancak muhafazakâr/dindar kadının bu sınıfın varlığına bağlı bir değişimi geçirdiğini düşünmüyorum. Yani bizim değişimimiz daha özgün bence. Ben 26 yaşında bir kadını ve örtünmeyi kendim seçtim. Örtünürken de giyinme zevkimin, renk seçimimin böyle bir

⁶⁹⁶ Bknz: Nilüfer Göle, *Modern Mahrem*, Metis Yay., İstanbul

⁶⁹⁷ Karadağ, 56.

⁶⁹⁸ Heanni, 82.

takım yasaklar içinde olacağını düşünmedim, düşünmüyorum. Yani örtü ya da örtünme biçimi bir forma değildir. Siz onu belli kalıplara mahkûm ederseniz zaten bu İslam'ın kadına ve özgürlüğe verdiği değerle çelişir. Eskiden öyle olabilir. Daha önceleri belki insanlar İslam'ı, ayetleri yanlış ya da farklı yorumlamış olabilirler. Bunu bilemeyiz. Ya da insanlar din hakkında yeterince ayrıntılı bir bilgiye sahip olmadan, onun hayat felsefesini tam olarak kavramadan, onu(dini) hayatlarında uygulamaya kalktıklarında birçok yanlış tutum ve davranış, din adı altında meşruluk kazanmış olabilir. İşte 1980'li 90'lı yıllarda kadınlar, zaten yeni olan bir örtünme biçimi ile insanların karşısına çıkıyorlardı. Geleneksel örtünme biçiminden çok farklı olan yeni bir tarzı bu. Dolayısıyla bu örtünme biçiminin bir modasının, ya da tarzının oluşması, renklerle barışması, zaman almıştır. Ama o dönem eğitilmiş muhafazakâr/dindar kadınların sayısı da şimdiki kadar değildir sanırım. Elimde bir rakam yok ama bu zaten sokağa bakınca da görünüyor. Ben bir kadının içinden geldiği gibi renkli ve estetik bir biçimde giyinmesinden yanayım. Kadının din adına ya da erkeklerin bir takım ataerkil inançları adına sömürülmesine karşıyım. Bu konuda Kur-an bana bir sınır getiriyor mu? Hayır! Allah, diğer insanlara göre bana daha iyi bir ekonomi nasip etmişse bunun kıymetini bilirim. İsrâf etmem. Bu çok önemli. Ama bu nimet benim üzerimde de görünür. Zekâtımı fazlasıyla veririm. Elimden geldiği kadar yoksula, ihtiyacı olana veririm. Ama işte "Sen örtülü bir kadınsın marka kıyafet giyemezsin, beş yıldızlı bir otelde tatil yapman ne kadar helal?" gibi şeyler söylenirse bu insanların dini hiç bilmediğini ve anlamadığını düşünürüm." ⁶⁹⁹

Dini algılama biçiminin bir anlamda reforme edildiği gerçeğinin altını çizen Haenni MÜSİAD üyesi bir iş adamından şu cümleleri aktarmaktadır:

"Önceki nesillerin azla yetindiği doğrudur. Çok kazanmanın İslam'a göre haram olduğunu düşünüyorlardı. Öyle ki belli bir yaşta sonra kendilerini ibadete adanmaları gerektiğini düşündükleri için, çalışmayı bırakıyorlardı. Bugün bir Müslüman'ın değeri sıkı çalışıp, mümkün olduğu kadar çok para kazanıp, bu parayı hayır işleri için harcamasından geçiyor. Çünkü Allah'ın bizden istediği bu." ⁷⁰⁰

⁶⁹⁹ Nisa Hanım, Diyetisyen 05 Ağustos 2014 tarihinde Elazığ'da yaptığımız görüşmeden ve kendisini muhafazakâr/dindar olarak tanımlıyor.

⁷⁰⁰ Haenni, 91.

Muhafazakâr/dindar burjuva maddi varlıklarından verme koşuluyla modern kapitalist tüketim yaklaşımına bir meşruluk giydiren, Max Weber'in "Protestan Ahlak" anlayışının tanımladığı çok çalışan ve biriktiren dindar bireyler yerine çalışıp harcayan ve bağış yapabilen bireyler, yeni muhafazakar/dindar burjuvanın yaşam biçimlerini temsil eden temel karakterler olarak okunabilir.

Bu konuda MÜSİAD eski başkanı Erol Yarar da yeni muhafazakar/dindar bireyin niteliklerini şu cümlelerle dillendirmektedir:

“Bir lokma bir hırka felsefesine inanmam. Bu bize yutturulmuş bir zokadır! Allah verdiği nimetleri kullarının üzerinde görmek ister. Osmanlı padişahının giyimi Karacaoğlan gibi değil. Ölçü minimum giyinmekse İmamı Azam'ın giyimini nasıl izah edeceğiz? Evi Bağdat'ın en güzel eviydi. Zekâtımı veriyorsam İslam'da kimse niye böyle yapıyorsun deme hakkına sahip olmuyor. Malının tümünü infak etmeyi Allah'ın Resülü de izin vermiyor. Zannediyoruz ki adam zenginleştiği halde fakir hayatı yaşayacak. Öyle bir şey yok.”⁷⁰¹

Yine görüşme yaptığımız Büşra Hanım, muhafazakar/dindar kadınının değişen yaşam pratikleri konusunda kendisine yönelttiğimiz soruları yargılayıcı bulmakla beraber, düşüncelerini şu cümlelerle ifade etti:

“Bütün dünya değişiyor ama ne hikmetse muhafazakâr kadının değişimi ve tüketim biçimi çok konuşuluyor. Bu beni rahatsız ediyor. Yani ben eğitilmiş ve Allah'ın belli bir ekonomik varlık nasip ettiği bir insanım. Sıradan, işte asgari ücretle geçinen bir insan gibi yaşamam mı bekleniyor? Böyle bir şey olamaz. Allah ona farklı bir gelir nasip etmiş bana farklı. Benim dinimin de bir zavallı gibi yaşamamı tavsiye eden bir felsefesi olduğunu düşünmüyorum. Peygamberimiz bir zavallı gibi yaşamadı. Peygamber, sadece elinde olanın önemli bir kısmını infak etti. Ben de dindar bir insan olarak, iyi giyinirken, iyi şeyler tüketirken, bu imkânlara sahip olmayan insanlara zekâtımı veriyorum. Sadakamı veriyorum. Bu zaten benim inancımın bir parçası. Bunu kimsenin bana hatırlatmasına gerek yok. Evet, tatil yapıyorum. Bu sadece dini değerlere hayatında çok yer vermeyen insanların mı hakkıdır? Böyle bir şey var mı? Hayır yok. Ben tatil yaparım ve gerçekten kaliteli bir tatili de hak ettiğime inanıyorum. Örtünmeyi seçen bir kadın olmam istediğim tatili yapamayacağım anlamına gelmez.

⁷⁰¹Özkan, 159-160.

Ama tatil yaparken tabii ki bazı çizgilerim var. Kadın-erkek karışık sahilde denize girmiyorum. Gittiğim otelde alkol satışının olup olmaması benim için önemli. ‘Aman işte bu kadın kapalı, ama şöyle bir otelde tatile gidiyor ve bir çantaya şu kadar para veriyor.’ Gibi söylemler beni rahatsız ediyor. Ben bu parayı kazanıyorum ve istediğim gibi harcama yetkim var. Buna tatil ve iyi giyinmek de dâhil.”⁷⁰²

Aynı şekilde Mimar Çak da muhafazakâr/dindar kesimin helal yoldan kazanılan parayı kendi evine harcamayı bir israf olarak görmediğini ifade etmiştir. Bu noktada muhafazakâr/dindar kesimlerin harcamaları en büyük meşruluğunu, bu insanların çevrelerine yaptıkları yardım faaliyetlerinden almaktadır⁷⁰³ denilebilir. Bu yardım faaliyetlerinin son yıllarda vakıflar üzerinde önemli oranda kurumsallık kazandıkları ve faaliyet alanlarını genişlettikleri söylenebilir. Bu vakıflar ve yardım dernekleri kadınların kamusal alanda görünürlük kazandıkları en önemli sosyal merkezler olmalarının yanında muhafazakâr/dindar burjuva kadınlarının bu kurumlara yaptıkları bağışlarla tüketim pratiklerini meşrulaştırdıkları söylenebilir. Bu bağlamda sadaka ve zekât kavramları henüz burjuva olmasa da eğitilmiş ve zengin muhafazakâr/dindar kadınların tüketim pratiklerini meşrulaştıran kavramlar olarak öne çıkarken, vakıflara yapılan bağışların daha üst sınıflara hitap ettiği söylenebilir.

Gelir düzeyi oldukça yüksek olan ve ismini vermek istemeyen bir görüşmecimiz sorularımızı şu cümlelerle cevaplamıştır:

“Kendimi muhafazakâr/dindar bir insan olarak tanımlıyorum. Gördüğümüz gibi tesettürlü bir kadını ve tabii ki hayatımın dini kurallara göre belirlenen sınırları var. Kırk yaşındayım ve 17-18 yaşından beri bu kurallar benim için hep çok önemli olmuştur. Tabii Türkiye’de son yirmi yılda dini algılama ve ona göre yaşama bağlamında çok büyük değişiklikler oldu. Bu değişimi doğal buluyor muyum? Tam olarak değil tabii. Belki gerçekten değişmemiz gerekiyordu. Giyim tarzlarımız, olağan üstü sade ve gösterişten uzak yaşantılarımızla modern dünyaya çok yabancı kalıyorduk. Bu doğru. Ama biz değişirken sanırım sınır diye bir şey de bırakmadık. Şimdi örtünen ya da tesettüre giren genç kızlarımıza bakıyorum da dindarlığı ya da inançlı olmayı tanıyamıyorum. Giyinirken hiçbir kural gözetmiyorlar bence. Onları tesettürlü yapan

⁷⁰² Büşra Hanım. Sağlık alanında çalışıyor. 15 Ağustos 2014 tarihinde İzmir’de kendisiyle yaptığımız görüşmeden.

⁷⁰³ Vahapoğlu, a.g.m

tek şey başörtüsüne benzeyen ve saçlarını örtmek için kullandıkları şey. Bunu başörtüsü olarak tanımlamak beni rahatsız ediyor. Bunu da geçtim, tutum ve davranışlarına bakıyorum muhafazakâr bir insan gibi davranmıyorlar. Özellikle AK Parti iktidarından sonra evet birçok özgürlük elde edildi. Kamusal alan denen yerlerde bulunurken eskisi gibi ürkmüyoruz. Her kuruma rahatça girip çıkabiliyoruz. Ama bu muhafazakâr/dindar kadınların kamusal alanda ya da devlet düzeyinde demokratik gerekçelerle tanınmaları ve varlıklarına saygı duyulması anlamına gelmiyor bana göre. Bunun temel nedeni işte sizin bahsettiğiniz o yaşam biçiminin modern ve batılı tarzda yaşamayı seçen insanlarla yeterince benzer olması bence. Şayet bu benzerlik yeterli düzeyde gerçekleşmemiş olsaydı bu özgürlüklerin kazanımı da mümkün olmayacaktı. Muhafazakâr/dindar insanlar yaşam biçimlerini ve tüketim algılarını modern ve batılı insanlarla son derece benzer ve yakın yaparak toplumda bir meşruluk yakalamışlardır. Zaten yaptıkları tatillere, oturdukları evlere, çocuklarına aldıkları arabalara bakarsanız bunu rahatlıkla görebilirsiniz. Bu kadar pervasızca ve gerçekten kendisi dine uyararak değil de dini kendine uydurarak mı değişmeliydik? Bunu bilemiyorum. Ben din âlimi değilim ama bu değişim doğal da değil. Ben de yani eski yaşam biçimimi sürdürebiliyor muyum? Hayır, bir süre direniyorsunuz sonra bir bakıyorsunuz siz de onlar gibi olmuşsunuz. Bundan on beş yıl önce bana kimse Şah İn Otel’de tatil yaptıramazdı ya da bu arabaya (kendi arabasını göstererek) bindiremezdi ama şimdi bunları kendim çok rahat yapıyorum. Sanırım bu kadar yeterli. Aslında bu konuda çok da konuşmak istemiyorum.”⁷⁰⁴

Muhafazakâr/dindar kadınlar, 2000’li yılların başından itibaren kendi yaşam biçimlerinin, özgürlüklerinin yok edilmesi ya da toplumu belli bir yönde homojenleştirme, girişimlerine maruz kaldıklarını düşündükleri bir sisteme karşı bir anlamda “çalım atma” sürecine girmişlerdir dersek çok abartmış olmayız. Modern Türkiye içerisinde seküler yaşam biçimini sürdürmek isteyen milyonlarca insan, 2000’lerin sonuna gelindiğinde kendilerini, etraflarında muhafazakâr/dindar insanların da olduğu yeni bir Türkiye resminin içinde bulmuş görünmektedirler.

Anadolu’dan büyük şehirlere akan dini-bütün insanların, temel değerlerini büyük şehir yaşıntısı içinde yeniden ürettikleri söylenebilir. Kadınlar ve erkeklerin kent yaşamında modern kriterlere daha uygun giyinme ve tüketim biçimleri geliştirme fırsatı

⁷⁰⁴ İsmi vermek istemeyen ve yerel bir gazetede de köşe yazarlığı yapan görüşmecimiz.

buldukları ifade edilebilir. Bu yaşam biçimlerinin kapitalizmle uyumunun ise, sadaka, zekât, infak, vakıf ve kermesler üzerinden bir meşruluğu elde ettiği söylenebilir.

Eskiden sadece Unkapanı'nda kendilerine uygun bol giysiler bulan kadınlar, genç kızlar şimdi kent merkezlerine açılan mağazalarda kendilerini dikkate alacak şekilde tasarlanmış, farklı zevklere hitap eden giysiler bulabiliyorlar.⁷⁰⁵ Bu bağlamda ekonomik geliri yüksek muhafazakâr/dindar kesimler, Cumhuriyet seçkinlerinin sahip olduğu ama kendisinin sahip olmadığı yeni bir alana yönelik bakışında da aradaki farkı kapama vurgusunu öne çıkarıyorlar⁷⁰⁶ denilebilir.

Bu bağlamda, ezik Müslüman tipinin değiştiği söylenebilir. Bu noktadan bakıldığında hem kadınların hem de erkeklerin kişilik ve kimliklerinin daha farkında bireyler olarak kamusal alanı kullanma yolları yarattıklarını söyleyebiliriz. Yani, muhafazakâr/dindar kesim, karşı tarafı da zihniyet değişikliğine zorlayan bir tutum gösteriyor⁷⁰⁷ denilebilir. Toplumun elit algısının yeniden oluştuğu düşünülebilir. Bu süreçte, Türkiye'nin eski elitlerinin kültürel yapısına ya da tüketim algısına benzer algıları olan ama muhafazakâr/dindar bir elit sınıftan söz etmek mümkün⁷⁰⁸ olmaktadır. Alatlı'nın *"bu sefer çaylar bizden olsun"*⁷⁰⁹ cümlesi bir anlamda yeni elitlerin tanınması olarak okunabilir. Türk toplumunun modernist elitleri ile muhafazakâr/dindar elitleri arasındaki farklar birçok yönden silikleşmiştir denilebilir.

Bu noktada Anti Kapitalist Müslümanlar Derneği sözcüsü Doğan'ın Erdoğan'ın *"Milli Görüş gömleğini çıkarmak"* cümlesinde somutlaşan ve Erbakan politikalarından ayrılış nedenini bağladığı Anadolu insanı ve piyasa ile ilişkisinin yansımalarında görmek mümkündür. Doğan:

"Türk İnsanının kapitalizm-din algısı DP-Süleyman Demirel çizgisinde bir Müslümanlık algısıyla yani piyasayla sonuna kadar barışıktır. Piyasa içerisinde, hani o Türk sinemasında da çok gördüğümüz hacı karakteri, bakkallarda, marketlerde toplumla ilişkiyi Allah üzerinden kurar. Ama orada bütün kapitalist ahlakı işler. Bu sınıfla Erbakan'ın kurmak istediği İslamcılık modeli birbiriyle çatışıyordu. Bunu aslında Erdoğan gördü ve Anadolu insanının bu piyasa ekonomisiyle barışık haliyle

⁷⁰⁵ Aktaş, 85.

⁷⁰⁶ Bilici, 226.

⁷⁰⁷ Aktaş, 88.

⁷⁰⁸ Böhürler, a.g.m

⁷⁰⁹ Alev Alatlı, 12/12/2014 CNN TV.

bütünleşiyoruz dedi. Ve bu noktada İslamcılıktan liberal muhafazakârlığa doğru yöneldi. Bu da yeni bir muhafazakâr kadın ve erkek modeli ortaya çıkardı. Yani toplumla ilişkisi Amerikan yardımlarıyla şekillenen bireyleri ‘hacı bakkal’ karakteri yeni bir biçimde karşımıza çıktı. Büyük şirket sahibi patron olarak çıktı. Muhafazakâr/dindar burjuva olarak çıktı.”⁷¹⁰

Kadınların toplumsal, ekonomik ve siyasal yaşamda eskisine oranla önemli bir aktör haline gelmesinin, muhafazakâr/dindar kadınlara birçok yeni olanağın da kapısını araladığı söylenebilir.⁷¹¹

Zamanla konumunu bilinçli bir şekilde netleştiren muhafazakâr/dindar kadın, babasına, eşine veya başka bir erkeğe dayanmadan, ona bağımlı kalmadan var olabilen, kendi ayakları üzerinde durabilen, tercihlerinin ve inandığı değerlerin peşinden gidebilen “birey” kadına⁷¹² doğru evrilmiştir. Başta siyasi hayat olmak üzere pek çok yeni kamusal alana dahil olmuştur diyebiliriz. Bu bireyselleşme sürecini 1980’ler ve 1990’lar arasında iki döneme ayıran ve muhafazakâr/dindar kadının 2000’lerden sonraki hayata bakışını biçimlendiren dönüşümün ilk emarelerini karşılaştırmalı bir tarzda, Özkan şöyle ifade eder:

“Bizden önceki kuşak kendilerini inşa ederken geleneksel rollerle idealize ettikleri, kurdukları dünya arasında bir bağlantı kurmayı başardılar ya da bazı alanlarda vazgeçtiler. Yıkmadan dönüştürme gayreti vardı onlarda. 90’lar kuşağında ise bana göre ideal olan dışındakine itibar etmeme, beğenmeme, azımsama. Dönemin kadınlarıyla erkeklerinin geleneksel rollere bakışta ve beklentide farklılaşmasının bir sonucu olabilir.”⁷¹³

Türk modernleşme politikalarında İslam, 80’li yıllara gelinceye kadar çoklukla eski rejimin koruyucu halkası olarak tanımlanmıştır.⁷¹⁴ 1990’larda önemli bir kabuk değişimi de kadınlar üzerinden yaşanmıştır. Bu dönemde Müslüman dünyanın genelinde gözlenen piyasa mantığının benimsenmesi süreci, zengin ve girişimciyi seven Hz. İsa algısıyla, ticaretle uğraşan peygamber Hz. Muhammed figürüyle kolayca

⁷¹⁰ Sedat Doğan, 08 Mayıs 2013 tarihinde yapılan mülakattan

⁷¹¹ Aydın, *Muhafazakâr Dindar Kadının Serencamı*, Açık Görüş, 12 Temmuz 2014 tarihli yazısından

⁷¹² Aydın, *Muhafazakâr Dindar Kadının Serencamı*, Açık Görüş, 12 Temmuz 2014 tarihli yazısından

⁷¹³ Fadime Özkan, 26 Şubat 2014 tarihinde yapılan mülakattan

⁷¹⁴ Subaşı, *Din ve Kadın Konulu Çalışmalarda Akademik Özgünlük ve Sahicilik Sorunu*, necdetsubasi.com

örtüştürülmüştür.⁷¹⁵ Bu kadınlar zengin ve iyi giyinen Hz. Hatice algısını zihinlerde canlı tutmaya başlamış, Muhafazakâr-dindar kadın böyle bir süreçte “kimliği” ile “kişiliği” ile “bilinçli” bir kamusal aktör olunca doğal olarak aile ile ilişkisinde de bir değişim⁷¹⁶ kaçınılmaz olmuştur diyebiliriz. Yeni muhafazakar/dindar kadın aile hayatında olduğu kadar sosyal ve siyasal hayatta da kendine alan tanımlamaya ve buna dini değerler açısından destek bulmaya çabalamıştır.

Yoğun bir öğrenme dönemini izleyen uygulama yıllarının aşırılıkları zaman içinde yerli yerine otururken, hayat tarzlarında meydana gelen değişiklikler öncelikle “yozlaşma” ile açıklandı diyebiliriz. Şehirleşme, çoğullaşma, olgunlaşma, denge arayışı, kişisel farkın vurgulanması, yozlaşma iddiaları ise sadece şimdinin değil, yüz yıl önceki kıyafet genelgelerinin de sebebi⁷¹⁷ olarak değerlendirilmektedir ve bu yozlaşma dini temellere dayandırılmaktadır. Ancak kadının dini yeni yaşayış biçimi ve siyasal alanlardaki var oluşu tüm bu iddialara net cevaplar verme niteliğinde olmuştur ve kadın daha önceki dini pratikleri ve siyasal alanda olmayışını keskin bir biçimde dönüştürmüştür.

Yeni Muhafazakâr/dindar kadın yeni hayatını geleneksel kontrol mekanizmalarından uzak bir noktada kurgularken, dini değerlerin biçimlendirdiği semboller de yeni yorumlarıyla hayatına taşımaktadır. Bu yeni örtünme yorumları muhafazakâr/dindar kadınların yeni isimlerle tanımlanmalarına da neden olmuştur. Bu isimlerden en öne çıkanı “Şallılar” olarak sayılabilir. Bu noktada Görkan’ın aktardıkları açıklayıcı olabilir:

“Şallılar’ın özellikle üniversitelerde başörtü yasağının kalkmasından sonra görünürlük kazanmaları, onların ‘bakımlı’, ‘güzel’ gibi göstergelerle, gerek başı açık gerekse geleneksel manada başı örtülü kadınlarla kıyaslanmalarına sebebiyet verdi. Bu yeni giyim kuşam pratiği, geleneksel bir tarzla örtünen kadınlara kıyasla alternatif bir modernleşmenin muhafazakâr toplumsal sınıflarda ortaya çıkışına da işaret ederken, medyada da çeşitli temsillerle kendini belli etti. ‘Şallılar’a yönelik açılan butiklerin popüler olması ve bu kadınlara hitap eden yeni dergilerin yayınlanması ile örtünen kadınların görünürlüğü artarken, bu durum, toplumda örtünen kadınların da ‘kadın’

⁷¹⁵ Haenni, 127-131

⁷¹⁶ Aydın, *Muhafazakâr Dindar Kadının Serencamı*, Açık Görüş, 12 Temmuz 2014 tarihli yazısından

⁷¹⁷ Aktaş, 88

olduklarının keşfi anlamına geliyordu. Çünkü artık modaya uygun giyinmek, güzel mekânlara gitmek isteyen ve eğitim-öğretim açısından kendini geliştiren başörtülü kadınlar, bugüne kadar ‘batılı görünümlü’ ideal kadın modeli için sağlanmış olan imtiyazlardan paylarına düşenleri istiyordu.”⁷¹⁸

Yine benzer gerekçelerin kadının örtünme ve moda ilişkisi konusunda bir seçim yapmaya zorlandığını Nihal Bengisu Karaca Haber Türk’teki köşesinde şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Bana göre dini bir kaygıyla kullanıldığını belli eden her türden örtü başörtüsüdür. Vücudu örten, hatları vurgulamak için değil, sahiden giyinmiş olmak için alınan her tür kıyafet ve seçilen ‘beden dili’ de tesettürü oluşturur. Kentli dindar kadınların düzgün görünmeye, estetik kaygılar taşımaya ilişkin çabalarını da son derece makul buluyorum. Ancak ‘estetik’ tek amaç, ona giden tek yol da ‘modayı takip etmek’ ve ‘lüks marka kullanmak’ olarak algılanıyor ve öyle sunuluyorsa, orada bir terslik var demektir.”⁷¹⁹

Yeni muhafazakâr/dindar kadının toplumsal hayatta görünürlüğü, “otantik orta sınıfların” merkezde yaşam alanlarının genişlemesine bağlı olarak artmıştır denebilir. Bu süreci muhafazakâr kadının kendi özgür iradesi ile biçimlendirdiğini ifade eden Aktaş şunları aktarmaktadır:

“Kadının kamusal alana çıkması ve etkinleşmesi, muhafazakârlığın çok da bilerek isteyerek yaptığı bir şey değildi. Büyük ölçüde Kemalizm’in baskısı karşısında kadının kendisini ispatlamak için veya o baskıya karşı mücadele etmek için bizzat o kadınlar tarafından başlatılmış olan bir mücadeleydi. Ve başlangıçta bu tarz bir mücadele, yaşama biçimi muhafazakârlık tarafından da pek hoş karşılanan, tasvip edilen bir şey değildi. İslamcı kadınlar iki baskıya karşı aynı anda mücadele ettiler. Hem Kemalist baskıcılığa karşı hem de muhafazakâr baskıcılığa karşı. Evlerinde o muhafazakâr baskıcılıkla, kamusal alana çıktıkları zaman da Kemalist baskıcılıkla karşı karşıya geldiler. Her ikisiyle de mücadele ederek bir yerlere geldiler. Yani kendileri dönüşürken, bir etkin güç haline gelirken, aynı zamanda o muhafazakâr toplumu ve Türkiye’deki sistemi, Kemalistlerin de kadına bakış açısını, rol model olarak ortaya

⁷¹⁸ Görkan, Kadınların Yeni Kamusal Görünürlükleri:Şallılar, 18.01.2014 <http://muhimhadiseler.org>, 27.11.2014

⁷¹⁹ Nihal Bengisu Karaca, Kurban ile Kuğu arasında Muhafazakar Kadın, 16 Ekim 2011, Haber Türk

*konulan kadın imgesini bir ölçüde dönüştürdüler. Resmi tahayyülde değil, toplumsal tahayyülde de çok da değişmiş değil o imge, o rol model tablosu.”*⁷²⁰

Bu iki yaklaşım arasından sıyrılarak kendine yeni bir yaşam alanı tanımlayan muhafazakâr/dindar kadın, yeni bir kadın sınıfının ortaya çıkışı olarak okundu. Bu, toplumda iki tür algılamayı da beraberinde getirdi. Bir yanda “örümcek kafalı” veya “geri kalmış” gibi söylemlerle kültürel olarak ötekileştirilen başörtülü kadınların alternatif modernleşme pratikleriyle yeniden ortaya çıkmaları, toplumun seküler kesimlerini şaşırtırken, diğer yandan İslami yaşam tarzına karşı son derece ürkek olan kesimleri daha da endişelendirdi. Öyle ki, gazetelerde yazmaya başlayan, artık evlerde değil de toplumun görünür yerlerinde olan bu kadınların taleplerinin seküler yaşamın temsilcisi olan kadınlar için bir tehdit unsuru olarak algılandığı⁷²¹ birçok çalışmada dile getirilmiştir.

Bu noktada örtünme, tesettür, zekat, sadaka gibi kavramlar yeni yaşamlarla uyumlu bir içerik kazanmaya başladı diyebiliriz. Bu anlamda kadınlar, farklı alanlarda aynı anda varlık gösterme mücadelesinin aktörleri olarak tanımlanabilir.

Bunun yanında 1980’li yıllardan itibaren bir dönüşüm sürecinden geçen ve dini inancın en önemli sembollerinden olan başörtüsü ya da türban, birinci nesil türbanlılar ve ikinci nesil türbanlılar olarak iki kesimi ortaya çıkarmıştır diyebiliriz. Bu bağlamda, birinci nesil türbanlıların, siyasal İslam’la bağları sıkı olan bir kesimi temsil ettikleri söylenebilir. Bunların, sade, süssüz ve basit çizgili giyim tarzları ile kadına ilişkin sert, bağlayıcı ve bütüncül bir edep anlayışını ifade ettikleri söylenebilir. İkinci nesil türbanlılar ise, pazarlama tekniklerinin ön plana çıktığı, kullanıcı maneviyatına yoğunlaşmaktansa, onun taleplerini önemseyen daha profesyonel bir mantığın taşıyıcısı⁷²² olarak tanımlanmışlardır. Bunun yanında İslam dininin önemli kavramları olan zekât, sadaka, bağış gibi kavramlar yeni dini yaşam pratiklerini meşrulaştıran kavramlar olarak değerlendirilebilir.

“Bu anlamda kadınlar, Doğu toplumlarında güçlü bir biçimde var olan o eril dünyanın içinde konum sahibi olabilmenin çabası içinde olmuşlardır. Erkeğin böyle bir

⁷²⁰ Yazar Ümit Aktaş ile 9 Eylül 2013’de yapılan Mülakattan

⁷²¹ Sevim Görkan, *Kadınların Yeni Kamusal Görünürlükleri: Şallılar*, 18.01.2014 <http://muhimhadiseler.org>, 27.11.2014

⁷²² Haenni, 42, Göle, *Modern Mahrem*

derdi yok, böyle bir mücadelesi yok. Zaten alana hangi perspektiften bakılırsa bakılsın sistem onlara aitti. Özellikle dindar kadınlar, hem özgürce dinlerini yaşayabilmek için mücadele ettiler hem de bu mücadelenin ötesinde, kamusal hayatın her alanında yer alabilmek için erkeklerle mücadele ettiler. Bir başka boyutta da sistemle mücadele ettiler. Onların bu anlamda çift yönlü bir mücadele süreçleri oldu.”⁷²³

⁷²³Doç.Dr. Sare Aydın, İstanbul Ticaret Üniversitesi. 9 Ekim 2013’de yapılan mülakattan

SONUÇ

Türkiye’de ekonomik yapılanma alanında en önemli kırılmanın 1980’li yıllarda olduğu söylenebilir. Dönemin, ekonomik farklılaşmaların beraberinde bir toplumsal dönüşümü de beslediğini söylemek abartılı olmaz. Küreselleşme ve serbest piyasa ekonomisine yönelik Anavatan Partisi politikaları bu dönemin belirleyici unsurları olarak değerlendirilmektedir.⁷²⁴ Cumhuriyet tarihinin büyük bir kısmında, en azından 1980’lere kadar büyük sermayenin toplumsal alandaki yeri net bir biçimde belirlenmiş değildi. Ayrıca tutarlı bir biçimde takip edilen bir kalkınma stratejisinin olmaması Türkiye açısından ciddi ekonomik belirsizlikleri beslemiştir.⁷²⁵

Bu dönemde Özal’ın demokrasi, küreselleşme, dünyayla bütünleşme, bireysel özgürlükler, sermayenin özgürlüğü ve sair konularda ortaya koyduğu ufuk,⁷²⁶ Türkiye’de toplumun farklı kesimleri arasında büyük ilgi ile karşılanıyordu. Bu aşamada Türk toplumu için bir dönüşüm noktasından bahsedebiliriz. Bu dönemle birlikte, kapitalist mantığın, toplumumuzdaki dinsel kurumları ve ihtiyaçları da yavaş yavaş tüketim mantığına tabi kılmaya⁷²⁷ başladığı düşünülmektedir. ANAP’ın siyasi çalışmalarıyla başlayan süreç, 1990’lı yıllarda hız kesse de, bunun 2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı ile yeniden bir ivme kazandığı söylenebilir.⁷²⁸ Bu gelişmelerin gölgesinde İslami kesimin önemli bir dönüşüm yaşadığı bilinmektedir. Söz konusu dönemle birlikte İslami kesimin ekonomik gücü artarken ve kamusal alanın görünür aktörlerinden biri olurken, aynı zamanda kendi içinde kapitalizmi meşrulaştıran bir yaşam tarzına da kapı araladığını düşünüyoruz. Bu, düzenle bütünleşme olarak okunduğu gibi modernizm karşısında bir barış ilanı olarak da okunabilir. White ise AKP ile birlikte yaşanan dönüşümü, Müslümanlığın kişiselleştirilmesi ve ticarileşmesi üzerinden değerlendirmektedir. Ona göre, 1980’li yıllardan sonra oluşan kültürel Müslümanlık, muhafazakar/dindar kesimlerin zenginleşmesi ile daha da güçlendi. Yeni oluşan modern Müslümanlar, arzuladıkları gibi bir dindarlık yaşamak istiyorlardı. Bu süreçte modern Müslümanlar, milletin ve Türklüğün ne anlama geldiğini içine alan

⁷²⁴ Abdullah Özbolat, *Tüketim Bağlamında Dindarlığın Dönüşümü*, intizar.web.tr

⁷²⁵ Buğra/Şavaşkan, 48

⁷²⁶ Yasin Aktay, “Türkiye’nin Beden Siyaseti ve Sembolik Kapitalizmi”, *Birikim Dergisi*, Sayı:152-153, Yıl:2001-2002,125-135

⁷²⁷ Necdet Subaşı, “Türkiye Dindarlığı Yeni Tipolojiler”, *İslamiyat Dergisi*, 5(4), Yıl: 2002, 17-40.

⁷²⁸ Özbolat, *Tüketim Bağlamında Dindarlığın Dönüşümü*, intizar.web.tr

alternatif bir Müslüman vizyonu geliştirdiler. Böylece Kemalist bir geleneğe meydan okuyan bir milliyetçilik oluştu.⁷²⁹

1990'lı yıllarda çokça tartışılan “İslami düzen- kapitalizm” tartışmasında yeni bir noktaya geldiğini daha önce ifade etmiştik. İslamcılar, 28 Şubat dönemiyle yaşanan tecrübenin de etkisiyle bir dönüşümün farkında olarak, küreselleşmeyi, liberal ekonomiyi ve bireysel haklara dayalı yasaları desteklemiştir. Böylece modernizmin karşısında tanımlanan İslamcılar, Avrupa Birliği'nin değerlerini benimsediler. Bu iki sistem Türkiye özelinde İslami denilen kesim aracılığı ile barışık hâle getirilmeye çalışılmıştır. Bir dönem İslami ekonomi, İslami sermaye, İslami tüketim gibi kavramları kendi içinde tartışan bu kesim, kapitalizm üzerinden toplumsal hayatta var olmanın yeni kanallarını tanımlamıştır diyebiliriz.⁷³⁰ Artık dindar bir kişinin dünyasının, küreselliğin düşünce çeşitliliği ile olduğu kadar onun beslediği kararsız eğilimlerle de birleşen yeni bir bünye oluşturduğu⁷³¹ düşünülebilir. Bunun, uzun vadede muhafazakâr/dindar burjuva sınıfının biçimlenmesi üzerinde de etkili olduğu düşünülmektedir.

Daha önceki dönemlerde muhafazakâr/dindar kesimler, bir yandan Batı'yı taklit etmenin onları yok edeceğini dillendirmişlerdir. Bunun yanında, onların ahlakını almamaktan ve kötülüğünden bahsetmenin yanı sıra, bir yandan da bu toprakların tarihi, milli ve dini kültürünün sahip olunan ayrıcalıklı bir kimlik ve inanç olduğundan bahsetmişlerdir⁷³². Özellikle sermaye sınıfının palazlanması ile birlikte bu yaklaşımdan uzaklaştıkları düşünülmektedir. “*Bir lokma bir hırka bize yeter*”, “*Mülk Allah'ındır*” gibi uhrevi ve dünya malına fazla minnet etmeyen bir anlayıştan, çalışmanın da ibadet olduğu, zenginlik elde etmenin de bir cihat olduğu⁷³³ şeklindeki anlayışa doğru bir dönüşümün söz konusu olduğu düşünülmektedir.

Muhafazakâr/dindar kesimler açısından 2000'ler ve sonrasında dinin tanımı ve işlevleri yeniden kodlanırken, dindarlar da çoğu kez bir anlamda kendini yeniden

⁷²⁹ White, 265

⁷³⁰ Özbolat, *Tüketim Bağlamında Dindarlığın Dönüşümü*, intizar.web.tr

⁷³¹ Şubaşı, 17-40.

⁷³² Ümit Ağgöl, *Siyasal İslam'ın Dünya Nimetlerine Düşkünlüğü ve Helal Kapitalizm*. 03/07/2014 tarihinde www.radikal.com da yayımlanan yazıdan

⁷³³ Erbatır Çavuşoğlu, “İslamcı Neo-Liberalizmde İnşaat Fetişi ve Mülkiyet Üzerindeki Simgesel Hale”, *Birikim Dergisi*, Sayı:270 Yıl: 2011.

dönüştürme yoluna gitmişlerdir.⁷³⁴ Nitekim dinsel alanda rasyonelleşme ve bireyselleşme taleplerine, ticaret dünyası da dâhil olunca, gelenek ve modernliğin bileşenleri içinden doğan yeni dindarlık tipolojileri de gündelik yaşamla uyumlu bir sürece girmişlerdir denilebilir. Böylece dinin yeni aktörleri kulluğun alışlagelmiş bütünlüğüne yeni yorumlarla biçim vermeye çalışmışlardır diyebiliriz.⁷³⁵

Bu nedenle artık muhafazakâr/dindar burjuvazinin, bir yandan muhafazakârlığını korumaya çalışırken, diğer yandan dünya nimetlerine sahip olmak ve bunlardan “herkes gibi” faydalanmak arasında hassas bir denge kurmaya çalıştığını söyleyebiliriz. Muhafazakâr/dindar burjuvanın gelenek ve göreneklerinden az da olsa uzaklaştığı, ama kapitalizm ile olan taze ilişkilerini de İslami değerlerle harmanlayarak bir orta yol bulma çabasına⁷³⁶ girmekten de kendini alamadığı ifade edilmektedir. Modernliğin gündelik hayatın örüntülerini yeniden üreten doğası, dindarlık algısını da muhafazakâr/dindar kesimler açısından değiştirmiş görünmektedir. Bu anlamda dindarlığın ölçüleri sekiler dünyanın dili ile yeniden bir tanımlanma sürecine tabi olmuş olarak değerlendirilebilir.⁷³⁷

Böylece İslami hayat tarzları modernleşmiş ve İslami kimlikler modern dünya ile İslam dilini harmanlayarak dönüştürmüştür. Özellikle 1980-1990’lı yıllarda modernliği eleştiren dindar bireylerin yerlerini tüketim pratikleri bağlamında modernizm⁷³⁸ ile uyumlu bireylere bırakmış olduğunu söylememiz mümkün olur. Tüketim bağlamında dindarlığın dönüşümü, muhafazakâr/dindar kadınlar üzerinden daha net okunurken, temelde cinsel bir ayrımı aştığı da düşünülmektedir. Bu durum tespiti, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, sistemle bütünleşme, merkeze kayma veya kapitalizmle barışma gibi ana başlıklarla okunabilmektedir. Muhafazakar/dindar kadın da ülkenin içinde bulunduğu sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmelerin ağında kendini yeniden tanımlamıştır. Dolayısıyla gerek giyim tarzı gerekse ev ve sosyal yaşamın biçimlendirilmesi noktasında tüketimle kurduğu ilişki dikkatlerden kaçmamıştır.

⁷³⁴ Şubaşı, 17-40.

⁷³⁵ Şubaşı, 17-40.

⁷³⁶ Ağgöl, *Siyasal İslam’ın Dünya Nimetlerine Düşkünlüğü ve Helal Kapitalizm*. 03/07/2014 tarihinde www.radikal.com da yayımlanan yazıdan

⁷³⁷ Şubaşı, 17-40.

⁷³⁸ Özbolat, *Tüketim Bağlamında Dindarlığın Dönüşümü*, intizar.web.tr

1980’li ve 1990’lı yıllarda Türkiye’de İslamcı hareket içinde siyasal faaliyetlerde bulunan kadınlar, sosyalleşme ve kamusal alanın sınırlı alanlarında bulunma fırsatı elde etmişlerdir. Ancak AKP’nin iktidar olması da kadınların siyasal karar alma süreçlerine katkıda bulunmadığı gibi kamusal alanda varlığı da uzunca bir dönem meşru sayılmamıştır.⁷³⁹

Serbest piyasa ekonomisinin muhafazakâr/dindar burjuvazi üzerinde yarattığı değişimler sayesinde⁷⁴⁰ muhafazakâr/dindar kesim, kapitalist sisteme uyum sağlamanın gerekliliğine ikna oldu diyebiliriz. 28 Şubat süreciyle ilgili İslamcı söylemde bir kırılmanın yaşandığı görüşü genel olarak kabul gören bir görüştür. 28 Şubat döneminde İslamcılığı politik söylemler üzerinden okuyan Refah Partisi’ne karşı gerçekleştirilen “post modern darbe”nin, hem İslamcı düşüncenin entelektüellerini hem de bu düşünceden beslenen siyasal ve toplumsal elitleri yeni bir sorgulama⁷⁴¹ süreciyle karşı karşıya getirmiş olduğu, çok defa ifade edilmiştir.

Bu süreç, 1980 sonrasında piyasa ekonomisi sayesinde Anadolu’nun sermaye sahiplerini hızla geliştirirken, büyük kentlerle ilişkilerin gelişimi ise bu sürecin bir parçası olmuştur diyebiliriz. 1990’lı yılların sonunda 500 büyük firmanın 241 tanesinin İstanbul-Kocaeli dışından olması sosyal bir dönüşümün boyutları açısından da önemli bir rakam olarak değerlendirilebilir. Bu bir başka anlamda Anadolu’nun siyasi ve kültürel ağırlığının da merkeze doğru kayışının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu da “ekonomik rasyonalizm”le düşünen Anadolu’lu bir burjuva sınıfının gelişimi olarak tanımlanmaktadır. Bunun da beraberinde bir sekülerleşme sürecini getirmiş olarak değerlendirilmektedir.⁷⁴²

Türkiye’de muhafazakâr/dindar burjuvanın Özal politikaları ile bir gelişim ivmesi yakalarken, 28 Şubat sürecinde sert bir muhalefetle karşı karşıya kaldığı bilinmektedir. AK Parti iktidarı ile birlikte yeniden toparlanma dönemine giren muhafazakâr/dindar burjuvanın, devletle arasındaki diasporik mesafeyi⁷⁴³ aşma noktasında 28 Şubat sürecini bir kabuk değiştirme fırsatı olarak değerlendirdiği düşünülmektedir. Bu çerçevede AK

⁷³⁹ White, 268

⁷⁴⁰ Ağgöl, *Siyasal İslam’ın Dünya Nimetlerine Düşkünlüğü ve Helal Kapitalizm*. 03/07/2014 tarihinde www.radikal.com da yayımlanan yazıdan

⁷⁴¹ Özbolat, *Tüketim Bağlamında Dindarlığın Dönüşümü*, intizar.web.tr

⁷⁴² Taha Akyol, *Muhafazakâr Burjuvazi*, 25 Kasım 2013 Hürriyet Gazetesi

⁷⁴³ Aktay, 125-135.

Parti'nin iktidar olması İslamcılar açısından demokratikleşme söylemlerinin yüksek sesle dillendirildiği bir süreci başlattığı gibi, İslamcılarının siyasal beden tasavvuruyla mevcut siyasal beden arasında aşamalı bir özdeşleşmenin⁷⁴⁴ de önünü açtığı düşünülebilir.

Muhafazakâr/dindar burjuvanın, bu süreçte, dünyevi unsurları yine seküler dünyanın dili ile yeniden okumaya başlarken, diğer yandan bunlara uygun dini referansları da daha yüksek sesle dillendirmeye başladığı düşünülebilir. Bizzat Hz. Muhammed'in ticaretle uğraştığı vurgusuyla İslamcı neo-liberalizm⁷⁴⁵ kalkınmacı bir ekonomi yaklaşımı ile eklemlenmeyi kolaylaştırmış olarak değerlendirilebilir.

Nitekim kendileriyle değişen tüketim pratikleri ve yaşam biçimleri üzerinde konuştuğumuz kadınların önemli bir kısmı İslam dininin iyi giyinme ve iyi yaşama konusunda olumsuz bir tutumunun olmadığını altını çizmeye çalışmıştır. Bunun yanında verdikleri zekât ve sadakanın da tüketim pratiklerini dini değerler bağlamında meşrulaştırdığı düşüncesindedirler. Bu düşüncenin de beraberinde hayatın tüm yönlerini içine alan bir yaşam pratiğine muhafazakâr/dindar burjuva ve kadınlar üzerinden yaşam alanı açtığı düşünülebilir.

Kentsel yaşam içerisinde İslâmî davranış şekilleri yeni biçimsellikler alarak yaygınlaşırken, dinî değerlere uyduğunu söyleyen mekânların büyük şehirlerde önemli bir artış gösterdiği düşünülmektedir. İslâmî tarzda yapılandırılan tatil mekânları, oteller, kuaförler, güzellik salonları, düğün salonları vb. yeni bir sınıfın artan taleplerini karşılamaya çalışan mekânlar olarak değerlendirilmektedir.⁷⁴⁶ Muhafazakâr kafe ve restoranlar da aynı gelişmenin bir parçası olarak okunabilir. Modern yaşamın nimetleri muhafazakâr/dindar kesimler için de bir arzu nesnesine dönüşürken, bu modern yaşamla ya da kapitalizmle bir bütünleşmenin göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Ev içi dekorasyonlar, pahalı arabalar, markalı giyim kuşamlar, yazlıklar, moda, tüketim ve

⁷⁴⁴ Aktay, 125-135.

⁷⁴⁵ Çavuşoğlu, "İslamcı Neo-Liberalizmde İnşaat Fetişi ve Mülkiyet Üzerindeki Simgesel Hale", *Birikim Dergisi*, Sayı:270 Yıl: 2011.

⁷⁴⁶ Uğur Kömeçoğlu, Süleyman Şah Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, 24 Aralık 2013 tarihinde Yeni Bahar Dergisine verdiği mülakattan

renkli bir sosyal hayatın, İslamî yaşam tarzlarını dönüştürmüştür. Bugün dindar yaşam tarzıyla dünyevî yaşam tarzı kesişmeye ve aralarında geçişkenlikler⁷⁴⁷ oluşmuştur.

Tüketim alışkanlıkları değişmiş muhafazakâr/dindar burjuva, bir yandan tüketim kültürünün kodlarıyla uyumlu bir yaşamı benimserken diğer yandan da dinî hassasiyetleri buna engel olmayan bir noktadan yeniden tanımlanma çabasıdadır. Bu süreçte zekât ve sadaka kavramları kadar gittiği mekânda bir mescidin olması da zihinlerde o yerin meşrulaşmasını sağlayan unsurlar olarak değerlendirilmesine zemin hazırlamaktadır diyebiliriz. İslamî yaşayış tarzına uygun olmayan birçok şeyin bu manada İslami değerlerle uyumlu bir içerik kazandırılarak yeniden bir sunumun konusu yapıldığı söylenebilir. Dolayısıyla dinî hassasiyetler zihinlerde belli kavramlar üzerinden yeniden biçimleniyor denilebilir.

Son yıllarda zenginleşen muhafazakâr/dindar kesimin sosyal statüsünü gösterme isteği, dinî değerle de çelişen bir konumdan, bu değerlerle uyumlu bir konuma doğru evrilmiş görünmektedir.

Kentli ve eğitilmiş dindar kadınların, kamusal alanda görünürlüklerinin çokça tartışıldığı bir dönemin ardından modern yaşam biçimini dini değerle uyumlu bir çerçevede özümseyen bir sürece girdikleri söylenebilir. Eğitim, kentleşme ve piyasa ekonomisinin biçimlendirdiği toplumsal yapıda muhafazakâr/dindar kadınların, modern yaşamın biçimlendirdiği kadın imajından keskin sınırlarla ayrılmadıkları bir yaşam biçimini benimsemiş oldukları düşünülmektedir.

Muhafazakâr/dindar kadınların, hem modern dünyada görünür olma hem de çelişkileri aşmak için tüketim kültürünü dindarlıkla birlikte değerlendirerek⁷⁴⁸ kamusal alanda yaşam alanlarını genişletme çabası içinde oldukları düşünülebilir. Böylece muhafazakâr/dindar burjuva ve kamusal alanda görünürlüğü yüklenmiş olan kadın, tüketim kültürü bağlamında hem geleneksel hem de batılı kalıpların dışında İslami referansları olan ve modern çizgiler taşıyan bir kimlik inşa etmiş⁷⁴⁹ olarak yorumlanmaktadır.

⁷⁴⁷ Kömeçoğlu, Süleyman Şah Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, 24 Aralık 2013 tarihinde Yeni Bahar Dergisine verdiği mülakattan

⁷⁴⁸ Özbolat, *Tüketim Bağlamında Dindarlığın Dönüşümü*, intizar.web.tr

⁷⁴⁹ Özbolat, *Tüketim Bağlamında Dindarlığın Dönüşümü*, intizar.web.tr

KAYNAKÇA

- Ağgöl, Ümit, *Siyasal İslam'ın Dünya Nimetlerine Düşkünlüğü ve Helal Kapitalizm*. 03/07/2014 tarihinde www.radikal.com da yayımlanan yazıdan
- Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (Çev.:Yavuz Alogan) Kaynak Yay., İstanbul 2014.
- Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yay., 1985.
- AK Parti MKYK üyesi Gazeteci Yazar Ayşe Böhürler, 25 Şubat 2014 tarihinde kendisiyle yaptığımız mülakattan
- Akdağ, Mustafa, "Tımar Rejiminin Bozuluşu", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*,3(4), 1945, 419-421.
- Akdede, Sacit, "Laik Burjuvalar Dindar Burjuvalar ve Sanatın Politik Ekonomisi", *İktisat ve Toplum Dergisi*, Yıl:2012, Sayı:23.
- Akdoğan, Yalçın, *Muhafazakâr Demokrat Siyasal Kimliğin Önemi ve Siyasal İslamcılıktan Farkı*, Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri, Hakan Yavuz der. Kitap Yay., 2010, 63.
- Akgüç, Öztin, *Ekonomide Gerçeği Arayış*, Bağlam Yay., İstanbul 1991.
- Aktaş, Cihan, "Kamusal Alanda İslâmcı Kadın ve Erkeklerin İlişkilerindeki Değişim Üzerine: Bacıdan Bayana", *Birikim Dergisi*, Sayı:137 Yıl:200, 42.
- Aktaş, Cihan, "Kapalı Olmak Açık Olmak", *Birikim Dergisi*, Sayı:260 Yıl:2010, 78-79.
- Aktaş, Cihan, *Kadınlar ve Kafeler* 29/Eylül /2014 tarihinde dünyabülteni.net'te yayımlanan yazıdan
- Aktaş, Ümit, 9 Eylül 2013 tarihinde kendisiyle yaptığımız mülakattan
- Aktaş, Ümit, *Osmanlı Çağı ve Sonrası*, Bakış Yay., İstanbul 1998.
- Aktay, Yasin, "Türkiye'nin Beden Siyaseti ve Sembolik Kapitalizmi", *Birikim Dergisi*, Sayı:152-153, Yıl:2001-2002,125-135

- Akyıldız, H., Eroğlu, Ö., “Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Uygulanan İktisat Politikaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 9(1), Yıl:2004, 48.
- Akyol, Taha, *Muhafazakâr Burjuvazi*, 25 Kasım 2013 Hürriyet Gazetesi
- Alatlı, Alev, *Beyaz Türkler Küstüler*, Everest Yay., İstanbul 2013, 175.
- Alper, Emre ve Öniş, Ziya, “Finansal Küreselleşme, Demokrasi Açığı ve Yükselen Piyasalarda Yaşanan Sürekli Krizler”, *Doğu Batı Dergisi* Yıl:2001 Sayı:17, 211-212.
- Alpman, Polat S., “Bir Tasarım Bir Temenni Şimdinin ‘hakiki’ Burjuvazisi ve Eleştirisi”, *Birikim Dergisi*, Sayı:278-279 Yıl:2012, 39.
- Altan, Ahmet, *Altüst*, Taraf Gazetesi 22Temmuz 2010 tarihli yazıdan
- Altan, Ahmet, *Kent Dindarlığı*, Timaş Yay., İstanbul 2010.
- Altan, Çetin, Sabah Gazetesi, 11 Eylül 1992 tarihli köşe yazısından
- Altan, Mehmet, *Bürokrasi mi Burjuvazi mi*, Liman Yay., İstanbul 2004.
- Altan, Mehmet, *Kent Dindarlığı*, Timaş Yay., İstanbul 2010, 44-45
- Ana Britanica*, “Burjuva Maddesi”, IV, 127.
- Anti Kapitalist Müslümanlar Derneği dönem sözcüsü Sedat Doğan ile 08 Mayıs/2013 tarihinde yapılan mülakattan
- Arat, Yeşim, “Türkiye’de Modernleşme Projesi ve Kadınlar” Der. Reşat Kasaba, Sibel Bozdoğan, *Eski İle Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm*, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2010.
- Arslam, Abdurrahman, “Seküler Dünyada Müslümanlar”, *Birikim Dergisi*, Sayı:99 Yıl:1997, 32-33.
- Atay, Tayfun, 20 Nisan 2014 tarihinde Tuğba Kaplan’a verdiği mülakattan, Zaman Gazetesi
- Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye’nin Düzeni*, Bilgi Basımevi, Ankara 1969.
- Aydın, M. Akif, “Kadın”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2001, 82-90.

- Aydın, *Muhafazakâr Dindar Kadının Serencamı*, Açık Görüş, 12 Temmuz 2014 tarihli yazısından
- Aydın, Sare, İstanbul Ticaret Üniversitesi/Ticaret Bilimleri Fakültesinde 9 Ekim 2013 tarihinde yapılan mülakattan
- Aydın, Sare, *Muhafazakâr Dindar Kadının Serencamı*, Açık Görüş, 12 Temmuz 2014 tarihli yazısından
- Bağlı, Mazhar, Kendisiyle Kasım 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan
- Bakı, Mehmet, “Anavatan Efsanesinin Çöküş Hikâyesi”, *Aksiyon Dergisi*, 28 Eylül 2008.
- Bakirezer, Güven ve Demirer, Yücel, *AK Parti’nin Sosyal Siyaseti*, AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu, İlhan Uzgel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013, 154.
- Başkaya, F. ve Kaynar, M. K. *Merkez Sağ ve AKP, AKP İlmli İslam Neo-liberalizm*. Ütopya, İstanbul 2013.
- Baytal, Yaşar, “Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları”, *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:40 Yıl:2007, 545-567.
- Behar, David, “Türk Büyük Burjuvazisinin Üçüncü Kuşağı”, *Birikim Dergisi*, Sayı: 278-279, Yıl:2012, 84-85.
- Belge, Murat, 12 Yıl Sonra 12 Eylül, Birikim Yay., İstanbul 1992,185-197.
- Belkıs Hanım MÜSİAD üyesi bir iş kadını. Kendisiyle 12 Aralık 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan (Gerçek adının geçmesini istemedi)
- Berber, Şaika Gedikli, “Osmanlı’nın Son Döneminden Cumhuriyetin İlk Yıllarına Liberalizm Devletçilik Çatışması”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı:80 Yıl:2011, 222.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2013.
- Bilecen, Tuncay, “Muhafazakâr Burjuvazi: Yeni Zenginler Yeni Muktedirler, 12 Eylül 2012”, *Koceli Yaşam*
- Bilge, A. “Ekonomide Uzun Dönemli Büyüme Enflasyon Süreci ve İMF Destekli Program”. *İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, 179, 7-31, 2001

- Bilici, Mücahit, *İslam'ın Bronzlaşan Yüzü: Caprice Hotel, İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri*, (Der: Nilüfer Göle), Metis Yay., 2000.
- Bilim, Cahit - Halime, Kemal Yakut ve Say Yağmur, *Çağdaş Dünya Tarihi*, AÖF Yay., 1999.
- Biricikoğlu, H., *Türk Modernleşmesinde Kadın*. Erişim Tarihi: 25 Şubat 2014 <http://cws.emu.tr>.
- Bora, Aksu ve Sayılan, Fevziye, “Resmi İdeolojide Kadın Hakları Söylemi”, *Birikim Dergisi*, Sayı:105-106 Yıl:1998, 34, 133-140
- Bora, Tanıl, “Beyaz Türkler Tartışması Kirli Beyaz”, *Birikim Der.* Sayı:260 Yıl:2010, 25.
- Boratav, Korkut, “AKP’li Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzgel/Bülent Duru der., Phoenix Yay., 2013, 464-465.
- Boratav, Korkut, *1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İmge Kitapevi, Ankara 2005.
- Borovalı, Murat ve Turan, Ömer, “Haklar ve Özgürlükler Perspektifinden Başörtüsü Bir Demokrasi Sorunu”, *Doğu Batı*, Sayı:64 Yıl:2013, 55.
- Böhürler, Ayşe AK Parti MKYK üyesi ve Gazeteci/Yazar **25 Şubat 2014** tarihinde yapılan mülakat
- Buğra, Ayşe ve Savaşkan, Osman, *Türkiye’de Yeni Kapitalizm*, (Çev.: Bülent Doğan), İletişim Yay., İstanbul 2015, 59.
- Buğra, Ayşe, *Devlet ve İşadamları*, İletişim Yay.. İstanbul 2013, 187.
- Burçak, Berrak, “II. Abdulhamid Devrinde İslam ve Batılılaşma Karşısında Kadının Konumu”, *Doğu Batı Dergisi*, Sayı:3 yıl:1998, 118.
- Büşra Hanım, Sağlık alanında çalışıyor. 15 Ağustos 2014 tarihinde İzmir’de kendisiyle yaptığımız görüşmeden.
- Büyük Kültür Ansiklopedisi*, 1987, III, 1204.
- Can, Kemal, “Yeşil Sermaye Laik Sisteme Ne yaptı”, *Birikim Dergisi*, Sayı:99 Yıl:1997, 60-61.

- Canatan, Kadir, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İnsan Yay., 1995.
- Ceylan, Yasin, 16 Kasım 2012 tarihinde SES Türkiye'ye verdiği demeçten.
- Cihangir, Feyzullah, "Tek Parti İktidarından Çok Partili Dönem Türkiye ve Bediüzzaman'ın Siyasal Çizgisi", *Köprü Dergisi*, Sayı: 86 Yıl:2004.
- Cindoğlu, Dilek, *Başörtü Yasağı ve Ayrımcılık: Uzman Meslek Sahibi Başörtülü Kadınlar*, TESEV, Yay., İstanbul 2010.
- Cumhurbaşkanı Özal'ın III: İzmir İktisat Kongresi'nde yaptığı konuşmadan, Öz İplik İş Sendikası, 1992:221
- Çağlar, K., *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1987
- Çakır, Ruşen, "Dindar Kadının Serüveni", *Birikim Dergisi*, Sayı:137 Yıl:2000, 28.
- Çakır, Ruşen, *Milli Görüş Hareketi: Dün, Bugün, Yarın* www.rusencakir.com
- Çakır, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketleri*, Metis Yay., İstanbul 2013, 20-23.
- Çapcıoğlu, S. İhsan, *Sosyal Değişme Sürecinde Din ve Kadının Toplumsal Konumu*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2003.
- Çarkoğlu, Ali ve Toprak, Binnaz, *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, TESEV Yay., İstanbul 2006.
- Çavuşoğlu, Erbatur, "İslamcı Neo-Liberalizmde İnşaat Fetişi ve Mülkiyet Üzerindeki Simgesel Hale", *Birikim Dergisi*, Sayı:270 Yıl: 2011.
- Çetinsaya, Gökhan, "Türkiye'de Laikleşme Süreci", *Birikim Dergisi*, Sayı:105-106 Yıl:1998, 110.
- Çınar, Menderes, "İslami Ekonomi ve Refah'ın Adil Ekonomi Düzeni", *Birikim Dergisi*, Sayı:59 Yıl:1994, 26-32.
- Çiğdem, Ahmet, *Geleceği Eskitmek*, İletişim Yay., 2014, 60-61.
- Dağı, İhsan, 'Adalet ve Kalkınma Partisi: Güvenlik Meşruiyet Arayışında Kimlik Siyaset ve İnsan Hakları Söylemi' *AK Parti, Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, der. Hakan Yavuz Kitap Yay., İstanbul 2010.
- Demir, Galip, "Ahilik", *Ahilik Yolu Dergisi*, Sayı:86, Yıl:1994, 22-23.

- Doğan, Ali Ekber, “İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci”, *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzgel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013.
- Doğan, Sedat, 08 Mayıs 2013 tarihinde yapılan mülakattan (Anti Kapitalist Müslümanlar Derneği Dönem Sözcüsü)
- Duman, Mehmet Zeki, “Türkiye’de Burjuva Sınıfının Sosyal Profili”, *Sosyo Ekonomi Dergisi*, 1, 2007, 34-46.
- Durak, Yasin, “Dindar Muhafazakar Burjuvazi ve Yukarıdan Dindarlık”, *Birikim Dergisi*, Sayı:278-279 Yıl: 2012, 46-47.
- Duran, Burhanettin, ‘*AKP ve Dönüşümün Aracı Olarak Politika*’, AK Parti, Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri, der. Hakan Yavuz Kitap yay. İstanbul 2010.
- Durmuş, Mehmet, “AK Parti: Muasır İlmli İslam Seviyesi”, *AKP İlmli İslam Neo-Liberalizm*, Der: Fikret Başkaya, 2013, 180.
- Ece Vehapoğlu’nun mimar Şafak Çak ile yaptığı mülakat, *İslami Burjuvanın Ev Hali*, Vatan Gazetesi 7 Kasım 2008
- Eldem, Ethem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, (Çev.: Ayşe Berktaş), Türkiye Ekonomi ve Toplumsal Tarihi Vakfı Yay., İstanbul 1999, 89.
- Erbay, Tuba Nur “Osmanlı Modernleşmesinde Kadın”, <http://www.aksitarih.com>
- Erbay, Tuba Nur, “Osmanlı Modernleşmesinde Kadın ve Tesettür”, <http://www.aksitarih.com>
- Erdoğan, *Liberalizm ve Türkiye’de Liberal Eğilimler*, <http://www.liberal.org.tr>
- Erdoğan, Mustafa, *Liberalizm ve Türkiye’de Liberal Eğilimler*, <http://www.liberal.org.tr>
- Eroğlu, Cem, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitapevi Ankara 2003, 28.
- Erol, Burçin, “Ortaçağ Avrupası ve Üniversiteler”, *Doğu Batı Dergisi*, Sayı: 33, Yıl:2005, 94.
- Eyigün, Sabri, *Muhafazakâr Kadınlar Neden Bu Kadar Gündemde?* Haber7.com’daki yazısından
- Frank, Andre Gunder, “Dünya Krizi ve Dönüşüm”, *Yapıt Dergisi* Sayı:7 Yıl:1984:45

- Furet, François, *Fransız Devrimini Yorumlamak*, Alan Yay., İstanbul 1989.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., 2012, 53-54.
- Goff, Jacques Le, “Orta Çağda Batı Avrupa”, (Çev.: Nilüfer Uluç), *Doğu Batı Dergisi*, Sayı: 33, Yıl: 2005, 49-50.
- Gorz , A., Habermas J., Laclau E., Rorty R., Daring S., Dochherty T., *Post Modernist Burjuva Liberalizmi*, (Çev.: Yavuz Alogan), Doruk Yay., 2002.
- Göçek, Fatma Müge, *Burjuvanın Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, (Çev.: İbrahim Yıldız), Ayraç Yay., Ankara 1999.
- Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1976, 303-307.
- Göle, Nilüfer, *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzler*, Metis Yay., 2000.
- Göle, Nilüfer, *Melez Desenler İslam ve Modernlik Üzerine*, Metis Yay., 2002.
- Göle, Nilüfer, *Modern Mahrem*, Metis Yay., İstanbul 1991.
- Görkan, *Kadınların Yeni Kamusal Görünürlükleri:Şallılar*, 18.01.2014
<http://muhimhadiseler.org>, 27.11.2014
- Görmez, Kemal, “90’lı Yıllarda Seçim ve Siyaset”, *Öz İplik İş Sendikası Dergisi*, 1992, 180.
- Gültekin, Mehmet Nuri, “Genç Kolonyal Hevesler Yeni Emperyal Tezahürler”, *Birikim Dergisi*, Sayı: 278-279 Yıl:2012, 67.
- Habermas, Jürgen, *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, (Çev.: Tanıl Bora ve Mithat Sancar), İletişim Yay., 2007, 25-56
- Haenni, Patrick, *Piyasa İslam'ı*, (Çev.: Levent Ünsaldı),Özgür Üniversite Kitaplığı, 2011.
- Hanioğlu, Ş., *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet Siyaset ve Tarih*, Bağlam Yay., İstanbul 2010.
- <http://www.yeniansiklopedi/burjuva>
- <http://tr.wikipedia.org> Demokrat Parti

<http://tr.wikipedia.org> Demokrat Parti

Hürriyet Gazetesi, 11 Mayıs 2007

İba, Şaban, ‘*AKP Nasıl İktidar Olmuştu?*’ *AKP Ilımlı İslam, Neoliberalizm*, der. Fikret Başkaya, Ütopya Yay., 2013.

İdris Küçükömer, *Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması*, Profil Yay., İstanbul 2013, 25-26.

İktisat İşletme ve Finans Dergisi, Derginin Genel Yayın Yönetmeni Ali Bilge ile Prof. Dr. Melih Celesun arasında 2 Şubat 2001 tarihinde yapılan mülakattan. Yıl:2001 Sayı:179, 9-31

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağı, (1300-1600)*, (Çev.: Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, 118-119.

İnci Hanım, 27 Şubat 2014 tarihinde kendisiyle yaptığımız mülakattan.

İnsel, Ahmet, “Türkiye’de Bburjuvazinin Serüveni”, *Görüş Dergisi*, Sayı:76 Yıl: 2012, 14.

İttihat ve Terakki Dönemi Yenileşme ve Milli Ekonomi Uygulamaları, 6 Kasım 2007 e-tarih.org

Kahraman, H.Bülent, *AKP ve Türk Sağı*, Agora Kitaplığı Yay., 2009.

Kahraman, Hasan Bülent, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-I*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008.

Kalkan, Süleyman, “Türk Burjuvazisi, Ekonomik Dönüşüm ve Risk”, *Öz İplik İş Sendikası Dergisi*, Yıl:1992, 247-251.

Kaplan, T., “Tayfun Atay Mülakatı”. *Zaman Gazetesi*, 2014, Nisan 20.

Karaca, Nihal Bengisu, “Kurban ile Kuğu arasında Muhafazakar Kadın”, *Haber Türk*, 16 Ekim 2011.

Karadağ, Meltem, “Muhafazakar Anadolu Burjuvazisi-bir kesit”, *Birikim Dergisi*, Sayı:278-279. Yıl:2012:55

Karaman, Kıvanç ve Pamuk, Şevket, “Osmanlı Bütçeleri ve Mali Yapının Evrimi”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı:191 yıl:2009, 27.

- Karpat, Kemal, *Asker ve Siyaset*, Cilt: 2, Timaş Yay., İstanbul 2010, 192.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, Timaş Yay., İstanbul 2010.
- Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yay., İstanbul 2010.
- Kasaba, Reşat, *Sibel Bozdoğan, Eski İle Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm*, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2010.
- Kaygusuz, Özlem, *Türkiye-AB İlişkilerinin Möbius Şeridi: AKP Reformculuğu ve AB Çok Kültürlülüğü' AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzgel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013.
- Kaynar, Mete K., *Merkez Sağ ve AKP, AKP Ilımlı İslam Neo-liberalizm*, Der. Fikret Başkaya, Ütopya Yay., 2013, 36.
- Keyder, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye*, Yurt Yay., Ankara 1982.
- Keyder, Çağlar, *Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası, Geçiş Sürecinde Türkiye*, Derleyen: İrvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak , Belge Yay., 1990, 45-46.
- Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yay., İstanbul 1990.
- Keyder, Çağlar, *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, Metis Yay., İstanbul 1996.
- Keyman, Fuat, "Türkiye'nin Geleceğini Yeni Orta Sınıf Belirleyecek", *Görüş Dergisi*, Sayı:76, Yıl: 2012, 23.
- Kökçe, Halime, 26 Şubat 2014 tarihinde kendisiyle yaptığımız mülakattan
- Köksal, Yonca, "Tanzimat ve Tarih Yazımı", *Doğu Batı Dergisi*, Sayı:51 yıl:2009.
- Kömeçoğlu, Süleyman Şah Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, 24 Aralık 2013 tarihinde Yeni Bahar Dergisine verdiği mülakattan
- Kur'an-ı Kerim.
- Kuran, Timur, "İslam ve Geri Kalmışlık: Eski Bir Muammaya Çözüm Arayışı", *Birikim Dergisi*, Sayı:137 Yıl:2000, 68-89.
- Kurnaz, Ş., *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, MEB, Ankara 1997.

- Kuru, Ahmet T., *Laikliğin ‘Yeniden Yorumlanması: Adalet ve Kalkınma Partisi Örneği’*, *AK Parti Toplumsal Dönüşümün Yeni Aktörleri*, Hakan Yavuz der, Kitap Yay., 2010.
- Küçükkalkan, Yavuz, “Kadının Şeytani Kimyası, Ahmet Oktan”, *Doğu Batı*, Sayı: 64 yıl:2013, 223.
- Küçükömer, İ., *Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması*, Profil, İstanbul 2013.
- Küleci, Cansu ve Canbay, Tülin, “Kadın Haklarının Kazandırılmasıyla Cinsiyete Duyarlı Bütçe”, *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 2(1), Yıl:2012, 30-49.
- Küskün, Ahmet, “Toplumsal Konsensüs ve Üst Gelir Grupları”, *Öz İplik İş Sendikası Dergisi*, Ankara 1992, 255.
- Laçiner, Ömer, “AKP: Neyin İktidarı?”, *Birikim Dergisi*, Sayı: 283 Yıl:2012, 10-14.
- Laçiner, Ömer, Ekim 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (Çev.: Metin Kırıatlı) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Locke, Johun, *Sivil Toplumda Devlet*, (Çev.: Serdar Taşçı/ Hale Akman), Matropol Yay., İstanbul 2002.
- Macit, Mustafa, “Geleneksel Hayır Anlayışının Modern Görünümleri: Kermesler”, *Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:42 Yıl:2010, 183.
- Marai, Sandor, *Bir Burjuvanın İtirafı*, (Çev.: Sevgi Can Yağcı), Can Yay., İstanbul 2010.
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yay., İstanbul 1989.
- Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul 1991, 234.
- Meriç, Cemil, *Bir Dünyanın Eşiğinde*, İletişim Yay., İstanbul 1994.
- Meriç, Cemil, *Mağaradakiler*, İletişim Yay., İstanbul 1997.
- Milli Eğitim Bakanlığı Personelinin Görevde Yükselme ve Unvan Değişikliği Sınavına Hazırlık Kitabı, Pegem Yay., Ankara 2014.

Murat Aksoy'un Ömer Laçiner ile yaptığı mülakattan Yeni Şafak Gazetesi 18 Ekim 2010 tarihli

Mustafa Özel ile 10 Ekim 2013 tarihinde yapılan mülakattan

Münevver Hanım, Akademisyen 18 Temmuz 2014 Tarihinde yapılan mülakattan (Hakkında ayrıntılı bilgi verilmesini istemiyor)

Nisa Hanım, Diyetisyen 05 Ağustos 2014 tarihinde Elazığ'da yaptığımız görüşmeden ve kendisini muhafazakâr/dindar olarak tanımlıyor.

Oğur, Y., "Tatava Yapınca Üzerine Basılıp Geçilen Bir Kadın Hikâyesi". *Türkiye Gazetesi*, Mart 30 2014.

Öniş, Ziya, "Adalat ve Kalkınma Partisinin Ekonomi Politikası" *AK Parti, Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, der. Hakan Yavuz Kitap Yay., İstanbul 2010.

Özbolat, Abdullah, *Tüketim Bağlamında Dindarlığın Dönüşümü*, Erişim Tarihi: 18 Ekim 2014, intizar.web.tr

Özbolat, *Tüketim Bağlamında Dindarlığın Dönüşümü*, intizar.web.tr

Özcan, E. S., *Osmanlı'nın At Meydanı, Kamusal' Bir Meydan mıydı?* Doğu-Batı Sayı: 52, Yıl:2009, 106.

Özcan, Zafer, *Nilüfer Göle İle Toplumun Merkezine Yolculuk*, Çağlayan Matbaacılık, 2003.

Özel, Mustafa, *Birey-Burjuva ve Zengin*, Kitapevi Yay., İstanbul 1998.

Özel, Mustafa, ile 10 Ekim 2013 tarihimde yapılan görüşmeden

Özel, Mustafa, *Piyasa Düşmanı Kapitalizm*, İz Yay., İstanbul 1993.

Özel, 10 Ekim 2013 tarihinde yapılan mülakattan

Özipek, Berat, "Büyük Sermaye Çevreye Mesafeli", 12.09.2010 tarihli <http://www.hurfikirler.com> adlı sitedeki köşe yazısından

Özkan, F. 1 Nisan 2014 tarihinde Yücel Yaman ile yaptığı Mülakat Star Gazetesi.

Özkan, F. 26 Şubat 2014 tarihinde yapılan mülakat.

Özkan, Fadime, 25 Şubat 2014 tarihinde yaptığımız mülakattan

Özkan, Fadime, 26 Şubat 2014 tarihinde yapılan mülakattan

Özkan, Fadime, ile 4 Eylül 2014 tarihinde yapılan görüşmeden.

Özkan, Fadime, *Kral Şeffaf*, Okur Kitaplığı Yay., 2011, 159-179.

Özkul, Osman, *Changes in Women Role During Transition to XXI.th Century From XX.th Century And Impacts of this period on Conservative Women*, Sakarya Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, <http://www.koprudergisi.com>

Palabıyık, Adem, “Toplumsal Cinsiyete Sosyolojik Bir Yaklaşım: Ortadoğu’nun Halleri”, *Doğu Batı*, Sayı:63 Yıl:2012-2013, 226.

Pamuk, Şevket, “Dünyada ve Türkiye’de İktisadi Büyüme (1820-2005)”, *Uluslar arası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları Dergisi*, 1(2) 2007, 3-26.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul 2013, 99.

Pareto, Vilfredo, *Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü*, (Çev.: Merve Zeynep Doğan), Doğu Batı Yay., 2013.

Pirenne, Henri, *Ortaçağ Avrupa’sının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, (Çev.: Uygur Kocabaşoğlu), İletişim Yay., İstanbul 2012.

Sabbah, Fetna Ayt, *İslam’ın Bilinçaltında Kadın*, (Çev:Ayşegül Erol) Ayrıntı yay. İstanbul 1992,

Saraçoğlu, Fatih, “1930-1930 Döneminde Vergi Politikası”, *Maliye Dergisi*, Sayı:157 Yıl:2009, 131-150

Schick, İ., Tonak, C. ve Ertuğrul, A., *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Belge, İstanbul 1990.

Sevim, Ayşe, “Avrupa’da Kadının Serüveni”, Erişim Tarihi: 31.10.2011, www.aymavisi.org

Sitembölükbaşı, Şaban, “Kadınların Siyasete Etkin Katılımının Bir Aracı Olarak Seçimlerde Kota Uygulamaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, (12)1, Yıl:2007, 34.

Solak, Fahri, “Ahilik”, *İstanbul Ticaret Odası*, Sayı:56, Yıl:2009, 4-6.

Sombart, W., *Burjuva*, Doğu-Batı Yay., İstanbul 2008.

Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, 1987, 186-187.

- Sönmez, Mustafa, *2000'ler Türkiye'sinde AKP, Hâkim Sınıflar ve İç Çelişkileri* AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu, İlhan Uzgöl/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013.
- Sönmez, Sinan, *Dünya Ekonomisinde Dönüşüm-Sömürgecilikten Küreselleşmeye*, İmge Yay., Ankara 1998.
- Sözen, Edibe, "AK Parti'nin Kadın Siyaseti ve AK Partili Kadın Kimlikleri", *AK Parti Toplumsal Dönüşümün Yeni Aktörleri*, Hakan Yavuz der, Kitap Yay., İstanbul 2010.
- Star Gazetesi Yazarı Fadime Özkan ile 26 Şubat 2014 tarihinde yapılan görüşmeden.
- Star Gazetesi yazarı Fadime Özkan'ın 1 Nisan 2014 tarihinde Yücel Yaman ile yaptığı mülakattan
- Steinhaus, Kurt, *Atatürk Devrim Sosyolojisi*, (Çev.: M. Akkaş), Sander Yay., İstanbul 1973.
- Subaşı, Necdet, *Din ve Kadın Konulu Çalışmalarda Akademik Özgünlük ve Sahicilik Sorunu*, Erişim tarihi: 22 Ocak 2014, necdetsubasi.com
- Subaşı, Necdet, "Türkiye Dindarlığı Yeni Tipolojiler", *İslamiyat Dergisi*, 5(4), Yıl: 2002, 17-40.
- Tanilli, Server, *Uygarlık Tarihi*, Say Yay., 1992.
- Tar, Yasemin Yüce, *2000'ler Türkiye'sinde Müslüman Kadının Tartışmaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2000.
- Taşçı, Serdar, "İktidar ve Söylem: Kapitalizm ve Avrupa", *Doğu Batı Dergisi*, Sayı:14 Yıl:2001, 74-82.
- Tekeli, Şirin, *Akademiyaların Cinsiyetçiliği Üzerine*, Erişim Tarihi: 8 Kasım 2014.bianet.org
- Tepe, Sultan, *İslami Eğilimli Bir Parti Olarak Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Değişim Vaatleri Çelişkileri ve Sınırları*, AK Parti Toplumsal Dönüşümün Yeni Aktörleri, Hakan Yavuz der, Kitap Yay., İstanbul 2010, 146-147-148

- Tuba Hanım ile 25 Haziran 2014 tarihinde yapılan mülakat (İstanbul’da yaşayan Tuba Hanım, kendini muhafazakâr /dindar olarak tanımlıyor.)
- Tugal, C., *Pasif Devrim: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.
- Tugal, Cihan, *Liberal Sivil Toplumculuğun Zafer ve İflası*, 27 Ağustos 2007 tarihinde Radikal Gazetesi’nde yayımlanan köşe yazısından.
- Tuksal, Hidayet Şevkat, “Kadın Bakış Açısına Sahip Olmalıyız”, *Birikim Dergisi*, Sayı:137 Yıl: 2000, 47-90.
- Tunçay, Mete – Koçak, Cemil ve Diğerleri, *Çağdaş Türkiye*, Cem Yay., İstanbul 1990.
- Tunçay, Mete, *Batı’da Siyasal Düşünce Tarihi*, Teori Yay., Ankara 1986.
- Turam, B., *Türkiye’de İslam ve Devlet*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.
- Türköne, Mümtaz Er, ile 09 Ekim 2013 tarihinde yapılan mülakattan.
- Türközü, Erdem, “AK Parti ve İnsan Hakları”, *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzgel/Bülent Duru der. Phoenix Yay, İstanbul 2013.
- Türküsev, Sevda, *Muhafazakar Burjuva Sınıf Atlamış Dindarların Yaşam Tarzı*, Akis Yay., İstanbul 2005.
- Usta, Niyazi, *Ekonomi ve Din, Din Sosyolojisi El Kitabı*, der: Niyazi Usta ve İhsan Çapcıoğlu Grafiker Yay., 2012.
- Uzgel, İlhan, *AKP: Neo-liberal Dönüşümün Yeni Aktörü*, *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzgel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013, 11.
- Uzunay, Birol, “Siyasetin Ekonomisi”, *Aksiyon Dergisi*, Sayı:35 Yıl:1998, 56.
- Ülgener, Sabri, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yay., 2006.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul 1992.
- Ünaldı, Cumali, “Türkiye Değişimin Rolünü Yaptı”, *Öz İplik İş Sendikası Dergisi*, Yıl:1992, 319-320.
- Ünüvar, Kerem, “Siyaset Üzerindeki Hayalet/Orta Sınıflar”, *Birikim Dergisi*, Sayı:260 Yıl:2010.

- Vehapoğlu-Çak, E., “İslami Burjuvanın Ev Hali”, *Vatan*. 2008
- Werner, S., “Burjuva Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı”, *Doğu Batı*, İstanbul 2008.
- White, Jenny, *Müslüman Milliyetçiliği ve Yeni Türkler*, (Çev.: Fuat Güllüpnar ve Coşkun Taştan), İletilim Yay., İstanbul 2013.
- Wittig, Monique, “Kadın Doğrulmaz”, (Çev.: Başak Akay) *Birikim Dergisi Günlük Yazılar*, 15.02.2009
- www.uludagsozluk.com
- Yanık, Medaim, *Erdoğan’ı Siyaseten Özel Kılan Dört Özellik*, Açık Görüş, 4 Mayıs 2014
- Yankaya, Dilek, *Yeni İslami Burjuvazi*, İletişim Yay., İstanbul 2014.
- Yankaya, Dilek, “28 Şubat, İslami Burjuvazinin İktidarı Yolunda Bir Milat”, *Birikim Dergisi*, Sayı:278-279, Yıl: 2012, 32-33.
- Yaşar, Süleyman, “Erbakan’ı Ekonomi Politikası Devirdi”, *28 Şubat 2011 Sabah Gazetesi*
- Yavuz, H., *AK Parti: Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Kitap, İstanbul 2010.
- Yavuz, Hakan, *Erbakan’dan Erdoğan’a Laiklik, Demokrasi, Kürt Sorunu ve İslam*, Kitap Yay., 2011.
- Yavuz, Hakan, *Modernleşen Müslümanlar (Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AKP)*, Kitap Yay., 2008.
- Yayla, Atilla, *Kemalizm: Liberal Bir Bakış*, Liberte Yay., İstanbul 2008.
- Yerasimos, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Belge Yay., 1986, I, 73-74.
- Yeşilyurt, Nuri ve Akdevelioğlu, Atay, “AKP Döneminde Türkiye’nin Orta Doğu Politikası”, *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzgel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013.
- Yıldırım, Deniz, “AKP ve Neoliberal Popülizm”, *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzgel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013.

Yıldırım, Ergün, “AB’nin İslamcılar için Anlamı”, *Birikim Dergisi*, Sayı:129 Yıl: 2000, 51.

Yıldızoğlu, Ergin, “AKP ve Liberal Entelektüellerin Yavaş İntiharı”, *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013.

Yılmaz, 21. yy Türkiye’sinde Burjuva Reformasyonu: Kazananlar Kaybedenler, www.hakanyilmaz.info

Yücebaş, Semiray, “Türkiye’de Muhafazakarlığın Gündelik Yaşam Estetiği”, *İnsanbilim Dergisi*, Sayı:2 Yıl:2012, 65.

Zücher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, (Çev.: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yay. İstanbul 2006.

EKLER

EK 1.

İhsan Eliaçık /Sedat Doğan Mülakatı 08/05/2014

Yazar/Anti Kapitalist İslamcılar Derneği Dönem Sözcüsü

-İslam ve sermaye arasında nasıl bir ilişki olduğunu düşünüyorsunuz?

İhsan Eliaçık: Sermaye, ser baş demek, maye de para demek, sermaye de baş para. Kapitalin bir parçası olarak söylüyorum. Kapital de baş anlamına geliyor. İngilizce capi ve tall kelimelerinden oluşuyor, küçülme ve büyüme. Kelimeler yan yana getirilmiş, kapital kelimesi oluşturulmuş. Kapital de ana, baş manasına geliyor. Hücre büyümesi manasına geliyor. Bunun iktisadi bir tabiri var. Elde bulunan bir anaparanın çeşitli işlere yatırılması suretiyle büyütülmesidir. Bunu esas alan sistem anlamına geliyor. Buna sermaye deniliyor. Ana mal anlamına geliyor. Şimdi Kur'an'a baktığımızda İslam'ın ilk ortaya çıktığı dönemde, Mekke'deki dönemde ticaret hayli gelişmişti, hatta ticaretten başka bir şey yoktu Mekke'de. Dolayısıyla Kur'an'da hep böyle bir ticari bakış açısı, kavramları izah ederken, Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihat edenler Allah cennetini satın almıştır der, ticari kavramlar kullanır. Biat etmek alışveriş kelimesinden türer. Allah ile alışveriş yapmak, sözleşmek. İslam'ın temel kavramları hep ticaridir yani. Bu Mekke'deki ticaret ortamından kaynaklanıyor. Alışveriş helal, faiz haramdır denilir. Dolayısıyla ticaretle çok iç içedir. Ticari kavramlara çok fazla değer vermiştir. Sermaye kelimesi sadece bir yerde geçer. Faizle ilgili olan ayetlerde geçer. Faiz almayın, faiz yemeyin ama anaparanız, sermayeniz sizindir. Kur'an-ı Kerim mallardan, mülklerden, metalden bahseder ama mülk Allah'ındır der. Mülk de gelir getirici metalar anlamına geliyor. Şimdi kapitalizmin en kapsamlı kitabı 'Das Kapital' olduğuna göre, bunda da beş tane ana kavram olduğuna göre, bunların nasıl kullanıldığını ele aldığımızda, İslam'daki sermaye ilişkisini ortaya çıkarabiliriz. Das Kapital'in beş kavramı **Meta, Mal, Emek, Sermaye** ve **Para**. Bu beşi de Kur'an'da geçiyor. Birincisi, **Meta**, faydalanılan şey demektir. Dünya hayatı sizin için gelip geçici bir metadır. **Malda** mail kökünden gelen, bir şeye meyletmektir. Kur'an'da insanların malları diye bahseder. **Para** kavramı altın, gümüş, dinar ve dirhem olarak geçer. O zamanlar para yoktu, yerine bunlar kullanılıyordu. Sonra **Emek** kavramı geçer ve insanın emeğinden başka bir şey yoktur der. **Sermaye** de, bir yerde faiz almayan ama anaparası size aittir diye geçer. Dolayısıyla Kur'an perspektifinden baktığımızda, insanların alıp sattıkları mallar, uğraştıkları ticaret, bir anaparayı sermaye olarak kullanıp onun üzerinden faiz almamaları ama ticaretin helal olduğu gibi kavramlar geçer. Buradan girdiğimizde sermaye faaliyetinin mümkün olduğu gözüküyor. Ama bunun şartları nelerdir? Olmaması gereken şeyler nelerdir? Bazı yasaklar da var. Mesela faiz olmayacak, yasak. Kişinin kendine para biriktirmesi yasaktır. Ortaklaşacı bir iş ortamında parayı, sermayeyi bir yatırıma dönüştürüp orada bir iş yapma dışında, işte faize yatırma, binalara yatırıp oradan kira alma, repoya yatırıp oradan rant elde etme veya kamu imtiyazı yaratıp oradan kendine rant sağlama gibi şeyler yasaklanıyor. Buradan da anlaşılıyor ki, İslam'da sermaye ile ilişki şöyle bir şey üzerine kuruluyor. Kişinin alacağı hak olarak görülüyor. Yani bir kişinin evi olmalıdır, bağı, bahçesi, yiyeceği olmalıdır. Buna bir şey denmiyor. Ama bir kimse gelir getirici bir sermayeyi kullanırsa

bunu ticari amaçla kullanması gerekiyor. Binalardan kira, paradan faiz elde ederek, toprağa yatırıp oradan rant elde ederek gelir söz konusu değil. Bunların hiçbirisinin sermaye olarak kullanılmasına izin verilmiyor. Sadece alma, satma, bir şey üretme, ortaya çıkarma gibi insanların ihtiyaçlarını görecek, işte bir yerden mal alıp bir yere getirecek, değerlendirecek gibi şeylere izin veriliyor. Bunun da şartları çiziliyor. Ürettiğin şeyi fahiş fiyata satmayacaksın, üretim esnasında bunu üretenlerle paylaşacaksın, üreticilerden sana hak geçmeyecek, sabit fiyat oluşturmayacaksın vb. şartlar var. Bu şartlara riayet edildiği takdirde böyle bir yatırımdan ticaret bence mümkündür. Tarihe baktığımız zaman bunun böyle devam etmediğini görüyoruz. Rahatlıkla toprak elde etme, bina elde etme, parayı biriktirme, herhangi bir ticari faaliyet olmaksızın, herhangi bir alım satım söz konusu olmadığı halde salt kendisine mal, mülk biriktirmiştir. Bu İslam tarihinde vardır. Bu Emeviler döneminden itibaren olmuştur ve Hicri 61 yılına gelindiğinde İslam dünyasının üçte ikisi Emeviler'in toprağı haline geldi. Buna niye engel olunmadı? Bunun sebeplerini ayrıca konuşmak lazım. Ama İslam tarihinde böyle bir şey var. Sonunda ortaya çıkan dindar burjuvazi dediğimiz topluluk var Türkiye'de. Suudi Arabistan'da da var, İran'da da var, Sudan'da da var, İslam dünyasının değişik yerlerinde de var, Türkiye'de de var. Onlar İslam'daki bu şeye dayanıyorlar. İslam'da ticaret helaldir ama faiz haramdır. O zaman biz ticaret yapacağız diyorlar. Ticaret yapmak için bize sermaye lazım diyorlar. Cenab-ı Hak sermayeyi yasaklamamıştır, faizi yasaklamıştır diyorlar. Buradan girerek İslam'da sermayenin, sermaye sahibi olup ekmenin, biçmenin, üretmenin, bir şeyler alıp satmanın, ticaretin helal olduğunu söyleyerek, oradan gelen kârlarla bu işin yapılacağını söylüyorlar. Şahıslar ticaret yaptığı zaman ister istemez oradan kâr geliyor. Buradaki kârla kapitalizmdeki kârı nasıl ayıracağız? Ortalama bir esnafın yaptığı ticari kârla, kapitalizmdeki seri üretim ve ondan gelen periyodik kârı birbirinden ayırmak zor olduğu için bunlar rahatlıkla iç içe geçiyor. Türkiye'deki süreç de böyle gelişti. Bu kendisine dindar burjuvazi dediğimiz bir şahsa sorsan ilk cümlesi şu olacaktır: İslam'da ticaret helal, faiz haramdır. Ben de onun için ticarete girdim, faizle işim yok benim diyerek işe başlamıştır. Sonra adına kâr payı demiştir, şu demiştir, bu demiştir. Ticaretin caiz olduğu, helal olduğu yolundan giderek bu noktalara gelmiştir. O yüzden hep ilk cümleleri bu olmuştur. İslam'da ticaret helaldir, ticaret olduğuna göre sermaye de olacaktır. Biz de bu yüzden bu işlere girdik derler. Hâlbuki dikkat etmedikleri, riayet etmedikleri bir sürü noktalar vardır. İşte ticaret yaptım da, alışveriş yaptım da... Yaptığın alışverişte, üretim aşamasında insanların hakkını verdin mi, emek sömürsü oldu mu, kamu imtiyazını kullandın mı, gümrük tekeli yarattın mı, yanındakinin emeğini sömürdün mü, onlara gitmesi gereken hakkın kendinde biriktirdin mi? Bunlar hiç sorgulanmadığı için, bunlara hiç dikkat edilmediği için, sırf ticaretin meşruluğu, caizliği alanına girip bu noktalara gelindi. Şu anda da diğerlerinden hiçbir farkları kalmadı. Siz niye böylesiniz dediğiniz zaman, işte, onlar nasıl zengin olduysa biz de öyle zengin olacağız. Ne yani onların karşısında, ticaretin karşısında fakir fukara mı olalım, bizim de onlar gibi zenginler üretmemiz lazım diyorlar.

-O zaman şöyle diyebilir miyiz: Dindar burjuva Kur-an'daki ya da dindeki ticaretin helal olması argümanını bütün o sermaye edinimini ya da kapitalistleşme sürecini meşrulaştıran bir unsur olarak kullanmış mıdır?

İhsan Eliaçık: Kullanıyor evet. Mesela tamam ticaret var ama faiz yok bende, onun yerine kâr payı var diyor. Araştırdığın zaman aslında faizden bir farkının olmadığını görüyorsun. Bir yerde para ticareti yapıyor. Parayı bir yere koyuyorsun, insanlara borç veriyorsun, karşılığında kâr payı aldığını iddia ediyorsun. Bununla faiz arasında hiçbir fark yok. Ama hâlbuki İslam'da bankacılık böyle olmaz. Nasıl olur? İnsanlar ticaretle uğraşırlar, üretirler, alırlar, satarlar. İnsanlardan bir infak istenir, gelen infaklar bir sandıkta toplanır ve oradan insanlara kanalizasyon yapılır, yani borç verilir. İnsanlar zaten onu idrak ettikleri için geri dönüşünü düşünmezler ve ticari amaçla yapılmaz. Sadece yardımlaşma amacıyla yapılır. Adamlar öyle yapmıyorlar. Biri sana eğer bir faiz finans kurumu yardımlaşma amaçlı açmışsa, bir infak kurumu kurmuşsa yani ne olması lazım, birine borç verildiğinde süre veriyorlar, ikinci ay uzatıyorlar, üçüncü ay uzatıyorlar ama dördüncüsünde icraya götürüyorlar, borcunu ödemediği için malına, mülküne el koyuyorlar. Hâlbuki infakta bu olmaz. Borcun verilmiyorsa silmen gerekir. Adı üzerinde zaten, infaktır o. 10 tane esnaf bir araya gelip bir infak kurumu oluşturup oradan ihtiyacı olanlara kanalize etme, karşılıksız borç verme, ödeyemezse de silme gibi bir yöntemin Türkiye'de bir örneği yok. Ben bir sürü esnafa bunu söylüyorum, yanaşmıyorlar. Ne diyor, orada bir kâr yok diyor. İlla kâr mı olması gerekiyor? Kârı başka bir yerden elde etmen gerekiyor. Hayır diyor, kâr payı olması, bana bir kâr getirmesi lazım diyor. Kar düşünüyor yani. Hâlbuki Kur'an, ihtiyaç fazlasını şuraya koy, ihtiyacı olan kullansın, ödeyemese de sil diyor. Niye sileceğim ki, niye boş yere kullansın ki, bana ne gelir diyor. Ya sen ticaretten kazanıyorsun işte. Dolayısıyla faizsiz bankacılık bu, bankacılığa alternatif infak sistemidir. Buna kafaları basmıyor. Bu zihniyette olanları bunları anlatamıyoruz. Onlar aynen şu andaki kapitalizm gibi düşünüyorlar. Ben bir yere bir şey yapıyorsam mutlaka para kazanmam lazım, bana bir şey gelmesi lazım. Bu da Kur'an'daki tüccar, ticaret anlayışına uygun bir şey değil. Kur'an'da öyle bir ticaret anlayışı var ki, bunu şöyle ifade edebiliriz. Yoksulluğun ve fakirliğin ortadan kalkması için ticaret yapman gerekiyor. Yani yeteneğini kullanacaksın, kafayı çalıştıracaksın, alacaksın, satacaksın, üreteceksin ama bunu kendini zengin etmek için değil, yoksulluğu ortadan kaldırmak için kullanacaksın. Kendinin de sadece bir ev, bir araban olacak, başka bir şeyin değil. Böyle bir tüccarlığa var mısınız? Peygamberin istediği tüccar budur. Yok, böyle bir örnek yok. Söylüyoruz, söylüyoruz bunu, kimse dinlemiyor. Dolayısıyla rahatlıkla kendilerini zengin etme yoluna gidiyorlar. Yasaklamalara uymuyorlar. Ticaretin meşruluğu yönünden girerek iş bu noktalara geldi. Şimdi bunların karşısına, bunları da onlarla paylaşmanız lazım, zekâtı yanlış anlıyorsunuz, ihtiyaçtan fazlasını vereceksiniz dediğiniz zaman da susturmak için bunlar komünizmdir diye yaftalıyorlar, bunun İslam'la alakası yok diyorlar.

(İhsan Eliaçık sözü Sedat Doğan'a veriyor.)

-İstanbul sermayesinin karşısında bir Anadolu sermayesinin olduğu söyleniyor. Siz bu sermayenin karşısında en az onun kadar güçlü olabilecek, bir sermaye grubunun Anadolu'dan çıktığına inanıyor musunuz?

Sedat Doğan: Böyle bir sermaye oluşumu AKP ile başlamış değil. AKP ile şu an nihayete erdirilmek istenen bir süreç var. Aslında özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Demokrat Parti ile birlikte başlayan bir süreç. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra şöyle bir ortam vardı Türkiye'de. Tek partililiğin yerine demokrasinin yerleşmesi, demokrasi yerleşirken de Türkiye halklarının genel değerleriyle, -bu bazen Müslümanlık üzerinden, bazen Kürt halkı ile olabilir-değerleriyle piyasa ekonomisinin barıştırılma projesi vardı. Bu şöyle örneklendirilebilir mesela, 17-18 yıl Türkçe okunan ezanın Arapça aslına Demokrat Parti döneminde girmesi, aynı zamanda Marshall yardımlarının yapılması, küçük köylü üreticiye traktör vb. modernizasyon yardımlarının yapılması, NATO'ya girilmesi, bunlar hepsi aynı süreç içerisinde gerçekleşti. Türkiye'de küçük üretici sınıf, dindar, küçük üretici sınıfla piyasa ekonomisi arasında bir barış sağlandı ve piyasa ekonomisine girildi ve zaten Türkiye'de gecekondulaşma süreci de 60'ların sonlarında, 70'lerin başlarında yaşanmaya başladı. İlk çatışma aslında İstanbul'un çevresindeki gecekonduda yaşayan Anadolu insanı ile İstanbul sermayesinin, Beyaz Türklerden oluşan sermayenin kültür savaşı hali olarak ortaya çıktı. Aslında bu bir sınıf savaşıydı. Adnan Menderes, Süleyman Demirel bu çizgiyi devam ettirdi. Sonra Milli Nizam Partisi ile birlikte aslında ondan önce Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'ne (TOBB), Erbakan'ın dâhililiyle bu İstanbul sermayesi ile Anadolu sermayesi arasındaki iç savaş TOBB'da Erbakan'ın 1969'da başkanlığı almasıyla birlikte başladı. Biliyorsunuz bundan bir sene sonrada TÜSİAD kurulmak durumunda kaldı ve olgusal olarak ilk karşı karşıya geliş orada sağlandı. Ve Türkiye'deki Kemalist rejimin de bir burjuva sınıf ideolojisi olduğunu da bu şekilde belirtmemiz lazım. Buraya karşı Erbakan'ın o çıkışı ile birlikte Türkiye'de bu İslamcılık akımının ekonomik politikası de yavaş yavaş doğmaya başladı. O dönem Erbakan'ın Almanya'da yapmış olduğu çalışmaların da etkisiyle 70'li yıllardaki Avrupa'daki sosyal refah devlet anlayışını Türkiye'ye ikame etmeye çalışıyordu. Biliyorsunuz o dönemde Türkiye'nin ekonomik politikası montaj sanayisi idi. (ithal-ikameci sanayi-Handan) Evet, Erbakan buna karşı ağır sanayiye ve reel ekonomiyi savunuyordu. İşte bu Anadolu sermayesi de bu ekonomik politik üzerine doğdu. Reel ekonomideki anlayışı neydi Erbakan'ın? Erbakan şunu diyordu: Türkiye'deki halkların önemli bir kesiminin ilk önce tüketime elverişli insanlardan oluşması gerekiyordu. (yani bir tüketim kültürü yaratılmasına ihtiyaç vardı-Handan) Evet Doğru. Bunun için ücretlerin artması gerektiğini söylüyordu. Yani insanların yoksulluk sınırında bir geçiminin olması gerekiyordu. Bu ne demekti? İnsanların pazarlarda alışveriş yapması demekti. Bu alışveriş neyi gerektirecekti? Mağazada malum mal gereksinimini gerektirecekti. Bu mamul ve mal gereksinimi fabrika ihtiyacını doğuracaktı. Bu fabrika ihtiyacının doğuşu da işçilerin istihdamını artıracaktı. Bu döngüyü reel ekonomi olarak kullanacaktı ve bu döngünün sağlanmasıyla birlikte Türkiye'nin ekonomik olarak belli bir süre içerisinde bağımsızlaşacağını söylüyordu. Ama montaj sanayisi ve İstanbul sermayesinin o dönemde, 70'lerde ve özellikle 80'lerde yüzde 88 karının faizden oluşmasını faiz ekonomisinin işlediğini ve buna karşı bir çıkışın olduğunu söyledik. Bu aslında 90'lı yıllardaki Refah-Yol iktidarına kadar gerçekleşti. Böyle Anadolu'daki o Protestan ahlakla da biraz bütünleşen bütün birikimler toplandı. Bu birikim aynı şekilde kar

oranı şeklinde o birikimi sağlayan geniş kitlelere verilmesi gerekiyordu. Bu geri dönüş sağlanmadı. Bunun sağlanmaması için de yeni bir siyasi oluşuma ihtiyaç vardı. AKP de aslında bu birikimin üzerine konan, yeni burjuva sınıfının birikimi üzerine konan, bütün halkın ekonomik değerlerini bünyesinde tutan bir burjuva oligarşisini oluşturabilecek bir yapı olarak doğdu. Ve burada Milli Görüş hareketi elemine edildi. Erbakan'ın kendi bünyesinde, kendi Milli Görüş camiasında yapamadığını aslında 54. hükümet döneminde 11 aylık süreçte yapmaya çalıştı. O reel ekonomi mantığına göre memura 11 ay içerisinde yüzde 300 zam verdi, asgari ücretliye yüzde 123 zam verdi ve reel ekonominin ilk aşamasını oluşturdu. Şunu anlatıyordu Erbakan: İlk şey yaşanabilir bir Türkiye idi. Bundan kasıt da, herkesin ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir düzeye gelmesi. Buradan yeniden büyük bir Türkiye'ye gelinebilirdi. Fabrikaların, istihdamın olduğu, işsizliğin bittiği, tüketim-üretim ilişkisinde bulunduğu bir büyük Türkiye ve bu büyük Türkiye imajıyla da yeni bir dünyanın kurulabileceğinden bahsediyordu. Bunu 11 aylık süreçte yapmaya çalışırken 28 Şubat darbesiyle birlikte bu süreç sekteye uğradı. Bu süreç uzatıldı ve bunun yerine devlet içinde değil de örgütü içerisinde, Milli Görüş içerisinde yapmaya çalıştı ve artık halka dönmesi gereken birikim bloke edilerek, Ak Parti ile birlikte yeni bir sermaye sınıfına aktarıldı ve bu, neo-liberal politikalarla uzlaştırılarak şu anki var olan sürece gelindi. Yani Anadolu sermayesinin, küçük üretici sınıfının İstanbul sermayesine karşı bir sınıf mücadelesinde eşitlendiğini, öne geçtiğini görüyoruz. Eşitlendiğinin olgusal karşılığı nedir? Mesela bizim de protesto ettiğimiz otoyol ihalesinde birlikte ihaleye girmeleridir. Bu süreç her zaman tekelci kapitalizmin mantığına göre pazarda savaşan, rekabet halindeki iki farklı sermaye sınıfının çıkarları uğruna birleşmesidir. Dinlerini, düşüncelerini, ideolojilerini bir kenara bırakarak bu birleşmeyi biz antikapitalist Müslümanlar olarak, bunu görerek, bu birleşmenin önüne geçerek protestolar yapmıştık. O birleşme sağlanmaya çalışılıyor. Şimdi Erdoğan tabi bu süreçte bugün kendi içinde muhalefete sebep olduğu için bunu biraz daha sürece yayıyor. Yakında gerçekleşecek. Barış sürecini de ekonomik politik olarak değerlendirdiğimizde yeni palazlanan Kürt sermayesinin de buraya eklenerek Türkiye'deki barışın sermaye sınıfı arasında gerçekleştirilmek istenmesi gibi bir şey var. Yeni palazlanan Kürt burjuvazisi, Beyaz Türkler ve aynı zamanda yeni Anadolu sermayesinin bir barış çatısı altında, böyle bir sermaye birliği çalışması var.

-Siz bir Beyaz Kürt sınıfının olduğuna da inanıyorsunuz. Bu barış sürecinin ortaya çıkaracağı ilk sınıf bir Beyaz Kürt sınıf mı olacaktır? Yani Türkiye yeni sermayedarlarının ellerinde mi biçimleniyor?

Sedat Doğan: Barışın getireceği yeniliğin bu olacağını düşünüyoruz. Tabi kendi içerisinde ezilen Kürtler de aynı bizim gibi. (kendi derneklerini kast ederek-Handan) Biz nasıl AKP süreciyle birlikte, 7-8 yıllık tartışma sürecinden sonra Antikapitalist Müslümanlar diye bir hareketi ortaya koyduysak, Kürtlerin bu barış sürecine eklenmesiyle o, 7-8 senelik süre içerisinde tartışan Kürtlerin de antikapitalist Kürtler hareketini ortaya çıkaracağına inanıyoruz. Süreç oraya gidiyor çünkü BDP'nin belediye başkanlığı almasıyla birlikte birçok Kürt hareketi içerisinde aktif olan unsurların aynı AKP belediyecilik mantığıyla, ihale kültürüyle aynı değerler üzerinde şekillendiğini ve ekonomi büyüme gerçekleştirildiğini görüyoruz. Bu konuda da sürecin oraya doğru yönlendiğini görüyoruz. Biz 2023 hedefinin de aslında bu olduğunu düşünüyoruz. Ve Erbakan'ın 90'larda söylediği bir söz var. Aynısını aslında bugün Tayyip Erdoğan yapıyor. "Atatürk mezarından kalksaydı Refah Partisi'ne oy verirdi" çünkü Atatürk'ün

de, Atatürk'ten önceki İttihat Terakki'nin de aradığı beyaz, Sünni, Müslüman bir Türk burjuvazisi yaratmaktı. Bu yaratımı tek parti rejimi gerçekleştiremedi çünkü sanal bir sınıf yaratması gerekiyordu. Böyle bir sınıf yoktu. Mutlaka bunun köylü olması gerekiyordu. Bunu Adnan Menderes keşfetti, Süleyman Demirel devam ettirdi, Erbakan buna bir ekonomik politik vermeye çalıştı, bunu sağlayamadı. Özal ve Erdoğan'la birlikte bu sınıfın hem kültürel kodlarıyla hem doğal sınıfsal temelleriyle bütünleşen bir hareket çıktı ve İttihat Terakki'den itibaren var olan milli burjuva sınıfı oluşturma idealini şu an Erdoğan gerçekleştiriyor. Ve bundan dolayı da sınıf mücadelesinde geride kalan İstanbul sermayesi CHP tandanslı yani Kemalist blokajdan da kurtulup o yeni sınıfla barışmak istiyor. Bunun şu an barışma sürecini, sancılı sürecini yaşıyoruz.

-O zaman siz Erbakan'ın dediği o adil düzen kavramının dinde bahsedilen referanslarla yani ekonomik referanslarla uyumlu olduğunu düşünüyorsunuz?

Sedat Doğan: O açıdan bütünüyle uyumlu olduğunu anlamında söylemiyoruz. Çünkü Erbakan'ın ekonomik politiginde sadece sömürü sistemlerinde faizi ve parayı sömürü sistemi olarak görüyor. Üretim ilişkilerinde sömürünün olmadığını söylüyor. İnsanların yaşam standartlarını yani yoksulluk üzerinde bir geçim kaynağının olmasının sömürü olmadığını bir göstergesi olduğunu söylüyor. Ama bizim temel parametremiz, sermaye sınıfının tamamen ortadan kalkmasıdır. Çünkü yeryüzünde bizim inancımıza göre Allah'ın nimetiyle emeğin bulunduğu alanı biz değer olarak tarif ediyoruz. Araya bir sermaye sınıfının girmesini Kur'an'ın tabiriyle şirk olarak tanımlıyoruz. Şirkin tanımıyla sermaye sınıfı olduğunu düşünüyoruz. Ama Erbakan bu konuda yaşam standartlarının üst düzeyde olmasını, işçinin ve memurun yeterli görüyor ve hiçbir işsiz olmasını yani reel ekonomiyi, sosyal refah devleti modelini aslında uygun görüyor.

-Hasan Bülent Kahraman diyor ki, Demokrat Parti Türkiye'de muhafazakârlığı yaratmıştır. Daha doğrusu Yasin Durak vb. bazı akademisyenler Anadolu halkının geleneksel İslam'ının bir anlamda bu süreçte siyasallaştığını ifade ediyorlar. İlk defa Anadolu DP'ye oy verdiği zaman aslında muhafazakârlığından falan değil, Tek parti sisteminin baskıcı politikalarının karşısına bu partiyi konumlandığı için onu iktidar yapıyor. Kısaca bu siyasallaşma süreci DP ile doğrudan ilgili midir?

Sedat Doğan: Anadolu dindarlığıyla özellikle 60'ların sonundaki Milli Görüş'le birlikte siyasal İslamcılık birbiriyle benzeşmiyor. Zaten Erbakan'ın büyük ölçüde kitleselleşememesinin nedeni Anadolu Müslümanlığını İslamlaştırma, daha böyle selefi, daha böyle şekiller üzerinden bir İslamcılık tanımlamasıdır. Biliyorsunuz o dönemlerde başörtüsü konusu da Şule Yüksel Şen'lerle bir prototipler oluşturulmaya çalışıldı, böyle bir İslamcılık modeli çizmeye çalıştı Müslümanlar. Böyle bir başörtüsü şekli falan belirlenip siyasal İslam'ın simgeleri oldu. 60'ların sonunda, 70'lerin başında bunlar çizilmeye başlandı. Anadolu insanı buraya doğru yönelmedi. Türk İnsanının kapitalizmdin algısı DP-Süleyman Demirel çizgisinde bir Müslümanlık algısıyla yani piyasayla sonuna kadar barışıktır. Piyasa içerisinde, hani o Türk sinemasında da çok gördüğümüz hacı karakteri, bakkallarda, marketlerde toplumla ilişkiyi Allah üzerinden kurar. Ama orada bütün kapitalist ahlakı işler. Bu sınıfla Erbakan'ın kurmak istediği İslamcılık

modeli birbiriyle çatışyordu. Bunu aslında Erdoğan gördü ve Anadolu insanının bu piyasa ekonomisiyle barışık haliyle bütünleşiyoruz dedi. Ve bu noktada İslamcılıktan liberal muhafazakârlığa doğru yöneldi. Bu da yeni bir muhafazakâr kadın ve erkek modeli ortaya çıkardı. Yani toplumla ilişkisi Amerikan yardımlarıyla şekillenen bireyleri ‘hacı bakkal’ karakteri yeni bir biçimde karşımıza çıktı. Büyük şirket sahibi patron olarak çıktı. Muhafazakâr/dindar burjuva olarak çıktı. Bu sınıfla Erbakan’ın kurmak istediği İslamcılık modeli birbiriyle çatışyordu. Bunu aslında Erdoğan gördü. Biz Milli Görüş gömleğini çıkartırken aslında bunu çıkartıyoruz dedi. Anadolu insanının bu piyasa ekonomisiyle barışık haliyle bütünleşiyoruz dedi. Ve bu noktada İslamcılıktan liberal muhafazakârlığa doğru yöneldi. Bu da yeni bir muhafazakâr kadın ve erkek modeli ortaya çıkardı. Yani toplumla ilişkisi Allah üzerinden Amerikan yardımlarıyla şekillenen bireyleri hacı bakkal karakteri yeni bir biçimde karşımıza çıktı.

-O mahallenin hacı bakkalı öne mi çıktı? yâda merkezde kendine daha büyük bir alan mı açtı?

Sedat Doğan: Tabi, öne çıktı. Şu an TÜSİAD’ın karşısına ekonomik sınıf olarak olarak hacı abi çıktı. Show TV’de bir dizi vardı, o yayından kaldırıldı. 2002 ya da 2003 sürecinde. İsmi “Hacı” idi. Aslında onun tekrar tekrar izlenmesi gerekiyor. Orada “Hacı abinin” 70’lerdeki küçük bakkalından nasıl Kayseri’de bir holdingin patronu olduğu sürecin hikâyesiydi. Anadolu Müslümanlığı, din kültürüyle barışık bir sermaye sınıfı doğurdu.

-Osmanlı’da da gerçek manada bir burjuva sınıfı yoktu biliyorsunuz. Bürokratlardan oluşan bir sermaye sınıfı vardı. Ama onlar da bir sermaye sınıfı değil. Çünkü üreten bir grup değil. Sadece bir seçkinler sınıfı.

Sedat Doğan: İşte o yüzden ters köşe oldu İttihat Terakki. Fransa’daki o devrimi takip ederek oradaki aristokrasi ve kiliseyle savaşılan yeni sınıfın bu topraklarda doğabileceğini zannetti. Öyle bir sınıf yoktu. Bu sınıf 100 senedir bekliyor. Şu an ancak yeni yeni meyvelerini vermeye başladı AKP hükümetiyle birlikte. 100 senelik bir süreci bekledik biz. Bir de Mehmet Genç’in çalışmaları vardı Osmanlı iktisadı üzerine. ‘Devlet ve Ekonomi’ kitabı var, bizim okuma kitaplarımızdan. Oradaki Osmanlı ekonomisinin 16. yüzyıla kadar provizyonizm (iaşecilik) olduğu bir ekonomik model var. O ekonomik model çökertildi aslında. İaşecilikte, ithalat ve ihracat hemen hemen sıfırdır. İaşecilikte amaç işte bütün vakıflarla, ahilik sistemine vs. bütün yaşayan insanların açlık ve yoksulluk problemlerini çözen bir sistemdi. İşte bu Ortaçağ’daki feodal merkeziyetçi, uzlaşmacı bir sistemdi. Ama sonra iltizam sistemi çökertildi, üzerine 1838’deki **Baltalimanı** Antlaşması’yla o yeni palazlanan kapitalist sınıfın Osmanlı topraklarına sirayet etmesiyle birlikte, ekonomik sistem tamamen çözüldü. Zaten Osmanlı’daki hoşgörünün kaynağı da provizyonizm olduğu için Ermeni olması, Rum olması, herhangi başka bir etnisiteye, dine sahip olmasının orada ekonomik olarak bozucu bir niteliği yoktu. Bundan dolayı hoşgörü vardı. Ama ondan sonra hoşgörü sistemi daraltılmaya başlandı. Bu nasıl oldu? Osmanlıcılıktan İslamcılığa evirildiğinde oldu. Bütün gayrimüslim unsurlar dışarıda tutulmaya çalışıldı. Jön Türk devrimiyle birlikte İslamcılık da daraltıldı ve Türkçülüğe geçildi ve Ermeni soykırımı da bununla ilgiliydi.

Çünkü Birinci Dünya Savaşı konjonktüründe Osmanlı'da en yüksek sermaye sınıfı yabancıydı, gayrimüslimdi. (Osmanlıda bir burjuva olacaksa bunlar gayrimüslimlerden olacaktı yani-handan) Evet öyle. İşte bu gayrimüslimlerin elemine edilmesi gerekiyordu. Ermeni soykırımı da bu sebeple geliştirildi. Jön Türklerde Birinci Dünya Savaş ekonomisinde sürekli yerli burjuva sınıfı oluşturabilmek için,o savaş ekonomisinde biriken mallarla bir esnaf sınıfı oluşturmaya çalıştı. Yeni bir sermaye sınıfı yaratmaya gücü yetmedi. Kemalist rejim de bunu devraldı. Burjuva sınıfı çalışmaları yapmaya çalıştı. Aynı Sovyet Rusya'nın, Stalin'in yapmaya çalıştığı bir sosyalist birey yaratma gibi Türkiye'de de bir burjuva birey yaratmış oldu. Bu nedir, Adnan Menderes'in her mahallede bir zengin yaratma mitidir. Bu Özal'da da vardır. Bu süreç böyle devam etti. Tayyip Erdoğan diyor ki, 2023'de artık o Anadolu'daki küçük üretici sınıf, köylü kasketli amca, 2023'de artık herhalde yüzde 60'lara gelerek Türkiye sermaye sınıfını oluşturacak. 2070'de de, bu 90'lara varacak diye bizim böyle bir öngörümüz var. Çünkü geçen sene yapılan bir araştırmada, Anadolu'daki kasketli amcaların sermaye sınıfının tabanı oluşturduğunu gösteriyor. Bu süreç oraya doğru geliyor. 2070'i de Türkiye demokratik burjuva devriminin tamamlanacağı tarih olarak herhalde okumamız gerekiyor. 2023, artık o varlığını ispat etmesi için. İşte o yüzden AKP hükümeti hiçbir şekilde hangi siyasi hatayı yapmış olsa da bu sınıfsal ilerleyiş çok canlı olduğu için ve herkesi bir şekilde bu hızlı kalkınmanın az da olsa, çok da olsa bir tarafında faal olduğu için bu süreçte ileriye yönelik oluyor. Yüzde 52 oluyor, yüzde 55 oluyor, zaten son gelebileceği nokta azami yüzde 65 ile yüzde 70 bandı. Onun üzerine hiçbir zaman çıkamıyor. O banda da giderek yaklaştığını görüyoruz. Bu noktada da Antikapitalist Müslümanların Kur'an tefsiri anlayışı eğer ezilen halklarda yeni bir çığır oluşursa, itikadi bir temele oturur. Lenin'in kitabında çok önemli bir nokta var. Makineye bağımlı olan işçinin makine dışında siyasal bir bilinçle onları devrimci bir mücadeleye sokabiliriz diyor. Onun demek istediği bugün Antikapitalist Müslümanların yapmaya çalıştığı bir şey. Makine bağımlı olan Müslüman'sa, Alevi ise, Kürt ise, kendi değer yargılarıyla o makineden özgürleşmesi lazım. Bugün biz şunu görüyoruz. Otobüsle gidiyoruz, 60-70 yaşında bir amca, sabah namazı kaçacak diye durdurabiliyorsa bu çok devrimci bir harekettir. Ben namazını kılacağım diyor. Muavin diyor ki, biz gideriz. İstersen git diyor, ben bu namazı kılacağım. İniyor, namazını kılıyor, başka bir otobüsle yoluna devam etme yoluna gidiyor. Bu itikadi bilinçlilik emek-sermaye çelişkisinde emeğin karşısında konumlanırsa aynı değeri ortaya koyacaktır. Türk solunun yapmış olduğu hata budur. Maalesef İslamcı entelektüellerin de yapmış olduğu hata budur. Hacı amca ile onun değerleri üzerinden devrimci bir niteliğe büründürecekken onun değerlerini asimile eden, onun değerlerini hor gören bir bakış açısı var. Eğer bu değerlerle barışıkta nasıl kapitalistler barıştı, al dedi Hacı amca sen ezanı Arapça mı istiyorsun, al sana ezan. 1 Mayıs'ı ilk resmi ağızla kutlayan kim? Adnan Menderes. Onu mu istiyorsun, al sana bu. Ne oldu piyasa ekonomisi. Aynı şekilde, Hacı abi sen namaz mı kılmak istiyorsun, al, namaz paylaşmaktır, eşitlenmektir, bir araya gelmektir, namaz en büyük devrimci harekettir. Sen cem evinde toplanmak mı istiyorsun? Cem evi paylaşmanın, insanların birbirine derdini anlatmanın ve ezenlere karşı ezilenlerin bir olmaktır diyerek oradan hareketi eğer yeniden üretebilirsek, bu sınıfsal ilerleyişin karşısında bir sınıfsal konumlanma olabilir ama onun dışındaki Türk solunun, Türk solu olmadığı halde CHP'nin koymuş olduğu politikalar sadece bu hareketi, ivmeyi biraz daha hızlandıracaktır. Başka bir etkisi olmayacaktır.

-Siz muhafazakar bir proleter sınıfın Anadolu burjuvasının içinde konumlandığını mı söylüyorsunuz?

Sedat Doğan: Che de bunu söylüyor. Diyor ki, bir halkın içerisindeki hukuku, kültürü, bakış açısı neyse devrim o şekilde şekillenmeli. Onu uyarmamız gerekir diyor. Devrimci pratik budur. Bu bir sekterliktir, elitizmdir. Halkın değerlerinden yoksun bir doğruyu söyleme elitizmdir. Devrimcilik halkla bütünleşebilmenin adıdır aynı zamanda. Halkın değerlerini devrimci niteliğe büründürmektir. Muhafazakârlık dediğimiz nokta, bu toplumun ne kadar muhafazakâr olduğunu biliyoruz zaten. Anadolu'nun Müslümanlığı siyasal İslamcılık gibi parametreleri keskin değildir. Kadın-erkek ilişkileri de aslında öyle değildir. Tarla beraber çalışırlar, birlikte namaz kılarlar, birlikte sofralarda otururlar, el ele sıkışırlar. Sonradan üretilen İslamcılık da aslında bu topraklara özgü değildir. Siyasal İslamcılık da bu toprakların, Anadolu kültürünün özü değildir zaten. O da yapaydır. Aynı Kemalizm gibi. İki yapay unsurun çatışmasını yaşıyoruz maalesef. Bugün Anadolu dindarı cuma namazına da gider, yılbaşını da kutlar, teravih namazına da gider, kandilini de kutlar. Böyle bir kültür var. Bu kültürün içerisinde hareketi devrimci niteliğe sürüklememiz lazım.

-Anadolu'da bir insan profilimiz vardır. Siyasal İslam onu biraz farklı bir boyuta taşıdı. Daha doğrusu siyasal İslam'ın kamusal alanda görünen sembolleri onları aslında farklı bir noktaya taşıdı. Anadolu'daki sermaye sınıfına temel oluşturan sonuçta bu Anadolu insanıydı. İstanbul'a gittiği zaman, Ankara'ya gittiği zaman, diğer sermaye sınıfının yaşam biçimini nasıl benimsedi hızlı bir şekilde? Benimsediği iddia ediliyor. Şu an diyorlar ki, bayan başörtüsü kullanıyor ya da erkek çok modern kıyafetler kullanıyor vb. Ama diğerleriyle aynı yaşam standartlarını paylaşıyorlar ve aynı tutumları edinmeye çalışıyorlar. Sadece evlerinde birtakım yine sembolik düzeyde kalan, İslam'ı temsil eden unsurlar var. Bunun dışında her şeyiyle onlara benzemeye çalışıyorlar. Hatta Beyaz Türkler adına konuşan birçok kişi de onların asla bir gerçek burjuva olamayacağını, çünkü zaten bu kültüre sahip olmadıklarını iddia ediyorlar. Bu evrimle sürecini nasıl değerlendiriyorsunuz? Öyle bir evrilme mi geçirdi paraya sahip olanlar yoksa çok doğal bir süreç mi yaşıyorlar? Yani parası varsa o standartlarda yaşamalı mıdır?

Sedat Doğan: Yani halk muhafazakâr burjuvaya doğru eviriliyor. Dedik ya Anadolu insanı çok fazla parayla sıkıntılı değil. Siyasal İslam'ın algıladığı biçimde de paraya algılamıyordu. Şu anki grubun yaptığı da çok ters bir şey değil. Böyle okunabilir mi?

Bizim gördüğümüz şöyle bir şey var. AKP ile birlikte, AKP'nin yürütücü kadrosu diyelim, bunlar zaten siyasal İslamcılıktan geliyor. Bunlar da 70'li yıllarda o yapay İslamcılık üzerinde bir yapaylık kültürünü yaşadılar. Bu toplumun kadim değerlerinden uzak tamamen tarihsel ve reaksiyoner bir İslamcılık içerisinde şekillendiler, palazlandılar. Ve bunu aynı şekilde kapitalist kültür içerisinde de aynı yapaylığı sürdürüyorlar. Bugün AKP'ye oy veren önemli kesimin, Adıyaman'a da gittik, kendi kadim değerlerini, kültürel değerlerini koruyorlar ve bir şekilde burjuvalaşma zaten mümkün değil. Zaten taşeronlaşmanın olduğu bir dünyada yaşıyorlar. Bunu koruyorlar ama İslamcılığın içerisinde nüve etmiş, o radikal İslamcılık özellikle, nüve etmiş kesimlerin aynı şekilde 70'lerde nasıl çok kolay dönüştülerse, kapitalist kültürün

burjuva kültüre evrimle noktasında aynı kolaylıkla gösterebiliyorlar. Sadece neleri muhafaza etmek durumunda kalıyorlar? Başörtüsü mitini koruyabiliyorlar. Belki toplum içerisindeyken namaz kılmaları gerektiğini koruyabiliyorlar. Ama onun dışındaki bütün burjuva kültürünü aynı şekilde benimsemiş durumdalar. Ve bu şunu da gösteriyor. Siyasal İslamcılıktan ziyade Anadolu insanının dini kültürüyle şu an kapitalist kültür arasında bir çatışma var. Bu çatışmayı derinleştirmemiz lazım. Bu çatışma arasındaki o farklılığı ortaya koymamız lazım. Siyasal İslamcılıkla kurduğumuz zaman zaten o kesime, o cipe binenler, 60'lı, 70'li, 80'li, 90'lı yıllarda küçük burjuvaydı. Bu küçük burjuvanın geleceği yer zaten burjuvalaşma süreciydi. Bu süreci onlar takip ediyorlar. Dinin o ritüellerini kullandılar. Ve şimdi orada çok da kullanılan Müslüman zengin olma gibi değerlerle o süreci zaten yaşıyorlar. Onlar hiç sapmadılar. Yani İslamcı bir elitist hiç davasından sapmadı. Müslüman zengin olmalı dedi ve oldular. Ama Müslüman halkın ekseriyeti böyle düşünmüyordu. Anadolu'ya geldiler. Anadolu ile birlikte onların çocukları da bu çalışmayı yaptı. Babalar ne yapıyor şimdi? Babalar kendileri bu süreci kaçırdılar. Bizim hareketimizde de çok sıkıntı yaşıyoruz. Çok rasyonel düşünüyor babalar. Aman oğlum diyor, oku, avukat ol, doktor ol, mühendis ol, sosyolog ol, ne olacaksan ol. Ben kaçırdım bu treni, sakın ha sen kaçırma. Benim tarihim, kültürüm, yaşam tarzım bu değildi. Ama seni İstanbul'a gönderiyoruz, Ankara'ya gönderiyoruz, oku ve bu sürece dahil ol diye. Biz bu çatışmayı her gün yaşıyoruz kendi aramızda. Ve görüyoruz ki asıl rasyonel olan halkın ta kendisi. İdealizm ile orantı arasında aslında çok ince bir çizgi var. Asıl sınırsız ve sınıfsız cennet idealiyle hayatını babalara göre, berhava eden, boşa harcayan, o çok gerçekçi, çok kendine göre mantıklı, tam Weber'in bahsettiği gibi, o Protestan ahlakı çok iyi benimsemiş ve çocuklarına da bunu benimsetiyor. Ve en büyük etki de burada. Kur'an'da da geçen çocuklarımızla aramızı açtın diye bir şey var. Yani Antikapitalist Müslüman hareketin de bu açığı ortaya çıkarması lazım. Bunun için de aynı zamanda çabalar gösteriyoruz. Burjuva sınıfının bu şekil hareket etmesinin temel sebebi zaten bu yolda, dediğiniz gibi ilerlemiş olmasıdır. Müslüman zengin olmalıydı ve oluyorlar.

-Yani söylediğiniz şu mu: Şu an İstanbul sermayesinin karşısındaki Anadolu sermayesinin insanları zaten siyasal İslam'ın ürettiği zenginlerdi.

Sedat Doğan: Tabi. Yani Siyasal İslamcının parametreleri de böyle yükseliyordu. Erbakan ile Erdoğan arasındaki fark şuydu. Erbakan şunu diyordu. Bütün halk elbette aynı şekilde bir burjuva sınıfı olacak ama ekseriyetle, mesela taşeronluğun Erbakan sisteminde olmaması gerekiyordu. Çünkü onun sisteminde açlık sınırının ve yoksulluk sınırının altında kalmaması gerekiyordu. Bunu Refah-Yol döneminde uyguladığı için ve bu artık kaynakları da geçtiği için verebiliyoruz. O böyle düşünüyordu. Yani reel ekonominin canlanması lazım. Herkes bir tüketim nesnesi olmak durumundadır. Herkesin alışveriş yapabilmesi konumuna gelmesi lazımdır. Bu tam sosyal refah devleti modelidir. Bunu yaparsak o burjuva sınıfı güçlenir ve büyük Türkiye oluşturacak ve diğer, -işte D-8'leri de kurmuştu o süreçte- ve bununla birlikte de bütün halklar tektir, dünya imparatorluğu, neo-Osmanlılığı buydu Erbakan'ın. Böyle bir imparatorluk adı altında kimsenin aç kalmadığı içerisinde zengin bir tabakanın da olduğu bir modeli vardı. Buna adil düzen diyordu. Tayyip Erdoğan ise bunun olamayacağını görünce, İstanbul sermayesinin baskısı vardı, işte bu 28 Şubat'tı, aynı zamanda kapitalizmin buna karşı bir baskısı vardı. Burada kapitalizmle

bütünleşerek hem Kemalizm'e çalımını attı, hem de İslamcılığı geride bırakarak yükselen sınıfın temsilcisi oldu.

-Cihan Tugal'ın son kitabı Pasif Devrim'i okudunuz mu? Pasif Devrim süreci aslında Tugal'ın Sultanbeyli üzerinden söylediği örneğin genellemesini yapabiliriz diyorsunuz. Sistemin mulifleri iktidar olunca sistemle uyumlu hale geliyorlar. Bir anlamda kendilerini sistemin unsurlarına uygun olarak yeniden üretiyorlar buna katılıyor musunuz?

(Sözü İhsan Eliaçık alıyor)

İhsan Eliaçık: Onu küresel bazda, dünya genelinde düşünmek lazım. Mesela kapitalizm var ve dünyayı etkiliyor. Adamların yenedünya kapitalizmin yükselmesi ve devam etmesi için istedikleri şeyler var. Kapitalizm bizden ne istiyor? Yani Türkiye Cumhuriyeti kurulduğundan bu yana dünyada Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan yeni kapitalist düzenin bizden istedikleri diğer ülkelerden istediklerinden farklı değil. Üç şey istiyor. Ham madde istiyor, yani ham maddelerinizi bize açın, petrol varsa, doğal gaz varsa, toprağın altında ekilecek, biçilecek, üretilecek ne varsa, bizden ham maddelerinizi saklamayın. Emperyalizm, işgaller bunun için oluyor. İkincisi, pazarlarınızı açın, kapatmayın. Üçüncüsü de bu pazarlarda alışveriş yapacak paralı insanlar yaratın. Adamların istediği şey budur. Dolayısıyla biz de şu anda ona uygun hareket ediyoruz. Yani İslam dünyası, Mısır'ın dan tutun, Afganistan'dan, Suudi Arabistan'dan Türkiye'ye kadar yer altı ve yerüstü kaynaklarını bunların hizmetine açıyor. Açmazsa zorluyor, dayatıyor ve gerekirse işgal ediyor. Sonra o ham maddeyi alıyor, kendi istediği üretim makinelerinde üretiyor üreteceğini ve bu sefer bize geri satmak için pazarlarınızı açın diyor. Pazarları açacağız da, pazarda alışveriş yapacak adam yoksa ne satacak? Pazarda alışveriş yapacak paralı insanlar olmalı. Bunun olması için de burjuvazinin olması gerekiyor. Üretecek, tüketecek. Burjuvazide sanat ve kültürün gelişmesi ne demek? Sanatsal, kültürel faaliyetler de parayla olacak. Adam resim yapacak, tiyatroya gidecek, dergi çıkaracak, okuyacak. Böyle bir canlılık olacak yani. Bunların olması için bizden bunları talep ediyorlar. Türkiye de Müslüman bir ülke olduğu için bunların Müslümanlığa uygun bir şekilde üretilmesini istiyorlar. Onun için İslami argümanla yapılmasını istiyorlar. Müslüman zengin olmalı, ben Müslüman'ın zengin olanını severim der. Pazarlarınızı bize açın ve pazarda alışveriş yapacak paralı insanlar olsun ki ürettiğimizi onlara satabilelim. Yani bu ona hizmet ediyor. Zengin olmalıyız. Ne olacak zengin olunca? Çok paramız olmalı. Çok para olunca ne olacak? İşte Iphone alacağız, o bitecek öbürünü alacağız, o bitecek öbürünü alacağız. Adamlar sürekli üretecek, biz de sürekli alacağız. Yani bunlar bizim ihtiyacımız mıdır, değil midir? Buna gerek yok. Onlar seri üretim yapacak, bu yıl bu moda, öbürü geçti, bu moda, öbürü geçti şu moda. Şunun yenisi çıktı, bir üst versiyonu çıktı. Al ha al, al ha al. Boyuna tüketim yani. Bu kapitalizme hizmetten başka bir şey değil. Dolayısıyla bu yeni üretilen dindar burjuvazi uluslar arası kapitalizme hizmet ediyor. Buna karşı bir tavır. Cepheden mi karşı çıkış lazım? Bu nedir? İhtiyacım olmayan şeyi almam. Almak zorunda değilim. İhtiyacımdan fazla olanla mülkiyet ilişkisi kurmam, ihtiyacımdan fazlasını biriktirmem. İstedğin zaman böyle bıçak gibi darbeye kesmiş oluyorsun. Bu benim ihtiyacım değil, niye alayım ki denmesi gerekiyor. Boyuna üretiyorlar, üretiyorlar, biz onun ihtiyacımız olup olmadığına bakmaksızın boyuna alıyoruz, alıyoruz. İnsanların kazandıkları para insanların temel ihtiyaçlarını karşılamaya

gitmiyor ki. Bir taraftan dindar burjuvazi diyorlar ama öbür taraftan bakıyorsun insanların hala evi yok. İstanbul'da yüzde 60 kirada oturuyor. 5,5 milyon insan asgari ücretli, 13 milyon yoksul var. 18 milyon hane var, 18 milyon 300 konut var Türkiye'de. Yüzde 61'i kirada oturuyor, evi yok. Nasıl oluyor bu? Bu burjuvazi niye sosyal adaleti sağlamıyor? Çünkü adamlar burjuvaziyi sosyal adaleti sağlaması için istemiyorlar. Ürettikleri şeyleri alacak pazar lazım onlara. Biz pazar yaratıyoruz yani. Onlara pazar oluyoruz. Paralı insanlar var. Onlar üretiyor, sizin üretmenize gerek yok, size bir kart vereceğiz, o karttan basıp geçeceksiniz. Dolayısıyla onlar üretiyor, biz tüketiyoruz. Böyle bir dünya, böyle bir pazar kurmak istiyorlar. İşte bu dünyanın işleyişi tam bir köle ve sömürü düzenidir. Onlar üreticidir, ürettikleri her şeyin üzerinden para kazanırlar biz de köleler gibi onların ürettiklerini tüketiriz. Tüketim köleliği, kredi kartı köleliği, banka borçluları köleliği üretiliyor. Kapitalizmin yarattığı kölelik böyle bir şeydir. Ama herkes kendisinin özgür olduğunu zannediyor. Cebimde param var, kredi kartım var, istediğimi alırım, özgürüm işte. Hayır, tam tersi. Köleliğin daniskası budur. Çünkü sen kendin hiçbir şey üretmiyorsun. Yani sen kendin üretip, ürettiğini onların karşısına rakip olarak çıkarmıyorsun. Sen Iphone üretiyorsan ben de bay Iphone üretiyorum, al diyen İslam ülkesi yok ki. Her şeyi onlar üretiyor. Bütün pazar, bütün ham madde, bütün insan nüfusu, bütün tüketiciler, bütün üretim araçları, icatlar, fikirler, bilimler, kültür, sanat, edebiyat, her şey onlarda. Onların ürettiği her şeyi biz tüketiyoruz. Kendi ihtiyacımızı kendimiz göremiyoruz mesela. Elazığ'daki insanların bardak ihtiyacı, telefon ihtiyacı, yeme, içme, gıda ihtiyaçları bile bir sürü yerden geliyor. Böyle bir ülkenin dindar burjuvazinin oluşması kapitalizmin buraya yerleşmesine argüman sağlamaktan başka hiçbir işe yaramıyor. Biz buna karşı çıkıyoruz. Sadece Türkiye'deki dindar burjuvaziye değil, küresel kapitalizme bir itiraz olması gerekiyor. Çünkü bu hepimizin zararına olan bir şeydir.

-Weber'in Protestan ahlaki tezi var. İslamcıların, Müslüman dünya ile hiçbir zaman kapitalist bir toplumun doğamayacağını, üreten bir toplumun doğamayacağını söylüyor. Çünkü felsefesinin buna uygun olamayacağını ifade ediyor. Ama bu dindar burjuvanın doğuşu çok da uzak olmadığını mı gösteriyor? Hatta Hakan Yavuz diyor ki, Anadolu burjuvazisinin doğuşu aslında Weber'in tezini, çürümüş görünmektedir. Anadolu'da kendi içerisinde ya da Müslüman toplumlar da kendi içerisinde bir burjuva sınıfı yaratabildiler, zengin sınıfı oluşturabildiler. Yani bunu meşru gören bir toplum yapısı da var. Weber'in o söylediği bu bağlamda çürümüş mü oluyor size göre?

İhsan Eliaçık: Weber'in söylediğinin çürümüşlüğünden ziyade, İslam dünyasında zaten Emeviler döneminde bu işe teşne gruplar ortaya çıktı. Bu hiç de sakıncalı görülmedi. Emeviler İslam dünyası topraklarının üçte ikisini mülkü haline getirdiler. Buna isyan hareketleri oldu ama bunlar çok cılız kaldı. Yani Peygamber'in yapmak istediği şey gerçekleşmedi aslında. Peygamber'in yapmak istediği şey neydi? Bugünkü tabirlerle söyleyecek olursak, içinde ticaretin, girişimciliğin de olduğu bir ahlaki sosyalizmi kurmak. Böyle diyebiliriz. Temeli ahlakilik olan böyle manevi ahlaki, sosyal, güçlü, çok güçlü, açın, yoksulun, evsizin, barksızın kalmadığı ve insanların açlık, yoksulluk ortadan kalksın diye alışveriş yaptığı, uzak diyarlara gittiği, para kazandıkları, kazandıkları parayı da bu uğurda harcadıkları bir düzen kurmak istiyorlardı. Bu, onun istediği doğrultuda gelişmedi. Ticaret boyutundan girilerek kazandıklarını başkası için harcaması için değil kendisi için harcama yoluna gidildi. Hâlbuki Peygamber diyordu

ki, Çin'e gidip alışveriş yapan, dünyanın dört bir yanına seyahatler düzenleyen fakat orada kazandıkları parayı infak eden, yoksullar için, evsizler için, kimsesizler için harcayan tüccar modeli çizdi. Ama bu model gelişmedi. Adam gitti kazandı, bu sefer kendisi için harcamaya başladı, öbürünü unuttu. Böyle bir gelişme oldu yani. Bunun temelleri var şu an Türkiye'de. Şu anda günümüz Müslümanlarının zenginlikleri meşruiyetini hep oradan alıyor

-Gaziantep, Konya, Kayseri gibi şehirlerde yapılmış çalışmalar, araştırmalar var. Bu araştırmalarda, oradaki büyük işletme sahiplerinin kurbanlarını götürüp, Somali, Güney Afrika gibi fakir ülkelerde kestiklerini ve bir süre sonra da oradan birtakım insanların çok asgari düzeyde ihtiyaçlarını karşılayarak Türkiye'ye getirdikleri, istihdam ettikleri ve kendi işçileriyle birlikte çalıştırdıkları, işçilerin bundan rahatsız olan bir tutum gösterdiğini gördüklerinde de, savunmaları da şu oluyor, onlar çok ihtiyaçları olan insanlar, bunları kendi aramızda ya da İslam dini adına kazandıklarımızı onlarla paylaşmamız gerekiyor çünkü bir süre sonra işçi transferini, yabancı işçi istihdamını da beraberinde getirecek, Bu işçiler arasında çok ikna edici olmasa da onları susturan, manipüle eden bir argüman, bir söylem oluyor. Sonuçta insanlar işlerine eskisi gibi devam ediyor. Bunu nasıl okumak lazım? Bu nasıl bir meşrulaştırma sürecidir?

İhsan Eliaçık: Bunun tipik bir örneği İslam tarihinde var. Savaşa gidip orada ganimet elde ediyorlar. Ede ettikleri ganimeti toprak satın almak için takas ediyorlar. Mezopotamya'da bataklık araziler var. O bataklık arazileri alıyorlar, karşılığında, elde ettikleri ganimeti devlete veriyorlar. Toprağın mülkleştirilmesi, özel mülkiyete açılması söz konusudur. Hâlbuki daha önceden mülk Allah'ındı ve özel mülkiyet söz konusu olamazdı. Adam gelir, çalışır, emeğini alır ama mülk daima Allah'ındır, devletin de değildir. Kimse orayı özel mülkiyeti yapamaz, aktaramaz idi. Ama Emevilerle beraber İslam tarihinde bunun yolu açıldı. Ve bataklık araziler özel mülkleştirilmeye başladı. Oraya çiftlikler kuruldu ve Afrika'dan zenciler getirildi. O zenci işçiler çalıştırıldı. Oradan şeker kamışı gibi ürünleri yetiştirerek İslam dünyasının her bir yanına ihraç etmeye başladılar. Böyle devasa toprak zenginleri ve toprakların üzerindeki çiftlik zenginleri üremeye başladı. Afrika'dan getirilen zencilerin sayısı binlerce olmaya başlayınca onlar da zorla bataklık koşullarında çalıştırılmaya başlanınca Hicri 250'nci yılında zenci isyanı meydana geldi. Buna İslam tarihince Zenc Hareketi denir. 14 yıl sürdü. Afrika'dan gelen zenciler Arap soyundan gelen Emevi çiftlik sahiplerine isyan ettiler. Bayrakların üzerine mülk Allah'ındır, toprak Allah'ındır, bundan payımızı isteriz, ırgat gibi çalıştırılıyoruz diye yazdılar. İsyan bayrağını açtılar ve bu isyan 14 yıl sürdü. El Muhtare diye bir şeyi kurdular, muhtare hürriyet şehri demek. British Museum'da bastıkları paralar sergileniyor, onun üzerinde hâkimiyet Allah'ındır, mülk Allah'ındır yazıları var. O zaman Abbasiler vardı. Arap Abbasileri Türk ordularını paralı olarak tutarak, onlara yüklü paralar vererek bu isyanı bastırdı. El Muhtare şehrini haritadan sildiler. Tarihten kazıdılar. Şu anda yeri piknik yeri, kimse bilmez. Orada kurdukları şehirde değirmenler ürettiler, değirmen o zaman toplumun en önemli üretim aracıydı, herkes ürününü oraya getiriyor, değirmende un oluyor. Değirmenler kimseye ait değildi, kamuya aitti. Ortak mülkiyet esasını getirdiler. Küçük bir girişimdi. Ondan sonra Kalamatiler devam etti. Kalamatiler de yaklaşık 200 yıl sürdü. Onu da çeşitli yollarla bastırdılar. Dolayısıyla bu hareket de gelişme imkânı bulamadı. Dışarıdan zavallı Afrikalıları, garibanları getiriyorsun, açtığın iş yerlerinde karın tokluğuna

çalıştırıyorsun. Mesela o Zenc isyanında 14 yıl içinde verilen en gerçekçi rakamlara göre 500 bin kişi öldü. Yüz binlerce köle... Brezilya'ya, Amerikalıların köle götürdüğü gibi Afrika'da... Amerikan kapitalizmi böyle doğdu ya işte. İngiltere mesela köle getirdi. İngiltere'de de köle isyanı var. İngiltere'deki pek bilinmez. Daha sonra Amerika'ya gitmeye başladı. Aynısı daha önce İslam dünyasında yaşanmıştı. Afrika'dan köle getirip bataklıkları çiftliğe dönüştürüp orada tarım işçisi olarak çalıştırma oldu. Sizin anlattığınız ona çok benziyor. Adam Konya'dan gitmiş, Afrika'dan fabrikaya köle getiriyor, zenci getiriyor, gariban getiriyor, çaresiz insanları getiriyor.

-Yasin Durak'ın şöyle bir tespiti var, diyor ki, muhafazakar proleterya sınıfı devrimci bir hareket başlatacak. Ve bu değişimin motoru olacak Siz katılıyorsunuz buna?

İhsan Eliaçık: Zaten biz onu söylüyoruz işte. Bizim söylemimiz ona tekabül ediyor.

Sedat Doğan: Biz ona Müslüman devrimci proleterya diyebiliriz. Neyi muhafaza ediyoruz? Biz düzenin ekonomik yapısını muhafaza etmiyoruz ki. O noktada devrimciyiz. Bu kültürel bir tanımlama, siyasi bir tanımlama değil.

-Türk muhafazakarlığını yorumlayabilir misiniz?

İhsan Eliaçık: Mesela ben, bir muhafazakârın, yeni dindar burjuvazinin işinde çalışıyorum. Burada sömürülen insanlar değiliz biz. Ama orada onlar var. Burada karşılaştığımız bazı açmazlar oluyor. Şöyle ki, Afrika'dan Konya'ya getirilen kölelere ben gidip diyeceğim ki, ey Afrikalı kardeşim, bu adam seni sömürüyor, dediğimi zaman o köle bana şöyle söylüyor. Biz orada yoksullukla imtihan oluyoruz, burada zenginlikle imtihan oluyoruz. Ne yapalım, kaderim böyleymiş. Adama bir kültürel, bir sınıf bilinci aşılama çalışıyorum fakat ben orada çalışmıyorum. Onun yapması gereken kültürel isyanı dışarıdan ona aşılama çalışıyorum. O adam bana direnç gösteriyor. Diyor ki, benim kaderim bu, ne yapayım? Ben de ona diyorum ki, senin öyle bir kaderin yok. O adam seni sömürmek için, senin kaderin bu diyor. Getiriyor vaizi fabrikada konuşturuyor. Vaiz diyor ki, Allah'ın kaderidir, kimi zengin yaratmıştır, kimini yoksul yaratmıştır. Allah'ın kaderine isyan olmaz. Hakkımıza razı olmalıyız, şükretmeliyiz. Fabrikada isyanın oluşmaması için hocayı getirip vaaz verdirenler var. Şimdi ben de gidip adama tam tersini söylüyorum. Diyorum vaiz seni uyuşturuyor, yalan söylüyor. Yok böyle bir şey. Böyle bir kader de yok. O adam seni sömürüyor, bunu hissetmen lazım dediğim zaman fabrikadaki işçiyle kültürel çelişki içine girmiş oluyorum. Öbür taraftan vaiz de bunu kullanıyor. Vaiz bana diyor ki, bak, bak, bu kaderi inkâr ediyor, gördünüz mü? Sizin dininizle oynuyor bu, diyor. Hem suçlu, hem güçlü. Bunun da yarattığı bir handikap var. Bunu nasıl aşacağız? Bunu, o kişiyi bilinçlendirerek yapacağız. Yani sürecin kendisinin aleyhine işlediğini, kendisini sömürmek için bu fikirlerin kafasına sokulduğunu anlatacağız. Biraz evvel bahsettiğiniz o muhafazakârproleteryanınproleter oluşunu fark etmesine engel olacak dinsel inançları var.

-Weber İslam'da üreten bir sınıfın doğamayacağını söylüyor. Yani Protestan ahlakta olduğu gibi bir üretici sınıfın doğamayacağını söylüyor. O ifadenin altında da zannediyorum şöyle bir unsur göz önünde tutuluyor 'Bir hırka, bir lokma felsefesi' bu tip toplumların üretici olamayacağı yada sermaye birikimine fırsat veremeyeceğini düşündürüyor. Siz bunun tersini mi düşünüyorsunuz?

(Sedat Doğan cevaplamak istiyor)

Sedat Doğan: Tersini düşünüyoruz. Protestan ahlakının temel parametresi şeydir, katılımcı faiz gibi bir şeyden vazgeçmemesidir, feodal bir mezhep olduğu için. Protestanlık da herkesin anladığı dilden rahipler aracılığıyla halka yayıldı. O halk da faizden uzak bir din anlayışını ve biriktirmeyi esas alan bir kültürü inşa etti. 2004'te Tayyip Erdoğan da aynı şeyi söyledi. Faiz yaşadığımız çağın bir gerçeğidir. Bundan kaçamayız. O Protestan ahlakın aslında o muhafazakâr kesimde çok kolay karşılık bulduğunu görüyoruz. Bugün kimse faize karşı bir karşı koyuş ortaya koymuyor. Bugün Hayrettin Karaman gibi insanlar bile faizi meşrulaştırıcı fetvalarla bu Protestan ahlakla aslında bütünleştiriyorlar. Dini otoriteler de, siyasi iktidarlar da tam bu Protestan ahlakın gereği tarzında bir kapitalistleşme sürecini yaşıyor. Weber'in o tezi belki evet o Batı Ortaçağ'ına karşılık Osmanlı provizyonist ahlakına baktığımızda oradan çıkmaz ama yaşadığımız 200-300 yıllık süreçte bu da dönüşmüş ve Protestan ahlakına uygun bir dini bir altyapı oluşturmuştur. Weber ötekiler olarak nitelendirdi. Osmanlı'nın da o provizyonist mantığına bakarak "bir lokma, bir hırka" o tasavvufun da getirmiş olduğu öğretiyle o yaşadığı çağdan baktığı zaman öyle bir algı var ama şu an son 200-300 yıllık süreçte bu aşıldı. Baptist aşıldı, İslamcılıkla aşıldı. İslamcılık devlet projesi olarak sunuldu. Bu hep oradan geliyor. İşte Erbakan'ın Abdulhamitçi olduğu -zaten her zaman söyleniyor-, o politikayla devleti ele geçirme temel bütün ideolojinin mantığıydı Osmanlı'nın parçalanma sürecinde. Bunu Kemalist mantık da böyle düşündü, Turancılık da böyle düşündü, Osmanlıcılık da böyle düşündü, İslamcılık da böyle düşündü. Devleti kim kurtaracak? Bir dönem Kemalizm kurtardı, şimdi de AKP ile muhafazakârlar kurtarıyor. Siyasi metot hep aynıdır.

-Burada ilginç bir noktaya geldik bir karşılaştırma yaparsak;Marx diyor ki, biz ezildiğine dair işçi sınıfını bilinçlendirmeliyiz ki, -makineleşmeye karşı sömürüye karşı-, onlar devrimci hareketi yaratıp toplumsal dönüşümü sağlasınlar. Acaba muhafazakâr toplumda da sizin öyle bir rolünüz var mı?

Sedat Doğan: Evet, aynı

-Marx'ın ünlü bir sözü vardır: "Biz öyle bir sevgiliye aşık olduk ki, o hiçbir zaman bizim farkımızda olmadı." Muhafazakâr proletarya sizin farkınızda olacak mı?

Sedat Doğan: Biz hayatın içerisinde pratikten kurulan bir hareketiz. Bizim ortaya çıkışımız 1 Mayıs İşçi Bayramı ile oldu. Fakat ondan sonra orada kalmadık. Özellikle egemen medya, -tabii AKP'nin de medya üzerinde çok yoğun kontrolü var, haber spikerlerinden tutun gazete yazarlarına kadar herkese müdahalede bulunuyor. Politikalarına itiraz eden herkesi bir şekilde patronlar kanalıyla susturuyor, işten atıyor.

Gazeteler el değiştiriyor, televizyonlar el değiştiriyor. Mesela biz çıktuktan sonra emek direnişlerinin hemen hemen hepsinde yer aldık. Mesela sadece bir tane işçi atılmıştı, tek bir işçi olmasına rağmen onun da yanında yer aldık ve o arkadaşımız da işe döndü. Kazandı arkadaşımız, patron geri adım attı. Şişe-Cam direnişine, THY'nin grevlerine, karayolu işçilerinin direnişlerine, hepsine katıldık. Böyle baktığımız zaman işçi sınıfıyla ilginçtir endirekt bağ kuran hareketlerden bir tanesiyiz. Bugün belki bizi İslami camiadan dolayı tanımayan birçok insan olmasına rağmen bütün sendikalardan, farklıproleter anlayışlara kadar, bunlarla her zaman ezilen sınıfın yanında, emperyalizme ve kapitalizme karşı ortak eylemlilikler yaparak var olduk. Yani pratikte aslında sınıfsal olarak her zaman işçi sınıfının, ezilenin yanında olduğumuzu ortaya koyduk. Mesela genelde böyle çıkan hareketler, aydın hareketleri, küçük burjuva kökenli devrimci hareketler genelde üniversitelerden çıkar. Baktığımız zaman Türkiye'deki sol hareketin de başlangıcı, Denizler, Mahirler, Öcalanlar, hepsi Fikir Kulüpleri Federasyonu, Türkiye İşçi Partisi'nin üyeleri. Che Guevaralar, yine Fidel Castro Havana'da üniversiteden çıkmıştı, daha sonra kırlara. Bizim çıkışımız tam tersi, emek eksenli çıkışla çıkmışızdır ortaya. Direk 1 Mayıs'tan çıkmışızdır. Ve pratiğimizi de hep ezilenlerin yanında, yani işçi sınıfını hiçbir noktada yalnız bırakmamışızdır. O noktada emek hareketlerini takip ediyoruz. Bu faiz ve bütün bunların görmezden geldiği her şeyi, halkımızın belleğinde, kendi belleğimizde tutuyoruz. Onları güçlü bir şekilde halkımızın gündemine taşıyacağız. Faiz ile ilgili çok geniş eylemler düşünüyoruz. Sağ, sol, İslami bütün kesimleri de kucaklayacak bir şekilde. Bu noktada inşallah halkımıza, Marx'ın da dediği gibi, bilinç götürerek bu topraklarda ezilenlerden yana güzel şeyler olacak inşallah. Biz bu konuda kararlıyız yani.

İhsan Eliaçık: Şimdi bak burada şey var. Marx'ın zamanındaki o burjuva proleter halk olduğu gibi ayaklandı. Kürdistan İşçi Partisi kurulmuş. Nerede işçi? İngiltere'deki İşçi Partisi gibi adam adını koymuş. Ama Kürdistan'da sömürü yok mu? Var. Ama bu bildiğimiz anlamda, fabrikada işçiyi sömürme anlamında değil. Kültürel sömürü var, tarihsel sömürü var, bölgesel sömürü var, bu da bir sömürüdür. Bir halkın toplam enerjisini sömürme var. Yani halkın kimliğini reddetme, inkâr şeklindedir. Onlar çalışıyor, onların bütün enerjisini alıyorsun, adam kendi anasından öğrendiğini anadiliyle, köyüne, deresine, tepesine isim veremiyor. Bu da bir kültürel sömürüdür. Sömürü böyle olur yani. İlla fabrikada çalışana olmaz. Sonra bu siyasal sömürüdür. Türkiye'de daha çok yöneten-yönetilen var. Böyle burjuva proletarya şeklinde oluşacağını pek sanmıyorum Türkiye'de. Türkiye'nin tarihsel kodları, devletin konumlanması, yöneticisi farklıdır. Yani bunlar yöneticidir, bir de yönetilenler vardır. Kimisi fabrikada çalışır, kimisi tarlada çalışır, kimi küçük esnaftır, kimi memurdur. Hepsi vergi verirler. Mesela diyelim ben bir yazarım, vergi levhası var benim üzerime, çok basit bir olay. Şimdi ben bunu ticaret için yapmıyorum aslında da. Devlet benden vergi istiyor. İki yılda 30 bin lira vergi borcum var. Ben zaten elime geçen parayı yoksullara, garibanlara veriyorum. Onlarla beraber yaşıyorum zaten. Onlarla beraber götürüyorum bu işi. Ama devlet diyor ki hayır bana vereceksin. Ben şimdi devlete versem, kitaplardan kazandığım parayı garibanlara veriyorum zaten. Yok diyor bize ver, biz kullanacağız. İyi de ben bu parayı sana verdiğim zaman nereye gittiğini bilmiyorum ki. Belki Tayyip Erdoğan'a ve bakanlara araba alınacak ya da makam odası yaptıracak. Devletin içinde kimin yediğini bilmiyorum ben bu parayı. Vermek istemiyorum. Verdiğim zaman çok canım sıkılır. Devlete verdiğim bir kuruşa çok canım sıkılıyor. Zoruma gidiyor yani. Bana ver demene gerek yok. Ben bu parayı veriyorum zaten.

Benim zaten bilincim, dünya görüşüm. Ben bunu yapıyorum zaten. Ben yazmış olduğum kitaplardan para biriktirilmesine, bu paranın bana gelmesine, kendime ihtiyaçtan fazlasına almama, ben zaten kendim haram addediyorum. Dini olarak bunu böyle düşünüyorum. Devlet, sen bana parayı ver ben yoksula bakarım diyor. Sana mı kaldı yoksula bakmak? Hani baktığın yok. Bir aile çıkıp ta televizyonda yoksulluktan dem vuruyorsa, bu memlekette bir sorun var demektir. Devlet işlerini yapmıyor demektir. O zaman benden niye para alıyorsun, niye vergi alıyorsun? Vergi vermediğin zaman da, 'vergi vermedi' diye tantana yapıyor. Dolayısıyla düzenin kendisi kökten bozuk. Yanlış bir şekilde kurulmuş.

-Siz o çatışmayı bu sistemin kendi içinde eriteceğini düşünüyor musunuz?

İhsan Eliaçık: Yok, yok. Biz o çatışmanın içindeyiz yani işçi olmamamıza rağmen. Bunu herkes yaşıyor. Siz öğretmensiniz, size sormadan maaşınızdan kesiyor. Ne kesiyorsun? Öğretmenden vergi alınmaz ki! Sen eğitim neferisin, insanlara harf öğretiyorsun. Bundan vergi alınır mı? Kamu adamısınız. Devlet size maaş veriyor, çocuklara şunu öğret diyor. Senin farkına varmadan fatura gönderiyor. Su faturasını, elektrik faturasını buraya yazmıyorlar ama 9-10 kuruluşa kesinti var. 12 tane elektrik faturasının sekiz tanesi Maliye'ye gidiyor, dört tanesi gerçek elektrik faturası. Köprüden geçiyorsun para istiyor, yoldan geçiyorsun para istiyor. Hepsini ücrete bağlamış. Bunlar sömürü değil mi? Asya Tipi Üretim Tarzı diyorlar. Doğuda sömürüyor. Proleterya burjuvası şeklinde olmuyor. Yöneten-yönetilen şeklinde oluyor. Herkes bir şekilde bu sömürünün içinde yer alıyor. Hakkımız kendimize dönmüyor. Bizden topladıklarını nereye harcadıklarını tam olarak bilmiyoruz. İnsafına kalmış yani. Eğer insafılı biriye doğru yerlere harcıyor. İnsafılı değilse yediyor, kimsenin haberi de olmuyor.

-Alev Alatlı son kitabında diyor ki, Beyaz Türkler küstüler yani kaliteli burjuvazi küstü. Şimdi paçozluk yayıldı. Yani alt sınıfların zenginleşmesiyle beraber biraz alt kültür de kamuda çok fazla görünür oldu. Hatta bazı noktalarda belki öne de çıktı. Buna nasıl bakıyorsunuz?

İhsan Eliaçık: O sorunu paçozlukta görüyoruz. Bir sermaye sınıfı var, o sermaye sınıfına yenileri dâhil oluyor. Dâhil olanlar da bayağı, paçoz. Eski sermaye sınıfı alışkanlıklarına sahip değil. Başörtüsü takıyor, namaz kılıyor, içeriye ayakkabıyı çıkararak giriyor. Şimdi bundan şikâyet ediyoruz. Bu, meseleye yüzeysel bir bakıştır. Biz sermaye sınıfının oluşmasına itiraz ediyoruz. Ne fark eder yani. Paçoz olmuş, kaliteli olmuş. Biraz daha kaliteli olmakla sınıflar kalkıyor mu ortadan? Buna niye itiraz etmiyorsun? Niye bir sermaye sınıfı oluşuyor? Niye bazıları Boğaz'da oturuyor? Diğer bazıları, adam Muş'tan göçmüş, Avcılarda oturuyor, 20 senedir İstanbul'da Boğaz'ı görmemiş. Biz buna itiraz ediyoruz. Boğaz'ı görenler pek de paçoz. Evin içine ayakkabıyı çıkararak giriyorlar. Buna paçozluk diyorlar. Mesela paçoz olup olmaması değil. Mesele o sınıfın olup olmaması. Ha dindar olmuş, ha burjuvazi olmuş, ha Hristiyan olmuş, ha Protestan olmuş, ha Beyaz Türk olmuş, ha Beyaz Kürt olmuş, ha Beyaz Müslüman olmuş, ne fark eder? Bu çelişkinin kendisi yanlıştır. Niye birileri sermaye oluyor, diğerleri bundan mahrum bırakılıyor? Niye para birilerinde birikiyor, diğerleri çalışmak zorunda kalıyor? Niye birileri maaş veriyor? Herkesin ürettiğinin karşılığını alsın, paylaşsın. Bu niye olmuyor? Sermaye rafine mi olsun, paçoz mu olsun? Sermayenin kendisi olmasın. Ben onu saçma buluyorum. Sanki biz sermayenin paçozluğuna itiraz ediyormuşuz gibi. Hayır, biz sermayenin kendisine itiraz ediyoruz.

Şu anda dindar bir burjuvazi olmasa, Ak Parti iktidardan gitse, CHP iktidara gelse, biz bu sermayeye itirazdan vaz mı geçeceğiz? Onların kendilerinde bir sorun var. Niçin birilerinin elinde toplanıyor, diğerleri ondan mahrum bırakılıyor? Mahrum bırakılanların kaderi mülk sahibi olanların iki dudağının arasına veriliyor. Niçin servet, bilgi birilerinde toplanıyor, bilgiden mahrum bırakılan cahil kalıyor? Niye herkese dağılmıyor? Kur'an diyor ki cehalete karşı savaş açmak için herkes bilgi sahibi olmalı. İktidarın belli bir yerde toplanmaması için beşeriyeti getiriyor. Herkese danışılmalıdır, herkes yönetime katılmalıdır. Servetin belli bir yerde toplanmaması için de ilhaki getiriyor. Herkes servetten payını almalıdır. İşte biz bunun mücadelesini veriyoruz.⁷⁵⁰

⁷⁵⁰ İhsan Eliaçık, 08/05/2013 tarihinde yapılan mülakatta kendisine yönelttiğimiz soruların bazılarını 'Anti Kapitalist Müslümanlar' derneği dönem sözcüsü Sedat Doğan'ın cevaplamasını istedi.

EK 2.**Yazar Ümit Aktaş İle 9 Eylül 2013 yapılan Mülakat**

-Osmanlı'da bir burjuva sınıfının olmadığını, en azından Müslüman bir burjuva sınıfının olmadığını düşünüyoruz. Siz nasıl düşünüyorsunuz. Varsa niçin var, yoksa niçin yok? Dinin bu sınıfın oluşum sürecinde etkisi var mıydı, yok muydu?

Özellikle İstanbul'un alınmasından sonra, Fatih İstanbul'u özel bir şehir yapmaya çalıştı. Zaten İstanbul özel bir şehirdi. Doğu Roma'nın başkenti idi. Bir de son yıllarında nüfusu azalmıştı. Ama Fatih Anadolu'nun değişik yerlerinden Türk nüfusunu getirtti, şehri nüfus olarak güçlendirdi. Aynı zamanda şehre birtakım imtiyazlar da verdi. Yani İstanbullu olmak bir ayrıcalıktı. Bir şehir kültürünün gelişmesini sağladı. Osmanlı içerisinde kapitalizm çok da gelişemedi. Osmanlı bunu hep engelledi. Nasıl engelledi? Zenginler vardı şehir içerisinde. Fakat o zenginlerin zenginliği çok da yasal güvence altında değildi. Zaman zaman devlet el koyardı. Dolayısıyla köklü aileler biçimine dönüşemedi. Yani bunun kapitalizm haline gelmesi için biraz o zenginliğin köklü aileler içerisinde devam etmesi gerekiyordu. Osmanlıda da öyle aileler vardı. Ama Batı'daki anlamıyla kapitalist dediğimiz burjuvazi sınıfını oluşturacak süreklilikte aileler oluşmadı. Ama bu yine de Osmanlıda zengin bir sınıfın olmadığı anlamına gelmiyor. Zengin sınıf vardı. Özellikle büyükşehirlerde, Selanik'te, İstanbul'da, İzmir'de... Tanzimat'tan sonra da artık kapitalizmin önündeki birtakım engeller de kaldırılmış oldu. Bir Müslüman burjuvazi de oluştu. İkinci Mahmut'tan sonra başlayan süreçte, Abdulhamit, sonra İttihatçılar ve daha sonra Mustafa Kemal bir Müslüman burjuvazinin oluşması için özel bir çaba gösterdiler. Çünkü Osmanlı'nın o gerileme döneminde ticaret daha çok Rumların elindeydi. Zaten İttihatçılar gayrimüslimleri bir şekilde tasfiye ettiler. Onlar da bir Müslüman burjuvazi oluşturmaya çalıştılar. Türkiye'deki belli başlı zenginlerin kökleri büyük ölçüde 1900'lerin başlarından itibaren özellikle İttihatçıların çabalarıyla sağladıkları imtiyazlara dayanır. Ve çoğu da Anadolu'yu bir şekilde terk eden, yok edilen, kovulan gayrimüslimin mülküne el koymuştur. Bugünün zenginlerinin önemli bir bölümü bu sayede zenginliğe kavuşmuştur.

Osmanlıda burjuvazinin var olduğunu o şekliyle düşündüğümüzde, Osmanlıda üreten, sermayeyi biriktiren bir sınıf burjuva değildi aslında. Devletin verdiği mallardan beslenen bir bürokrat sınıfın elinde olan bir sermaye söz konusuydu. Daha doğrusu mülkleşme...

Onun dışında da ticaret yapan ticaret tekelleri vardı. Osmanlı bunu veriyordu. Dolayısıyla devlete bağlı bir sınıftır. Yani bağımsız bir sınıf değildi. Batılı anlamda tipik bir burjuvazi yoktu. Devlete bağımlı olduğu gibi kendi imkânlarıyla ticaret yapan büyük tüccarlar da var. Sorun şu, bu tüccarların mal varlığına yönelik devlet her an kısıtlayıcı, sınırlayıcı uygulamalar yapabilir. Dolayısıyla, bu Avrupa'daki kapitalizmde olduğu gibi sermayenin sınırsız bir şekilde gelişmesini engelleyen bir şeydir bu. Osmanlı'nın ticari ve iktisadi faaliyetlerinin temeli, kendi ahalisinin ihtiyaçlarını karşılamak. Bütün ticari faaliyetleri buna göre organize ediyor. Dolayısıyla bunu

engelleyen kim olursa olsun, onu bir şekilde sınırlandırıyor. Osmanlıda günümüz iktisadının ters bir mantığı var. Osmanlı ihracatı sevmiyor, ithalatı seviyor. Çünkü önemli olan ahalinin ihtiyaçlarını karşılamak. Dolayısıyla kendi malını dışarıya satıp para kazanmak istemiyor. Olaya ticari bir mantıkla bakmıyor. Daha çok kapitalizme yol açan merkantalist mantık dediğimiz mantık o. Osmanlıda yok tabii ki.

Bu mantık bir burjuva sınıfını Türkiye Cumhuriyeti'ne aktaramamış gibi bir şey de oluşuyor. Milli burjuvanın oluşması için devlet kol kanat geriyor ama devlet milli burjuvayı da devlete bir göbek bağıyla bağlıyor.

Hâlâ da öyle. Şu anda tam olarak devlet bağımlılığından kurtulmuş değil.

Türkiye'de İstanbul ve Anadolu sermayesi olmak üzere iki sermaye grubu var. İkisi açısından baktığımız zaman devleti nasıl değerlendiriyorsunuz? İkisi de şu anda aynı ölçüde devlete göbek bağıyla bağlı mıdır? Yoksa birisi biraz daha kendi değerleri üzerinden mi doğmuştur?

Bağlı olmaması şundan... Türkiye'deki devlet yapısı öyle. İkincisi, modern devlet de biraz öyle. Günümüzde, Batı'daki kapitalizm de, Ortaçağ'daki kapitalizm de bu kadar rahat değil. Batı'daki kapitalizm de devlet tarafından kontrol edilen, sınırlandırılan, bir şekil de devletin belirleyici olduğu bir kapitalizm var. İstanbul, Anadolu bir açıklama biçimi. Özellikle Milli Görüş, Anadolu Kaplanları sayesinde temellendirilen Anadolu sermayesi, yerli değerlere bağlı gelişti gibi bir şey var. Anadolu sermayesinin, Menderes'ten beri gelen bir tarihi vardır. Ama İstanbul sermayesi de bütünüyle Batı'ya bağlı ya da devlete bağlı bir sermaye değil. İstanbul sermayesi de karışık. TÜSİAD büyük ölçüde İstanbul sermayesini kontrol ediyor gibi düşünebiliriz ama MÜSİAD da büyük ölçüde İstanbul sermayesine dayalı. İstanbul, Türkiye'nin ekonomisini büyük ölçüde elinde tutan bir şehirdir. Anadolu ne yaparsa yapsın çok kısıtlıdır ve İstanbul'a bağlıdır. İstanbul'u biraz Anadolu karşıtlığı gibi okumak bana çok doğru gelmiyor. Çünkü İstanbul'da milli burjuvazi var ise bunun asıl varlığı İstanbul'da. Anadolu burjuvazisi de bir şekilde İstanbul'la ilişki içerisinde. İstanbul tarafından yönetilen bir şeydir. Hatta Cumhuriyet kurulduğu vakit Ankara-İstanbul karşıtlığı vardır. İstanbul sermayesi uzun süre Ankara'ya soğuk bakmıştır, ters durmuştur. Bir ölçüde İstanbul sermayesinin Batı'ya bağlılığı ile ilgili bir şeydi ama büyük ölçüde de İstanbul sermayesinin Osmanlı geleneğinden gelmesiyle alakalıdır. O nedenle de Ankara'ya ya da Cumhuriyet'e karşı biraz soğuk durma mesafesindeydi. Bu mesafe, günümüze kadar da süren bir şeydir. Bir Ankara-İstanbul ikileminden söz edilirken, İstanbul milli burjuvazinin ayağa kaldırdığı bir şehir. AKP'nin başlangıcı Tayyip Erdoğan'ın İstanbul'un belediye başkanı olmasıdır. Bu nasıl oluyor? Burada ciddi bir nüfus var, oy veriyor. Bunun arkasında bir sermaye gücü de var. Demografik bir güç değil. Bu sermaye gücü ta Osmanlıdan gelen bir mülktür. İyi kötü İstanbul'da da birkaç yüzyıllık şirketler var. Bunların birçoğu da muhafazakâr gelenekten gelen kesimler. Tarikatları es geçmemek lazım. Çünkü tarikatlar uzun yüzyıllardan beridir sürekliliği olan cemaatler. Aynı zamanda da sermaye ilişkileriyle iç içeler. Tarikatlar sadece bir kültürel veya dini oluşumlar değil. Aynı zamanda sermaye ile yakınlar. Tarikatların etrafında ciddi sermaye grupları vardır, iş adamları vardır. Şu anda zaten hemen hemen hepsinin bir iş adamları derneği oldu, son yıllarda özellikle. İstanbul'u da bunların dışında düşünmemek lazım. İstanbul, Osmanlı zamanında da imparatorluk

kültürünün sermayesini, siyasetini yürüten bir şehirdi. Şu anda da hemen hemen aynı durumdadır. Her şey İstanbul'la bir şekilde bağlantılı. Anadolu'da bağımsız bir şekilde oluşmuş güçler değil.

Birçok yerde, AKP hükümeti ile beraber Anadolu sermayesinin merkeze yürüdüğünü, daha büyük kentlerde kökleştiği gibi bir düşünce var. O zaman bu çok da net bir doğruluğa sahip değil...

Merkezi çevre dikotomisi denen şey açıklayıcı bir şey olarak ortaya kondu. Belki bir açıklama haline vardı ama bu merkez neresi? İstanbul merkez mi, çevre mi, Ankara merkez mi, çevre mi? Günümüz modern ulus düşüncesi çerçevesinde merkez de çok dağılmış durumda. Artık imparatorluklarda olduğu gibi merkez egemen değil. Merkezi çevre açıklamasında, merkez derken kastedilen yer Ankara, yani siyasal merkez. Resmi devlet dediğimiz merkez. Ankara'nın siyasal bir merkez hüviyeti var ama Ankara kısa bir dönem haricinde hiçbir zaman İstanbul'un merkez olma hüviyetini gücünü, etkinliğini elinden alabilmiş değil. İstanbul her zaman için Osmanlıda da, TC'de de bir merkez olma hüviyetine sahipti. Merkezi çevre açıklamasında daha çok siyasal merkezden hareket ederek yani siyasal merkez Kemalizm tarafından üretilmiştir. Ve o merkez çevre üzerinde bir baskı gücü oluşturmaktadır gibi bir yaklaşım vardı ki bunun doğruluk payı vardı. Fakat her şey siyasal merkez tarafından üretilmiyor, belirlenmiyor. Kemalizm siyasal merkezi ele geçirdi. Özellikle siyasetle ekonomiyi üretmeye çalıştı. Osmanlıdan beri gelen birtakım burjuvazi ile de ilişki, işbirliği kurarak, burjuvaziyi doğrudan üreterek bir hegemonik güç olmaya çalıştı. Ama bu Kemalizmin tam olarak merkez olduğu anlamına da gelmemeli. O Osmanlık sürekliliği içerisindeki İstanbul merkez olma hüviyetini sürdürdü. Sonuçta da şu anda Ankara'ya karşı daha belirleyici. Sanırım Türkiye ekonomisinin yarısından çoğu İstanbul'da üretiliyor.

Dilek Yalınkaya'nın hazırladığı bir tezde 28 Şubat'ın Anadolu sermayesini hırpaladığı, ama aynı zamanda bir avantaj oluşturduğu, kendisini piyasaya hem siyasi hem kültürel olarak daha uyumlu bir hale getirdiği, yeniden doğuş yaşadığı görüşüne yer veriliyor. Size göre de 28 Şubat, Anadolu sermayesi için bir yeniden doğuş süreci midir?

Doğuş süreci değil, çünkü daha önceden doğmuştu. Ama şurası doğrudur. Bu bir imtihandı. Anadolu sermayesi açısından. O güne kadar bazı gölge sermayeler vardı. Yani işlevsiz, ciddi iş gücüne ya da üretime dayanmayan birtakım sermayeleşme çabaları vardı. Bence 28 Şubat süreci içerisinde gerek Anadolu'da, gerek onu bütünleyen İstanbul'da, muhafazakâr diyebileceğimiz sermaye grupları o süreçte kendilerine bir çekidüzen verdiler. Kendilerini yeniden organize ettiler, örgütlendiler ve piyasa şartlarına uyarladılar. O güne kadar daha cemaatçi, daha geleneksel bir profilleri vardı, ama 28 Şubat hem sermaye gruplarını, hem siyasal grupları hatta bir ölçüde cemaatleri bile yönetsel olarak modernleştirdi. Alıp da bütünüyle dizayn etmedi. Ama o güne kadar kendi içlerinde kapalı bir şekilde yaşayan bu gruplar ister istemez rahatsız oldukları için bu kapalılıktan çıkmak ve içlerinde yaşadıkları dünyayı fark edip o dünyaya bir şekilde uyarlanmak, o dünyanın mücadele etme mecburiyetlerini fark etmek gibi bir imtihanla karşı karşıya geldiler ve bunu atlatabilenler daha sonra birçok anlamda gerçekten bir inkişaf gösterdiler. İmtihanı geçemeyenler ise bir şekilde tasfiye oldular.

Bir yerde sistem kendisini yeniledi mi?

Türkiye'deki sistem bir anlamda 28 Şubat süreciyle o güne kadar sistemin dışında duran bu muhafazakar cemaatlerin ve yapıların enerjisini sisteme dahil ederek kullanışlı hale getirdi. Ve Asıl bence burada kazanan sistem oldu. Sistem, o sistem dışı duran o enerjiyi, sermayeyi onu sisteme dahil ederek kullanışlı hale getirdi ve sistemin restorasyonu için kullandılar. Çünkü Kemalizm 80'lerden sonra Türkiye'deki sistemi taşıyamıyordu. 90'lardan sonra Türkiye'deki sistem kendisini taşıyacak organizmaları oluşturmaya çalıştı. Bu da 28 Şubat'tan sonra o sisteme dahil edilen muhafazakar yapılar eliyle sağlandı. Biliyoruz, 2000'lerde Türkiye'de sistem iflas etti. Sistemi o iflas noktasına alıp çıkaran ve belli bir şekilde düzlüğe çıkaran o muhafazakar cemaatler, yapılar, sermayeler, gelenekler vs. taraf oldu.

Cihan Tugal'ın bir teorisi var... O da yine 28 Şubat sürecinin İslamcı çevreleri sisteme entegre ettiğini söylüyor. İslamcılar sistemin dışında durarak var olma savaşı verirken bunun mümkün olmadığını, bir nevi 28 Şubat'la anlamış oldular. Sistemin tam ortasına kan alize oldular. Belki de sistemin bir anlamda kendisi oldular gibi.

Eğer bir merkezden bahsedecek olursak, o merkezin artık değişmiş olduğunu söyleyebiliriz. Kemalizm 80'lere kadar Türkiye'de merkez olma hüviyetini sürdürüyordu. Ama 80'lerden sonra bu gücünü yitirdi. Soğuk Savaş dönemi belki bunu biraz geciktirdi, biraz uzattı, ama Soğuk Savaş sonrasında Kemalizm benzeri ideolojilerin yapıların bu dünyada yaşaması mümkün değildi. Ve Türkiye'yi de taşıyamadı. Diğer ülkelerde de benzer yapıların hepsi tasfiye oldu. Türkiye'de de bu yapı tasfiye olunca merkez değişti. Neyin gelmesi gerektiğine de bir şekilde devletin kendisi karar verdi. Devlet bir şekilde süreci yeniledi. 28 Şubat da bu manipülasyonun parçalarından birisiydi. Birtakım ciddi arızaları, sorunları olsa da 12 Eylül ile birlikte, 1980'den itibaren almak lazım. 12 Eylül darbesiyle birlikte 2000 yılına kadar 20 yıllık bir süreç içerisinde devlet bir şekilde kendi geleceğine karar verdi. Cumhuriyet yeniden organize oldu. Eğer bir İkinci Cumhuriyet'ten bahsedilecek olursa, bir İkinci Cumhuriyet denebilir veya bir demokratikleşme süreci olarak da görebiliriz. Yani 1980'e kadar Türkiye Cumhuriyet'le geldi. 80'den sonra demokratikleşme süreci başladı. Demokratikleşme derken, kimlik politikaları daha çok öne çıktı. Cumhuriyet'in ortaya koyduğu ideolojik anlayış yerine, o güne kadar Cumhuriyet tarafından bastırılmaya çalışılan kimlikler gün yüzüne çıktı. Ve bunlar daha çok siyasette etkili olmaya başladı. İslamcılar, Aleviler, Kürtler... Bunlar 80'lere kadar pek de görünürlüğe çıkmayan, çıkması istenmeyen, Cumhuriyet'in laik siyaset anlayışına aykırı olan oluşumlar, unsurlardı. 80'den sonra bunlar yavaş yavaş gün yüzüne çıktılar ve toplumsal geleceği belirlemede etkin oldular.

O zaman, özellikle Özal'ın liberal politikalarının Anadolu sermayesinin, daha doğrusu Menderes'le birlikte ciddi bir varlık süreci ya da bir küçük de olsa kendini var etme sürecine girdiklerini söyleyebiliriz...

Ama hiçbir zaman o da 80'e kadar o Kemalist bariyeri aşabilmiş değildi. Sonuçta temel Cumhuriyetçi ilkelerin altında durmaktaydı bütün bu çabalar. 80'den sonra Özal'la birlikte bu bariyer aşılmaya başlandı. Rezervler patladı, birikmiş olan

enerji önce sisteme dahil oldu, sonra sistemi belirlemeye başladı, gerek sermaye, gerek siyasal, gerek kültürel güçler olarak. Giderek sistemi belirlemeye başladı.

Sistemi belirleme noktasından yola çıkarsak... Avrupa'da sermayenin ciddi bir gücü var. Siyasiler ve aynı zamanda toplumsal yapı üzerinde ciddi bir güce sahip. Türkiye'de sermayenin böyle bir güce eriştiğini söyleyebilir miyiz? Ya da AKP iktidarıyla beraber, ister Anadolu sermayesi olsun, ister İstanbul sermayesi, Türkiye'de siyasi yapılar üzerinde dönüştürücü bir güce sahip mi?

Güçlü olduğunu söyleyemeyiz. Kapitalizm Avrupa'da güçlüdür. Bu pek Türkiye ile mukayese edilebilecek gibi değil. Siyasette şu tartışılır: Siyaset mi belirleyicidir, yoksa iktisat mı? IX. yy'da daha çok iktisadın belirleyici olduğu söyleniyor çünkü şirketler çok güçlüydü, devletler görece olarak daha güçsüzdü. Biraz da Avrupa'nın Avrupalılaşıma macerası gibi bir şeydi bu. Ama Türkiye'de, Osmanlı geleneğinde devlet her zaman güçlüdür. Belirleyicidir. Bu bir Bizantinist gelenektir. Osmanlı geleneği de bir şekilde Bizans'a eklemlenmiş olan, Bizans'tan beri gelen bir gelenek. Rusya'daki gibi, Ortodoks kültür havzasının geleneğidir. Ama Avrupa daha farklıdır. Avrupa'da şehirler burjuvazi devleti oluşturdu. Burada ise devlet burjuvaziyi oluşturuyor. Dolayısıyla Hegel ile Marks arasındaki tartışma veya çatışmada olan çelişki nedir. Hegel, sivil toplumu belirleyen devlettir, der. Marks tersini söyler, devleti belirleyen sivil toplum veya burjuvazidir, der. 20. yy'dan itibaren bence Avrupa'da da, Amerika'da da devlet daha öne çıktı, daha belirleyici oldu. Avrupa'da ciddi kurumsal devletler oldu. Osmanlıda ciddi bir devletin olduğu süreç, zaten bu süreç hiçbir şekilde kuruluşundan beri kesintiye uğramadı. Ama Avrupa'daki devletlerin büyük bölümü 19. yy'ın sonlarında oluşan devletler. Dolayısıyla burada o devletlerin şirketlere karşı çok belirleyici olduğunu söylemek belki doğru olmaz ama günümüzde de bence devlet daha güçlü ve daha belirleyici konumda. Türkiye'de gelenek itibarıyla halen daha öyle. Devlet ve siyaset mutlaka belirleyicidir. Birinci güç devlet gücüdür.

İslam dininde insanları üretmeye, biriktirmeye ya da paylaşmadan bırakmaya çok teşvik eden bir felsefe yok. Bu bakımdan baktığımız zaman...

Üretmeye var da biriktirmeye yok.

Bu, Osmanlıda ve sonrasında serbest birikimin, hatta kapitalistleşmenin önünü kesen bir unsur olarak değerlendirilebilir mi?

Kapitalizmin tarihin sonu olarak alındığı tezler... Kapitalizm Avrupa'da, Batı'da geliştiği için Avrupa dışı toplumların kapitalizme ulaşamaması bir sorun olarak görülmüştür. O toplumlarda kapitalizmi engelleyen etkenler nelerdi üzerinde durulmuştur. Müslüman dünyasında da Marks'ın, Weber'in vb, buna yönelik tezleri var. Özellikle IX. yy'da çok tartışılan İslam telakkiye mani midir, değil midir mevzusu biraz da bu. Yani telakki denilen şey kapitalistleşme, dolayısıyla da üretme, ürettiğini biriktirme, bunun niteliği tartışılmıyor, nasıl üretirsen üret, nasıl biriktirirsen biriktir ve bunu bir sermayeye dönüştürerek sermaye gücü haline getirdi. Müslümanlık üretmeyi teşvik eden esaslara sahip ama biriktirmeyi de bir şekilde teşvik eden tarafları var ama o biriktirmeyi ve üretmeyi, nasıl olursa olsun üret, nasıl olursa olsun biriktir ama biriktirdiğini paylaşmamak, tabi kapitalizmdeki temel şey biriktirmekten sonra geliyor.

Onu paylaşmadan bir sermaye gücü haline getirebilmek çünkü sermayenin gerçekten bir güç haline gelebilmesi için kendisini en öne alması gerekiyor. Özellikle Marks'ın Kapital'de incelediği şey bu. Kapitalizmin temel kuralı, sermayenin her şeyi belirlemesi. Kapitalizm bu mantığa dayanıyor. Böylesine bir mantık elbette ki Batı dışı toplumların hiçbirisinde gelişmemiştir. Önemli olan üç havza var: Çin, Hindistan ve Müslüman dünya. Bu üç havzada da böyle bir mantık gelişmedi. Kapitalizmin yararlandığı bilimsel buluşların çoğu bu üç havzada gelişti. Ama bunu bir kapitalizme dönüştürmediler. Çünkü bu mantığı oluşturmadılar. Bunu bir şekilde engellediler. Kapitalizmi tarihin sonu olarak görenler açısından bu engelleme negatif bir şey. Ama bu taraftan bakınca bu engelleme pozitif bir şey. Kapitalizme karşı toplumu ve insanı korumayı amaçlayan bir şeydi çünkü. Bazı yerlerde ise devleti korumayı amaçlıyordu. Böylesine devletler zaman zaman görülmüştür. Ama kapitalizmi engelleyen, sermayenin sınırsız bir hareket olarak ortaya çıkmasını engelleyen bu tip bir devlet olduğu kadar toplumu ve insanı korumaya çalışan bir anlayıştır da aynı zamanda. Osmanlı Devleti niçin (kerim) devletti? Çünkü toplumunu her zaman için bu gelişmelerden korumaya çalışıyordu. Toplumun dirliğini esas alıyordu. Toplumun dirliğini isnat edecek olan sermaye hareketlerini yeri geldiğinde müsadere ederek yok ediyordu. Dolayısıyla böyle bir müsadere geleneğinin olması kapitalizmin gelişmesini engelliyordu. Tanzimat sonrasında yasaklanan şeylerden birisi de bu müsadereydi. Mülkiyet hakkı getirilmiştir. Oysa ki o güne kadar Osmanlı toplumunda toprak üzerinde mutlak bir mülkiyet hakkı yoktur. Hatta sermaye üzerinde de yoktur. Bunlar Tanzimat'tan sonra geldi. Bunların gelmesi bazı şeyleri daha etkinleştirdi. Bunları çok olumlu şeyler olarak telakki etmemeliyiz diye düşünüyorum. Bugün geldiğimiz noktada kapitalizmin dünyayı olumlu bir yere mi, olumsuz bir yere mi götürdüğü tartışılır. Kapitalizme karşı Batı'da da ciddi tepkiler var. Özellikle demokratik toplumsal kesimler kapitalizmle ciddi bir çatışma içerisindeler. Yani toplumu savunan güçlerle sermayeyi savunan güçler her zaman karşı karşıyadırlar. Kapitalizmin dünyaya, insanlara bazı olumlu katkıları olduğunu kabul etsek bile bu çoğu zaman toplumun ve dünyanın da aleyhine olan gelişmeler. O nedenle de kapitalizmin ortadan kaldırılmasını söylemek çok radikal bir şey ama mutlaka sınırlandırılması gereken, sınırlandırılmadığı takdirde topluma, dünyaya ciddi zararlar verebilecek olan bir anlayışa ve güce sahiptir. Bunu hiçbir zaman unutmamak lazım. Neticede 19. yy. vahşi kapitalizmi ancak ona karşı mücadele eden toplumsal güçler tarafından sınırlandırıldı. Demokratik olarak nitelendirebileceğimiz güçler, sermayeye karşı mücadele ederek devleti güçlendirdiler.

Muhafazakar sermayenin gelişmesiyle beraber muhafazakar kadının kamusal alanda olsun, kültürel ve sosyal alanda olsun, yaşam alanı genişlemiş midir?

Tabii ki, Malcom X'in de dediği gibi, sokaktaki insanların giyim tarzı, o yöredeki hayat hakkında ciddi işaretler verir. Son 20 yıllık mücadelede, tartışmalarda kadının kıyafetinin bu kadar öne çıkması da, bir anlamda belki bununla alakalı bir şey. Tartışmaların kadın kıyafeti üzerinden gitmesi çok da tesadüfî bir şey değil. Kadının kamusal alanda görünme biçimi toplumsal hayatla çok alakalı bir şey. Erkeğin görünme biçimi fazla etkileyici değil. Daha çok kadının görünme biçimi belirleyiciydi. Hem Kemalistler açısından, hem de İslamcılar açısından. Tartışmalar ve çatışmalar bunun üzerinden yapılıyordu. Kemalistler, 'eskiden böyle bir şey yoktu, bilerek ortaya çıkarıldı veya birtakım çevreler tarafından örgütleniyor. Para verip çarşaf giydiriyorlar, hatta para verip başlarını örtüyorlar veya baskı ile yaptırıyorlar' vb şeyler söylüyordu. Özellikle

muhafazakar kesimlerin Anadolu sermayesi ile yaptığı İstanbul'daki geleneksel burjuvazinin güçlenmesi sonuçlarını daha çok kadının güçlenmesi, daha önce evinde klasik bir ev kadını rolü oynayan kadının giderek kamusal alana çıkması, okullara gitmesi, okuması, çalışma hayatına dahil olması vb sonuçlar içerisinde böyle bir çatışma düzlemine getirdi meseleyi. Elbette başkalarının baskılarıyla, isteğiyle örtünen kadınlar vardı. Buna itiraz etmeyeceğim ama özellikle kamusal hayata dahil olan kadın bunu kendi özgücüsüyle, arzusuyla yaptı ve onu buraya doğru sürükleyen şey elbette ki o kamusal alana çıkabilecek maddi ve manevi güçlere sahipti. Olmadığı sürece zaten evinden dışarı adım atacak cesarete ve imkana sahip değildi. Ancak buna sahip olduğu ölçülerde bunu yapmaya tevessül edebildi. Yoksa böyle bir şeye cesaret dahi edemezdi, tevessül dahi edemezdi. Burada kazanılan iktisadi, siyasi, kültürel sermaye kadını görünür bir obje olarak kamusal alana soktu. Giderek onun üzerinden siyasi ve ideolojik mücadele oluşturdu. Özellikle 80 sonrasındaki İslamcı siyasetin mücadelesi daha çok bu kadınlar üzerinden ve bu kadınlar tarafından verildi. Bu kadınlar orada sadece nesne değildi, aynı zamanda birer özne olarak hareket ettiler. Bu, elbette ki muhafazakâr kesimin görece de olsa bir sermaye gücüne sahip olması sayesinde veya onun desteğiyle oldu. Kadınlar bir aktör olarak kamusal alana çıktı. Ondan önce de başörtülüler vardı. Ama nasıl vardı? Hizmetli, temizlikli, bulaşıkçı olarak vardı. Ama daha sonra bu karakter değişti. Önceki karakterden Cumhuriyetçiler veya Kemalistler rahatsız olmuyordu. Ne zamanki, aktör olarak, görünür olarak, kendine özgü kıyafetiyle kamusal alana çıktığı zaman artık rahatsız edici olmaya başladılar Kemalistler açısından. Kabul edilebilir değildiler çünkü belliydi ki Kemalizm'in egemen olduğu o kamusal alanı daraltacaklar. O alanın bir kısmını veya giderek tamamını ele geçirecekler. En azından o alanı kullanmaya başlayacaklar. Bu da tabii ki Kemalistler açısından rahatsız edici bir şeydi. Neticede de son 30 yıllık süreç ve çatışma hala da süregider. Burada o sermaye gücü çok önemli. Ama başlangıçta olumlu bir etken olan şey süreç içerisinde burjuvazinin genel gelişme karakteri bütünlüğü içinde baktığımızda giderek olumsuz ve dejenere edici bir mahiyet olarak da çıkmaya başladı. Başlangıçta siyasi bir aktör olan o kadın giderek tüketim nesnesi olmaya dönüşmeye başladı. Böylesine olumsuz işaretlerden de söz etmekte yarar var.

Kadınların önüne bir anlamda rol model mi konuldu? İslami ya da muhafazakar camiada rol modeller mi oluştu?

Ortada asimetrik bir tablo var. Kadın başörtüsüyle, kıyafetiyle kamusal alandaki görünürlüğüyle bir etkinlik unsuru olarak ortaya çıkıyor ama bu etkililik eş ölçüde diğer alanlara yansımıyor. Belki okullarda sayılar epeyce arttı ama iş ya da siyaset alanında aktör olarak yer almaları bir şekilde sadece Kemalizm tarafında değil, muhafazakârlığın iç şartlarıyla da engellendi ya da engellemeye çalışıldı. Burada kadına biçilen rol daha çok bir eş ya da anne olması. Bunun dışındaki üretilere katılması çok da istenmiyor. Hatta şunu da söyleyebilirim: Kadının kamusal alana çıkması ve etkinleşmesi, muhafazakârlığın çok da bile isteye yaptığı bir şey değildi. Büyük ölçüde Kemalizm'in baskısı karşısında kadının kendisini ispatlamak için veya o baskıya karşı mücadele etmek için bizzat o kadınlar tarafından başlatılmış olan bir mücadeleydi. Ve başlangıçta bu tarz bir mücadele, yaşama biçimi muhafazakârlık tarafından da pek hoş karşılanan, tasvip edilen bir şey değildi. İslamcı kadınlar iki baskıya karşı aynı anda mücadele ettiler. Hem Kemalist baskıcılığa karşı hem de muhafazakâr baskıcılığa karşı. Evlerinde o muhafazakâr baskıcılıkla, kamusal alana çıktıkları zaman da Kemalist baskıcılıkla

karşı karşıya geldiler. Her ikisiyle de mücadele ederek bir yerlere geldiler. Yani kendileri dönüşürken, bir etkin güç haline gelirken, aynı zamanda o muhafazakâr toplumu ve Türkiye'deki sistemi, Kemalistlerin de kadına bakış açısını, rol model olarak ortaya konulan kadın imgesini vb bir ölçüde dönüştürdüler. Resmi tahayyülde değil, toplumsal tahayyülde de çok da değişmiş değil o imge, o rol model tablosu. Birçok yerde büyük ölçüde Kemalizm'in ortaya koyduğu model geçerliliğini sürdürüyor. Bu, resmiyetin gücüyle süren bir şey değil. Etkili olan, toplumsal tahayyüldür. Bu imaj hala kırılabilmiş değil.

Gelişmekte olan ülkeler formatında ya da bilinçaltındaki kadın bizim seküler anlayışta da, muhafazakar anlayışta da çok değişmiş değil. Biraz muhafazakâr anlayışta kadının kendisinin kamusal alandaki yerini daha genişletecek ya da daha rahat hareket alanı açacak bir unsur gibi ona Kemalizm'den çok farklı bir anlam yüklememiş gibi görünüyor.

Bence buradaki temel sorun, ister istemez bir şekilde kapitalizme dâhil oluyorsunuz. Müslüman burjuvazi de bir şekilde bu kapitalist mantığa dâhil oluyor ve hatta o kapitalist mantığı içselleştiriyor. Kapitalist mantıkta da, kadına verilen rol bellidir. Kadın büyük ölçüde ya düşük ücretli işçidir ya da cinsel bir objedir. Kapitalizm kadını o şekilde konumlamıştır ve o şekilde kullanmaya çalışır açıkçası. Bu mantık bir şekilde bu dünyaya da sirayet ediyor. Bu dünyada kadınla ilgili kendi düşüncesini mahrem alanında kullanıyor. Ama ticaretin alanına geçtiğimizde burada seküler bir mantığa dâhil oluyor. Ya da kapitalizmin kendisine bir şekilde dayatmış olduğu mantığa benziyor. O da orada kapısına başörtülü bir kadın oturtmaktansa, seküler bir şirketin kriterlerine uygun bir kadını oturtuyor. Çünkü bu kadın artık kapitalizm tarafından işlevselleştirilmiş olan bir kadın. Orada da mahrem ve seküler ayrımını Müslüman dünya, şirketler, kuruluşlar kendi içlerinde bir şekilde üretmiş oluyorlar.

EK 3.**AK Parti MKYK üyesi ve yazar Ayşe BÖHÜRLER ile 25 Şubat 2014 Tarihinde Yapılan Mülakat****-Siz Osmanlı'da bir burjuva sınıfının olduğunu düşünüyor musunuz?**

Batı'daki karşılığı ile düşündüğümüzde, Batı'daki tam karşılığı olmayan ama daha elit, daha iyi eğitilmiş, ekonomik olarak koşulları daha iyi olan bir sınıf elbette vardı ama bugün Batı'daki karşılığı ile kıyasladığımızda tam karşılığını bulduğunu söyleyemeyiz. Bunda Osmanlı'nın ticaretten uzak kalması, bunu daha azınlıklı olanların işi olarak görmesi, kendisini daha askeri yönetim kademesinde konumlanması nedeniyle farklı tarzda da olsa bence vardı.

-Bu bağlamda baktığımız zaman özellikle Cumhuriyet sonrasındaki burjuva sınıfını nasıl tanımlıyorsunuz?

Cumhuriyet sonrası toplum bir Batılı modern toplum olma saikiyle hareket etti. Ona dönüşürken de Batı'da olan her türlü müesseseyi taklit ederek aldı. Burjuva da bunlardan birisidir. Elbette sonuçta yerel bir ekonomik sistem benimsendi. Her ne kadar devletçilik ağır bassa da, serbest yatırım, kişisel mülkiyetin güçlendirilmesi gibi birtakım unsurlar devreye girince doğal olarak o sınıfı biraz da kendisi yarattı. İyi eğitilmiş, yatırım imkanı olan, Anadolu'dan da mesela Cumhuriyet sonrası elitlerine baktığımızda Anadolu eşrafını görürüz ama eşraf olarak görürüz. Aslında Osmanlı'da burjuvazinin karşılığını belki eşraf olarak bulmakta fayda var. Cumhuriyet dönemine baktığımızda, proje tasarımı içinde burjuva sınıfının da sınırları çizilerek, modern, Batılı gibi yaşayan, ekonomik faaliyetlerin içinde şekillenen yeni bir sınıf elbette organize edildi. Ama bu daha çok Anadolu'da değil, İzmir, Ankara, İstanbul odaklı olarak organize edildi. Belki Adana, Hatay gibi bir iki yeri buna dahil edebiliriz.

-Bunu burjuva üzerinden okuduğumuz zaman, biliyorsunuz Batı'da burjuva sınıfı aynı zamanda siyasal bir dönüşüm mekanizmasını da harekete geçirmiştir, Türkiye'nin demokratikleşme sürecinin böyle inişli, çıkışlı ya da parçalı bulutlu olmasını da biraz bu süreç mi beslemiştir?

Yani bunların hem sınırlı bir sınıf olması hem de bu sermayeyi paylaşan sistemin çok küçük olması. Burjuvazi dediğimize tek başımıza inanmıyoruz. Kilise hâkimiyetinin bittiği, aristokrasinin yavaş yavaş silindiği, zenginliğin toplumun bütün katmanlarına yayıldığı dönemdi. Evet, Türkiye'de aristokrasi Osmanlı ile birlikte kendi içinde bitti ama sanayileşme hamlesini yapamamış, sanayileşmesi olmamış bir ülkede bir burjuva sınıfı oluşturmaya çalışıyorsunuz. Böyle bir sınıfı devlet desteğiyle yapıyorsunuz. Elbette eşraf var, parası olan insanlar var ama sonuçta siz seçiyorsunuz. Kimin zengin olacağına ilk yıllarda devlet karar veriyor. Bugüne kadar da Türkiye'de devlet zengin tabakanın ortaya çıkmasında hep etkili faktör olmuştur. Bu Türkiye'nin zenginleşmesinin önünde hep bir engel olarak durmuştur.

-Yeni bir Anadolu burjuvazisini düşündüğünüz zaman gerçekten Anadolu burjuvazisi bu Batılı manada burjuva sınıfı kavramını karşılayabiliyor mu?

Daha kendiliğinden, toprağı olan, yatırımı olan, kendi yerel dinamiklerinin içinden çıkmış, daha doğal, daha organik, Anadolu burjuvazisi organik ama Cumhuriyet'in ilk burjuvazisi organik değil.

-Bu organiklik bağlamında baktığınız zaman şu anki siyasi yapılanma üzerinde söz sahibi olan bir sınıf olarak tanımlayabilir misiniz?

Her zaman paranın olduğu her ilişki, hakimiyet ve güç ilişkisini beraberinde getirir. Çünkü ticaret faaliyeti ve para ilişkileri, yatırım çalışması, mutlaka başkaları ile ilişkili bir çevreyi kontrol etmeyi zorunlu tutar. İşin doğasında bu var. Bundan dolayı, yönetimde etkili olma, söz sahibi olma arayışları hep olur. Bu Batı'da da var. Üretim yapan, sanayi yatırımı yapan herkesin etki merkeziyle ilişkisi olma isteğı vardır.

-Bu noktadan baktığınız zaman, muhafazakâr kadın için bu orta sınıfın büyümesinin onun kamusal alanında görünürlüğünü desteklediğini düşünüyor musunuz?

Elbette. Şöyle destekledi: Anadolu burjuvazisi biraz daha güçlenmeye başlamıştı. Cumhuriyet'in ilk yıllarının İzmir, İstanbul, Ankara odaklı burjuvazi desteğı Anadolu'ya biraz kaydı 1950'lerden sonra. Sağ partilerin iktidarlarının olduğu bütün dönemlerde Anadolu'da bir servet paylaşımı veya güçlendirilmesi olmuştur. Bu süreçle Anadolu sermayesinin güçlenmesi uzun bir süreci kapsar. Bu, bugüne kadar bütün sağ iktidarlar tarafından da desteklenmiştir. 80 sonrasında başörtülü kızların artmasının sebeplerinden biri, Anadolu sermayesinin çocuklarını, kızlarını okutabilecek bir imkana sahip olan insanlar kızları okusun istiyorlar. Ama okurken kendi değerlerine uygun bir şekilde okusun istiyorlar. Burada örtünme hareketine destek var, sahiplenme durumu var. Sadece Anadolu sermayesinin güçlenmesini başörtüsüne bağlayamayız. Türkiye'deki dindar kesimdeki kadının özgürleşmesi modeli arayışları ile Anadolu sermayesin yükselmesi arasında ben çok bir bağ kurar mıyım, bilmiyorum.

-Muhafazakâr kadının, 80 sonrası bir duruşu var, çalışma noktasında çok daha seçici...

Aslında öyle değil. Orada da yanlış bir tanımlama var. 80 sonrasında çok az başörtülü kadın var. O dönemde İstanbul'un bütün kapalı kızları birbirini tanırdı. Sayı olarak azdı. 80 sonrası başörtüsü hareketini götüren kızların örtüsüyle geleneksel örtüleri ayırmak lazım. 80 sonrası başörtülü kızlar iki tür direnç yaptılar. Bir, kendi çevrelerinin, geleneksel İslam'ın değerlerine karşı bir çıkış yaptılar. Nedir geleneksel İslam'ın değerleri? Daha evinde bir kadın profili çizer. Bu kızlar, evinde kadın profiline karşı bir çıkış yaptılar. Daha özgürlükçüydüler. İslam'a da dindarlaşmayı kendi bireysel tercihleri olarak, anne babalarından gördükleri bir geleneğı sürdürmek değil de, tercihleri olarak gördüklerini söylüyorlardı, böyle bir ortaya koyuşları vardı. Bundan dolayı da üniversite, üniversitede başörtüsü, daha sonra çalışma hayatında var olma,

kalma direnişini de çok daha kolay gösterdiler. Mutlaka bir yolunu buldular. Çünkü sadece okulu bitirmek değil, meslek sahibi olmak da onlar için önemliydi. Batılı formda baktığımızda, bireyin kimliği dediğimiz, özgürleşmiş, kendi birey kimliğini ön plana çıkartan kimliğin biraz temsilcisi oldular. Ben, kadın kimliğinin temsilcisi olarak görmüyorum onları. Bir kısmı için bunları söylüyorum. Anadolu'nun birçok yerine gittiğimizde başka bir resim görebiliriz ama İstanbul ekseninde bunun böyle olduğunu söyleyebilirim. Diğer taraftan sadece burjuvaya bağlamak da doğru değil. Meseleye tek bir başörtülü prototipinden değil de farklı başörtülü prototiplerinden bakmak lazım. Geleneksel toplumda kızını okula göndermeyen babayı motive eden bir şey olmuştur başörtülü okula gitmesi. Bunu hiçbir zaman unutmamak lazım diye düşünüyorum. Kızların ailelerine eğitim için gösterdiği direnişi etkilemiştir. Ama bugün Cumhuriyet'ten sonra 90 yıldan fazladır hala kızlarda yüzde 100 okullaşma oranına sahip olamadıysak bunda Cumhuriyet'in eğitimde Batılı görünüm dayatmasının büyük etkisi vardır. Bu toplum sonuçta 11 yüzyıl İslam'la yaşamış bir toplum ve değerleri de bununla örülmüş. Buradaki dayatmanın aksidir kızların eğitim oranındaki yüzde 100'ü sağlayamamamız. Başörtüsü kızların eğitim oranının yükseltilmesinde katkı sağlamıştır. Nitekim Ecevit döneminde kız imam hatip okullarının açılmasının da bence buna etkisi vardır.

-2000 sonrası dönemi çok değerinden ayırmıyor musunuz?

80 sonrası, 2000'e kadar olan dönemdeki kadın hareketi özgün, özgürlükçü, geleneksel topluma karşı başkaldıran bir hareketti. 2003 AKP iktidarı ile birlikte bir profili ortaya çıktı. O vakte kadar sisteme, Cumhuriyet'in dogmalarına karşı direnen bir kadın profili vardı. AKP iktidarı ile birlikte bunlar biraz sistemin içinde yer almaya başladılar çünkü sistem hep dışlıyordu. Başörtülü iseniz var olacağınız alanları size dar eden bir sistemin içinde idiler. Özellikle 90'dan sonra 28 Şubat süreciyle önleri iyice daralmıştı. 2003 AKP iktidarı ile bu değişti. Başörtülü eşi olan Başbakan, başörtülü eşi olan bir Cumhurbaşkanı, başörtülü eşi olan bir bakan... Türkiye'de elit kavramını değiştirmeye başladı. Neydi elit kavramı? Başlı açık, modern, hayatını yaşayan, içkisini içen vs. Bu değişti. İlk etapta başörtülü bir eşi kabullenemedi. Türkiye'yi bunların temsil edemeyeceğini söyleyen yazılar yazıldı. Türkiye'nin elit resmi değişmeye başladı. Bununla birlikte Anadolu sermayesinin merkezde etkisi de arttı. Bu AKP iktidarı ile birlikte artan bir şey ama liberal ekonomik politikalarla ilgili artan bir şey aynı zamanda. Yerel ekonomik politikalar güçlendi. Türkiye zenginleşmeye başladı. 1980'deki milli gelir ile 2000'lerdeki milli gelir aynı değil. Türkiye'de insanlar para kazanmaya ve harcamaya başladılar. Tüketim de odaklı olarak değişti. Burjuvazinin gelişmesinde bunların da etkisi var. Bunlarla birlikte bazı şeyler daha görünür oldu. Ama diğer tarafta her şeyden önce Cumhuriyet elitinin bir önyargısı vardı. Başörtülü biri ancak alt meslek gruplarında olabilir, hizmetkâr olabilir... Başörtülü dediği kişinin kendisinden üst konumda olmasıyla ilgili bu sefer başka algı sorunları ortaya çıktı. Ama bu algı başörtülülerin konumlarını değiştirdi mi henüz bilmiyoruz. Bunun için zaman gerekir diye düşünüyorum.

-Kadınlarla ilgili yazılan çizilenlerle baktığınız zaman hep modernleşme profiline değıştiğı görölüyor. Mesela Cumhuriyet'ten sonra kadınlara birtakım özgürlükler vb verilmiş ama kadınlar erkeklerin tanımladığı alanlarda var olmuştur diyebilir miyiz?

1910'ların Osmanlısında bir tane fabrika yoktu. Aynı yılların Amerika'sına baktığımız zaman her şey çok farklıdır. Amerika gökdelenlerin örüldüğü bir ülkedir. Toplumun sanayileşmesi, paranın gelişmesi, dağılmasıyla eşit olmayan iki şeyi kıyaslıyoruz aslında. Doğal olarak, buna bağımlı olarak zihniyet de kolay örölmüyor. Savaştan sonra erkeklerin çoğu askerde ölmüş, kadınlar bir anlamda çalışmak zorunda. Biraz da bu koşullardan bakarak gitmek lazım kıyaslama yaparken. Bu toplum, Müslüman bir toplumdur. Örneğin Şerif Mardin'in babası kızı Betül Mardin'i okutmamıştır ve sebep olarak da erkeklerle yan yana aynı masada oturmasını istememektedir. Ne olursa olsun toplum böyle bir yapının içinden geliyor. Birden bire Batılı bir konuma büründürölmek isteniyor. Bu zorlamanın getirdiğı reaksiyonlar da var. Daha doğal süreçlerde bunlar gerçekleşseydi ne olurdu bilmiyoruz. Biraz o reaksiyondan bakmak lazım. Batı'daki gibi bir hareket bu toplumda olmaz. Çünkü Batı'daki gibi bir düşünce tarihimiz de yok. Yani dine karşı özgürleşme düşüncemiz Batı ile aynı değil. Başka bir özgürleşme modelidir Batı. O yüzden, aynı normlardan, aynı pencereden bakmanın bir faydası yok ama bugün Türkiye Batılılaşmış mıdır, birçok İslam ülkesine baktığımızda, evet çok Batılılaşmıştır. Türkiye'deki dindar kesimin kadınları da Batılı formda zihin şeyine sahiptir diye düşünüyorum. Ama Doğu profili farklı tabii ki.

-O zaman siz Doğu ile merkezi biraz daha birbirinden ayırıyorsunuz...

İster istemez. Çünkü büyük şehirde gelenekler kişilerin üstünde çok etkili değildir. Geleneksel aile yapısı ister istemez kırılıyor. Büyük aileler kalmıyor, çekirdek aileler daha bağımsız kişilikler, daha bağımsız bireyler... Anadolu'da ne olursa olsun geleneksel aile yapıları korunuyor. Geleneksel aile yapılarının korunduğı her yerde mahalle, toplum, akraba baskısı da olur. Bunun engellenmesi çok mümkün değil. Bu formda mahalle baskısı farklıdır. Değişimi etkiliyor. Biz hiçbir zaman Batı'daki gibi olamayız, kendi değerlerimiz açısından. Hem bizim düşünce, hem inanç tarzımız onu getirmez. Yine de İslam toplumları içinde kadın hakları meselesini en çok anlayan ülke Türkiye'dir.

Muhafazakâr kadın kamusal alanda 2000'lerden sonra daha çok görünürlük kazandı dedik buna AKP iktidarının bir etkisi olduğuna katılıyor musunuz?

Ben gazeteci, televizyoncu olduğum için, önceden protokolün katıldığı bir program çekerdiniz. Protokolde bir tane başörtülü olmazdı. 2003 AKP iktidarı ile birlikte protokolü çektiğinizde bu Türkiye'nin resmidir. Cumhurbaşkanı, başbakan, bakanlar... Bu sefer başörtülü bir resim gördü Türkiye. Hiç başörtülünün olmadığı bir yönetim resimden, çok sayıda başörtülünün olduğu bir resme geçti Türkiye. Doğal olarak değişimi de o resmin altında düşünmek lazım.

-Siz kadınların bu anlamda muhafazakârlıklarını silikleştirdiklerini düşünüyor musunuz?

Bir Şeye direnirken daha g     olursunuz. Kendinizi korumaya alırsınız. Bu dönemde kendini korumaya almaktan vazgeçti. Hayatın akışına bıraktı. Aslında daha doĒallaŐtı, doĒru olan o. Öbürü aşırı savunmacı bir refleksle, aşırı idealize edilmiş bir dindar   slam algısıydı. Daha bozulmamıştı, daha rafineydi, bir taraftan baktıĒınızda. Ama kendini koruma adına kapattıĒında bir Şekilde ortaya  ıktı. Ne  ıktı? Nesiller de deĒiŐiyor. 2000’de doĒan  ocuk bugün 14 yaşında. Bu  ocuk ne onun öncesindeki   slami direnişi biliyor, ne Türkiye’nin tarihini biliyor. Başka bir trendin  ocuĒu o artık. Bizim kuŐaĒımızda çok fazla bir deĒiŐim yok ama Şimdi  yle deĒil. Teknoloji deĒiŐiyor, bununla birlikte hayat tarzı deĒiŐiyor. Küreselleşen bir dünyanın içinde Türkiye’deki dindarlık da k reselliĒe uydu. Zaten başka bir Şansı yoktu. Bir deĒiŐimin olmaması mümkün deĒil.

EK 4.

AK Parti MKYK üyesi/ Sosyolog Prof. Dr. Mazhar Bağlı Kasım 2013 Tarihinde kendisi ile yaptığımız Mülakat

Osmanlı'da gerçekten bir sermaye sınıfı olduğuna inanıyor musunuz?

Tabi ki var olduğuna inanıyorum. Bu şöyle bir sermaye sınıfı değildi. Sermaye üzerinden bir dönüşümü hedefleyen, bir ideolojiyi hedefleyen bir sınıf değildi Avrupa'dan farklı olarak. 600 yıl devam eden bir imparatorlukta bir sermaye sınıfının olmadığını hiç kimse düşünemez, mümkün değil. Ama bu sermaye sınıfı Batı toplumlarındaki var olan sermayedarlardan daha farklı bir rol üstlenmişti, daha farklı bir çalışmanın içindeydi. Batılı anlamda bir ilişki biçimi değildi bu. Mesela Kur'an-ı Kerim'de sermaye ile ilgili, sermaye yalnızca zenginler arasında dolaşan bir devlet olmasın buyrulur. Dolayısıyla Osmanlı'da sermaye sadece zenginler arasında dolaşan bir devlet ya da bir başkasının kafasını ezmek ya da bir pazarlık konusu yapmak için var olan bir birikim değildi. Ama Avrupa'da sermayedarlar kilise ile pazarlık yapmışlardır, devletle pazarlık yapmışlardır. Modern dünyada böyle oluyor zaten. Modernleşme ile birlikte ortaya çıktı. Sermayedarlar çeşitli güç odaklarıyla bir pazarlık içerisine giriyorlar.

Osmanlı'da bir sermaye sınıfı tanımının var olduğunu düşündüğümüz zaman, bu sermaye sınıfının sosyolojik bir dönüşüme yol açmadığını söylediniz. Bu zaten uzun vadede Osmanlı'nın kapitalistleşememe sürecini de, çöküşünü de hazırladı. O zaman Osmanlı'nın kapitalistleşememe sürecini hazırlayan temel unsur nereden aramak lazım? Bakış açısında mı, dinin bir fonksiyonu var mıdır?

Tek bir faktöre bağlamak çok kolay değil ama pek çok nedeni vardır bunun. En çok, benim kişisel olarak düşündüğüm, sizin de sorduğunuz, aslında dünyada büyük bir global sistem değişikliği var ve Osmanlı o global sistem değişikliğinin dışında kalıyor sosyolojik olarak. Onun dışında kaldığı zaman o dışta kalmaya yönelik şeylerini üretilmedi bence. Pek çok Türk sosyologları Osmanlı ile ilgili yorumlarında, 'Osmanlı bu düzen içerisinde kalamazdı' diyorlar. Yani 'dünyadaki bu kapitalistleşmeyi neo-liberal politikalarla hızlı bir biçimde Osmanlı tek başına farklı bir sistem olarak var olamazdı' diyorlar. Ben olabileceğine inanıyorum. Bütün dünyadaki var olan sistem farklı işliyor, burada farklı işliyor olabilirdi bence. Osmanlı eğer bunu kurabilseydi, yani çok fazla Batılı düşünme biçimini Batılı sosyolojik ajanlar üzerinden bir dönüşümü öngören bir politikayı değil, kendi özgür geçmişine uygun aktörleri ve alanları harekete geçirseydi, hayatta kalırdı. Ama bunu yapmadı.

Yapamamasını biraz modernleşme anlayışına bağlayabilir miyiz? Çünkü Osmanlı'da da farklı bir modernleşme anlayışı var, Batı'daki gibi işlemiyor sistem.

Hem iradeyi kullanamadılar hem de çok emindiler kendilerinden. Sonradan fark ettiler işlerin istedikleri gibi gitmediğini. Gorbaçov'a perestroika ile ilgili soruyorlar: Koskocaman bir SSCB'ye nasıl kapitalizme teslim ettin? 'Benim gördüğüm şu: Bu sistemin içerisinde bizim sosyalist olarak kalmamız imkânsız. Bu üretim biçimi, bu düşünce biçimiyle burada kalamayız' yanıtını veriyor. Dolayısıyla Osmanlı kapitalist

sistem içerisinde bir yapı olarak kalabilir miyi mi denedi. Bilinmeyen bir şeyi denedi. Olmazdı. Kapitalist sistem var olsun, ben bu sistemin dışında kalayım, ama kendi mekanizmamı üretimeyim diye bakmalıydı. Onu yapmadı.

Osmanlı’da özellikle 1800’lerden sonra sermaye ulusallaştırılmaya çalışılıyor. Bu, süreci dönüştürme politikalarından biri sanırım. Bu süreçte, bu yola gitmelerinin Türkiye’yi bir darboğazda bırakma olarak okunabilir mi? Gerçekten gerekli miydi?

Hayır, bence çok yanlış bir şeydi. Ama Osmanlı yönetimi o zaman ulusalcı reflekslerle hareket ediyordu. Çok ciddi olarak, şimdiki gibi yabancı olanları kendilerine düşmanlık içinde var olduklarını düşünüyorlar. Bütün sermayedarları hain, satılmış görüyorlar. Mesela Galata bankerlerinin tamamıyla ilgili peşin ve kesin bir yargı var, hepsinin hain ve satılmış olduklarına dair. Bu tür bir yaklaşımla siz sermayedarlarınıza bakarsanız bir sermaye birikimini gerçekleştiremezsiniz. Bu niye büyük bir sorun oldu biliyor musunuz? Bir taraftan siz dünyadaki kapitalist sisteme entegre olmaya çalışıyorsunuz. Diğer taraftan onun ortaya koymuş olduğu temel prensibe aykırı hareket ediyorsunuz. Paranın uluslar arası bir geçişlerliği vardır sistemde. Siz buna rezerv koyuyorsunuz ama kapitalist oluyorsunuz. Bu olacak bir şey değil. Sıkıntı oradan doğdu. Bugün de öyle. AKP, Türkiye’nin sahip olduğu potansiyelin uluslar arası sermaye çevrelerinde kolay bir biçimde karşılık bulmasını sağlayacak atmosfer oluşturdu.

-İstanbul sermayesinin gerçekten bir burjuva kültürü olduğuna inanıyor musunuz?

Burjuvazi demokrasinin de bilincini oluşturan dinamiktir. Burjuvazi hoş bir şeydir. Türkiye’de bir sermaye düşmanlığı var. Sermaye düşmanlığı değil yani. Esas İslam’da da var olan sermayenin güç odağı olarak ya da başka amaç için kullanılması kötü bir şeydir. Yoksa bizatihi kendisi kötü değil. Bizde burjuvazi, köylüleri, çalışanları kendisine mahrum bırakıyor, daha sonra gidip devletle oturup pazarlık ediyor. ‘Bu hakları vermezsen şunu, şunu yaparım’ diye tehdit ediyor. Gerçekten çok büyük oranda değiştiriyor. Sanatta da çok büyük oranda katkıları oluyor. Sanatçıların daha özgür bir biçimde üretimde bulunmalarına imkan tanınmıyor. Devlet ne yapıyor? Devlet bunlara baskı uyguladığı zaman, ‘gel benim yanımda çalış, devletin verdiği paranın 10 katını veririm sana’ diyor ve inanılmaz bir özgürlük alanı oluşturuyor. Çok üretmeye ve kazanmaya başlıyor. Atatürk ile İsmet İnönü arasındaki konuşmalarda, İnönü, ‘Hiçbir biçimde devletin uzağına düşecek bir sermayedar oluşturmayın’ diyor. Ve ilk ihale de Koçzade Vehbi’ye veriliyor. Türkiye’deki bütün orta sınıf zenginliği bayiler üzerindedir. Bayilerin hepsi de Koç’un bayileridir ve belli kesimlerdir. Kısmen hafif bir muhafazakâr boyutu vardır ama en nihai noktada devletin temel reflekslerinin dışında hiçbir refleksi yoktur bu zenginlerin. Bu, İstanbul sermayesinin de felsefesini oluşturuyor. İstanbul sermayesi var, bu sermaye özellikle toplumsal değişimi resmi ideoloji etrafında devam ettirmeyi hedefleyen bir sermayedir. Özel bir amaç için var olan bir sermayedir. Rekabet olmadığından dolayı tek başına çok uzun bir süre bunu yapmıştır. Bu Özal’a kadar devam etmiştir. İlk çelik kabuğu kıran Özal oldu. Erbakan bununla ilgili çok önemli bir zihinsel altyapı oluşturdu. Çünkü yerliliğe çok gönderme

yaptı. Hiç kimse Erbakan kadar milli ve yerliliğe gönderme yapmadı. O bunun özgüvenini ve düşüncesini oluşturdu.

Avrupa'da burjuvanın dönüştürücü bir gücü var. Cumhuriyet sonrasında da, Cumhuriyet öncesi belli bir dönem de sermaye sınıfları devletle göbek bağı diyebileceğimiz bir bağla bağlı olduğunda zaten dönüşüm olmaması için bütün kriterler işliyor. Ve bunlar da Özal'a kadar...

Erbakan bunun düşünsel olarak mümkün olabileceğini oluşturdu. Erbakan Borsalar Birliği'nden ayrılarak siyasete girdi. Dolayısıyla orayı kısmen bilen bir adam. Milli bir sermaye ile kafayı bozmuş bir adam deyim yerindeyse. Ağır sanayi hamlesi, milli, adil paylaşım, kalkınmış Türkiye... Özal bunu devletin parasıyla kırdı aslında. Hayali ihracat yapıyorum diyen adam bile verdi parayı. Özel inanılmaz bir strateji izledi. Bu sermayenin el değiştirmesinin bir tek yolu, kamu kaynaklarıyla mümkündü. Özal bunlara parayı verdi, 'onlar 1 liraya mal ediyorlarsa, ben sana para veriyorum, sen 25 kuruşa mal et' dedi. Bunu bilerek yaptı. Halka para aktarıyor. Yeni bir sermayedar oluşturuyor, rekabet etsinler diye. Rekabet etmek hem kaliteyi getirir, hem de tek eksen üzerinden toplumsal dönüşümün zincirini, halkasını kırar, kırdı da zaten.

O zaman, Menderes'i, bu liberal ekonominin Türkiye'de başlama sürecinde etkin bir figür olarak görmüyorsunuz...

Görüyorum. Menderes de önemli bir atılım, açılım yaptı ama çok cılız kaldı onlar. Menderes zaten bir şey yapamadı. Menderes sadece ve sadece insanların filmin bir kısmını gösterdi. Ondan sonra da dramatik bir biçimde sonlandı. Hiç kimse sesini çıkaramadı. Adamı darağacına gönderdiler, var mı ötesi?

Özal'dan sonra liberal ekonomi politikalarıyla birlikte Anadolu burjuvasının ya da öyle bir sınıf varsa, ilk defa doğumunu tartışıyor insanlar. Sizce de Anadolu burjuvazisi Özal politikalarının ya da Menderes'in izlediği politikaların bir sonucu olarak mı doğmuştu. Onlar mı zemin hazırladılar?

Hayır. Dünyada zaten bu yönde bir değişim ve dönüşüm vardı. Bunlar sadece sosyolojik iç dinamiklerin önünü tıkamadılar, açtılar. Birkaç tane devrimci serseri çıkıp neoliberal politikaları siz uyguluyorsunuz dedi. Yalan, böyle bir şey yok. Dünyada böyle bir değişim var. Siz eğer değişimin dışında kalacak yeni bir alternatif sistem üretiyorsanız buna bir itirazım yok. Ama bu sistemin içinde kalacaksanız, bu sistemin içinde dünya ile entegre olmuş, kendi kabuğuna çekilmemiş bir mekanizma olarak var olacaksınız, bu dönüşümün önünü açmanız gerekiyor. Onun dışına çıkmak istiyorsanız ona bir şey demem. Bir değişim var, zaten Türkiye rotasını bu konuda belli etmiş, bu da sadece kamu eliyle gerçekleşen bir şey değildir. İttihat Terakki'den, oradan, buradan, pek çok başka cemiyetlerin ortaya koymuş olduğu fikir var ve bunlar dünyadaki sistem ile entegreye doğrudur. Bizim, hem Özal'dan, hem Erdoğan'da, hem Menderes'te, onların hayal bile edemeyeceği, daha da uzman bir alternatif var. Doğu Devrimcileri'nin sunacağı alternatif nedir ki? Kızıl Kemerlerin Kamboçya'da yaptığı gibi, 7 milyonluk ülkede 3 milyon insanı öldürmektir. Sosyalizm, bildiğimiz şey nedir? İnsanları sabun fabrikalarına göndermek. Böyle bir durum vardı. Ben onu kabul etmiyorum. Doğru bir okuma değil o.

Siz, Anadolu burjuvazisinin doğumunu, dünya konjonktürünün gereği olarak yorumluyorsunuz.?

Dünyada sosyolojik ve ekonomik olarak bir değişim ve dönüşüm var. Bu devletçi veya bahsettiğimiz devrimci refleks, bu değişim ve dönüşümü uygun dinamiklerle engelliyordu. Benim bahsettiğim, Özal, Menderes veya AKP sadece bunun kendi iç dinamikleriyle dönüşmesini sağlayacak bir ortam oluşturdu.

Şöyle bir görüş var: AKP iktidarıyla beraber Anadolu burjuvazisi merkeze yürüdü, İstanbul sermayesinin alanını daralttı. Bu konuda neler söyleyebilirsiniz?

Henüz çok güçlü bir sermayedar oluşturduğunu düşünmüyorum, bir. İkincisi de, bizimkilerin bu konuda çok bilincinin olduğunu düşünmüyorum. Mesela Gezi darbe girişiminde, Koç'un yaptığı açıklama, 'benim 5 milyar dolarım değil, 25 milyar dolarım da gidebilir, umurumda değil.' Ama bizimkilerin hiçbirisi 1 milyar dolar riskini göze alamaz. Ne zaman bizimkiler Koç gibi bir duruma gelirse, '40 milyar dolarım var, 35 milyar dolarım gitsin' derse, o zaman bir sermayedar rakip oluruz. Henüz değil.

O zaman, o kadar güçlü bir Anadolu sermayesi olduğunu düşünmüyorsunuz?

Kendine yetebilen, devletin resmi ideolojisinin dayattığı çerçevenin dışında kalarak kendisini var edebilen bir olgunluğa eriştiğini düşünüyorum ama bir kitleyi yönlendirebilecek, siyaseti yönlendirebilecek bir alana dönüştüğünü düşünmüyorum. TUSİAD üzerinden gidelim... TUSİAD eskiden siyaseti, toplumu, politikaları belirliyordu. Şimdi var olan Anadolu sermayesi bunu yapabiliyor mu? Hayır, yapamıyor. Ne zaman ki yapabilecek bir konuma gelirlirse, o zaman bir güç sahibi olduklarını kabul edebilirim.

Anadolu burjuvazisi merkeze kaymaya başladığı zaman reflekslerinde, yaşam biçimlerinde önemli bir dönüşüm olduğu düşünülmektedir. Bunları sosyolojik olarak nasıl okuyabiliriz?

Belli bir ekonomik refahla birlikte yaşam biçimlerinin değişmesi kaçınılmaz ve doğal bir şeydir. Kendine yetebilen, devletin resmi ideolojisinin dayattığı çerçevenin dışında kalarak kendisini var edebilen bir olgunluğa erişmiş sermaye sahibi bir sınıf söz konusu. Ama kitleleri yönlendirebilecek, siyaseti yönlendirebilecek bir güce dönüştüğünü düşünmüyorum bu sınıfın. Belli bir standardın üzerinde yaşayan muhafazakâr insanları gördüğümde bundan keyif alırım. Ben jeep'e binen türbanlıları görünce gerçekten zevkten dört köşe oluyorum. Param olsa kendi eşime bile jeep almayı düşünürüm. Sermaye üzerinden birisini ezmek anlamında demiyorum bunu. Bir insanın toplumsal davranış biçimleri daha alt gelir grubuna ait olanlara göre farklı olabilir. Ama bizim aradığımız toplumsal davranış biçimleri, tüketim biçimlerinin 'nasıllığı' değildir. Bizim aradığımız insanda ve toplumda ahlakıdır, inançtır. Adam inanıyor, zengin, varlıklı. Bunun görüntüye yansımada bir sıkıntı yok. Zenginler içinde de esas resmi ideolojiyle paralel olan sermayedarlara muhalefet eden bir kesim vardı. Dolayısıyla bu

kesim AK Parti ile birlikte daha da güçlenmiştir. Bunu kabul etmek lazım diye düşünüyorum.

Bu noktada AK Parti'nin esas iktidarını sağlayan farklı eğilimlerdeki, farklı sosyolojik kesimlerdeki vesayete ve merkeziyetçiliğe muhalif olanlardır. Bu her kesimde vardır. Tayyip Erdoğan'ın bunları sihirli bir şekilde bir arada tutması onun karizmatik özelliğinden kaynaklanmaktadır. Bunların hepsi bir büyük aileyi elde tutuyor

Kadınlar cipe binebiliyorlar, doğru, ama kadınların hala kamusal alan denilen alanda çok fazla görünürlüğü yok. Özellikle Muhafazakâr çevre açısından bu bir çelişki değil mi?

Yeni bir sermaye sınıfının oluşması, yeni bir siyasi tarzın ortaya çıkması anlamında değerlendirirsek, gelişimi kadınlara sormak lazım, ama bir değişim olduğunu çok rahatlıkla söyleyebilirim. Gerçekten çok büyük bir değişim var. Siyasetin içinde kadınların çok etkin olarak var olmaları Refah Partisi ile başladı. Sultanbeyli örneğini de verebiliriz. Orada kadınlar çok ciddi olarak bu işin içine dahil oldular. Önemli bir dönüşüm olarak ortaya çıktılar. Bu konu bizde sıkıntılı bir biçimde devam ediyor. Ama sıkıntılar zaman içinde kendiliğinden hallolur. Toplumsal değişim kendi iç dinamikleriyle yürüdüğü zaman kendi mecrasını bulmak daha kolay olur. Sermayedar kadınlar bile artık yavaş yavaş var.

AKP'yi iktidar yapan muhafazakâr burjuva mıdır yoksa muhafazakâr burjuvayı var eden AKP midir?

AKP'nin iktidarında burjuvanın katkısı yoktur. AKP'yi iktidar yapan aslında Anadolu'daki toplumsal muhalefetin oluşturmuş olduğu birlikteliktir. Bu vesayete karşı, Osmanlı'nın son dönemlerinden halkı dışlayanlara karşı oluşmuş olan bir toplumsal muhalefet var. Bunun içerisinde tarikatlar var, cemaatler var, çeşitli siyasi eğilimler var. O negatif meşruiyete mahkûm edilen toplumsal bilinci AKP'yi iktidara taşımıştır. AKP'nin bu toplumsal muhalefete dayalı olan sosyolojik tarafında bir zengin kesim de vardır. Zenginler içinde de esas resmi ideolojiyle paralel olan sermayedarlara muhalefet eden bir kesim vardı. Dolayısıyla bu kesim AKP ile birlikte daha güçlenmiştir. AKP'nin esas iktidarını sağlayan farklı eğilimlerdeki, farklı sosyolojik kesimlerdeki vesayete ve merkeziyetçiliğe muhalif olanlardır. Bu her kesimde vardır. Tayyip Erdoğan'ın bunları sihirli bir şekilde bir arada tutması onun karizmatik özelliğinden kaynaklanmaktadır.

EK 5.**Akademisyen/ Yazar Prof. Dr. Mümtaz Er TÜRKÖNE 09/10/2013 Tarihinde yapılan mülakat****Sizece Osmanlı'da bir burjuva sınıfı var mıdır?**

Osmanlıdan itibaren ekonomik yapı üzerinde sınıfların çok fazla etkisi olamamıştır. Türkiye'de ekonominin yapılanma biçimi, Osmanlı'nın son dönemi, artı Cumhuriyet dönemi ve bu dönem içerisinde burjuva sınıfı diyebileceğimiz sınıfların etkisi vardır.

Bir yönetici seçkin durumunu takip ederek bakarsak, yöneticinin nerede durduğunu, olmayan burjuvazinin nerede durduğunu takip edebilirsiniz Osmanlıdan Cumhuriyet'e geçerken. En önemlisi, din. Milliyetçilik, Osmanlıcılık vb ideolojiler de dâhil olmak üzere, siyasi ve yapıstırıcı unsur olarak bütün üstyapı unsurları, dini inançlar da dahil olmak üzere, Osmanlıda hakim sınıfın, Cumhuriyet'te ise yönetilen sınıfın ideolojisi burada sadece din, dindarlık. Yani Osmanlı toplumu geleneksel olarak dinin merkezi olduğu bir yönetici zümre ve anlayış üzerine oturmuş. Cumhuriyet her şeyi tersyüz edip Osmanlıyı reddederken dini arka plana alıp ve yok sayıp bunun yerine dindarlığı da Osmanlı ile birlikte mahkûm edip toplumu yeni, laik bir anlayışla yönetmeye kalkmış. O yüzden din Osmanlıda yönetici sınıfın ideolojisi, Cumhuriyet'te ise ezilenlerin, yönetilenlerin ideolojisine dönüşmüş. Osmanlı ile Cumhuriyet arasında dini, dindarlığı, muhafazakârlığı bir yere yerleştirmeniz gerekiyorsa, böyle bir yere yerleştirmek lazım. Cumhuriyet'in kurucu unsurlarından biri, ana yapı taşlarından biri değil. Böyle bir fark var. Ne Osmanlıda ne de Cumhuriyet'te bu anlamda bir burjuvazi yok, bulamazsınız. Bürokrasi bulursunuz, bürokratik bir sınıf bulursunuz. Cumhuriyet bunu nomenklatura şeklinde, kendi içinde bürokrasiden üretiyor. Şehirlilik anlamında bir burjuvazi de yok. Ankara'daki elit yönetici kültürünü dikkate alırsanız, yönetici anlamında da bir burjuvazi yok. Tek parti dönemi aynı zamanda sizin peşine düştüğünüz, aradığınız burjuvazinin yaratılması gayretlerini de içeriyor.

Dindar burjuva diye ya da Anadolu sermayesi diye bir sermaye grubu var. Şu an öyle bir sermayeden bahsediliyor. Bunun yanında bir İstanbul sermayesi var. Bu ikisini Batılı manadaki burjuva kavramıyla karşılaştırdığımızda bir karşılık bulabilir miyiz?

Batılı anlamdaki burjuva ile ikisini de karşılaştıramazsınız. İstanbul sermayesi daha kozmopolit ve yabancı sermayenin uzantısı mahiyetindedir. Ankara sermayesi ise kendi iç dinamikleriyle ortaya çıkmış. Çünkü esnafın ve zanaatkârın, daha sonra müteşebbis sınıfını geçmesi, daha sonra orta ölçekli sermaye grubu oluşturması, daha sonra giderek büyümesiyle oluşuyor. Ankara sermayesi yerli sermaye, İstanbul sermayesi ise daha çok yabancı sermaye ayrımı gerçekçi bir ayrım olarak tanımlanabilir. Çünkü İstanbul sermayesinin çıkarları uluslar arası sermaye ile, çokuluslu şirketlerle oluşuyor. Yerli sermayenin, Anadolu sermayesinin çıkarları ise ülke çıkarları ile oluşuyor. Yani daha milli, daha muhafazakâr olmasının sebebi de bu.

O muhafazakârlık içerisinde söyleyelim... Şöyle bir ayrım yapabilir miyiz? İstanbul burjuvazisi daha yaratılmış bir burjuvadır. Milli bir burjuva yaratma sorunu ile birlikte oluşmuş bir burjuva mıdır? Bunun yanında Anadolu burjuvası kendi değerlerinden mi yükselmiştir, yoksa o da birtakım siyasi planlar sonucunda mı ortaya çıkmıştır?

Burjuvazi siyasi planlarla ortaya çıkmaz. Burjuvazi ortaya çıkar, sonra kendi siyasi planlarını yürütür. Sadece İttihat Terakki'nin milli burjuvazi yaratma gayretlerini, III. Selim zamanında yine Hayriye tüccarları gibi bir burjuvazi yaratma çabalarını bir kenara koyarsanız, yine aynı şekilde Cumhuriyet'in ilk yıllarında bir yerli burjuvazi yaratma çabalarını bir kenara koyarsanız, burjuvazi kendi dinamikleriyle oluşur. Zaten yabancı burjuvazi (İstanbul sermayesi) ile yerli burjuvazi (Ankara sermayesi) arasındaki fark da, Ankara burjuvazinin daha çok ülkenin kendi dinamikleriyle ortaya çıkmasıdır. İstanbul burjuvazisinin ise devlet ve yabancı sermaye üçgeninde kendini bulması, ifade etmesidir. Bu şekilde ifade edilebilir. Burada yerli burjuvazi daha çok aile şirketleri ve muhafazakâr değerlere dayanan bir Anadolu burjuvazisidir. Ankara sermayesi tam oturmuyor, Anadolu demeniz daha doğru.

Onun kendi değerleri üzerinden yükseldiğini düşünürsek, şöyle bağlayabilir miyiz? Biraz AKP'nin iktidarı da bu sınıf üzerinden yükselmiştir ya da genişleyebilmesini, güçlenebilmesini bu sınıfa borçlu mudur?

Biraz değil tamamıyla bu sınıfa borçludur. AKP doğrudan doğruya Anadolu sermayesinin temsilcisidir Anadolu sermayesinin temsil kabiliyeti küçük ve orta boy sermayeyi de kapsadığı için Anadolu sermayesinin temsil kabiliyeti çok yüksek. Bu aynı zamanda halk tabanı demektir. Bu sermayeyi var eden muhafazakâr değerler de aynı zamanda siyasette temsil edilecek mecburen. 28 Şubat sürecinde yeşil sermaye edebiyatıyla Anadolu Kaplanları ile büyük sermaye arasında bir savaş yaşandı. Anadolu sermayesi biraz toparlanmaya çalışıyordu, büyük sermaye de potansiyel rakip olarak gördü ve 28 Şubat'ta bunların üzerine gitti. Ve ezdi, geçti yerli sermayeyi. Fakat olan büyük sermayeye oldu. Finans sektörü çöktüğü için, büyük sermaye darmadağın oldu, büyük yaralar aldı. Anadolu sermayesi, ülkenin kendi iç dinamikleriyle var olduğu için epeyce yara almasına rağmen ayakta kaldı. Anadolu sermayesi 28 Şubat'ın rövanşını AKP'yi iktidara getirerek aldı. AKP üzerinde etkili faktörlerden biri değil. Doğrudan doğruya AKP iktidarı Anadolu sermayesinin iktidarındır. Orada birebir bir eşitlik söz konusudur.

Batı'da burjuva sınıfı, özgürlüklerin yolunu açan, biraz daha demokratikleşme için yönetim sistemlerine baskı yapan bir konuma sahip. AKP iktidarı Anadolu sermayesi içinde öyle bir alan bırakmış mıdır yoksa mesela MÜSİAD bağlamında baktığımız zaman, -bir sürü milletvekili de var içlerinde-, tam tersine şu an Anadolu sermayesi mi gelişini ya da büyüme hızını AKP iktidarına borçlu?

Bunlar birbirini besleyen, destekleyen aktörler. Yani Anadolu sermayesi AKP'yi iktidara getiriyor, AKP iktidarı Anadolu sermayesinin önünü açıyor. Birincisinde yüzde 36 oy almışken, ikincisinde yüzde 42 oy alıyor, üçüncüsünde yüzde 50 oy alıyor.

Demek ki, bunlar birbirlerini besliyor, birbirlerinden memnun kalıyor ki, bu süreç devam ediyor. Bunu bir interaktif süreç olarak değerlendirmek lazım. AKP, temsil ettiği Anadolu sermayesinin önünü açmaktır. Onların büyüyeceği, gelişeceği alanlar açmakta başarılı oldu. Bu aynı zamanda ekonominin performansının artışıyla alakalıdır. Anadolu sermayesi daha çok maceraya, riske açık bir gruptur. Büyük sermaye ise çok fazla bürokratlaşmış, hantallaşmış bir sermaye grubu. Bu sermaye grubunun rekabet potansiyeli ve gücü Anadolu sermayesinde daha fazladır. Risk almak, dünyaya açılmak konusunda çok daha iddialıdır. Şu açık görülüyor ki, Türkiye’de ekonomik gelişmeyi, performansı sağlayan, istihdam ve talep yaratan aslında Anadolu sermayesi. AKP’nin görevi de devletin ekonomik gücünü ve iktidarını kullanarak bu sermayenin önünü açmaktır, açtı da.

Anadolu sermayesinin alanının AKP iktidarıyla beraber genişlediği kesin. Alan genişlemesi muhafazakâr kadının kamusal alanda var olma sürecine de olumlu bir katkı yapmış mıdır yoksa onun üzerinde çok fazla bir etkisi olmamış mıdır?

Yeni ve yükselen burjuva sınıfının muhafazakâr olması dolayısıyla, muhafazakâr kadının biraz daha zenginleşmenin getirdiği bir özgürleşme yaşadığını düşünüyorum ama doğrudan doğruya AKP iktidarının kadının özgürleşmesi üzerinde bir etkisi yok. Bir burjuvazi kültürünün oluşması noktasında muhafazakâr burjuvazi hala çok geridedir. Dolayısıyla muhafazakâr kadını bu tür kültürel atmosferin içine sokmakta da başarısızdır. Bunu özellikle sanatta, edebiyatta, tiyatrodaki, resimde görebilirsiniz. Çünkü TV’lerde başörtü oyuncular daha yeni rol almaya başladı. Bu yüzden dolayı bir şekilde bakarsanız, kadının özgürleşmesi biraz muhafazakâr kadının zenginleşmesiyle alakalıdır. Muhafazakâr sermayenin yükselişine paralel bir muhafazakâr kadının yükselişi söz konusu değil.

İslam dini ve ekonomi arasında bir kan uyuşmazlığı olduğunu düşünüyor musunuz? Mesela sermaye birikimine karşı olumsuz bir etki yapan bir zihniyeti, bir felsefeyi beslediğini düşünüyor musunuz?

Bu sebep-sonuç ilişkisini tersine kurmak lazım. İnsanlar ekonomik refaha ulaşacak İslam yorumlarını üretiyorlar. Geçmişte de üretmişler. İslamiyet’ten kapitalist bir düzen de üretebilirsiniz, sosyalist bir düzen de üretebilirsiniz. Orada önemli olan, maddi şartlarınız. Dini hükümler önemli değil. Geçmişte de İslam sosyalizmi diye bir şey üretildi. Weber’in ‘İslam kapitalizmi’ tezi de kuvvetli bir tezdur. İran’da bugün din egemenliğini sürdürebilmek için tam anlamıyla rekabetçiliğe ve reel kapitalizme çok da imkân sağlanmıyor. Ama Türkiye’deki ve Mısır’daki yorumunda sağlıyor. Suudi Arabistan’a bakarsanız, tam ahabap-çavuş kapitalizmi var. Ben, dinin ekonomik performansı, ekonomik alanı belirleyen bağımsız bir değişken olduğunu düşünmüyorum. Uygun dini yorumu, siz, içinde bulunduğunuz duruma ve ihtiyaca göre üretebilirsiniz. Geçmişte de böyle olmuştur.

Yani o Weberyen yaklaşımın tersini düşünmek mümkün değildir diyorsunuz.

Evet, Weberyen yaklaşım burada uyar. Ekonomik alanı açıklar. İhtiyacınız varsa buna uygun dini yorumu üretirsiniz.

Son süreçte burjuva sınıfı yaratmak neden çok zor olmuş? Bir sürü kırılma yaşanmış. Eline, yüzüne bulaştırma söz konusu.

III. Selim bütün devlet adamlarına, ‘bিরer tane gemi alın, ticaret yapın’ diye emir veriyor. O dönemde Hayriye tüccarları diye bir burjuvazi sınıfı oluşturuluyor. Aynı şekilde II. Mahmut da buna devam ediyor. Numune çiftlikleriyle teşebbüs gücünü artıracak şeyler yapıyor. Bu tamamıyla içerdeki toplumsal iş bölümüne dayalı bir sorun. Rumlar, Yahudiler ticaret alanını tamamıyla işgal etmişler, oraya Müslümanların girmesi söz konusu değil. Öbür tarafta, Müslümanlar askerlikle meşgul, savaşlarla meşguldür. Bir iş bölümü gerçekleşmiş. Bu da özgün tarihsel şartların eseridir. Cumhuriyet’e kadar telgraf çekecek memur bulamıyorlar. Azınlık ve çoğunluk gücüne dayalı bir iş bölümü gerçekleşmiş. Bunun eseri olduğunu düşünüyorum.

-Dinin bir fonksiyonu olduğunu düşünmüyorsunuz...

Yok

O dönemde azınlıklarla yaşanan sıkıntının aynı zamanda Osmanlının sonunu hazırlayan bir unsur olarak da değerlendirilebilir. Çünkü aynı zamanda sermaye de onların elinde.

Durumu özetleyecek bir tek anekdot anlatayım... 1915 Ermeni tehciri yapılırken Zara’da halk ayaklanıyor. Kaymakama gidiyorlar, ‘Ermenileri tehcir ediyorsunuz, hiç olmazsa, marangoz, demirci vb. bırakın, yoksa bizim halimiz perişan’ diyorlar. Kaymakam da diyor ki, ‘gidin konuşun Müslüman olsunlar, onları tutayım.’ Bu çok önemlidir. Bu, bütün Türkiye çapında yaşanmış. Ve tehcirden sonra ekonomi çöküyor.

Bir anlamda sonunu hazırlamış gibi...

24 mübadelesinden sonra tamamıyla çöküyor, ziraat de çöküyor. Demek ki dini inançlara göre bir toplumsal işbirliği var.

O zaman Türkiye’de sermaye sınıflarının ulusal dönüşüm üzerinde çok fazla bir etkisi, biraz da içinden geldiği kültürel yapı dolayısıyla, olamamıştır.

Bu doğrudan doğruya bu topraklardaki zenginliğin, gücün, itibarın devlet iktidarıyla elde edilmesine bağlı bir sorun. Böyle bir tecrübesi var bu geleneğin. Hala devam ediyor aslında. Devlet iktidarını elinize geçirirseniz, ekonomik zenginliği de ele geçiriyorsunuz. Zenginliğin, gücün kaynağı devlettir, sermaye değil. Eğer devletle aranız iyi değilse sermayenizi koruyamazsınız.

-AKP’nin demokratik açılımları, bu alanla ilgili siyasetini besleyen bir sınıf da Türkiye’de olmuş mudur?

Elbette. Yavaş yavaş büyük sermayeye doğru evirilen küçük ve orta ölçekli sermaye grupları var AKP iktidarının arkasında. Ve kendi içinden büyük sermayesini oluşturuyor, AKP iktidarının da desteğiyle.

Türkiye’de o eski tablo yaratılmak istendiği zaman bunları köşeye sıkıştırabilecek bir sermaye gücünün varlığını kabul edebilir miyiz?

Büyük sermaye kendini emniyette görürse kendi çıkarları için bunu yapmak zorunda. Büyük sermaye geçmiş zamanlarda bunu yapıyordu. Ekonomik liberalizmin sürebilmesi için siyasi liberalizme de ihtiyacı var. En son üçüncü köprü ihalesinin Ülker ve Koç ortaklığına verilmesi, iki sermaye grubu arasında bir uzlaşmaya doğru gidildiğinin işareti. Büyük sermayeni toplumun özgürleşme taleplerini de desteklemesi lazım. Gezi Parkı’nda yoktu. Çünkü AKP iktidarı burada muhalefet konusuydu ama Koç Grubu, Boyner Grubu, başka sermaye grupları Gezi Parkı’nı destekledi. Ama Anadolu sermayesi karşısında yer aldı. Bu hala iki sermaye grubu arasındaki çelişkinin eseridir Ama bir uzlaşmaya gitmeleri lazım. Burada önemli olan finans kapitalin pozisyonudur. Çünkü finans kapitali üzerinden uluslar arası sermaye ile bağlantı kuruyorlar. Finans kapitali büyük ölçüde uluslar arası sermayenin çıkarlarını temsil ediyor Türkiye’de. Finans kapitalle uzlaşmaya gitmeleri, siyasi rekabetin, çekişmenin de, Gezi Parkı dedi, faiz lobisi dedi Başbakan. Burada finans kapitale gönderme var.

EK 6.

Birikim Dergisi yayın yönetmeni ve yazarı Ömer LAÇINER ile Ekim 2013 Tarihinde yaptığımız Mülakat

Türk toplumu bir burjuva toplumu mudur? Burjuva Fransa'daki konumuyla Türk toplumunda tanımlanabilir mi?

Eğer manzaraya bakarsanız kaçınılmaz olarak Türkiye’de kapitalizm gelişiyor. Kapitalist ile burjuvaziyi kavramsal olarak ayırmak lazım. Kapitalist iktisadi şekilde tanımlanmış bir şeydir. Belki aynı kesime biz burjuva da diyebiliriz. Burjuva bunun siyasi rolüyle tanımlanır. Burju adamı, şehirlidir. Bunlar bir politik öznedirler. Zaten tüccarlar, burjuvalar diye tanımların kullanılması... ‘Ben tüccarım, ticaretle uğraşıyorum, ama bir şey söylüyorum şehirle ilgili. Bu bütün şehirlilerin çıkarını ilgilendiriyor’ anlamına geliyor. Burjuva tabiri monarşilerde doğuyor. Orada zaten ahalinin herhangi bir siyasi rolü yok. İlk defa Batı’da burjuvazinin doğuşu, işte Venedik gibi, Hansa Birliği’nin şehirleri gibi, daha sonra Hollanda’nın şehirlerindedir. işte burada bağımsız yönetimler kurdular. Bunlar belirli kurallarla özel anlaşmalar yaptılar. Burjuvaların işlerinin çoğunu şehir meclisleri yapıyordu. Zamanında böyle şeyler vardı. Bunlar yavaş yavaş gelişerek ülkenin gidişine etki eder hale geldiler. Ve burjuvazinin söylemi de özel olarak bireylerin çıkarları değil de bütün şehrin çıkarları, onlar adına konuşuyoruz. Tabi bütün ideolojilerin birtakım ön kabulleri vardır. Bu anlamda Türkiye’de durum nedir diye bakılırsa, Türkiye’de tarihin kırılma noktasına çok iyi bakmak lazım. Türkiye’de 1910’larda falan burjuvalar vardı. Tamam, burjuva kavramında siyasiler ağır basar, ön plandadır ama öte taraftan onun siyasi bakımdan etkili olabilmesinin ön koşulu da iktisat sahasındaki aktivitesidir. O, o toplum içinde önemli hale geldiğinde siyasi burjuvalar var olur, bütün oradaki o şehir hayatı o burjuvanın varlığına bağlıdır. Bu adam ticaret yaptığı anda şehrin hayatı canlanır. Ticaret yapmazsa onun ücretli olarak çalıştırdığı adamlar da bir şey yapmıyor. Amsterdam’daki adam Java’da sömürge oluşturmak istediği zaman kendi gitmiyor, adam tutuyor, orada malı bulup üretip yapıyor, orada satıyor. Onu yapan adam da diyor ki bu malı dış ilişkileri olan adam yapmazsa elinde kalır, olmaz. Dolayısıyla şehrin, burjuvanın rolünün etkinliğini kabul etmesi için öbürleri tarafından yerine getirilecek fonksiyonu olması lazım. Geçmişin tüccarları bu kadar ağır önemli bir rolde değildiler. Ama o insanların yapamadığını, mesela Elazığ’dan mal alıp da Mersin’deki limana mal götürüp orada satacaksanız, bunu herkes yapamaz. Eğer Elazığ’ın da hayatı bu gönderilen mala bağlıysa, bundan zenginleşiyorsa, sen bu adamın sözüne itibar edeceksin, bu şehirde bu kadar önemin var diyebilir. Bunu Osmanlı’da söyleyebilecekler, yani iktisadın önemini anlamışlar toplumun yavaş yavaş eskisinden daha ağırlıklı bir iktisat toplumu olmaya başladığı andan itibaren zaten büyük gerilim orada koptu. Bu iktisat toplumunun önemi, iktisadi faaliyetin önemi, ağırlığı, burada Hristiyanlara denilmiştir ki, sen zaten daha ağır bir vergi alıyorsun, hazine de bunu istiyor. Osmanlının Hristiyanları Müslümanlaştırmamasının en önemli nedeni gelirlerdir, bütçedir. Hatta İran’da Müslüman olmayı yasaklıyorlar. Çünkü vergi alamıyorsun. Çiftçiden aldığın aşarla ondan aldığın arasında üç kat fark var. Buradan baktığın zaman ya ganimetten ya da buradan kazanacaksın. Bunlar da birden Müslüman olduk dedi mi böyle gider yani. Üstelik hiçbir iyi toprakları onlara çıkartmamışlar. Sen orda onların bağlarını, bahçelerini Müslümanlara verdin yani, ne olacak? Onun gibi bu

işi yapabilecek mi? Osmanlı'da devlet idaresi aynı zamanda paranın da idaresidir diyebiliriz. Diyor ki sana askeri görev vermiyorum, seni askere almıyorum, memur yapmıyorum, sen de ticaretle uğraş. Uğraşıyorlar onlar da. O zamanlar da zanaatla, ticaretle uğraşıyorlar ama aman istikbalimiz buna bağlı gibi bir durum da yok. Ne zamanki modern devrim başlıyor, onu belirleyen çok önemli bir şey, endüstriyel durum ortaya çıkıyor. Böyle bir duruma öbürleri daha çok donanımlı ve hazırlar. Hem zirai üretim bilgileri hem de zanaatları var. İnsan sermayesi gayrimüslimlerdedir. Sen, ben de onun gibi olayım diyorsun ama olmuyor. Bizim tüm korkumuz, tüm bu Osmanlı Devleti'ni pençesi içine alan korkumuz bu. Onlar bizden üstün duruma geçecek korkusu yaşıyor. Onlar da, madem ki böyle bir şeyim var, durumun eskisi gibi gidemeyeceğini görüyorsunuz, biliyorsunuz, buraya bir dinamizm kazandırmak istiyorsanız, o zaman bana hak vereceksiniz. İşte Islahat Fermanları, Tanzimat Fermanları, onlar falan, hep bunların sonucu. Ama Müslüman kitle direniyor, eşitliği kabul etmiyor. Burjuva meselesine dönersek eğer, o zaman bakıldığı vakit, bu adamlar bizden çok daha iyi duruma geçecekler diye düşünüyor, bunu biraz geciktirelim bizimkiler o arada gelişirler, yetişirler diyor. Yetişmiyorlar. Sen de gidip bir dükkân açıp ticaret yaparsın da mesele bu değil yani. Görüldüğü kadar basit bir iş değil. Nitekim müteşebbisler başından beri var. Tabi devletin öncelikle yeni bir kadro yetiştirmesini kendi personeli için yapıyor öncelikle. Çünkü eğer o eşitlik üstünden memur almaya kalkarsa gayrimüslimler ister istemez... Ama pek de şey olmuyor. Onun yetiştirdiği insanın önemli bir kısmını devlet çektiği için özellikle iktisadi alanda böyle bir Müslüman ağırlığı artamıyor. Ama geleneksel olarak kendi insan sermayesinin en önemli kısmını yine ticarete yönlendiriyorlar. 20. yüzyıla girildiği vakit Osmanlı'nın önemli vilayetleri gayrimüslim nüfusun ağırlıklı olduğu yerler. Müslümanlar sayılarının da altında temsil ediliyorlar gibi düşünülebilir. Yok, değil. Bu durumda bütün o Müslüman kesimde, artık o bir burjuva olarak, işte belirli bir otoriteye karşı bizler de şehirliler olarak bunu istiyoruz diyemiyorlar. Çünkü şehirliler olarak büyük ölçüde gayrimüslim olan bir burjuva adına istemiş oluyorlar. Böyle olunca bunlar bu sefer daha böyle muhafazakâr oluyorlar. Tamam, olsun ama bir şehrin en azından şimdilik ağırlıklı olması önemlidir diyorlar. Bunu belirli bir meşruiyet içinde yapmaya çalışırlarken anlaşıyor ki zaman kısıyor. Kendilerini tehlikede hissettikleri andan itibaren, ki burada yakın tarihimizin en önemli olayı Balkan'dır. Balkan yenilgisi çok çarpıcıdır. Onun için çok konuşulmaz. En önemli olay odur. Aslında Osmanlı bir Balkan devletidir. Anadolu sonra keşfedildi. Balkan kaybedildiği anda Osmanlı'nın imparatorluğu kaybedilmişti zaten. O tramvayı, bu sefer dediler ki ağır gidiyoruz, sade Anadolu kaldığında orayı idare edeceğiz, Anadolu gayrimüslimleri barındırmak açısından biraz geniş bir bölgeydi. Bu adamlar bizden birçok alanda öndeler, iyiler, sanatta, ticarete. Bu işi yaptıkça, kendilerine güvenleri arttıkça, daha iyi duruma gelecekler. O zaman başka bir şey yapmamız lazım diye düşündüler. Belki 1900'lerin başında Ermeni soykırımları, tercihleri o zaman da düşünülüyordu. Zaten dönemin hatıratlarına baktığınız zaman bunlar görülebiliyor. Evler basılıyor, insanlar kaçırılıyor, vb yapılıyor...

Erol: Ben birazcık araya girsem olur mu? Bir konu hakkındaki düşüncelerinizi merak ediyorum. Bu bölgedeki bazı yerlerdeki Amerikan okullarında sanki sürülmüş tarla pozisyonu var. Ermeni tehcirinde bunun bir katkısı var mıdır?

Misyon okullarında Ermeni milliyetçiliği ile ilgili faaliyetler yaptırtmadılar. Osmanlı döneminde en fazla okullaşma II. Abdülhamit döneminde oldu. Onun döneminde tüm vilayetlere okullar, idadiler yapıldı. Dehşet bir okullaşma seferberliği vardı. Hele Irak taraflarına gittiğiniz vakit oradaki en iyi binalar idadi binalarıdır. Abdülhamit'e en büyük muhalefet oralardan geldi. Adamın derdi Protestanlık. Padişah Protestan okullarını kapatın diyor Ermenilere. İnsanları Protestan ediyorlar diye. Durum böyle değil. Günah keçisi arayacağız ya, böyle bir şey yok. Orada okuyan, yazan adamlar ki bunlar her şeye rağmen bu okullarda daha kalifiye adamlarımız olsun diye uğraşıyorlar. Orada modern bir şey üretiliyor. Çok istemiyorlar da, tepkileri de var zaten. Ama bunlar her şeye rağmen eğitime falan çok önem verirler. Kendi ülkelerinde de öyledir, okullar açarlar. Onlar da şeyle övünüyorlar, bakın Müslümanlık şöyledir demiyoruz. Ahlaklı davranıyorlar. Burada Kur'an kursu niye var demiyorlar. Böyle bir şey yaptığınız anda, bunların standartlarına uygun iyi öğrenciler yetiştirdiğinizde krediniz artıyor. Ortak bir komplo yapıldı gibi bir durum yok. Bizim asıl meseleden kaçmak için yaptığımız bir şey. Osmanlı eşitliği kaldıramadı. Gavurların asırlardır sahip oldukları belirli özelliklerin para ettiği zamana geliyorsunuz. Para ve güç... 1860'larda sen Ermenilere teşekkür ediyorsun. Peki beş sene sonra, 10 sene sonra ne oluyor? Çünkü verdiğin sözü tutmuyorsun. Ermenilerin kendi tarihlerini okuduğun vakit durumun hiç de anlatıldığı gibi olmadığını görüyorsun. Ermeniler arasındaki en büyük tartışma, biz Osmanlı devletinin tebaası olarak yaşadığımız zaman adam zaten sen Hristiyan'sın diyor, seni orada tutuyor. Ermeni olarak biz özerklik peşinde gidelim, kendi kimliğimizi koruyalım diyenler oluyor. Tarihe biraz daha resmi tarihin dışındaki verilerle baktığınız zaman anlatıldığı gibi olmadığını görüyorsunuz. Tabii ki özerklik talebinde bulunuyorlar. Ama bu özerklik talebi Türk devletine yansıdığı gibi yansıtmıyor Osmanlı devletine. Osmanlı zaten adı konulmamış federatif bir yapı. Milletler sitem ediyorlar. Sen diyorsun ki sizin içinizde bir durum varsa kendi aranızda halledin. Ancak herkesin suç saydığı şeylerde seni mahkeme yaparım diyor. Onlar alacak verecek işlerini zaten kendi aralarında yapıyorlar. Osmanlı kadısına gidip de bu benden bunu aldı, para vermedi gibi bir durum yok. Dolayısıyla bir çeşit özerklik var, kendi iç işlerinde. Burjuva o anlamda, gayrimüslimler var olduğu sürece Osmanlı tarihinin çok önemli bir parçası yani burada burjuva dediğimiz vakit Fransızlardan, onlardan, bunlardan bahsetmemiz lazım ki, genel nüfusa oranla bunlar o burjuva diyebileceğimiz kesim için daha ağırlıklıdır. Müslüman belki sayı olarak gene fazladır ama o Müslüman burjuvalarda devletin hamisi gibi, modern burjuvalar gibi birtakım siyasi taleplerde bulunabiliyorlar veya yeni anayasa gibi yapılsın gibi talepte bulunabiliyorlar. O herkese şamil, yani benim için değil, herkes için. Hele Balkan kaybedildikten sonra gayrimüslim oranı radikal biçimde düşüyor, Müslümanların oranı yüzde 80 oluyor, Arabistan tarafı da sayılırsa. Bu durumda yavaş yavaş Cumhuriyet ve İtilaf Fırkası etrafında, bir kesimden talepler falan geliyor. Fakat İttihat Terakki bunları eziyor. Cumhuriyet tarihini belirleyen olaylar, Birinci Dünya Savaşı, Ermeni tehciri, mübadeleler, Anadolu'nun Türkleştirilmesi vb... Daha sonra Türkleştirme başlıyor. Bu sefer de Türklerle uğraşmaya başlıyorsun.

Osmanlı'nın biraz imparatorluk olarak çöküşünü besleyen unsur, Osmanlı kendi tebaasını iyi kullanamadı, yok da edemedi. Meşrutiyette olsun, anayasa çalışmalarında olsun, hepsinde dönüp dolaşıp tebaa yaratma kaygısıyla gayrimüslim tebaa arasına sıkıştı. Bunun bedelini de tamamen parçalanarak mı ödedi?

Avrupa'da modernliğin tarihinde bir sapma vardır ki orada herkes eşittir. Bizde de herkes eşittir dedin mi buna kadınlar giriyor. Bu memleketin en alttaki, en yoksul adamı da giriyor. Herkese oy hakkı verilmeli. Bir sürü mücadele edildi Avrupa'da. Bu sorunun baskısı altında, kadını insandan sayacak mıyız tartışmaları var. Bundan daha radikal cumhuriyetçiler bunu sağladılar. Tabi öbürleri direndiler. Ki oy hakkını vermek demek, egemenliğin kimde olacağını, kim tarafından kullanılacağını belirli bir dönem için belirlemek demek. Dolayısıyla her bireye verdiğiniz oy hakkı demek, egemenliğin bir parçasını veriyorsunuz o da bunu seçim sandığında benim adıma egemenliği kullansın diye onlara şey veriyorsun. Şimdi diyorsunuz ki peki bunlar devletin sahibi. İyi de devletin üstünde bu kadar yetkisi olan, onu kimin yöneteceğine karar veren adam devletle böyle bir sorumluluk bağlantısı kurabilecek mi? Devlet açısından baktığın vakit, bunu son noktasına kadar bir şekilde muhafaza edecek bir çoğunluğa ihtiyacımız var. Bu sefer bu egemenliğe sahip olan millet nasıl bir şey olmalıdır tartışması başlıyor. Mesela Fransa toprakları üzerinde yaşayan ve bu ülkeye sığınan herkes o ülkenin güvencesi altındadır. Herhangi bir Fransıza yardım eden, bir çocuğu okutan da doğal olarak Fransa'nın vatandaşı sayılır. Böyle bir evrensel tanım var. Yani şu deniliyor, bu devletin sahibi bunlardır. Bu özelliği tanımlayamayanlar da cumhuriyet adı altında evet bunların da yurttaşlığını kabul ederim ama bunlar ikinci sınıftır. Devletle yurttaş arasında ideolojik bağı güçlendirmek lazım. Doğuştan gelen niteliklere hitap ettiği oranda insanların durumlarını içselleştirebiliyorlar. Böylece orada burjuvanın siyasi ideolojisi olarak milliyetçilik çıkıyor ortaya. Biz de bunlardan aldık fakat bu dindar tanımlanan bir şey değil. Zaten yeni Osmanlılık aslında bunu dindar olarak tanımlamaya çalıştı. Namık Kemal'in Vatan Yahut Silistre'sine bakarsanız, Müslüman Osmanlılığı görürsünüz. Bunu mümkün olduğu kadar söylememeye çalışıyorlar fakat ister istemez de söylüyorlar. Müslümanları devletin etrafında birleştirme hikayesi biraz incelendiği vakit bütün bu tarihin getirdiği kalıntılarla karşılaşıyorsunuz. Araplar çok ciddi bir şekilde diyor ki, bu dediğimiz şey Müslümanlık ama biz zaten sizi bu kadar egemen bir vaziyette görmekten hoşnut değiliz. Osmanlı'da isyan aranıyorsa, Gayrimüslimler isyan etmediler, Araplar isyan ettiler. Osmanlılar anlatıyor Ermeniler şunu yaptı, bunu yaptı. İyi de Yemen ne oluyor ki? Durmadan Hicaz'a asker gönderiyorsun, demiryolu yapıyorsun. Orada isyan edenler Müslümanlar. Bu bir şekilde olunduğunda bakıyor ki yüzyılın sonunda Türkçülük çıkıyor. Burada anlaşılan, Müslümanlığa dayalı olarak devlet yapmak tamam burada doğabilecek bir reaksiyonu karşılarım, ulusu kaynaşmayı sağlarsam yaparım diyorsun ama bu sefer de bakıyorsun ki Araplarda böyle bir şey yok. Türkler zaten büyük ölçüde inzibat altına alınmamış topluluk olarak yaşıyorlar. Şehre hakim değiller. Abdülhamit'in kurduğu Hamidiye Alayları oradaki harekete karşı kurulan bir önlem. Amaç Müslüman olmayanları sisteme entegre etmek. Abdülhamit'in politikası Müslüman unsurları birbirlerine kaynaştırmak ve en üst okullarda bir Osmanlılık bilinci vermektir. Bir sürü Müslüman subay, Türk subay Harbiyelerde yetişiyor. Tıbbiye, mülkiye Müslüman etnisitelerden insanları getirip onlarla bir Osmanlı eliti yaratmaya çalışıyorsun. Başarılı da olunuyor. Ama öte yandan dipten

gelecek dalgayı karşılayacak kadar değil bunlar. Abdülhamit son ana kadar bunu yapmaya çalışıyor. Zaman içinde tedrici bir şekilde gayrimüslimleri de buraya entegre edebiliriz ama öncelikle bunu sağlıklı yapabilmemiz için önce bir Müslüman eliti oluşturmamız gerekir diyor. Onun için okullaşmaya büyük önem veriyor. Birçok yerde şehir hayatında etkili olan liseler açılıyor. Bunlar ince şeyler. Daha sonra İttihat ve Terakki ile birlikte Türkçülük gündeme geliyor. Bu Türklerdeki hâkim ulus zihniyetini geliştirdi. Abdülhamit bunu tehlikeli bulduğu için Türkçüler saklanıyor. Türkçüler o zaman bayağı solculuk gibi muamele görüyorlar. Türkçülük okullarda yasaktı. Türkçülük ancak muhalefet çevrelerinde kendini gösterebiliyor. Dikkat edin Türkçü ideologların hepsi dışarıdan. İmparatorluğun sonuna geldiği bütün Avrupa'da artık savaşın yaklaştığı anlaşıyor. 1900'lerden itibaren Avrupa artık ufukta savaşın olduğunu görüyor. Sosyalist enternasyonaller yaptıkları toplantılarda savaşa karşı bildiriler yayınlıyorlar. Anlıyorlar korkunç bir savaşın olacağını. Bunu sen de görüyorsun. İngilizler Osmanlı ile çok fazla uğraşmıyorlar. Onların derdi Almanya ile. Senin için tehlike Fransa değil, Çarlık Rusyası. Ona karşı bir şey yapmaya çalışıyor. Dünya Savaşı'nda Rusya bize savaş ilan etmedi. Biz oraya gittik. Başlangıçta çok önemli iki olay oldu. Bir Sarıkamış korkunç, hesapta olmayan bir yenilgidir. Ruslar seni yenmedi, sen orada kendi kendini yendin. Bu başlı başına İttihat Terakki'yi yerle yeksan edecek bir olay. Sen ekim ayında Anadolu askerini oraya gönderiyorsun, o adamlar o dağlarda donarak ölüyorlar. Bu ağır suçtu kapatman lazımdır. Bunun en büyük sorumlusu Başkomutan Enver. Bunu kurtarmak için sen mecburen bunu unutturmalısın en azından. Doğu cephesini koruyan ordu gitmiş. Bu demektir ki ertesi yaz Ruslar bando mızıkayla gelecekler. Tam sen bunlarla uğraşırken 1915'te Çanakkale saldırısı oluyor. Birden bire dört ay öncesine göre canhıraş vaziyette kalıyorsun. Burada Ermeni tehciri bu kadar kanlı yapıldı. Bunlar olunca da mecburen iki şey oldu. Burjuvazinin adına hareket ettiği kişi vardır. Osmanlı harbe girdiği zaman, o ülkenin üretim bilgisi, becerisi olan insanların hep savaşa gönderdi. 1922'lerde nüfus 13,5 milyon. 5.5 milyonu erkek, 8 milyonu kadın. Kadın nüfusu erkek nüfusun iki misline yakın. Erkekler kadar kadınlar da savaşın ağır döneminde yıpranıyorlar. Ben çocukluğumda hatırlarım, o kadar çok sakat insan vardı ki, hepsi savaş gazisi. Ölülerin haddi hesabı yoktu. Bir de bunlar genç nüfus. Birden bire bu ülkenin sermayesi çöktü. Her yer viran oldu. Bu durumda Cumhuriyet'in kurucu kadrosu, biliyor endüstri olmadan, ticaret olmadan bir şey olmayacak, bu sefer kendi eliyle bunu yapacak ama bunu bir asker kafasıyla tasarladığı için bu sefer burjuva olacak ama devlete mudi olacak. Öyle bir şekilde bu adam zengin olacak ki burjuvalar, mesela tamam öyle yaparlar da bir kere ekonomik kararları serbest olacak. Ama sen şimdi kalkıp da o adama birtakım tahsisler verirsen, imtiyazlar verirsen, memleketin bütün zenginleri Ermenilerin bütün mallarını alacak. Böyle bir suç var devletin başında. Şimdi Elazığ'da bir değirmen var, devlet ne yapacak, bu değirmeni alıp birine verecek. Bana verse ben zengin olacağım, sana verse sen zengin olacaksın. Bu bana veriyor. Bana verdiği zaman da nereden aldın diyebiliyor. O yüzden göbekten bağlıyız. Devlet daha sonra devletçilikle geldiği vakit daha da kolaylaşıyor, yeni araçlar çıkıyor, sana veriyor, bizi devlete tabi ediyor. DP döneminde de bu değişmedi.

Osmanlı'nın son dönemlerinde bir devlet burjuvazisi yaratılmaya çalışılmıştır ve Cumhuriyet döneminde de hiçbir şekilde politika kırılmaya uğramıyor. Yine bir burjuva yaratma çabası içinde. DP tarihte hep liberal ekonominin önünü açan bir unsur olarak duruyor. Hasan Bülent Kahraman diyor ki, hayır aslında çok da liberal bir ekonomi politiği izlemedi. Devletçiliğin sadece biçimini değiştirdi biraz. Siz bu konuya katılıyor musunuz?

Tabii ki. Zaten DP, CHP'den doğdu. Savaş sırasında hiçbir şey alınamadı Türkiye'ye. Ama başkalarına sattı. Özellikle krom gibi madenleri sattı. Yani Hazine borçsuzdur. Savaş şartlarındasın, zaten dışarıya para vermiyorsun, burada millet aç kalıyor, sen buğdayı başkalarına savaşa veriyorsun. Devletin o anda belki halkı çok yoksul, yoksullaşıyor ama öbür tarafta bir fazlalık var. Arkadan ABD'liler Marshall yardımıyla geliyorlar. Sovyetler bu sırada Almanlara karşı savaşıyor. Alman ordusunun büyük bir çoğunluğu doğu cephesindeydi.. Sovyetler Almanları karada yeniyor. ABD, komünizm tehlikesine karşı Sovyetlere karşı gelmeyi göze alamıyor. Çin'de de komünizm hâkim. Dünyanın yarısı komünist oldu. Hindistan karışık, ne olacağı belli değil. Böyle bir dünyada bu sefer, ama mücadeleye de kararlısın, bu sefer Marshall planı gündeme geliyor. ABD, Türkiye de dahil olmak üzere Avrupa'da Sovyetlere sınırı olan ülkelere Marshall yardımı yapıyor. İktisadi dinamizmi düzenlemek ve komünizmi yok etmek için. İktisadi çıkarları nedeniyle yapmak lazımdı. Onun üzerine Türkiye'ye de ciddi bir Amerikan yardımı yapılıyor, makineler vb. DP bu konjoktörü iyi kullandı. 1950-55'e kadar sürdü. Türkiye'de ilk defa her sene böyle bir iktisadi dinamizm yaşandı. Fakat DP kötü bir yönetim olduğu için 1957'de krize girdi. 1958'de Türkiye'nin en büyük devalüasyonları yapıldı. Dolar 2 liradan 10 liraya çıktı. Hazine'de para kalmadı. Yine Amerikalara muhtaç duruma gelindi. O dönemlerde Amerikalılarda Sovyetlere karşı yumuşama başladı. Küba krizinden sonra Ruslar gelir, burayı işgal eder korkusuyla Amerikalılardan da para alamıyorsun. Böyle kaldık işte. Bu sefer yeni bir ivme başladı DP ile birlikte. Hakikaten sanayi yapalım diye. Bundan önce göstermelik şeyler vardı. Fabrikaları yine devlet yapıyordu. DP zamanında kurumlar devlet eliyle yapıldı. Türkiye'de girişimci kapitalist adam yok. Kapitalist demek bir işe sermaye koyan adam demektir. Kapitalist değiller bunlar. Para sahipleri. Paraları var, mülkleri var, arazileri var ama kapitalist değiller. Türkiye'de iyi eğitim görmüş, teknik eğitim görmüş insanların da ekmek kapısı devlet. Mühendis oluyorsun, bilmem ne oluyorsun devlet kapısına giriyorsun. Devlet seni istihdam ediyor. 1960'lardan sonra Koçlar vb. gibi kişilerin sahip olduğu işletmeler ortaya çıkmaya başladı. Ondan önce böyle işletmeler yoktu. Tek parti döneminde sen demiryollarını ülkeyi koruma mantığı üzerine kurmuşsun, ticaret için değil. Demiryolları hep doğu-batı doğrultusunda yapılmış. Kuzeyden güneye giden demiryolu pek yok. Bunlar da DP'nin mantığı. Amaç bu toplumu zapt-u rapt altına alabilmektir, iktisat falan değildir. Demir çelik fabrikası kuruyorsun, yanında bir yan sanayi çıkmıyor. Ta ne zamanlara kadar böyle bir şey yok. DP'ye kadar. DP bunları başlatmaya çalıştı. Böylelikle yavaş yavaş bir sermaye sınıfı

iktisatlaşma ağırlığı kazandığı oranda da söz sahibi olmak isteyecek. Şimdinin muhafazakârı AKP'ye gelirsek, bunlar taşradan geliyor. İstanbul sermayesinin her zaman tek parti rejimine muhalifliği vardır. Mustafa Kemal İstanbul'u hiç sevmezdi. Uzun zaman İstanbul'a gelmedi. İstanbul'dur muhalefetin merkezi. Ama o muhalefeti yapanlar buranın Müslüman elitiydi. İzmir çok önemlidir, tek parti döneminin muhalefet merkezidir. Buralar canlı bir ticaretle gelişen şehirlerdir. Ama çeşitli nedenlerden dolayı üretim yapılamıyor, tüketiciye sunulamıyor. Ama bunlar memleketin yerleşik zenginleri. Kaç kuşaktır olduğu için belirli bir yapılaşma düzeyi var. Modernlerdir, yaşam tarzları ve düşünceleri daha Batı standartlarına uyar. İstanbul'da muhalefet yapan zenginler de öyle. Ama onların tek parti rejimine yaptığı muhalefette muhafazakârların sosyal ve kültürel sebeplerle yaptığı muhalefetten dolayı yan yana geldiler. AKP'nin şimdi aldığı oy ne ki? 1954'te onlar bu oyu aldılar. En yüksek oyu alan DP'dir 1954 seçimlerinde. Sonra 1965'te Demirel yüzde 52-54 oy oranı aldı. Sonra da Özal geliyor. Yavaş yavaş bu muhafazakâr çevre de iktisadın önemini anladı. Yani biz kızlarımızı, oğlanlarımızı okutursak, bu bilgi ve donanıyla bu adamlarla baş etmemiz mümkün değil. Onun üzerine bu sefer biz de hem imanlı nesiller yetiştirelim, hem de sanayiye götürebilecek nitelikli elemanlar yetiştirelim. Demirel, Erbakan, Özal gibi adamların mühendis yetiştiren okullardan çıkması tesadüf değildir. İlk defa cemaatler bu adamların rahat okuması için halka yayıldı. Önce çocuklarını, sonra kızlarını devreye sokarak ciddi bir eğitim seferberliği içine girdiler. Bu da yeni bir jenerasyon yarattı

EK 7.

Ekonomi Uzmanı/Yazar Prof. Dr. Mustafa Özel ile 10 Ekim 2013 tarihinde yapılan mülakat

Osmanlı Devleti'nde bir burjuva sınıfının oluşması noktasında en önemli sebeplerden biri olarak devletin ekonomik politığının oluşmaması gösterilir. Bu noktada imparatorluğun bir sermaye sınıfına sahip olmamasının değişim ve dönüşüme olumsuz bir etkisinin olduğunu ya da diğer bir anlamda modernleşme noktasında olumsuz bir nokta olduğu ifade ediliyor. Buna katılır mısınız?

Genel olarak katılıyorum ama bu durumu tam olarak izah etmiyor. Dünyanın her tarafından küçük tüccar sınıf her zaman vardır fakat bu sınıf siyasi otoritenin, devletin mantığına tabi idi. O yönetim mantığını değiştirebilecek bir gücü hiçbir zaman hiçbir yerde gösterebilmiş değillerdi. İlk defa 16. yy'den başlayarak hatta daha belki biraz daha öncesinde İtalya'da, sonra o modele yakın bir şekilde kuzeyde Hollanda'da küçük küçük tüccar eyaletler bir araya gelerek imparatorluk mantığına bir anlamda meydan okumuş oldular. 17. Yy ın ortalarında Haksworklar Felemenk Cumhuriyeti'ne boyun eğdiremeyince anlaşıldı ki bu burjuva mantığı krallık ve aristokratlık mantığına meydan okuyabilecek bir düzeye gelmiş. Ondan sonra işler büyük ölçüde bu tüccar çıkarlarının siyasi organizasyonlar tarafından arkalanması neticesini doğurdu. Yani siyasi otoriteler daha önce herhangi bir iktisadi oluşum meydana gelmişse, siyasi otoriteye boyun eğdiği ve vergisini verdiği, memlekete de birtakım kritik malzemeleri dışarıdan tedarik ettiği müddetçe makbul görülüyordu. Ne zaman ki, haddini aşacak kadar zenginleşmişse de, el konuluyordu ya da sıkıştırılıyordu. İlk defa olarak siyasi otoriteler, 'biz kendi geleceğimiz bakımından bu sermaye birikimine katkıda bulunursak, iyi olur' diye düşünmeye başladılar. Böylece konsantre siyasi güçle konsantre iktisadi güç birbirinin içine geçmeye başladı. Tarihçi Broude buna kader ortaklığı hatta suç ortaklığı adını veriyor. Niye suç ortaklığı? Çünkü daha önceki bütün dönemlerde siyasi otoritenin birinci hedefi tüccar sınıfını kollamak değil, mümkün olduğu kadar geniş ahalinin aç kalmamasını, tüketim maddelerinin bol ve ucuz elde edilmesini sağlamaktır. Tarihçi Halil İnalcık, Osmanlı ve Bizans sistemlerine 'fukara imparatorlukları' adını veriyor. Bunların birinci hedefleri, fukaraların mümkün olduğunca bol ve ucuz, özellikle ekmek ve et temin etmelerini sağlamaktı. Dolayısıyla, bu amaca hizmet ettiği sürece tüccara, zanaatkâra, sermaye sahiplerine değer veriyordu. O ölçüde bunları kolluyorlardı. Yeni dönemde sermaye birikiminin bizzat hızlanması bu tüccar sınıfın kazanması siyasi iktidar açısından kendi kaderiyle birleşen bir şey oldu. Bu birleşme meydana gelince asıl hedef halkı korumak değil sermaye birikimine katkıda bulunmak. Bu eğer halkın daha fazla sömürülmesini gerektiriyorsa ona da arka çıkmak. Sanayi devrimini mümkün kılan bu oldu. Eğer devlet eski mantığı devam ettirip halktan yana tavrını koysaydı, bugün kapitalizm adını verdiğimiz şey başka türlü olacaktı. Belki biz ona yine kapitalizm diyecektik ama devletin safı farklı olacaktı. Devlet uzunca bir zaman sermaye birikimini arkaladı ancak 19. yy'ın sonlarından itibaren sosyal devlet anlayışı gündeme gelmeye başladı. Bu ancak sermaye birikimini başarıldıktan sonra ortaya çıktı. Dolayısıyla doğru mudur dediğiniz şey, zaten dünyanın normal gidişiyle, son 2-3 yüzyılda Avrupa'da bunda bir sapma oldu. Osmanlı, genel trendi gösteren yüzlerce örnekten biriydi. Aykırı olan, yüzlerce hatta binlerce yılın ana trendinden sapan Batı Avrupa oldu. Kamil anlamıyla kapitalizmi ilk önce onlar geliştirdi. Biz de şimdi

öğrenmeye çalışıyoruz, 100-150 yıldır. Biz öğreninceye kadar kapitalizm başka bir şey olacak. Şartlar öyle gösteriyor.

IVX. yy'da bile Avrupa'da bir ticaret gücünden bahsediliyor. Bunları işin başlangıç kısımları olarak mı tanımlamak lazım? Çünkü ta o zamandan sermaye birikimi başlıyor.

ve XV. yy'da Akdeniz'de muazzam bir hareketlilik var ki, tabi ki buradan kapitalizm doğacak gibi bir noktaya geliyorlar. Hint Okyanusu inceleniyor. Hint'in kendi içindeki ticareti bile o kadar yoğun ki, Akdeniz onun yanında çocuk kalır. Çin de öyle. Avrupa'ya oranla, 10-20 misli fazla sayılabilecek ticari hareketlilik var. Niye oradan kapitalizm doğmadı da Akdeniz'deki bu görece küçük canlılıktan kapitalizm doğdu? Söylediğiniz bir bakıma doğru. IVX.- XV. ve XVI. yy 'da bir hareketlilik olmasaydı Avrupa'da, sonraki yüzyıllarda olanlar olmayacaktı. Bunu görebiliyoruz ama asıl açıklanması gereken, Weber'in XX. yy'ın başlarında sorduğu soru, niye Avrupa'da? Eğer Avrupa'da IVX. yy 'da canlılık vardı diyeceksek, bu onu karşılamıyor. Mesela bin yıl geriye gidelim, dünya ekonomisinin ağırlık merkezi Çin'in doğusu ve güneyi idi. Sonra yavaş yavaş Hint'e kaymaya başladı, oradan Akdeniz'e geçti ve bu birkaç yüzyıl aldı. Bunların etkisi XVIII. yy'ın başlarına kadar devam etti. Sanayi Devrimi dediğimiz büyük dönüşüme kadar devam etti. Evet, ticari hareketlilik olmasaydı Avrupa'da büyük dönüşümler olmazdı ama ondan çok daha büyük ticari hareketlilik olduğu halde Çin'de ve Hint'te niye bu dönüşümler yaşanmadı? Çünkü orada siyasi organizasyon, iktisadi organizasyonla, konsantre sermaye güçleriyle amaç birliğine girmeden, kapitalizmi yaratan bu ortak yaşarlıktır. Bir simbiyosis yaşadı konsantre sermaye ile konsantre politik güç. Generallerle sanayiciler kol kola dünyayı parsellemeye başladılar. Çünkü kapitalizmin mantığı önce içerdeki emek gücünü mümkün olduğu kadar sömürmekti. Bunu anlamak için Marks ya da Marksist olmaya gerek yok. Bu değer aktarımı belli bir düzeye de geldikten sonra içerde patinaj yapmaya başladı. Yani içerdeki işçiyi ne kadar sömüreceksiniz? Hem insani açıdan sınırları var hem de onun aynı zamanda sizin için bir alıcıya dönüşmesi, ürettiğiniz malları alması lazım. Çok düşük ücret aldığı zaman alamaz. Onun potansiyel bir alıcıya dönüşmesi için ücretinin artması lazım. Buradan çıkacak olan açığı bu sefer dışarıdan elde etmeniz lazım. Sömürgecilik bunun için hızlanmaya başladı. Ham madde kaynakları için ta Afrika'dan Hindistan'a kadar uzandılar, dünyayı kendi aralarında bölüşürdüler. Kapitalizm bir dış sömürü olmadan vücut bulabilecek bir şey değil.

Bir kitabınızda kapitalizmin toplumlara görünen bir hayalet olduğundan bahsediyorsunuz. Sanırım bu hayalet Doğu toplumları içinde sadece Japonya'ya görünmüş olarak tanımlanıyor kitabınızda. Bu bağlamda Doğu toplumlarını kapitalizme mesafeli yapan unsur tam olarak ne olabilir? Dini inanç boyutu var mıdır?

Tabi. Dini de içerecek şekilde kültür diyelim. Kültürel ve siyasi yapılanmaları, devleti yönetenlerin ekonomik aktörlerle çıkar birliğine girmelerine müsait olmadı. Bu bir tek Japonya'da oldu. Esas şey şu; Kapitalizm ticari bir faaliyet fakat köyde başlayan bir ticari faaliyettir. Yani şehirdeki ticari faaliyetten, o dönemin ticari şartlarına geri dönecek olursak, çok fazla bir değer aktarımı yapmak mümkün değil. Çünkü zenginliğin ana kaynağı toprak. Yani herhangi bir ülkede, çok aykırı olmayan bir ülkede, Sanayi Devrimi'ne kadar, hatta 19. yy'ın neredeyse üçüncü çeyreğine kadar,

GSYH dediğimiz şeyi ölçtüğümüzde yüzde 80-90'ı tarım ürünleridir. Geriye kalanı da diğer her şeydir. Ağırılık tarımdadır. Yine bu dönemde Almanya'nın birçok şehrinde ortalama bir ailenin aylık giderinin yüzde 60'a yakını sadece ekmeğe ödenen paradır. 1970'lere kadar bu Türkiye'nin doğu illerinde de böyleydi. İnsanlarımızın hepsi ekmekle büyüdüler. Bu, geçmiş toplumların olağan bir özelliği idi. Bir sermaye birikimi ve aktarımı olacaksa öncelikle tarım sektöründe olması lazım. Onun için tarımsal kapitalizmden söz etmeden ticaret kapitalizminden söz edemiyoruz. Tarımdan kazanılan sermaye birikimi şehirlere aktarıldı, orada hızlandırıldı, bir süre sonra da fabrika sistemine geçildi. Ama ana kaynak topraktır. Osmanlı'da kapitalizm mümkün değildi çünkü toprak sistemi siyasi olarak devlet tarafından bir vergi sistemi mantığı içerisinde sabitlenmişti. Yani her köylü ferdin bir çift öküzle sürülebilecek kadar toprağı olurdu. Hiç kimse toprağını satamaz, genişletemez, devredemez. Bu bir birimdir. Öldüğün zaman devlet bunu alır, çocuğun varsa çocuğuna verir, yoksa başka birisine verir. Durum böyle olunca kişilerin bir sermaye birikimi sağlamaları mümkün değildi. Niye İngiltere'de kapitalizm ilk önce ortaya çıktı. Çünkü oradaki toprak sisteminde birtakım yeni açık göz toprak ağası sınıfı oluştu, gentil dediğimiz. Bunlar çitleme olayını gerçekleştirdiler. Bir oradan alıyor, bir diğerinden alıyor. Bir yüzyıl sonra bakıyorsunuz ki, toprakların yüzde 60-70'i sadece birine ait, çok sayıda insanın da toprağı kalmamış. Köydesin, toprağın yoksa ne yapacaksın? Gidip başkalarının toprağında boğaz tokluğuna çalışıyorsun. Buradan elde edilen o değer fazlası şehirlere aktarılmaya başladı. Şehirlerde fabrikalaşma başlayınca topraksız kalan köylüler şehirlerdeki fabrikalar için doğal işçi sınıfını oluşturmaya başladı. İşçilik diye bir toplum sınıfı yoktu dünyada. Loncalarda çalışan ve lonca ailesinin bir parçası sayılan çırak vs tipler vardı. Onun dışında mesela bugün ABD'de, Avrupa'da nüfusun neredeyse yüzde 90-95'i işçi sayılır. Geriye kalanı beyaz yakalılarıdır. Beyaz yakalıları belki o üst grubun kurmay heyeti gibi alabiliriz ama onlar da sonuçta ücretle çalışan işçilerdir. Bunların nüfusa oranı şu anda yüzde 99'a varmış durumda. Ama bu oran sanayileşmemiş toplumlarda yüzde 10'du. İnsanların yüzde 90'ı köyde yaşıyordu. Şehirde yaşayanların bile kendi üretim araçları vardı. Sanayileşme dediğimiz olay aslında insanların bütün bu üretim araçlarından kopup tam anlamıyla işçileşmesidir. Biz buna sosyolojide emeğin metaya dönüşmesi diyoruz. Emek eskiden böyle kolay alınıp satılabilen bir meta değildi. Herkes kendi işinde çalışırdı. Yeri geldiğinde birbirlerine yardım ederdi. İşçilik matbaadan bile daha iyi bir icat sanki. Onun için bütün geleneksel öğretilerin içinden çıkan insanlar işçilikle, işçilerle hala ne yapacaklarını bilemiyorlar. Öyle bir cenderenin içindeler ki geleneksel zihniyetçi insanlar, kapitalist olsalar bir türlü, olmasalar bir türlü. Böyle bir açmazın içindeler.

Muhafazakâr sermayenin bir işçi problemi henüz yok gibi. İşçi sınıfıyla ne yapacağını bilmiyor. Sanayi Devrimi'nden sonra Avrupa'daki işçilerle işverenler arasındaki diyalog da yok gibi. Konya, Kayseri gibi yerlerde birtakım makalelere konu olmuş tutumları var ama bunu çok genellemek mümkün müdür bilmiyorum. İşçiler bu işverenlerin kurbanlarını götürüp Somali'de kesmesine karşı çıkıyorlar, bundan hazzetmiyorlar vb. Bazı yazarlar ileride bunun bir muhafazakâr proleterya hareketine dönüşebileceğini söylüyor. Oradan gelen insanların yeme, barınma gibi ihtiyaçları karşılığında çalıştırıldığı söyleniyor. Bunlar da bir nevi bu süreci hazırlayabilir mi?

Sermayenin muhafazakârı, muhafazakârı olmayı ayrılmını anlamıyorum. Sermaye tarihin en dönüştürücü gücüdür. Özellikle parasallaşmış, finansallaşmış sermaye. Kritik bir noktaya kadar sermayeye sahip olabilirsiniz. O kritik noktaya ulaştıktan sonra artık sermaye size sahiptir. Geçmişten gelen birtakım anlayışlar, zihniyetler nedeniyle sermaye size sahip olduktan sonra bile ona direnebilirsiniz. Bütünü imkânsız değil. Ama olağanüstü zor bir şeydir. Dolayısıyla sermaye ile başa çıkma yöntemleri hususunda kafa yormayan bir toplumun birtakım farklı çalışma biçimleri üretme niyeti, arzusu taşımayan ve bunu da gerçekleştirme yolunda ciddi adımlar atmayan bir toplumun o sermaye düzeni kendi problemleri yüzünden yıkılıp gider, arkasında bir enkaz bırakır, oradan başka şeyler doğabilir. Ama o sermaye düzeni var olduğu, küresel anlamda yaşayabildiği müddetçe muhafazakâr olmanın ya da olmamanın sermayenin mantığına doğrudan etki edebileceğini düşünmüyorum. Bir global pazar var, o global pazar içinde bizim dindar burjuva ile sermaye sahibi dediğimiz insanların diyebilirim ki yüzde 99.9'u birer kahya konumundadırlar. Asıl sermaye sahipleri değillerdir. Aslında ben bunlara hamalbaş diyorum. Kamil manada sermaye sahibi, kapitalist aslında yok.

Bir kitabınızda Halit Narin'in 'Kapıkulu burjuvaları' deyiminden bahsediyorsunuz. Osmanlı'dan Türkiye sürecine geldiğimiz zaman bu 'Kapıkulu burjuvaları' hala devlet şemsiyeli bir yaşam sürmekte midir?

İşte bugün muhafazakâr sermaye derken aslında biraz ona gönderme yapıyoruz. Muhafazakâr sermayedar diye bir şey yok fakat muhafazakâr sermayedar dediğimizde şunu anlıyoruz: Nasıl Osmanlı sisteminde kapıkulluğu vardı, yani Osmanlılar İstanbul'u fethedinceye kadar sultan ailesi birtakım başka ailelerle ortaklaşa devleti yönetiyordu. İstanbul'un fethinden önce bu devşirme sistemi başladı. Çok sayıda yetenekli insan istihdam edildi, yetiştirildi. Bunlar yerli ailelerle çatışmaya başladılar. Hatta yerli aileler İstanbul'un fethini istemiyordu. İstanbul fethedilirse bu devşirmenin hakkından gelemeyiz diye düşünüyorlardı. Nitekim düşündükleri, korktukları da oldu. Kapıkulluğu böyle ortaya çıktı. Yerli hanedanları sildiler, devşirdikleri insanlarla iş tutmaya başladılar. Ve bu bugüne kadar devam etti. Cumhuriyet kendi kapıkullarını yetiştirdi. Artık ekonomik bir döneme girdiğimiz için onlar daha ziyade ekonomik kapıkulları, devletin burjuvaları, bugün birçok büyük sermaye grubu bunun içinde, son 30 yılda bu devlet beslemesi olan sermaye gruplarına karşı Anadolu kaynaklı muhalif ekonomik harekete de dindar ya da muhafazakâr sermaye adı verildi. Aslında ona sosyolojik olarak devrimci sermaye demek fayda var. Çünkü onlar neticede bu yapıyı devirmeye ya da yenilemeye çalışıyordu. Diğerleri muhafazakâr. Sermayenin kendisine muhafazakâr demek doğru bir şey demek değil. Sermaye muhafazakâr olamaz. Tabiatı buna müsait değil.

Burjuvanın kapıkulluğu o noktada biraz kırılmış oluyor mu?

Bir ölçüde kırıldı tabi. Ama şöyle söyleyeyim: Eskiler de yollarına devam ediyor fakat şimdi onlarla boy ölçüşebilecek, kapışabilecek bir rakip sermaye çevreleri de oluştu. Nereye baksan artık eskilerin değil yenilerin borusu ötüyor. Bir denge oldu. Bu da rekabet açısından iyi bir şeydir.

Kapıkulu burjuva kavramını TÜSİAD ve MÜSİAD bağlamında sormak istiyorum. Son dönemlerde MÜSİAD'ın hızlı büyümesini biraz iktidarın muhafazakârlığına ya da AKP iktidarına bağlıyorlar. Siz buna katılıyor musunuz?

CHP iktidarda olsaydı MÜSİAD'cılar daha fazla geliştirdi. Bu dönemde kapıkulu sermaye çok daha fazla gelişti.

MÜSİAD'ı biraz daha kapıkulu burjuvasının dışında mı bırakıyorsunuz?

Doğal olarak dışındadır.. Bazıları zamanla kapıkulu olabilir. Şu anda o kapıkulu durumu büyük ölçüde kırıldı. Millet biraz bu ihale sistemini hesaba katarak şey yapıyor ama ihalelerin de şu anda yüzde 90'ı açıkta yapılıyor. Bunlar geçmiş dönemlerde akla, hayale gelmeyecek şeylerdi. Rekabeti açtığınız zaman ister istemez dindar ya da muhafazakâr sermaye bir nevi bazı ihaleleri alıyor. Geçmişte bunların ihale alması imkânsız olduğu için şimdi almaları, onların bileğinin gücüyle oluyor. Geçmişte o salonlara girme imkânı olmayan insanlar, rekabete açılınca alıyor ya, o zaman hükümete yakın olduğun için alıyorsun diyor. Halbuki diğeri de alıyor. Türkiye'nin en büyük ihalesi TUPRAŞ'ı, Koç grubu aldı. Girselerdi diğerleri de alsalardı. Alamadılar.

İslam'ın hayat algısını servet biriktirme ya da ticareti büyütme, burjuvalaşmayı engelleyen bir zihinsel yapıyı empoze ettiğini düşünüyor musunuz? Ya da insanların bilinçaltında böyle bir zihin algısı olduğu için ticaret daha zor gelişmiş midir?

Her din netice itibarıyla ahiret kaygısı taşıyorsa biraz böyle çok hırslı olmayı, çok kazanmayı, çok biriktirmeyi biraz engelleyici olur. Avrupa'da kapitalistleşmeyi biraz Protestan ahlakıyla açıklamaya çalıştılar ama o açıklamaların bence fazla doğruluğu yok. Avrupa'da insanlar dini düşüncelerden, dini duygulardan koptukça daha da kapitalistleştiler. Sonra Hristiyanlık da kendini bu yeni gidişe uydurmaya çalıştı. Protestanlık büyük ölçüde Hristiyanlığın kendini kapitalizme uyarlamaya çalışmasının süreci olarak algılsa daha doğru olur. Ben yüzde 100 böyledir demiyorum ama böyle algılamak öteki tarzda anlamaktan daha uygundur diye düşünüyorum. Ama para kazanmanın bizzat kendisinin bir dönüştürücü gücü var. Bir süre sonra, ne kadar dindar olursanız olun siz de kendi dindarlığınızı o kazanç yürüyüşü içinde anlamlandırmaya ve yaptığınız işleri anlamlı bulmaya, haklılaştırmaya çalışıyorsunuz. Bir süre sonra film kopuyor, siz yolunuza devam ediyorsunuz. Bir sonraki nesil, iki sonraki nesil de tamamen değişiyor. Onlar çünkü kendilerini bir ortama doğmuş olarak buluyorlar ve o ortam alıp götürüyor.

28 Şubat bağlamında bakarsak, Cihan Tugal'ın yazılarında şunlar yer alıyor: 28 Şubat biraz İslami çevreleri sisteme entegre etti, bunun sonucunda da muhafazakar sermaye dediğimiz sermayede yıkılma noktasında değil de yeniden bir doğuş yaşamış oldu ve bu yeniden doğuşunu da sisteme entegre olarak başardı. Bu konuda ne söyleyebilirsiniz?

28 Şubat bunu nasıl yaptı, ben onu anlamıyorum. 28 Şubat'ta bunlar doğru dürüst ihalelere giremiyorlardı, herkes korku içinde yaşıyordu, imam hatipler kapatıldı... Ben onun mantığını bilmiyorum.

Şöyle ifade ediyor: İnsanların kendilerinin bir var olma biçimi vardı. Bu var olma biçimini kendi içlerinde sorguladılar ve dönüşerek, değişerek şu anki hallerine geldiler. Yani 28 Şubat onları değişime zorladı diye...

Ben 1980'den beri Türkiye'de bilinçli olarak yaşadığımı hissediyorum. 1980'de 24 yaşında, Boğaziçi mezunu, İstanbul Bankası'nda çalışan, bankacıları bilen, sanayiye gözlemleyebilen bir insandım. 33 yıldır bu ülkede yaşıyorum. 1980'lerden 28 Şubat'ın sonlarına, 20 yıl bir şey olmamış da 28 Şubat'tan sonra ne olmuş? Böyle bir şeyi anlamıyorum. 1980'i şu açıdan önemsiyorum: Bir dışa açılma durumu oldu. Dindar insanların veya dindar olmasa bile Anadolu çocuğunun, dünyayı görmesi, sağa sola bakması gündeme gelmeye başladı. Daha önce daha kapalı bir yapısı vardı Türkiye'nin. Dolayısıyla bir kırılma noktası olacaksa 1980'e gitmek lazım. 28 Şubat'ın, Türk sermayesinin, dindar ya da muhafazakâr sermayenin yapılanması ya da hareketlenmesi bakımından hiçbir öneminin olduğunu düşünmüyorum.

İktisadi algıyla toplumun kültürel biçimi ya da yaşamı arasında bir ilişki olduğunu düşünerek 28 Şubat süreci Anadolu sermayesi için de bir milat olarak değerlendirilebilir mi?

İnsanlar bu tür baskılardan heyecana gelir, daha fazla, daha gayretli çalışabilirler. Bunu siyasi arenada AKP'yi iktidara getirerek gösterdiler. Böyle bir tersinden motive etme olayı olabilir ama onun da öyle çok fazla bir etkisi yok.

Bir kitabınızda, Doğu'da bireyin sermaye ya da paraya yaklaşımını tanımlamak için şöyle bir cümle var: Doğu'nun Romanı bireyin şüphe ve tövbesini merkeze aldığı anlayışıyla hareket etmesi noktasında bir aktarımınız var.

Aldı değil almalı. Ya da alırsa roman olur. Yani Batı romanında ana motif itiraftır. Günah işlersiniz, sonra bunu birilerine itiraf edersiniz, rahatlarsınız. Bu, Hristiyanlığın özünde de olan bir şey. Ama Müslümanlıkta itiraf yok. Müslüman kültürün bir parçası değil. Tövbe ediyorsunuz gecenin karanlığında kendi kendinize. Dolayısıyla bir Müslüman romanı yazılacaksa, Müslüman'ın bu kazanç sürecindeki şüphesi, tedirginliği, tövbesi... bunları işleyen romanlar olabilir. Ben henüz öyle nitelikli bir şeye rastlamadım.

“Piyasa Düşmanı Kapitalizm” adlı kitapta İslami ekonomik sistem tartışılıyor. Öyle bir İslami ekonomik sistemden söz etmek mümkün mü?

Müslümanca bir iktisadi yapılanmanın temel parametrelerinden söz edebiliriz. Mesela Peygamber efendimiz Medine'de bir pazar yeri kuruyor. O pazar yerinin seçimi, ana kuralları, bazı işleyiş ilkeleri Müslümanca bir ekonomik yapılanma hakkında temel bir bilgi verebilir. Bunu biz bütün çağlarda, bütün yerlerde uygulayabiliriz. Mesela pazar için seçtiği yer dümdüz. Herkes birbirini görebiliyor. Bunu ben İslami bir piyasa yapılanmasında, bir piyasa yapılanmasının İslami olup olmaması söz konusu olduğunda, asimetrik enformasyonun oluşmamış olması olarak anlıyorum. Herhangi bir yerde, Müslüman olsun, olmasın, herhangi türde insanlar arasında bir piyasa yapılanması varsa burada o piyasa aktörleri davranışları ve kararları için gerekli olan bilgiye, enformasyona aşağı yukarı eşit ölçüde ulaşıyorlarsa, birilerinin lehine enformasyon

oluşmuyorsa, orada bir Medine pazarı vardır diyorum. Çünkü Peygamber'in pazarı böyle bir pazardı. Ve bu yüzlerce yıl İslam dünyasında büyük ölçüde hassas Müslümanlar tarafından gözetildi. Asimetrik enformasyon var, bilinçli ya da bilinçsiz. Bir piyasanın, bir genel yapının İslamiliğinin birinci şartı, enformasyon simetrik mi, değil mi? İkincisi, Hz. Peygamber 'köşe başlarını tutmayın' diyor. Onu da, demin anlattığım, devlet belli sermaye güçlerinin arkasına geçmesin. Onların garantörü, onların teminatı olmasın. Hiç kimse doğru fiyatı bilemez. Fiyat dışarıdan belirlenemez. Fiyatlar mümkün olduğu kadar serbest etkileşimle oluşuyorsa, şüphelendiniz, birileri oynuyor mu fiyatlarla, devlet olarak sizin yapacağınız şey, eğer öyle bir ihtimal varsa, eminseniz ya da değilseniz bile, o zaman bunu dengeleyici ne yapılabilir? Yapacağınız bütün şey budur. Buna benzer ilkeler uygulanıyorsa, bunu eski olan uyguluyorsa onlar Müslümanca bir iş yapıyorlardır denir. İslami ekonomiden ben böyle şeyler anlıyorum.

Avrupa'da burjuva sınıfı ya da orta sınıflar biraz toplumsal yapıyı hem dönüştüren hem de özgürlüklerin ve demokratikleşmenin önünü açan bir güce sahipler siyasi irade üzerinde. Türkiye'de böyle bir iradenin oluştuğunu düşünüyor musunuz?

Onun işaretlerini alıyoruz tabi. Orta sınıfların her zaman kaderidir bu. Orta sınıflar özgürlüğün yolunu açarlar, o süreçte kendileri de üst sınıf haline gelirler, üst sınıflar da özgürlüklerin önüne sınırlar koyarlar. Hatta belli ölçüde dondururlar. Batı tarihini böyle özetlemek çok büyük haksızlık olmaz. Ama Türkiye'de henüz o noktanın çok uzağındayız. Orta sınıfların özgürlük alanını genişletme konusunda daha yürüyecekleri bir 20-30 yılları var gibi.

Bu biraz da Türkiye'de siyaset dışı güçlerin hareket alanını sınırlayabilir mi?

Tabi, sınırlar. Bu da çok hayırlı bir şey olur. Siyaset dışı güçlerin bir mantığı yoktur. İktisadi güçte bir mantık vardır, en azından ne olduğunu bilirsin. Öbüründe ise kaba güç vardır, istismara çok açıktır. İstismarın olduğu yerde de verimsizlik vardır. 1990'lı yıllarda Türkiye'de o siyaset dışı güçler, Özal'ı devre dışı bırakmaları yüzünden, teröre faizleriyle birlikte 500 milyar Dolar (CHP'nin hesaplarına göre) para harcadı. Milletin enerjisi boşa harcanmış oldu. Hiç değilse ekonomik egemenlik ve ekonomi üzerinden egemenlik kurmanın bir rasyonelliği var. Hesabı tutulabiliyor, günü gelince hesabı verilebiliyor.

Muhafazakâr kadın ve toplumsal hayat hakkında özellikle Muhafazakar sermaye bağlamında neler söyleye bilirsiniz?

Kapitalizmin bel kemiği kadındır. Kadın, mütecaviz bir tüketici olmaması durumunda kapitalizm mümkün değildir. Yani kadının saldırgan bir tüketici olması lazım ki çok şey talep edebilsin. Bunun sınırlarına vardığınız yerde erkeğin kadınlaşması, e-femine olması lazım. Bunları tamamen sosyolojik anlamda kullanıyorum, cinsiyet cenderesine sokmuyorum. Ben bu eşcinselliğin bu kadar yaygınlaştırılmasını birilerinin hakları olarak görmüyorum, kapitalizmin ihtiyacı olarak görüyorum. Çünkü sonsuz kazanç için sonsuz tüketim lazım ki birileri sonsuz üretim yapabilsin, kazanç elde edilebilsin. Sistemin yapısal bir dayatması var. Bu da insanlığın kaderidir diyebiliriz. Sonuç olarak böyle bir sistemde insanın dindarlığının ne anlamı

kalıyor? Sermaye seni peşinden sürüklemeye başlıyor. Kadın bence kapitalizmin tasarladığı dünyada işin merkezinde duran güçtür. Kapitalizm kadınlar için, kadınlar üzerinden, erkeklerin de kadınlaştırıldığı bir toplumda nihai varoluşunu gerçekleştirebilir. Bunu soyut bir şey olarak değil tarihsel olarak söylüyorum

Bu süreçte kadının hareket alanı genişledi mi, daraldı mı?

Kapitalizm kadınlar için, kadınlar üzerinden, erkeklerin de kadınlaştırıldığı bir toplumda nihai varoluşunu gerçekleştirebilir. Bunu soyut bir şey olarak değil tarihsel olarak söylüyorum.

Bu aynı zamanda muhafazakâr burjuvada daha hızlı bir sekülerleşmenin önünü de kadınların üzerinden gerçekleştirdiği olarak yorumlayabilir miyiz?

Tabi. İnsan paraya niye sahip olmak ister? Para üzerinden bir güç gösterisi yapmak için. Kapitalizmin oluşması için gösteriş merakı her şeyin üstünü çıkıyor. Kral gücünü gösteremiyorsa, neyin kralı?

Çokça eleştirilen bir nokta var. Kemalizm, Cumhuriyet sonrası dönem kadını biraz daha sembolik bir ikon olarak kullandı. Çok fazla da aslında hayatın içinde yoktu ama varmış gibi duruyordu. Çünkü onu biçimsel olarak dönüştürdü, Avrupalı bir kadın gibi gösterdi ama kadının sosyal hayattaki varlığı hala sınırlıydı. Bu, muhafazakâr kesim için de aynı noktaya gelmiş olmuyor mu? Kadınlar geçmişe göre daha fazla kamusal alana çıkabiliyor ama kültürel, sanatsal alanda çok fazla yoklar. Sadece belki belli bir noktada iyi tüketen bir insan profili noktasında varlar. Bunun ötesine geçebilmiş gibi durmuyor.

Sanatsal alanda Türk toplumu genelde yok. Olanların da yüzde 99'u görüntü olarak var, garnitür yani. O da gösteriştir. Çağdaşlık o, öyle olması lazım gibi. Müslümanlar o şeyin içine girecekler, bir süre sonra onlar da onlara benzeyecekler. Modernleştirici adımları Mustafa Kemal gibi birinin yapması milletin muhafazakârlaşmasına yol açtı. Eğer o yapmasaydı, padişahlık devam etseydi, Mustafa Kemal'in yaptıklarının büyük kısmını padişahlar yapacaktı ve toplum da çok fazla direnmeyecekti. Çok daha erken olacaktı o Batılılaşma, modernleşme dediğimiz olay.

EK 8.**Star Gazetesi Yazarı Fadime Özkan ile 26 Şubat 2014 tarihinde yapılan Mülakat**

Burjuva kavramı üzerinden hareket edersek, Osmanlı'da bir burjuva sınıfı tanımlayabilir misiniz? Böyle bir sınıfın olduğunu düşünüyor musunuz?

Hayır, çünkü Osmanlı'da Batılı anlamda bir burjuva sınıfı olmadığını, Osmanlı'daki iktidar yapısının devlet dışında çoklu iktidar odaklarına izin vermediğini okuduğum tarih ve sosyoloji kitaplarından biliyorum. Saray dışında birikmiş sermaye olmadığı gibi, sermaye sahiplerinin ürettiği bir kültür ve sınıf ahlakı, sınıf siyaseti de oluşmamış. Lakin Batılı anlamda değilse de farklı bir kültür birikimi oluşuyor saray uzantılı da olsa. Yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra gayri Müslimlerin sermaye ve kültür birikimi, ya da saray görevlilerinin, çevrelerinin merkezi otoritenin verdiği görev dolayısıyla edindiği bir zenginlik ve bunun etrafında oluşan bir kültürden bahsediliyor çoklukla. Ama merkezi iktidar dışında, ondan bağımsız oluşan bir sermaye sınıfı ve kültürü oluşmuyor bildiğim kadarıyla. Dolayısıyla burjuva sınıfı da bu topraklar için 19. yüzyılda, o da garip şekilde devlet eliyle oluşturulunca bahsedilebilir bir varlık kazanıyor.

Merkez sermaye, İstanbul sermayesi olarak tanımladığımız yaratılmış bir sermayeyi Türkiye siyaseti ile endeksli düşündüğünüzde, Türkiye'ye neler getirmiş, neler götürmüştür? Türkiye'nin gelişimi üzerinde nasıl bir etkiye sahip olmuştur?

Türkiye siyasetinin gelişiminde, sermayenin devlet eliyle oluşturulması çok belirleyici oldu. Türkiye'nin yaşadığı siyasi sorunların, toplumsal sorunların bir ucunda hep bu yaratılmış sermaye ve bu sermayenin siyaset üzerinde oluşturmak istediği vesayet oldu. Türkiye siyasi tarihi, farklı araçlar ve kılıklerle süren vesayetle mücadeleyle geçti hep. Hâlihazırda süren mücadele de bunun bir görüntüsü, bir sonucu. İktidar saraydan alınıp Ankara'da halka verildiğinde, Cumhuriyet kurulduğunda sermayesi olmayan, sanayisi olmayan, Anadolu topraklarına büzülmüş, parçalanmanın ve küçülmenin travmasını yaşayan bir ülkeydi Türkiye. O travmayı atlatmakla, bozulan dengeyi ya da zaten baştan yanlış kurulan sistemi düzeltmekle geçti bütün bu zaman. Devlet eliyle oluşturulan sermaye, aynı zamanda kurucu ideolojiyi de besleyen, onunla örtüşen, hep birbirine payanda olan iki şey oldu. Tek Parti dönemi siyaseti, devrim kanunları, topluma rağmen yapılan değişimlerin topluma zorla dayatılması, devlet eliyle CHF çevresinde bir sermayedar zümrenin oluşturulması, halkla Ankara arasında, halkla sermaye sınıfı arasında hem fiziki hem duygusal çok ciddi bir yarılmaya, tahribata yol açtı. (Bu bilgiyi herhangi bir yerde okumadım, Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesinde yüksek lisans tez danışmanım olan Prof. Dr. Ünsal Oskay'ın anlattığı bir olay vardır, kuruluş döneminde sermaye birikiminin nasıl oluşturulduğuna dair. Derdi ki: Anadolu'nun genç erkekleri savaşlarda kırılmış, şehit olmuş ya da evine sakat dönmüşken, kimsenin yiyecek ekmeği yokken, Ankara'da Meclis binasının çatısı için kiremide ihtiyaç duyulur. Yenisini üretecek fabrika yoktur. Halk kendi evinin çatısından indirdiği kiremitleri bugünün en büyük sermaye gruplarından olan Koçlar'a üç beş kuruşa satar. Koç'lar da üç beş kuruşa aldığı bu kiremitleri kat be kat yüksek bir fiyata devlete satar. Koçlar'ın ilk sermayesi budur. Erken dönemden başlayarak buna benzer

yollarla ve gayri Müslimlerin sahip olduğu mallar mülklerin Varlık Vergisi gibi resmi politikalar ve yıldırma esaslı gasp yöntemleriyle el değiştirmesi sağlanıyor. Devletin gözetiminde, halkın gözü önünde oluyor bu. Halkın seçtiklerinin, burjuvanın sermayenin ayakta tuttuğu siyaset erkinin baskısı altında kalması, hükümetlerin hükmedememesi, halk iradesinin her seferinde bir darbeye ezilmeye çalışılması gibi çok olumsuz bir durum yarattı. Ama bu, karşı siyaseti de yarattı. Sermayede de, vesayet siyasetine karşı halk iradesini önceleyen siyasette de çeşitlenme oldu. Bunlar hep o ilk baştaki oluşumun sonuçları.

Böyle baktığımızda, Anadolu sermayesi ya da yeşil sermayenin oluşum süreci, Batılı manada bir burjuva sınıfını düşündüğümüz zaman, nasıl değerlendirebilirsiniz? Mesela biz İstanbul burjuvazisi için hep dedik ki, yaratılmış bir sınıftı, devletin bir nevi beslediği, devlete göbek bağı ile bağlı olan bir sınıf, dolayısıyla bu sınıfın özellikle demokratik manada sistemi beslemesi mümkün değildi. Zaten sistemin varlığından kendisi besleniyordu. Anadolu burjuvazisi bunun tersini düşünme noktasında mıdır?

Anadolu burjuvazisinin ortaya çıkışının evreleri var malum. Küçük işletmelerin sağ-muhafazakâr partilerin güttüğü ekonomi-politikalar sonrasında zamanla ama çok yavaş bir ritimde cesamete kavuşması var. Turgut Özal'ı anmak lazım buradadır 90'larla birlikte, dünyadaki iletişim ve ulaşım imkânlarının çok artması, sınırların şeffaflaşması, Türkiye'nin içe kapanması siyasetten vazgeçmesi gibi nedenlerle Anadolu'daki bu küçük işletmeler de MÜSİAD çatısında toplanıyor ve gözünü yurt dışına dikeyyor. Ürettiklerini nasıl ihraç edeceklerinin, yeni pazarlara gireceklerinin ürkek adımları atılıyor, yol yöntem öğreniliyor, kendi kendine ayaklanmaya çalışıyor bu sermaye. Tarihsel olarak baktığımızda, Türkiye siyasetinde de bir döneme, Özal sonrasına tekabül ediyor bu dönem. Özal sonrasında Refah Partisi'nin aktif olduğu bir döneme denk geliyor yeşil sermayenin palazlanması, özgüven kazanması. Bu ikisi birbirini besledi. Siyasette Milli Görüş çizgisinin görünür olması, seçimleri kazanması, önce yerelde sonra Ankara'da iktidara gelmesi, çok büyük baskılarla karşılaşsa da bir varlık kazanması öbür tarafta aynı zamanda Anadolu'daki bu sermayenin bir sonucuydu. Ama siyasette varlık gösteren yeni siyasi çizgiyle birlikte ekonomide varlık gösteren bu yeni sermaye daha da görünür oldu. İki taraflı görünür olmaktan dolayı bir baskıya da maruz kaldılar 28 Şubat döneminde. Yeşil sermaye etiketiyle dışlandılar, andaçlardılar, pazarlardan silinmek istendiler. Ama nihayetinde dindar muhafazakâr Anadolu sermayesi her şeye rağmen, kendi doğal seyrinde çıktı ortaya. İteklenmedi, beslenmedi bilakis ayıklanmak istendi. O sermaye, bir yerden empoze dilen, beslenen, kaynak aktarılan olmaktan çok, kendi doğal seyrinde, kendi işletmesini doğal rakamlar içinde büyüterek bir varlık kazandı. Siyasetle paralel bir tecrübe edindiler.

Batı'da burjuva sınıfı aslında kralların hareket alanını kısıtlamıştır. Halkın yönetimde hak sahibi olmasının önünü açan ilk adım onlara aittir. Biraz kendi mallarının Kralın yetkileri karşısında korunması endişesiyle bu başlamıştır ama sonuçta yine öyle bir noktaya gitmiştir. Kralın yetki alanları, özellikle mülk edinme noktasında sınırlandırılmıştır vb. Türkiye'de merkez sermaye ya da Anadolu sermayesinin, Türkiye'nin demokratik bir siyasi platforma oturmasında katkısı olabilir mi?

Olabilir, bence oldu da. Refah Partisi ile başlayan çizgi Anadolu sermayesinin yavaş yavaş görünür olması, varlık kazanmasından bağımsız düşünülemez. Onlarla eş zamanlı olarak MÜSİAD'ın bir varlık kazanması, örgütsel bir yapının avantajları, bir bütün olarak tecrübe paylaşımı, daha önce bu yollardan geçmemiş küçük sanayicilere işadamlarına yol gösterebiliyor olması önemlidir. Bu bir tehdit olarak algılandı ama. Siyasi partinin varlığı gibi buradaki sanayi de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu idaresine, ideallerine tehdit olarak algılandı ve baskıya maruz kaldı. Bu ikinci bir psikolojik baskıydı aslında. Zaten geriden başlayan, tecrübesiz olan, dışlanan bir kesim için ikinci ağır bir darbeydi. İş dünyası da malum psikoloji kaldıran bir alan değil. Pazarda haksız rekabet yaratılması ya da bir markanın rejim aleyhtarı ilan edilmesi vs. negatif duruma sebep olmuş olmalı. Ama bu da o sermayedarların siyasi reflekslerini belirleyen bir tecrübe oldu diye düşünüyorum. Darbelere, iteklemelere, baskılara, ayrımcılığa maruz kalmak, kendi iş alanlarında lekelenmek onlarda siyasi bir tepkiselliğe neden oldu kanımca. Ama ilginçtir bu tepkisellik kirli, karanlık bir şeye dönüşmedi. Meşru yollar dışında bir yol denenmedi. Devamında AK Parti'nin oluşumuna ve iktidar olduğu sürece bakın. AK Parti Milli Görüş'ün devamı olarak değil ama orada da edinilmiş bir tecrübenin damıtılması sonucu hem iş dünyası hem siyasi anlamında daha kuşatıcı, daha evrensele yakın fikirler ve politikalarla tanımladı belirledi kendini. Bu süreçte benzer bir süreçten gelen Anadolu sermayesi de hem kendi kurumsal varlıkları hem sivil toplum kuruluşları eliyle Türkiye'nin demokratikleşmesinde inisiyatif aldı. Ürkekliği attılar, tavır aldılar. 27 Nisan Muhtırası döneminde de oldu bu, 17 Aralık döneminde de. Türkiye demokrasisine hamle eden her türlü vesayete karşı siyasi duruşları oldu. Bunun, demokrasinin yerleşip tabana yayılması konusunda önemli etkisinin olduğunu düşünüyorum evet.

(Dilek Yankaya'nın çalışması) **Yankaya'nın orada 28 Şubat'ın aslında Anadolu sermayesini beslediğini, geliştirdiğini iddia eden bir yaklaşımı var. 28 Şubat birçok yasaklama koymuştur ama Anadolu burjuvazisi bunu avantaja çevirmeyi başarmıştır diye. O noktadan baktığımız zaman, 28 Şubat Anadolu sermayesini dışa doğru itmede etkili olmuş mudur?** Sonuçta merkezle ya da ülke içinde hareket alanı daralmıştı...

Bence dışa açılma bu hareketin, bu sermaye sınıfının doğal seyriydi. Bu insanlar elbette iç piyasaya olduğu gibi dış piyasaya da açılacaktı çünkü bu sadece Anadolu ölçekli bir şey değil. Dünya küreselleşmekteydi, hem iletişim hem paranın dönüşümü, sınır geçişleri artmıştı. Doğal olan buydu. Dünya hızla geçişten bir çağa doğru gitmekteydi ve Türkiye de etkileniyordu bundan. Ama evet 28 Şubat bir ivme kazandırmış olabilir. Tıpkı 28 Şubat döneminde başörtülü kızların okullara alınmaması sebebiyle o ilk şok ve sarsıntı atıldıktan sonra kızların başörtülü okuyabilecekleri ülkelere gitmeleri gibi. Sonuçta bu sermaye gruplarının da burslar marifetiyle desteklediği STK'lar kendi içlerinde hemen bir yapılanmaya gitti, Önder gibi. Fonlar oluşturdu, bunun bir sistemini geliştirdi ve bu kız çocuklarını yurt dışında, başörtüsü sorununun olmadığı Avrupa ülkelerine üniversite okumaya gönderdi. Kızlar yurt dışına gittiler ve pek çoğu birkaç alanda uzmanlaştı, birkaç dil öğrendi. Ve 28 Şubat başörtüsü yasaklarıyla, o sınıfı, Anadolu insanını, anayasal hak ve özgürlüklerini kullanarak kendi değerleriyle okumak isteyenleri ezmeye kalkanlar için baş edemeyecekleri kadar büyük bir bedelle döndü onlara! Mücadele edemeyecekleri bir sınıfla karşılaştılar böylece. Biraz da bu yüzden daha yenik, daha ezik hissediyorlar şimdi kendilerini.

1980 sonrası başörtülü kadın çok fazla talepkar değil gibi geliyor bana okuduklarıma baktığım zaman. Eğitim görmek istiyor ama aynı zamanda zamanının çok olacağı bir meslek istiyor. Kamusal alanda daha az bir talep sahibi gibi. 2000'lerden sonra bu talepleri çok çeşitlenmiş ve hatta bir fark kalmamış gibi. Var olma gibi bir talepleri var, hatta varlar. Öyle bir fark görüyor musunuz? Muhafazakâr kadın bu süreçte daha alanını genişletip, donanımlı bir şekilde bir sınıf olarak ortaya çıkmış mıdır?

Aslında benim gördüğüm kadarıyla 90'larda da öyleydi. Ben üniversite okumak için Eskişehir'den İstanbul'a geldiğimde ne isteyip, ne istemediğimi çok iyi biliyordum. O özgüvene en başından beri sahiptim. Gazetecilik yapacaktım ve bunu yaparken kendimi sınırlanmış falan hissetmiyordum, fiili fiziki bir engel mevcut durumda varsa da ben onu tanıımıyordum ve aşılmaz görmüyordum. Benim çevremde o dönem üniversite okuyan pek çok başörtülü kız için de geçerliydi bu. Kimse kendisini ne eksik hissediyordu ne kısıtlanmış. Çok bağlantı kurmam o yüzden. Dönemin yaygın psikolojisi buydu çünkü.

90'larda başörtülü kadınlar, hiç sınırları olmayan bir hayat hayal ediyorlar mıydı kamusal alanda? Bizim okuduğumuz birçok kitapta, Türk sinemasında, kadın moderndir ama kadını hep çocukların içinde iyi bir anne olarak tanımlarlar. Kadın erkeğin iyi eşi, çocukların iyi annesidir. Muhafazakâr kadınlarda da öncelikli algı bu muydu yoksa aslında hiç de öyle değildi de biraz daha mı gelişti?

90'larda benim de içinde bulunduğum çevre, çoklukla medya, yayıncılık ve kültür sanat çevrelerindendi. Bu özgüven sahibi başörtülü kızların pek çoğu halen medyanın belirli yerlerinde insanlar. Mesleki anlamda o kadar görünür olmasalar da varlar. Benim kuşağımdan evlenmemiş çok sayıda başörtülü kadın vardır. Bizden önceki kuşak kendilerini inşa ederken geleneksel rollerle idealize ettikleri, kurdukları dünya arasında bir bağlantı kurmayı başardılar ya da bazı alanlarda vazgeçtiler. Yıkmadan dönüştürme gayreti vardı onlarda. 90'lar kuşağında ise bana göre ideal olan dışındakine itibar etmeme, beğenmeme, azımsama. Dönemin kadınlarıyla erkeklerinin geleneksel rollere bakışta ve beklentide farklılaşmasının bir sonucu olabilir. Neticede kategorik olarak evlenmemek gibi bir kararı yoktu kimsenin sanırım ama evlenmeyen ya da geç evlenen çok oldu sonuçta. İlklerin yaşandığı bir dönemdi 90'ların başı ve henüz kırılmalar olmamıştı. Bunun sosyolojik bir anlamı olmalı bence.

2000'den sonraki siyasi yapılanmanın süreç üzerinde etkisi olmuş mudur? Yoksa 90'lar da bu sürecin hazırlayıcısı mıydı?

28 Şubat'ın savurduğu, ezdiği, psikolojileri de değiştirdiği bir dönemin sonunda 2000'lerde yeni bir siyaset oluştu. Her şey masaya yeniden serildi. 2000'lerdeki başörtülü kızlara baktığımız zaman ben bir çeşitlenme görüyorum. Bu çeşitlenmeyi şöyle okuyorum: Siyaset daha kuşatıcı, daha geçirgen oldu. Refah Partisi'yle AKP arasında çok büyük fark var. Bu sadece AKP'nin kendi politikası değil. Toplum da böyle algılıyordu. Kategorize edilmek istemiyordu. İnsanlar başörtüsüyle kamusal alanda tabii ki olmalı. Ama başörtüsü nedeniyle kendisine üstünlük atfedilmesini de istemiyordu. Rahmetli Erbakan'ın 28 Şubat günlerinde yasakçılara hitaben söylediği

“Başörtülü kızlar gelecek, rektörler kapıda ceketini ilikleyip karşılayacak” türü lüzumsuzlar, imtiyazlar olması şöyle dursun, ifade dahi edilmesini istemiyordu. Bu duygu, bu bilinç var. Tek sesliliğe, tek boyutluluğa, itiraz geliştirdi. Herkes kendi beğenisini daha rahat, daha yaygın ifade etti, yerine getirdi. Genel kabul gördü ama eleştiriler de oldu. Hala var. 2000’ler boyunca hangi tesettür kıyafetinin dine uygun olduğu ya da olmadığı tartışması yürüdü mesela. Bu tartışmada ben şunun karıştırıldığını düşünüyorum: Mecburiyetten, belki diyelim ki baba baskısıyla başını örten kızın başını örtüşünün bir biçimi vardı eskiden. Genel giyim kuşamı, beğenisi, seçimleri, giyim tarzı vs. Bir de ailesinin baskısına rağmen kendi iradesinin de dahil olduğu bir süreçte başını örten, üniversitede okuyan ve kamusal alanda bulunan kadın var ve onun kıyafet seçimi, kıyafetini taşıyışı bir şekilde onu belli ederdi. İlkinde daha geleneksel idi kıyafetler. İkincisinde pardesü ve geniş başörtüler vs söz konusuydu. Haliyle farklılaşıyorlardı. 90’larda kısmen 2000’lerde yaygın olarak pardösüler gitti, başörtüler küçüldü renklendi ve bir moda, bir sektör oluştu bu alanda. Bu sektör eskisi kadar köşeli bir kıyafete sokmadı kadınları. Daha çeşitli ve çoğulcu oldu. Hem bu kıyafette benzeşme, hem sektörün genişlemesi, ürünlerin ucuzlaması ve beğenin ortaklaşması sonucu, üniversitede okuyan kızın kıyafetiyle konfeksiyona giden kızın kıyafeti benzeşti. Bu benzeşme sonra ayırt edilemez oldu. Ve birinin daha dikkatli diğerinin daha az dikkatli tesettürü aynı potada eleştiriye tutuldu.

Muhafazakâr kadın için AKP iktidarı ile birlikte yaşam alanı daha genişlemiş midir? Ya da AKP bu işte önemli bir faktör müdür?

12 yıllık bir AKP iktidarı döneminden bahsediyoruz. Değişen, değiştirmek isteyen toplumsal talebin üzerinde yükselmiş bir parti bu. Toplumun değişim talebini siyasetle tercüme etti ama aynı zamanda toplumdan da etkilendi. 12 yıl çok uzun bir süre ve elbette bu kesimin kadınının hem kamusal alandaki varlığının hem de taleplerinin görünür olmasının kesin bir etkisi var. Ama Meclis’te başörtüsünü 2013’de gördük ancak, 11 yıllık AKP iktidarı sonunda. O dolaşım aslında o güçlü partiye rağmen bu kadar işlenmiş bir şey değildi, geç kalmıştı. Yani o sınırlar, bariyerler AKP “otoriter” vs denmesine rağmen hemen öyle kalkmadı, öyle işlemedi. Hatta belki kadının karşısına çıkarılan, geciktirilen bir şey oldu. Hala şunu söyleyen insanlar var: Bunlar inandığı için başını örtmüyor, siyasi düşüncelerinden dolayı örtüyor. Bu zihniyet hala temsil edilebiliyor Meclis’te. Kamusal alanda başörtüsü yasağının kaldırılmasıyla yasak nedeniyle başını açıp çalışan insanların yasak kalkınca, yani seçme şansı olduğunda başını örttüğünü de gördük. Aslında bu hak iadesi talebinin ne kadar yaygın olduğunu da anladık. Aslında büyük bir baskı var imiş bu görünürlüğü üstünü örten. Yasak ortadan kalkınca biraz daha görünür oldu. Meclis’teki yasak da kalkınca kadının önünde engel olarak üniformalı meslekler kaldı sadece. Bunun da hal yolunun bulunması gerekir, bulunacaktır.

Merkez sermayenin alanının, Anadolu sermayesinin gelişimi ile birlikte daraldığı gibi bir düşünce var. Anadolu sermayesi merkezde daha fazla varlık göstermeye başladı ve iki kültür karşı karşıya geldiler. Siz bu karşılaşmayı nasıl okuyorsunuz?

Geçen sene bir gazete, iftarda iki burjuva ailesinin sofrasına oturdu ve evlerini sofralarını fotoğrafladı. Kıyaslandı bu fotoğraflar günlerce. Evin mimarisi, kılık kıyafet, görülebilecek olan her şey karşılaştırıldı. Bunun sınıfsal bir okuması yapıldı. Ben ne

düşünüyorum: Böyle bir okuma yapılabilir, doğaldır. Ama bunu kalıcı bir durum gibi, laik burjuva sınıfıyla dindar burjuva sınıfı arasında bir incelik farkı varmış gibi sunmak ayıp, hastalıklı ve kasıtlı. Veleve ki öyle olsun. Bu tartışmalar bir şeyin varlığını tespit ediyor evet. Tartışıyoruz tamam tartışalım. Sonuçta bunun gerçekten rahatsız edici boyutlarıyla da karşılaşabiliyorsunuz. Bir gösterme kaygısı, çabası olduğunu da görüyorsunuz. Bu bir kusurdur. Ama bunları tartışıyor olmak doğaldır ve bunun en ağır bir dille tartışması dindar muhafazakâr kesimde yapılıyor zaten. Laik batılı batıcı ve devlet eliyle oluşturulmuş burjuva ve onun medyasının sanki kendi tarihleri 200-300 yüzyıl öncesine gidiyormuş gibi yapmaları tuhaf. Onların da köy geçmişleri en fazla 50-60-70 yıl geriye gider sonuçta. Kültürel yatırım bahsine gelince: Sermaye şunu gördü bence. Sivil toplum hareketlendikçe sivil toplum adına yapılan bazı kültürel sosyal çalışmaların şık durduğunu, kendileri için de kurtarıcı, inceltici, meşrulaştırıcı tarafı olduğunu. Batı'da sermaye sahiplerinin sanatçılara, ressamalara mesela kol kanat germesi, hamilik etmesi gibi bir durumun burada da işe yarayacağı, vakıf kurarak, çocuklara yurt yaparak, festivallere sponsor olarak, müze açarak hem vergi muafiyeti kazanılacağını, hem üstlerinde çok şık duracağını, hem de onların toplum üzerindeki yerlerini pekiştireceğini, sınıfsal konumlarını işaretleyeceğini gördüler, keşfettiler ve buraya yatırım yapmaya başladılar. İki şey var burada: Bir, bunun şık durduğu için yapıldığını; iki, yapılan işle özdeşleşilmediğini. Yani bunun sahici bir şey olmadığını ve bunun onları dönüştürmediğini. Halka bakışları değişmedi, halkla, yeni sermaye sınıfıyla yahut dindar muhafazakâr kesimin kültür insanlarıyla bile iletişimde önyargılı olduklarını, bu teması pek istemediklerini, temas etmek zorunda kaldıklarında da burunlarında hep görünmez bir mandalla gezdiklerini, bu karşılaşmalardan da çok hazzetmediklerini düşünüyorum. Çünkü, daha önce sadece kendilerinin hakim olduğu bir alandı bu bakir sahalar. Şimdi kavga etmek, rekabet etmek zorlandılar ve bir toplumsal kesim tarafından ayrıcalıklarının gasp edildiğini düşünüyorlar, hissediyorlar ve bunu da belli ediyorlar. Oysa buna alışmaları gerekiyor. Demokrasi tam da böyle bir şeydir.

EK 9.

İstanbul Ticaret Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Sare Aydın, 9Ekim 2013 tarihinde yapılan mülakat

Muhafazakâr Kadınların Kamusal alanda var olmaları anlamında neler söyleyebilirsiniz?

Kadınlar da bu mücadelede erkeklere göre daha fazla kendilerini eğittiler, geliştirdiler. Çünkü onların mücadele etmesi gereken yer sadece başörtüsü mücadelesi vermek değil, aynı zamanda o eril dünyanın içinde de konum sahibi olabilmektir. Erkeğin böyle bir derdi yok, böyle bir mücadelesi yok. Zaten alan ve sistem onlara aitti. Özellikle dindar kadınlar için hem özgürce dinlerini yaşayabilme üzere mücadele ettiler hem de bu mücadelenin ötesinde, söylediğimiz alanlarda yer alabilmek için de erkeklerle mücadele ettiler. Bir yerde sistemle mücadele ettiler, bir yerde de kendi erkekleriyle mücadele ettiler. Onların bu anlamda çift yönlü bir mücadele süreçleri oldu.

-O mücadele tam anlamıyla hedefine ulaştı mı yoksa muhafazakar dünya içinde baktığımız zaman kadınlar hala böyle biraz daha geri, sınırlı bir hayat yaşamıyorlar mı?

Yok. Ben, son muhafazakâr camianın, özellikle AKP iktidarıyla birlikte çok değiştiğini düşünüyorum. Bu anlayışın, kendini eğitim noktasında ilerleme kaydedemeyen ya da o fırsatı bulamayan kesimler tarafından ve cemaatler tarafından desteklendiğini düşünüyorum. Ama bugün baktığımızda yeni nesil muhafazakâr erkek de çalışan kadın istiyor. Başının açık veya kapalı olması önemli değil. Sadece geleneklerine bağlı, inancı olan biri olsun istiyor. Bunu bizim gençliğimiz istiyor. Artık ne muhafazakâr erkeği, ne de yetişkin erkeği ideolojik yaklaşmıyor. İdeolojik yaklaştığı zaman kadını zaten eve hapsediyor ve ikincil konuma itiyor. İdeolojik yaklaşmadığı zaman diyor ki, hayat müşterek. O da öyle bakıyor. Bu noktada seküler bakmaya başlıyor. Hayat müşterek, çalışan memur bir eşim olsun, o hayatı paylaşalım. Kadın da aynı şeyi söylüyor. Müslüman bir kadınıym diye her söylediğini kabul etmek zorunda değilim, ben de çalışabilirim, bana bu hak zaten dinen verilmiş durumda. Kadın da bunu söylüyor. Aynı olmadığını düşünüyorum.

Doğu toplumlarında sermayenin birikimi çok fazla olmadı ne Osmanlıda, ne de daha sonraki dönemde. Sermaye birikimi olamayışının dinin ya da dini felsefenin bir sonucu olduğunu düşünüyor musunuz?

Hayır. Doğu toplumlarında ekonominin gelişmemesinin dinle bir ilgisi yok. Dinden kaynaklanan bir engelleme yok ki. İnsanın mal mülk edinmesi, paylaşması, ticaret yapması... Bilakis Kur'an da bunu teşvik ediyor ve bunun da nizamlarını getiriyor. Kuralları ve nasıl olacağına ilişkin bize ipuçları veriyor. Hadislerle de bu destekleniyor. Bu tamamen sistem meselesidir. Yani Türkiye Cumhuriyeti'nin gerek Cumhuriyet kurulmadan önce gerek Cumhuriyet kurulduktan sonraki beşeri seküler sistemin başarısızlığı. Ekonominin dinle bir ilgisi yok. Genel anlamda, Weber'in tezinde ne var? Hristiyan anlayışta diyor ki, onlar az harcayarak ve çok biriktirerek sermaye

birikimini artırdılar ve bunun sonucunda yapılan yatırımlar ticaretin büyümesini destekledi. Bizde ‘bir hırka, bir lokma’ felsefesinin olması mı acaba sermaye birikiminin önünde bir engel oldu? Ben bunun çok da geçerli bir zihniyet olduğunu düşünmüyorum. Böyle bakmıyorum doğu toplumlarının dönüşümüne.

Ona bakarsan, bunların hepsinin aslında, Kur’an’ın dışında uydurma cümleler olduğunu görürüz. Çünkü Peygamber Efendimiz de esasında çok zengin birisiydi. Misafiri falan geldiğinde koyunlar kesip ikramlar yapan birisiydi. Öyle anlatıldığı gibi, fakir, sedirin üzerinde yatan birisi, sedirin üzerinde yatması başka bir şey, ailesine kızmış, gitmiş caminin yanındaki odada yatmış, yattığı anda da yüzüne hasırın izi çıkmış. Bunu tutuyorlar, ‘Peygamber çok fakirdi’ diyerek ‘bir hırka, bir lokma’ felsefesini geliştiriyorlar. Dinde var mı böyle bir şey?. Yok. Ben inanmıyorum. Uzun yıllar Osmanlı hakimiyeti altında düşünsel anlamda bir mücadele vermemişiz biz. Osmanlı iyi yönetmiş, halkı yemiş içmiş, o yıllarda halkın böyle bir ihtiyacı olmamış. Ne zaman ki halk ihtiyaç duymaya başlıyor, o zaman bakıyorsunuz ki Batı’nın çok gerisinde kalmışsınız. O ivmeyi yakalamak da zorlaşıyor hem düşünsel anlamda hem de ekonomik anlamda. Yoksa dinden kaynaklandığını düşünmüyorum ben.

Yani dinin ekonomiyle, zenginleşmeyle hiçbir ilişkisi yok diyorsunuz. O zaman yine dindar burjuvaya dönersek, şu anki Türkiye orta sınıfının biraz daha Batılı manada bir burjuvayı karşılayabilecek niteliklere ulaştığını düşünüyor musunuz? O manada bir genişleme söyleyebilir miyiz özellikle Anadolu sermayesi açısından? Bir orta sınıf olarak Türkiye’de bir güç noktasına varmış mıdır?

Ben Anadolu sermayesinin o güce vardığını düşünmüyorum. Türkiye’de Batılı anlamda bir burjuvadan konuşacaksak, sistemi ve toplumu değişim ve dönüştürme noktasında baskı unsuru olacak bir burjuva sınıfından bahsediyorsak, onun bir tek İstanbul ve Marmara Bölgesi’nde olduğunu söyleyebiliriz. Bir de yeni gelişmekte olan sanayi şehirlerinde olduğunu söyleyebiliriz. Ama bunun dışında Anadolu’nun sermaye grubunun Türkiye burjuva sınıfının daha başında olduğunu söyleyebiliriz.

-Merkez sermaye dediğimiz sermayenin ya da İstanbul sermayesinin öyle bir konumu var mı?

Ben İstanbul sermayesinin gün geçtikçe etkili bir güce dönüştüğünü görüyorum. Ama bu hala Batılıların burjuva sınıfı kadar etkili değil. Bu bizim Türkiye’imizdeki burjuva sınıfı, emekleme dönemini aşmak üzere olan çocuk gibi. Ayaklarının üzerine duran bir burjuva sınıfı hala yok. Bunun için belki istatistiklere bakmak lazım. Kritik eşik nedir? Bir burjuva sınıfının toplumsal değişim ve dönüşümdeki etki oranı ancak hangi eşikte olursa şey olur. Mesela Batı’ya bakmak lazımdır. Batı’da bu eşik nedir? Ama Türkiye’de bu eşğin o eşiğe yakın olduğunu düşünmüyorum. Çok ilginç bir konu burjuva konusudur. Sen kadını da koymuşsun. Burjuva dindarların sermayesi arttıkça yaşam biçimleri de değişti. Yaşam biçimleri değiştikçe de, acaba daha dindar mı olmaya başladılar yoksa daha az mı dindar oluyorlar? Benim gözlemlediğim, yaşam biçimleri değişiyor, dini ritüelleri de bu anlamda sekülerleşmeye başlıyor. Müslümanlar zenginleştikçe yaşam biçimleri de değişiyor. Bir Müslüman için dini bayramlarda esas olan ailesini, misafiri kabul etmek, büyükleri ziyaret etmek ama artık onlar da tatillerini bayramlarda beş yıldızlı otellerde geçirebiliyorlar ve bundan rahatsızlık duymuyorlar. Rahatsızlık duymaması tehlikeli yer.

Muhafazakâr burjuva büyürken bir anlamda da sekülerleşiyor mu?

Aynen öyle oluyor. Muhafazakâr sermayenin sahipleri zenginleştikçe Müslümanlıklarını daha mı iyi yaşıyorlar? Esas olan nedir, parayı niye kazanırsın? Daha iyi yaşayabilmek için, Allah’a daha iyi kul olabilmek için... Felsefe budur. Bir de Allah istediğine verir, seni seçmiş sana vermiş, bunu nifak ederek, dağıtarak Müslümanlığının gereğini yaparsın. Bunu yapmada sıkıntı yok. Dağıtıyorlar, burslar veriyorlar, hayır kurumlarına bağışlarda bulunuyorlar. Ama kendi öz yaşantılarına baktığınızda bu değişiyor. Bu anlamda, bu sıkıntıdır. Eğer anneyi, babayı bırakıp tatile gitmekten rahatsızlık duymuyorsa o zaman itikat noktasında bir soru işareti koymak lazım. Ama ben ona karşı değilim. Mesela bu çok eleştirilir, Müslüman gösterişi olmamalı, mütevazı olmalı. Sonuçta beşersin, bazı şeyleri seviyor olabilirsin, lüks bir otomobil hoşuna gidiyorsa binebilirsin... Ona söyleyecek bir şeyim yok. Allah sana zenginlik vermiştir sen de onunla almışsındır. Ama bunu sorumsuzca bir tüketim malzemesi olarak kullanırsan ve öyle görürsen o zaman orada da soru işareti var. Yani çok kazanırlarken aynı zamanda seküler yaşamaya başlıyorlar. Ama bunu geçmişli yıllarda yapamıyorlardı. Çünkü Müslüman o kadar zengin değildi. Şimdi zenginleşti. O zaman zenginlik Müslümanlığın da yaşam biçimlerini o kulvarda değiştiriyor. Yoksa halk nezdinde dini ritüeller aynen devam ediyor.

Konya vb yerlerde iş adamları kurbanlarını özellikle yoksul Afrika ülkelerine götürüp burada dağıtırken, oradan da Türkiye’ye, yiyeceğini karşılayabileceği işçiler getiriyorlar. Bu bir anlamda dindar muhafazakâr sermayenin bazı şeyleri çıkarları noktasında meşrulaştırmasına denk getiriyor mu?

Tabii ki getiriyor. Orada tamamen insani tutum ve insani etik davranış söz konusudur. Dolayısıyla paranın sahibi olan kişinin kendisine bu anlamda çok dikkat etmesi gerekir. Çünkü nefsi çok çabuk kaydırabilecek meta çok fazla paranın olması. Adam burada kesmiyor, aslında burada ihtiyaç sahibi var, gidiyor yurt dışında kesiyor, oradan da ihtiyaç sahibi insanları getiriyor. Bir yerden baktığında, Türkiye’deki yükselmekte olan burjuvanın uluslar arası arenada hareket edebilirliğini gösteriyor. Ama diğer taraftan baktığımızda da bizim kendi öz insanımız, değerlerimiz, varlıklarımız buradayken, niye dışarıya yapıyoruz diyor. Bu da sanayi toplumundan modern topluma geçişin bir tezahürü. Küresel sermayenin, malların, ticaretin, küresel serbest dolaşımının tezahürüdür. Hem iyi bir şey hem de diğer taraftan da şu var: Bunlar aslında var olan geleneklerimizin yavaş yavaş yıkıldığını, yeni bir yaşam biçiminin ortaya çıktığını gösteriyor bize.

Hayatı biraz da para mı biçimlendiriyor?

Tabi. Değişim ve dönüşümü para besliyor. Sadece toplumdaki değişim ve dönüşümü para beslemiyor. Uluslar arası sistemi de para besliyor. Sizin ekonominizin güçlü olması sizin küresel bir güç olmanızı belirliyor. Artık sokaktaki vatandaş cebindeki paraya göre oy sandığına gidiyor veya gitmiyor. Geçmişte bunlar öyle değildi. Geçmişte ideolojik ya da partizanca davranıyordu. Şimdi ise cebine giren paraya ve kendisine yapılan hizmete bakıyor. Para sadece Müslüman camiayı değil, toplumun genelini de değiştiren, dönüştüren, zenginleşmek değiştikçe dönüştürüyor toplumun kendisini. Kadınlar da bundan en fazla etkilenen kesim. Kadınların sayılarına

baktığımızda akademik dünyada çok iyi bir düzeydeler Batılı ülkelere göre. Ekonomide belki Batı'yı yakalayamadık ama yüzde 30'larda bir kadın istihdamımız var. Siyasette yüzde 4'lerden, 7'lerden yüzde 20'lere kadar çıkan bir oran var. Yani kadın bu zenginleşmeden payına düşeni alıyor.

-Pozitif anlamda alıyor diyorsunuz...

Ben bunu biraz da hep İstanbul için kullanıyorum. Türkiye genelini biraz daha farklı yorumlamak lazımdır. Doğu'da öyle olmayabilir. Ama İstanbul'da hayat biraz da böyle gidiyor. Gerçi Doğu'da da 10-20 yıl öncesinin Doğu'su değil. Orada da değişen çok şey var.

EK 10.**İstanbul Ticaret Üniversitesi öğretim Görevlisi Prof. Dr. Berat ÖZİPEK****Türkiye’de Muhafazakâr bir burjuva sınıfının olduğunu düşünüyor musunuz?**

Bunu arayacaksak, bakmamız gereken üç dönem var. Menderes, Özal ve Erdoğan. Gerçi Erdoğan dönemine gelindiğinde bu zaten oluşmuştu. Özellikle bu üç dönem içinde Özal dönemi, biraz öncesi ve biraz sonrası sizin özel olarak ilgilenmeniz gereken dönem olabilir. Çünkü Anadolu’da değişim ve dönüşümün iktisadi anlamda başlaması olabilir. Yansımaları göstermesi bu dönemlerdedir.

Sizin dediğiniz şekilde biraz Menderes, biraz da Özal dönemi Anadolu’daki sermaye yapısının belirleyici unsurları...

Egemenlik ilişkilerinin değiştiği, özellikle de çok partili hayata geçiş... 1950 sonrası Türkiye’deki tek parti dönemindeki o monolitik yapı, o daha çok egemen zümrenin oluşturduğu yapı değişmeye başlıyor. Yani, ötekiler siyaset sahnesine girince siyasi değerlerin paylaşım düzeni de değişiyor. İttihat Terakki, CHP geleneğinden gelen partilere karşı Demokrat Parti geleneğinden gelen partilerle siyasete girince her şey değişiyor. Mesela Doğu’da bir canlanma, bir bereketten bahsedilir. Merkezden uzaklaştıkça gittiğimiz yerlerde Menderes resimleri falan evlerde görürsünüz. O bereket dediği şey o işte. Daha önce sadece kendisine ayıran, maddi kaynakları, paylaşım tekeli elinde tutan bir kesim var ve daha sonra başkaları da sahneye çıkıyor. Bu yapı değişiyor. Mesela şu anki iktidarın da dayandığı Türkiye’deki o değişim, dönüşüm sürecini başlatan, geliştiren aslında bu orta sınıf, yükselen sınıf.

AKP’nin yükselme sürecinin bu orta sınıfın üzerinden olduğu düşüncesine katılıyor musunuz?

Tabii.

Orta sınıfın karakteristik özellikleri neler olabilir? Batılı manada tanımladığımızı orta sınıfa yakın bir karakterde midir? Biraz AKP’nin var ettiği bir sınıf mıdır?

Değil. Çünkü AKP onları var etti diyebiliriz. Bence AKP’nin politikaları onun önünü açmış olabilir. Gelişim sürecinde onu rahatlatmış olabilir. Hatırlayın, 28 Şubat sürecinde bunların piyasaya girmesi engellenmeye çalışılıyordu, ciddi anlamda üzerlerinden baskı ile araç tehdidi vardı ama AKP iktidarı ile beraber bugün onlarla mücadele eden Nurcu kesimin konumunu düşünün, onlar da dahil olmak üzere herkesin ciddi anlamda bir gelişme ve serpişme dönemi yaşandı. Şunu söyleyebiliriz, bu kesimin en karakteristik özelliği orta sınıf olarak değil de onun içinden çıkan bir girişimci sınıf olarak söylüyorum, devletten bağımsız gelişmesi. Yani, sahip olduğu gücü, zenginliği devlete değil, devletin onun lehine sağladığı imtiyazlara değil, tam tersine, devlete rağmen edinmiştir. O yüzden de aslında Batı’daki burjuvaziye daha çok benziyor. Çünkü Batı’daki burjuvazi de devlet eliyle geliştirilmemiştir. Bizdeki burjuvazi aslında yaşam tarzı olarak belki Batı’ya, eski burjuvazi, Kemalist burjuvazi, ne dersiniz deyin,

çok benzeyebilir ama aslında o Batılı değildir. Çünkü devlet eliyle geliştirilmiştir. Mesela, Koç'un zenginleşmesi, genel olarak TÜSİAD'daki sermayenin zenginleşmesi, onlar lehine sağlanan birtakım imtiyazlarla bağlantılıdır. Örneğin, yurt dışından otomobil ithal etmenin yasaklanması Türkiye'de yerli otomobil üreticisini uzun yıllar boyunca serbest rekabet koşullarına maruz kalmadan üretim yapma fırsatı vermiştir. Ama bu iktisadi bakımdan rasyonel değil. Çünkü siz bunu yaptığınız sürece orada ekonomi gelişmez. Yeni sermaye öyle değil. Yeni sermaye gelişen bir sermayedir. Ve bu sermaye dışa daha açık bir sermaye. Sadece yüzünü Avrupa'ya dönmüş değil, Afrika'da da işler yapıyorlar... Gittiğiniz herhangi bir ülkede bunu gözlemleyebiliyorsunuz. Bu yönüyle de aslında belki de Batı'daki burjuvazinin işlevini aslında ifa edebilecek olan bir sermaye. Ülkenin batısına ya da doğusuna gittiğiniz zaman değişimi görüyorsunuz. Ciddi bir iktisadi gelişim var, canlanma var. Bunun en dinamik kesimini de İslami kesim oluşturuyor. İslami kesim de ciddi anlamda da Türkiye'deki sınıfsal anlamda değişim ve dönüşümü belirliyor. Kendisine tek parti döneminde biçilmiş olan kabuğu, çıtayı çatlatıyor ve değiştiriyor. Değiştikçe siyaseti de, iktisadi da değiştiriyor.

Cihan Tugal'ın şöyle bir teorisi var; Muhafazakâr kesim sisteme entegre olduğu için bu dönüşümü yaşayabildi, normalleşti, piyasada etkinliği arttı. Siz buna katılıyor musunuz? Sistemle entegre mi olmuştur?

Sisteme entegre olmaktan neyi kastediyor bilmiyorum.

Yani merkeze gelip sistemin sahiplenicisi, aslında dönen bir sistem var, o sistemin öncesinde muhalefeti konumundaydı, daha sonra bunun sahiplenicisi olduğu, onun varlığını ele geçirdiği, o sistemin koruyucusu ve kollayıcısı olduğu için dönüşmüştür...

Ben tersinin geçerli olduğunu düşünüyorum. Dışlandılar, dışlandıkları yerde geliştiler, devlet eliyle gelişmediler, iflas ettirilmeye çalışıldılar. Devlet teşviki hiç almadılar. Büyük sermayeye tanınan ayrıcalıklara rağmen savaşmak zorunda kaldılar ve her askeri darbeye de, darbelerin özelliği Kayserili tüccarı askere dövdürüp pazardan kovdurmaktır. Büyük sermaye bunu yapmıştır. İrticadır, bölücülüktür, bunlar sadece iktidar korucu olarak kullanılmıştır. Asıl oradaki sınıfsal reflekse bakmak gerekir. Her seferinde Kayserili pastırma tüccarını bir şekilde askere dövdürüp pazardan kovdurmuştur büyük sermaye. Onun dışında gelişmiştir. Onun dışında geliştiği için demokratik süreçte de 'bir insan bir oy' ilkesi geçerli olduğu için seçimlerde iktidara gelebilmiştir. İktidara geldikten sonra da darbelere direnmesi onun önünü daha da açmıştır. 27 Nisan bir milat olabilir onun tarihinde. İlk defa bir sivil hükümetin bir muhtırayı reddetmesi onun önünü daha da açmıştır ama öncelik merkeze gelmesi değil. Tam tersine, güçlendiği için, merkezin dışında varlığını ve gücünü kanıtladığı için merkeze yürüyebilmiştir.

Şöyle bir düşünce de var: Anadolu'da biraz daha sanayileşmenin ya da kapitalizmin gelişmemesinin önünde tarikatvari dini yapının çok baskın olduğu...

Değil. Devlet engeldir. Türkiye'de iktisadi bakımdan, siyasi bakımdan, etnik kültürel bakımlardan değişim ve dönüşümün olmasının asıl belalısı devlettir. Yani

engelleyicisi devlettir. Cemaatler, tarikatlar, dini ya da dini olmayan yapılar değil. İnsanlar serbest bırakıldıklarında kendi yollarını bulabiliyorlar, kendileri için neyin iyi olabileceğini de görebiliyorlar. Artı, bu yetinme meselesini iktisada doğrudan uygulamak da yanlış. Çünkü bir insan bireysel olarak gerçekten yetinebilir. ‘Bir lokma bir hırka’ Ama bu kişi aynı zamanda bir fabrikatör olabilir, müteşebbis olabilir. Orada öyle yapmaz. Bireysel yaşam tarzıyla ayakkabılarını çıkarması vb. İktisadi hayatın rasyonalitesine uyumu ayırmak lazımdır. Onlar ikincisini gerçekleştirebiliyorlar. Müslüman ya da İslami burjuvaziye baktığımız zaman, bir sürü tüketim kalıbına hala girmiyor. İçki içmiyor, gece hayatı yok vb. Abartılı bir şeyden bahsetmiyorum. Mesela evlilik dışı bir şey yapacaksa, bir eş daha alacaksa, onu da yine geleneğin belirlediği şekilde yapıyor. Ama bireysel olarak çok fazla lüksü yok. Çok pahalı bir yemek onlar için çok çekici değil.

Biliyorsunuz bu sermaye grubunun daha çok etkin olduğu yapı Kayseri ve Konya çevresinde gelişmişti ama şöyle bir düşünce var: Deniyor ki, Kayseri ve Konya çevresinde gelişen sermayenin merkezi İstanbul’a, Marmara Bölgesi’ne kaydı ve buraya kaydktan sonra bunların yaşam biçimleri de değişime uğradı. Sizin dediğiniz tarzda bir değişim ama bu değişimin daha keskin olduğu noktasında... Mesela kadının giyim tarzına gelirsek, daha renklileşti başörtüleri ve daha iyi giyinmeye başladılar. Ve hatta bu kesime hitap eden bir moda anlayışı doğdu.

Bu burjuvaziye özgü değil. Bunu Elazığ’a gittiğinizde de hissediyorsunuz. Evet, bir değişim var ama bunu sadece o kesime özgü bir değişim olarak anlatmaya gerek yok. Türkiye çok hızlı bir değişim içinde zaten. Batı’ya kaydı meselesine de çok fazla katılmıyorum. O kadar uluslararasılaştı ki, İstanbul ya da Marmara çok mütevazı kalır.

-Daha sınırların ötesine taşındığını düşünüyorsunuz...

Tabii. Özellikle de devletin baskısı onu uluslar arasılaştırdı. 28 Şubat’ta şunu gördüler: Bu ülkede bize ekmek yok. Dünya geniş. Doğu Bloku dağıldı, oraya gittiler yatırım yaptılar. Ufukları daha çok açıldı. Ufukları açıldıkça iktisadi bakımdan dışarıdaki potansiyeli fark ettiler. Bu anlamda şehirlerin de gelişmesi, değişmesi başladı. Konya, Kayseri, Antep... Bunlar herhangi bir siyasi kararla değil, siyasetin dışında, kendiliklerinden çok ciddi bir değişim ve dönüşüm gösteren şehirler. Bunu gösterdikleri için de zaten siyaset de değişiyor. Mesela, Türkiye’nin temel ve siyasi problemlerini çözme noktasında bu yeni yükselen orta sınıf çok daha cesur. Mesela Kayseri’de, Konya’da Kürt sorununu çok rahat konuşuyoruz ama İzmir’de konuşamıyoruz. Niye? Çünkü değişim, dönüşüm, ufkun açık olması vb burayla daha çok ilgili.

-Dilek Yankaya’nın şöyle bir tezi var: 28 Şubat süreci biraz MÜSİAD için bir avantaja dönüştü. Buna katılıyor musunuz? O sürecin biraz o kesimi sıkıştırdığını ama onu aslında beslediğini...

Öyle söylüyorsa ben de katılıyorum. Devletle baştan beri iş yapıyor olsalardı bu kadar değişim ve gelişim potansiyelleri bu kadar olmazdı. Devlet hantaldır. Devletle çalışan kesimler de hantaldır. Ama devletten umudunu kesmiş, hatta yeter ki gölge etmesin diyen bir sermaye grubu çok daha ayaklarının üzerine basar. Özellikle İslami kesimde çok deneme yanılma yapıldı. Yatırım yapacağımız denilerek çok paralar toplandı, bu paralar batırıldı, bazıları çalındı. Deneme yanılmalar yaşandı ama sonuçta bunlardan

tutan da oldu. Belki başarısızlık başarıdan daha fazla oldu, bilemiyorum, ama sonuçta küçük ve orta boy işletmeler doğdu, büyüdü gelişti, dışarıya açıldı. Devletin büyük sermayeye sağladığı avantajlar bu durumu değiştirmede.

Türkiye'nin modernleşme biçimi üzerinden okusak, bu orta sınıfın büyümesi kendine özgü birtakım değerleri yeniden yaratma olarak değerlendirilebilir mi? Mesela başörtülü kadınların artık kamusal alanda daha fazla görünür olması ama 1980'den sonra talepler daha sade duruyor. Sizce nasıl?

Mesela 80'den sonra şöyle bir bayan profili var: Çok daha mütevazı bir başörtüsü var, çok daha mütevazı giyiniyor ve karakteri belki eğitim almaktan daha öteye taşınamaz bir konumda. Eğitim almak istiyor ama çalışma hayatında var olmak istemiyor ya da bazı meslekleri ayıkliyor. Ama 2000'lerden sonra öyle değil. Bu dönemdeki başörtülü bayanın giyim tarzı çok farklılaştı hem de meslek ayırt etmeden her alanda bir var olma biçimi var gibi. Sizce kendisine ait bir dönüşüm süreci yaşamış mıdır? Yoksa diğer taraftan söylersek, aslında başörtülü kadının da muhafazakâr kesim içinde çok söz sahibi olmadığını, var olma biçiminin çok da tanınmadığını, tabii ki onların kendi yaşam alanlarını genişletmek için bir sembolik unsur olduğunu mu düşünüyorsunuz?

Bu bütün bir kesimi şeytanlaştıran bir yaklaşım tarzı olur. Erkek camiası dediğimiz camia o kadar korkunç bir yaratık değildir. Sonuçta kim ister kendi kızının bir başka erkeğin avucuna bakmasını. O da ister ki benim kızım da mühendis olsun, eve ekmek getirsin ki, olur ya, geri zekalı kocasının ağzının kokusunu çekmesin. İslami kesim de bunu söyler, İslami olmayan kesim de, dindarlar da söyler, dindar olmayanlar da. Bu aslında, sizin söylediğiniz 80'li yıllarla günümüz arasındaki fark sadece İslami kesime özgü ya da o kesimin kadınlarına özgü bir şey değil. Biz bütünüyle değişiyoruz. Mesela bir Özal dönemini yaşadık. Bütün kimliklerin çiçeklendirilmesi çağrısıdır. Onlar öyle adlandırıyor. Bütün örtülü kimlikler açığa çıktı. Kürt kimliği açığa çıktı, aleviler, eşcinseller, muhafazakârlar, tarikatlar vb. görünür hale geldiler. Mesela Özal'a tarikatçı diyorlardı, o da ben tarikatçı değilim demiyordu. Dememesinin sebebi, meşru kimlik olarak görüyordu. Türkiye'de her şey değişiyor. 80'li yıllarda giydiğimiz hiçbirimiz giymiyoruz. Sadece belli bir kesim değil. Türkiye zenginleştikçe, geliştikçe, yaşam tarzı, giyim, yeme içme alışkanlıklarımız değişiyor. Özal döneminde çıkita muz ithal edildiğinde kıyameti koparmıştı birileri. Şu anda kimse muzlu lüks olarak görmüyor. Dolayısıyla Türkiye çok değişti, o kesim de değişti. İslami kesim içindeki kadına gelince... Bu özellikle kadının ezik ya da kullanıldığı vs, bu Kemalist önyargıdır. Öyle değil. Geleneksel şeyde kadına böyle bir rol biçilmiş olabilir. O bile aslında abartıdır. Türkiye en ataerkil görünümünde bile kadının o kadar hiçleştirildiği bir ülke değil. İslami kesimde kadın ikinci figür değil. Tam tersine, şu an İslami kesime bakın, kadınların daha belirgin olduğunu görürsünüz. Ama bu erkeğin ön plana çıkardığı bir şey değil. Erkekten farklı düşünüyor, rengini veriyor. Kadınlar birçok konuya çok daha iyi bir yerden bakıyor. Resmi olarak tanımlanan kadın sahici bir kadın değil.

O zaman siz bunu kendi kişisel özgür iradesiyle bir dönüşüm süreci olarak değerlendiriyorsunuz... Çünkü öbür türlü süneni düşündüğümüzde bu şekilde bakmak gerekir. Koşullanmış bir değişim olmadığını mı düşünüyorsunuz?

Kadın da erkek gibi aslında bir tür kendisini yeniden inşa etme süreci yaşıyor bu ülkede. Müteşebbis olan kadınlara baktığınız zaman, müteşebbis olan erkeklerden farklı,

İslami kesimin ötekinden daha farklı olmadığını görüyorsunuz. Benim tanıdığım, İslami kaygı taşıyan bazı girişimciler var. Bir taraftan piyasada var olma mücadelesinde, bir taraftan da kendi inanmadıkları değerlerle dolu olan bir piyasada var olma mücadelesi içindeler. Yaşadıklarını sık sık hissettiriyorlar. Bazıları bu gerilimi yaşamıyor. Diyor ki, bu doğa kanunudur, böyle olmalıdır. Ben özellikle İslami kesimin içindeki kadının öyle tek bir yaşam tarzına bağlı olduğunu düşünmüyorum. Çeşit çeşit var. 28 Şubat sürecinde İslami tandanslı firmalar gayet iktisadi bir karar verdiler, olumlu anlamda söylemiyorum. Ve başörtülü kadınları daha düşük paralar vererek istihdam ettiler. Piyasada onun bireysel potansiyeli ne kadar iyi olursa olsun çalışmasının zor olduğunu biliyordu. Tamam, ben seni işe alırım, ama az para veririm deniyordu. Şimdilerde başörtülü kadınlar da kendi girişimlerini oluşturuyorlar. Bazıları devletten kredi alıyor. Bu konuda başörtülü olan, olmayan, dindar olan, olmayan farkı çok belirgin değil. Ben belirgin bir fark göremiyorum. Görenler vardır. Dinamikler ve hayatın içindeler. Öyle yetinen bir yaklaşımları da yok.

Biliyorsunuz, Cumhuriyet sonrası bir modernleşme projesi var. Ama oradaki kadın modelinde, belki bir şekil olarak modernleşme var ama içerik olarak kadın, ev, çocuklar ve eş üçgeninde tanımlanır. O bakış açısı orada da devam ediyor mu diye merak ettiğim için onu soruyorum. O yaklaşım orada bir kırılma yaşadı mı? Ya da 80’lerde tamam kadınlar başörtüsüyle kamusal alanda bir talebi sahibiydi ama o talebin de sınırları vardı ve sınırları da kendileri tanımlıyordu.

Aslında tam öyle de değildi. Gerçekçi olma pahasına öyle sınırlar koyuyorlardı. Ben 80’li yıllarda başörtülü kadınlarla birlikte insan hakları mücadelesi içindeydim. Nerede bir protesto varsa elimden geldiği kadarıyla destek olmaya çalıştım. O zaman da biliyordum, oradaki birçok başörtülü genç kadın erkeklerle aynı şeyi istiyordu. O kadar kötü bir durumdaydılar ki, belki taleplerini öyle ifade etmek istemiş olabilirler. Kürklerde de aynı şey olmuştu. Çok insani taleplerini çok mütevazı talepler şeklinde ifade etmek zorunda kalmışlardı. Ama dünya değiştikçe bu böyle olmuyor. O baştan da o talebe sahip olmak anlamına gelmiyor. Dayak yiyip uslandırılmış olduğu anlamına geliyor. O yüzden talebini sınırlı tutuyor. Şunu unutmamak lazım: Kemalizm’in tanımladığı kadını da yapan erkeklerdir. Yani çizdiği kadın bir taraftan dindar, irticai şeylerin etkisinde olmayacak, resmi ideolojinin taşıyıcısı olacak, Kemalizm’in misyoneri gibi olacak, ama bir tarafıyla da, dediğiniz gibi, evde oturacak, çocuklarını yetiştirecek, fazla kadınsı olmayacak. Hatta erkeklerin dünyasında erkekleşmiş olarak var olacak. Bütünüyle, çizilen Kemalist kadın öğretmen tipi böyle bir şeydir. Ama Kemalistlerin istediği kadın da öyle olmadı. İslami kesimin istediği kadın da böyle olmuyor. Erkeğin belirlediği alanın içinde kalmıyor, kalmayacak da. Ama bu İslamcılıktan falan kaynaklanmıyor, erkek egemenli ideolojiden kaynaklanıyor. Kemalist’in de yaptığı o, dindar İslami kesimin de yaptığı o, ikisinin başaramadığı da o. İslami kesim homojen değil ki. Baktığınız zaman bazı yerlerde haremlik-selamlı usulü oturulur, bazı yerlerde kadınlar, erkekler bir oturur. Kadının çok daha görünür olduğu aileler var, kadın egemen aileler var, erkek egemen aileler var. Görüntüye çok aldanmamak lazım.

Cumhuriyet sonrası sermayenin sahipleri var, sermayenin oluşum süreci var. Çağlar Keyder bu süreci ithal ikameci sermaye diye tanımlıyor. İthal ikameci sermaye biraz da Türkiye’de reel bir orta sınıfın doğum sürecini de geciktirmiş olarak değerlendirilebilir mi? Bu şekilde bir yapıda paranın asıl sahipleri çok küçük bir dilimin sahibidir, o dilim içinde sadece o paranın sahipleri büyür. Ama aynı zamanda üretim de reel anlamda yaygınlaşamaz. Üretimden çok tüketme yaklaşımı vardır...

Aynı şeyi düşünüyorum. İthal ikameci demek biraz yumuşak kalıyor. Aslında amaç ithal ikamecilikten ziyade, zenginliğin belli bir kesimin dışına çıkmaması çabasıdır. İthal ikamecilik belki bu yaklaşımın bir sonucu olarak açıklanabilir. Böyle olunca doğru, pasta büyümüyor. 1930’lu, 40’lı yıllar Türkiye’si yaprağın kımıldamadığı bir ülke iken, 1950’den sonra birden bir canlanma, değişim var. Çünkü çevreden gelen iktidar bürokratik vesayet rejimini geri ittikçe zenginlik de artıyor. (İdris Küçükömer’in Düzenin Yabancılaşması)...

Dindar bir demokratik tarz da var şu an için. Dindarların bir kısmı kendilerini muhafazakâr olarak adlandırmıyor. Liberal topluma en fazla ilgi gösteren, en fazla gelip gidenler de dindar kesim. Nereye doğru gideceğini bilmiyorum ama etkili olacak, onu biliyoruz. Bu din, onun ekonomisini de, siyasetini de belirleyecek.

Sizin kendi kitabınızda muhafazakârlığın özelliklerini ortaya koyan bir yaklaşımınız var, Avrupa’daki muhafazakârlığın daha doğrusu. Belki bu manada daha Batılı bir muhafazakârlık doğabilir.

Belki ama liberalizme daha uygundur aslında. Çünkü devletten bağımsız geliyor, dışa açık. Belki liberal İslami ya da liberal muhafazakâr bir şey olabilir daha çok. Ama çeşit çeşit renkleri olacak. Bir bütünlükten bahsetmek mümkün değil ama bir orta sınıf olarak temel özellikleri devletten bağımsız gelişmesi belki dindar olması ve ufkunun açık olması. Mesela TÜSİAD darbeleri destekliyor. Hala böyle kışlaya bakıyor. Er veya geç Türkiye’de demokratik bir sistem oturacak. Oturduğunda artık o devletçi sermaye gidecek.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Handan KARAKAYA
Doğum Yeri ve Tarihi	Elazığ - 1977
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Fırat Üniversitesi
Y. Lisans Öğrenimi	Fırat Üniversitesi
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Milli Eğitim Bakanlığı
İletişim	
E-Posta Adresi	handankarakaya2005@hotmail.com
Tarih	